

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
Türk dilləri şöbəsi*

*Monoqrafiya
türk dilləri şöbəsinin 40 illik yubileyinə
həsr olunur.*

**QIPÇAQ QRUPU TÜRK DİLLƏRİNİN
LEKSİKASI**

- 12898 -

Bakı - 2012

3 cildlik "Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri" monoqrafiyası Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur.

Elmi redaktor: Məhəbbət Mirzəxan qızı MİRZƏLİYEVƏ
filologiya elmləri doktoru

Rəyçilər: Kamilə Abdulla qızı VƏLİYEVƏ
filologiya elmləri doktoru

Roza Hüseyn qızı EYVAZOVA
filologiya elmləri doktoru

Məsul şəxslər Aynel Ənvər qızı MƏŞƏDİYEVƏ
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
doktorant

Günəl Əmirxan qızı MİRZƏYEVƏ
kiçik elmi işçi, doktorant

"Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri". III cild.
- Qıpçaq qrupu türk dillərinin leksikası. Bakı, "Nurlan"- 2012, 468 səh.

Bu monoqrafiyada qıpçaq qrupu türk dillərinin lüğət tərkibi, dialekt və terminoloji leksikası öyrənilir, TÜRKÜN tarixi yaddaşını siləkəlayə biləcək onomastik faktlar (toponim, antroponim və etnonim şahidlər) aşkarlanır, TÜRKÜN maddi, mənəvi və mədəni aləmini işıqlandıran məişət leksikası araşdırılır, bu dillərin zənginləşməsinə xidmət göstərən alınmaların tarixi inkişaf yolu izlənilir. Kitab 40 illik yubileyini keçirən türk dilləri şöbəsinin əməkdaşlarının qıpçaq qrupu türk dillərinin zəngin materiallarına söykənən, bu dillərin leksikasını müxtəlif sahələrinə həsr olunan araşdırmalarının toplusudur.

Əsərdən türkoloqlar, dilçi-magistr və aspirantlar, eləcə də filoloq-tələbələr faydalana bilərlər.

4602000000 Qrifli nəşr
H - 098 - 2012

©Türk dilləri şöbəsi, 2012

AMEA İ. Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun türk dilləri şöbəsi
Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri, III cild, Bakı, 2012

TÜRKÜN MÜQƏDDƏS TARİXİNƏ İŞİQ SALMAQ ELMİN SABAHININ ƏSL TƏMİNATÇILARI – XXI ƏSR GƏNCLİYİNİN MƏNƏVİ BORCUDUR

«ИСТОРИЯ ЕСТЬ ОРУДИЕ ОХРАНЫ ИСТИНЫ ОТ
НАСЕДАЮЩЕГО СОЧИНТЕЛЬСТВА»

Мурад АДЖИ. Европа, тюрки. Великая степь.

Həqiqətin keşikçisi olan qoca Tarix yalnız saxtalaşdırılmadıqda, təhrif olunmadıqda, saf qəlbin və pak vicdanın işığında yazıldıqda, danılmaz elmi dəlil və faktlara söykəndikdə, ən qədim etibarlı mənbələrdən, əvəzsiz qaynaqlardan, qiymətli salnamə və daş kitabələrdən, zəngin əlyazmaları xəzinəsindən bəhrələndikdə əsl Tarix hesab oluna bilər.

Bu mənada türk xalqlarının mövcudluq tarixinin, onların təşəkkül, inkişaf və formalaşma yolunun dönə-dönə xüsusi tədqiqatların obyektinə çevrilməsi zəruri və labüddür.

Təəssüf ki, uzun illər boyu TÜRKÜN tarixini əslən türklər deyil, adətən qeyri-türklər araşdırıb-yazmışlar. Bu prosesdə milli maraqların yaratdığı dolaşlıqlar, məqsədyönlü siyasi hiyləgərliklərin nəticəsi olan anlaşılmazlıqlar, olanları danıb, olmayanları qabartmaqla tarixin səhnəsində hegemonluq qazanmaq uğrunda aparılan mübarizələr türklərin tarixində istər-istəməz öz dərin izini qoymuş, "ağ ləkələr" in meydana çıxmasına və zaman-zaman saxta tarixlərin yazılmasına, nəticədə Türkün taleyinin qırılmasına, zamanın təlatümlərinin Yer üzünə pəran-pəran saldığı türk ellərinin «yadlaşma»-sına, hətta türk övladlarının bəzən biri-birini tanımamasına

gətirib çıxarmışdır. Bununla da, unudurulmağa çalışılan şə-rəfli bir Tarixin faciəli tarixinin bu gün də ibrət götürmədiyimiz acı dərsləri ilə artıq üz-üzə qalmışıq. Bu başibəlalı «tarix» dilçi-türkoloqların da elmi araşdırmalarının düzgün istiqamət almasına mane olmuş, türk xalqlarının, eləcə də türk dillərinin keçdiyi keşməkeşli yolu zülmətə bürümüşdür. Tədqiqatçıları çaşbaş salan bu zülmət isə əsl tarixi həqiqətin aşkarlanmasına imkan verməmişdir.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Türkün möhtəşəm Tarixinin «öyrənilməsi» rus imperiyasının hiyləgər siyasətinin mühüm tərkib hissəsini təşkil etmişdir. Bu, əslində Rusiyanın öz maraqlarına xidmət edən (cavab verən) böyük bir siyasət olmuşdur. Rus dövləti ən ağıllı, müdrik ziyalıları bu siyasəti həyata keçirmək məqsədi ilə zaman-zaman səfərbər edə bilmiş, onların zəkasının gücü və qələminin qüdrətindən Türkün möhtəşəm tarixinə kölgə salmaqda, Türkün tarixdəki mövqeyini və rolunu kiçildərək danmaqda məqsədəuyğun istifadə etmişdir.

Şübhəsiz, vicdan və ləyaqətləri ilə elmə xidmət edən, təqib olunmalarına baxmayaraq, Tarixi Həqiqəti demək əzmində olan cəsarətli türkoloq alimlər də az olmamışdır. Lakin «pantürkizm, «panislamizm» damğaları, zindanlar, sürgünlər, işdən qovulmalar, vəzifələrini itirmə qorxusu öz işini görürdü. Son nəticədə “avam, naşı siyasət üzündən sayısız hesabsız maraqlı işlər o zamanlar elmdən kənar qalmışdır”¹.

Bütün bunlar əsrlərin dərinliyində itib-qalmış və açılmasına imkan verilməyən **Tarixi Həqiqətin** sirr olaraq sax-

¹ Мурад Аджи. Европа, тюрки, Великая степь. Москва, 1998, с.16

lanması ilə nəticələnmişdir. Təsadüfi deyildir ki, türk dillərinin istər tarixi, istər coğrafi, istərsə də linqvistik prinsiplərlə aparılmış təsnifatlarında (bölgülərində) bir natamamlıq, bir naqislik hökm sürür.

Əlbəttə, türk xalqlarının tarixinə kölgə salan bu xoşagəlməz durum artıq davam edə bilməz. Şərəf və ləyaqət ünvanımız olan Ulu Əcdadımızı ehtiramla yad edib Türkün müqəddəs Tarixinə işıq salmaq elmin sabahının əsl təminatçıları – XXI əsr gəncliyinin mənəvi borcudur. Bu, həm də bu gün türk xalqlarının müstəqil dövlətlərə sahib olduğu bir dövrdə tarixi vəzifədir.

Şübhəsiz, türkologiyanın qoca Şərqdə ən nüfuzlu mərkəzi olan Bakıda, 85 il bundan əvvəl I Türkoloji Qurultayın keçirildiyi bu şəhərdə, sovet dövründə türkoloji ənənələri ilə öncül mövqe qazanmış paytaxtımızda müstəqil Azərbaycanın *şan-şöhrətli Türkün Şərəfli Tarixini dünyaya bəyan edə biləcək istedadlı və həm də cəsarətli türkoloq-tarixçiləri, türkoloq-dilçiləri, türkoloq-ədəbiyyatşünasları, türkoloq-filosofları, türkoloq-sənətşünasları, bir sözlə, geniş profilli əsl türkoloq alimlər ordusu* meydana gələcək.

Məhz bu, ağsaçlı Tarixin həqiqətin keşikçisinə dönəcəyi möhtəşəm **Məqam** olacaqdır. Sözsüz ki, bu tarixi **Məqamı** yaşamağa «böyük bir keçmişi olan və yaşı bilinməyən» Azərbaycanımızın mənəvi haqqı vardır. Çünki «heç bir yerdə türk adət-ənənələri Azərbaycanda olduğu qədər güclü deyildir. Azərbaycan nəhəng mədəni və iqtisadi imkanları olan nadir ölkədir. Əcdadların Avropada unudulan mədəniyyəti burada qorunub saxlanmışdır.”¹

¹ Мурад Аджи. Европа, тюрки, Великая степь. Москва, 1998, с.13

Türkün sirli Tarixinə linqvistik baxış və araşdırmalarla da nüfuz etmək, yol açmaq mümkündür. Ona görə də gənc dilçi-türkoloqları səfərbər etməklə türkoloji tədqiqatların intensiv şəkildə aparılması, məsələlərə yeni baxış bucağından yanaşılması artıq zəruriyyətə çevrilmişdir.

Məmmədəğa Şirəliyev, Muxtar Hüseynzadə, Əbdüləzəl Dəmirçizadə, Səlim Cəfərov, Abdulla Vəliyev, Əlövsət Abdullayev, Fərhad Zeynalov, Samət Əlizadə, Afad Qurbanov, Aydın Məmmədov həmçinin bu gün də Azərbaycan elminə fədakarcasına xidmət göstərən Ağamusa Axundov, Tofiq Hacıyev, Kamal Abdulla, Vahid Zahidoğlu, Mehman Musayev kimi dilçilərimizin türk dillərinin öyrənilməsi ilə bağlı tədqiqatları da həmişə diqqəti cəlb etmişdir. Bu tədqiqatlarda ənənəviliklə yanaşı yeniliyin də özünü göstərməsi və bu zaman cəsarətlik, tarixə sədaqət və ehtiram nümayiş etdirilməsi danılmaz faktıdır.

Əlbəttə, dilin bütün səviyyələrində tədqiqatların aparılması vacibdir. Lakin leksik qatın araşdırılması türk dillərinin mənşəyinin, təşəkkül, inkişaf və formalaşma tarixinin öyrənilməsi, onların qohumluq əlaqələrinin (bu əlaqələrin hətta görünmədiyini, sezilmədiyini məqamda belə) aşkarlanması, eləcə də türk dillərinin qohum olmayan dillərə münasibətinin aydınlaşdırılması üçün də olduqca gərəklidir və əhəmiyyətlidir. Bu baxımdan oğuz və karluq qrupu türk dillərinin leksika və frazeologiyasının tədqiqindən sonra qıpçaq qrupu türk dillərinin leksika və frazeologiyasının öyrənilməsi təbiiidir.

Bu mənada AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu türk dilləri şöbəsinin gənc əməkdaşlarının yazıb elmi-ictimaiyyətə təqdim etdikləri «Qıpçaq qrupu türk dillərinin leksikası» və «Qıpçaq qrupu türk dillərinin frazeologiyası» əsər-

ləri xüsusi maraq doğurur. Bu monoqrafiyalarda qıpçaq qrupu türk dillərinin lüğət tərkibi, dialekt və terminoloji leksikası öyrənilir, Türkün tarixi yaddaşını siləkələyə biləcək onomastik faktlar (*toponim, antroponim və etnonim şahidlər*) aşkarlanır, türkün maddi, mənəvi və mədəni aləmini işıqlandıran məişət leksikası araşdırılır, bu dillərin zənginləşməsinə xidmət göstərən alınmaların tarixi inkişaf yolu izlənilir, milli ruhun daşıyıcısı olan frazeologiyası bütün əlvanlığı, çalarları ilə tədqiq olunur.

Tədqiqatda əsas məqsəd qıpçaq qrupu türk dillərinin leksika və frazeologiyasının tarixi-müqayisəli fonda araşdırılması, oxşar və fərqli xüsusiyyətlərin aşkarlanması olsa da, bu zaman qıpçaq qrupu türk dillərinin oğuz qrupu türk dilləri, xüsusilə Azərbaycan dili ilə bağlı maraqlı dil faktlarının müqayisəyə cəlb olunması lazım bilinmişdir. Çünki yalnız bu aspektdə aparılan araşdırmalar tarixi-müqayisəli leksikologiyaya sahəsində yeni söz deməyə, TÜRKÜN inkişaf tarixinə müəyyən mənada aydınlıq gətirməyə imkan verə bilər.

Tədqiqata başlamazdan öncə ilk növbədə türk dillərinin təsnifatı zamanı qıpçaq qrupu türk dillərinin tutduğu yer, eləcə də bu qrupa daxil olan dillərin müəyyənləşdirilməsinə səy göstərilmişdir.

Türk dillərinin qıpçaq qrupuna hansı dillərin aid olunması məsələsi uzun müddət həllini tapmamışdır. Belə ki, qıpçaq qrupu türk dillərinin sayı ilə bağlı müxtəlifliklilik hökmü sürdüyündən tam dəqiqləşmələr mövcud deyildir, say müxtəlifliyi bu günə kimi davam edir. Bu say *iki* (noqay və qazax dilləri), *beş* (qırğız, qazax, qaraqalpaq, başqırd və tatar dilləri), *on-on iki* (qırğız, qazax, qaraqalpaq, başqırd, tatar, altay, balkar, qaraçay, qaraim, qumık, eləcə də kırım tatarları və

özbək dilinin qıpçaq dialektləri), *on üç-on beş* (yuxarıdakılara barabın, abın, çulım və qara tatarlar əlavə edilməklə) olmuşdur.

Qıpçaq qrupu türk dilləri dilçilikdə, o cümlədən türko-logiyada müxtəlif adlarla təqdim olunmuşdur. Belə ki, B.A.Serebrennikovun qıpçaq, K.H.Menqes və G.Dörferin şimal-qərb, A.M.Ryasänenin türkmən-qıpçaq, A.N.Samoyloviçin tay və taylu qrupu və ya qıpçaq-türkmən, V.V.Radlov və Q.Ramstedtin qərb qrupu kimi öyrəndikləri qıpçaq dilləri N.A.Baskakovun bölgüsünə görə, həm qərbi hun, həm də şərqə hun budaqlarında mövcuddur:

- 1) Qərbi hun budağında qıpçaq qrupu türk dilləri bunlardır: *qaraim, qumuq, qaraçay-balkar, krım tatarları, tatar, başqırd, noqay, qaraqalpaq, qazax dilləri və özbək dilinin qıpçaq dialektləri.*
- 2) Şərqi hun budağında isə qıpçaq qrupu türk dilləri bunlardır: *qırğız və altay dilləri*

Qıpçaq qrupu türk dilləri ilə bağlı Q.M.Qarıpovun mülahizələri də xüsusi maraq doğurur. Müqayisəli türko-logiya sahəsindəki elmi müşahidələri ona türk dil ailəsini bulqar, qıpçaq, oğuz və karluk qruplarına ayırmağa əsas vermişdir. Müəllif qıpçaq qrupu türk dillərini iki yarımqrupa ayırır:

1. Qafqaz-Dağıstan yarımqrupu – *qaraçay-balkar, qumık, noqay, qaraim dilləri və krım tatarlarının dili;*
2. Ural-Volqaboyu yarımqrupu – *başqırd və tatar dilləri, eləcə də özbək dilinin qıpçaq dialektləri*¹.

Sinxron səciyyə daşıyan bu bölgü müəyyən nöqsan və çatışmazlığına baxmayaraq qəbul ediləndir. Bu baxımdan da

¹Г.М.Гарипов.Кыпчакские языки Урало-Поволжья. Опыт синхронической и диахронической характеристики. Москва, 1979.

qıpçaq qrupu türk dillərinin leksikasına həsr olunmuş tədqiqatda məhz 10 dilin – *tatar, qazax, qırğız, başqırd, qaraqalpaq, qumık, qaraçay-balkar, noqay, qaraim* və *Krım tatarlarının dillərinin* materiallarından istifadə olunması məqsəduyğun sayılmışdır.

İnanıram ki, aktuallığı və əhəmiyyəti ilə diqqət çəkən hər iki əsər – *«Qıpçaq qrupu türk dillərinin leksikası»* və böyük elmi işçi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Qətibə Mahmudovanın 2009-cu ildə nəşr edilmiş *«Qıpçaq qrupu türk dillərinin frazeologiyası»** əsərləri Azərbaycan dilçiliyində ilk uğurlu addım kimi dəyərləndiriləcəkdir.

3 cildlik “Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri”nin III cildi “Leksikologiyanın nəzəri problemləri” və “Qıpçaq qrupu türk dillərinin leksikası” hissələrindən ibarətdir.

Birinci hissəyə f.e.d.M.M.Mirzəliyevanın “Sözyaradıcılığı prosesinə dair nəzəri qeydlər” və aparıcı elmi işçi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent M.B.Əsgərovun “Söz və formaların yaranma və mənimsənilmə mexanizminin linqvopsixoloji modeli” adlı araşdırmaları daxil edilmişdir.

İkinci hissəyə daxil olan bəhsləri türk dilləri şöbəsinin əməkdaşları – aparıcı elmi işçi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Baba Məhərrəmli (*«Qıpçaq qrupu türk dillərinin kök morfemlərində fonomorfoloji, fonosemantik dəyişmələr»*), böyük elmi işçilər - filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Şəkər Orucova (*«Qıpçaq qrupu türk dillərində etnonimlər»*), filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Elçin Məmmədova

* Qətibə Mahmudova. Türk dillərinin frazeologiyası. Bakı, “Nurlan”, 2009, c.250

mədov (*“Qıpçaq qrupu türk dillərində toponimlərin linqvistik təhlili”*), filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Elnarə Əliyeva-Ələkbərova (*“Qıpçaq qrupu türk dillərinin dialekt leksikası”*), filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Təranə Şükürova (*“Qıpçaq qrupu türk dillərində alınma terminlər”*), filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Qətibə Mahmudova (*“Qıpçaq qrupu türk dillərində morfoloji yolla söz yaradıcılığı”*), elmi işçi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Ruslan Abdullayev (*“Qıpçaq qrupu türk dillərində leksik-semantik konversiya”*), eləcə də şöbənin yetirməsi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru – hal-hazırda Moldova Respublikasında çalışan milliyyətə qaqauz Güllü Qərənfil (*“Qıpçaq qrupu türk dillərinin antroponimiyasının ümumi mənzərəsi”*) yazmışlar.

3 cildlik «Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri» kitabının nəşrinə öz xeyir-duası ilə yaşıl işıq yandırmış unudulmaz direktorumuz *akademik Ağamusa Axundova*, eləcə də digər cildlər kimi son III cildin də nəşrinə də maddi və mənəvi dəstək göstərdiklərinə görə *türk dilləri şöbəsinin bütün əməkdaşlarına*, xüsusən kitabın çapa hazırlanması prosesində fəal və təmənnasız çalışmış *böyük elmi işçi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Aynel Ənvər qızı Məşədievaya* və *kiçik elmi işçi, doktorant Günel Əmirxan qızı Mirzəyevaya*, eləcə də «Nurlan» nəşriyyatının direktoru filologiya elmləri doktoru, *professor Nadir Məmmədliyə* təşəkkür edirəm.

Monoqrafiya ilə bağlı fikir və mülahizələrini bizə çatdıran, irad və tövsiyələrini bizdən əsirgəməyən, dəyərli məsləhət və təklifləri ilə kitabın müəllifləri – sabahlarına məsuliyyət daşdıığımız gənc tədqiqatçıları türkologiya sahəsində daha uğurlu addımlara sövq edən hər bir oxucumuza, xüsusən

sən tanınmış türkoloq-dilçilərimizə əvvəlcədən minnətdarlığımı bildirirəm.

Ünvanımız: Azərbaycan Respublikası, Bakı şəhəri, Hüseyn Cavid prospekti, 31, Akademiya şəhərciyi (Əsas bina), V qat, AMEA İ. Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Türk dilləri şöbəsi (538-ci otaq)

Məhəbbət MİRZƏLİYEVƏ
*filologiya elmləri doktoru,
türk dilləri şöbəsinin müdiri.*

Məhəbbət MİRZƏLİYEVƏ
filologiya elmləri doktoru

**SÖZYARADICILIĞI PROSESİNƏ DAİR
NƏZƏRİ QEYDLƏR**

Sözyaradıcılığı prosesi dilçilikdə ənənəvi olaraq leksika bölməsində yada salındığı və öyrənildiyindən onun qıpçaq qrupu türk dillərinin leksikologiyası məsələlərindən biri kimi təqdim olunması təbii sayılmıdır. Halbuki, biz bu fikrin tam əksi olaraq sözyaradıcılığını dilçiliyin bir şöbəsi kimi deyil, bütün şöbələri əhatə edən fasiləsiz bir proses kimi qəbul edir, tədqiqatımızı məhz bu istiqamətdə aparmağı məqsədəuyğun sayırıq. Buna görə də burada sözyaradıcılığı prosesinin mahiyyəti ilə bağlı düşüncələrimizi əks etdirən nəzəri qeydləri təqdim etməklə kifayətlənmək istərdik.

Dilçilikdə sözyaradıcılığın qrammatika, daha dəqiq desək, morfologiyanın, eləcə də leksikologiyanın tərkibində öyrənilməsi bir çox dilçilərə məxsusdur. Təsadüfi deyildir ki, onlar sözyaradıcılığını «leksik-morfoloji kateqoriya» kimi təqdim edirlər¹. Bu gün də davam edən belə mövqə əslində məntiqsiz və yanlış hesab olunmalıdır.

Sözyaradıcılığı – çoxəsrlik dilçilik elminin tərkib hissəsi olub, tarixi səciyyə daşıyır. Müəyyən zaman kəsiyində baş verən (və ya gedən) bu proses sinxron mahiyyət kəsb edir. Bizcə,

¹ Мусаев Г.Г. К вопросу о словообразовании // Исследование по грамматике и лексике тюркских языков: сб. ст. Ташкент: Наука, 1965.

Sözyaradıcılığı prosesi
dilin bütün qatlarında, bütün səviyyələrində gedən
fasiləsiz prosesdir.

Məgər dildə səs, vurğu, intonasiya dəyişikliyi nəticəsində meydana gələn sözlər, *fonetik qatda* cərəyan edən sözyaradıcılığı prosesinin nəticəsi deyilmi?!

Düzəltmə, mürəkkəb və qoşa sözlərin yaranması isə, sözsüz ki, bu prosesin *morfoloji qatda* baş verməsi ilə əlaqədardır.

Sintaktik layda da sözyaradıcılığı prosesini izləmək mümkündür və maraqlıdır. Belə ki, sintaktik əlaqələrin mühüm rol oynadığı söz birləşmələrinin, hətta bəzən cümlələrin vahid məfhum ifadə etməklə mürəkkəb sözə çevrilməsi də sözyaradıcılığı prosesinin təzahürüdür.

Frazeoloji vahidlər də dilin *frazeoloji qatında* gedən sözyaradıcılığı prosesinin nəticəsi kimi qiymətləndirilməlidir.

Dilin *leksik qatında* bu prosesin baş verməsi ilə dilə yeni sözlərin daxil olması, yad dillərdən yeni termin və sözlərin dilə yol açması, ümumi sözlərin xüsusiləşməsi, təkmənalılıqdan çoxmənalılığa və ya əksinə, eləcə də sinonimliyə və omonimliyə keçidlərin meydana gəlməsi müşahidə olunur.

Sözyaradıcılığının ümumi dilçilikdə bu və ya digər dil yarusuna aid edilməsi hər şeydən əvvəl, bu prosesin iki qütblə bağlı olmasından irəli gəlir. Belə ki, sözyaradıcılığında həm məzmun, həm də forma dəyişikliyi baş verir. Elə buna görə də dilçilər adətən bu prosesi morfologiyaya (forma baxımından) və leksikologiyaya (məzmun baxımından) aid edirlər.

Halbuki yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, arasıkəsilməz bir proses kimi sözyaradıcılığı dilin bütün qatlarında mövcuddur. E.S.Kubryakova haqlı olaraq yazır: "...sözyaradıcılığı nə qədər ki, leksikologiya və ya morfologiya kimi digər sahələrin tərkibində təqdim olunacaq, onun xüsusi bir bölmə kimi özünəməxsusluğu da sonadək dərk olunmayacaq"¹.

Burada razılaşmadığımız əsas məqam sözyaradıcılığının dilçiliyin bir bölməsi kimi təqdim edilməsidir. Təsadüfi deyildir ki, Amerika dilçiliyində belə yanaşma yoxdur. Belə ki, "Linqvistik səviyyələrin ierarxik pillələrində fonetika, fonologiya, morfonologiya, morfologiya, sintaksis və semantika yer tutduğu halda, sözyaradıcılığı ümumiyyətlə yoxdur"². Halbuki sözyaradıcılığı yalnız prosesdir. Buna görə də onu dilçiliyin şöbəsi adlandırmaq düzgün deyildir.

Yekun kimi demək istərdik ki, sözyaradıcılığı tarix boyu dilin bütün qatlarını tam əhatə edən prosesdir və bu proses dilin varlığını təmin edir, onun durmadan zənginləşməsinə xidmət göstərir. E.Kubryakova yazır: «...dəyişikliklərin yüksək sürəti sistemin bütövlükdə nisbi stabilliklə səciyyələnməsinə, onun sərhədlərinin hər bir məqamda şərti olaraq müəyyənləşdirilməsinə gətirib çıxarır. Bu şərtiliyin ölçüsü nədir? Sözyaradıcılığın sərhədlərini necə müəyyənləşdirməli? Bu məsələləri həll etmək donuq və mütəhərrik vəziyyətdə, sinxron və diaxron planda dil hadisələrinin mahiyyəti ilə bağlı silsilə sualları cavablandırmaq deməkdir»³

Sözyaradıcılığı ümumi dilçilikdə olduğu kimi, türko-logiyada da dəfələrlə tədqiqat obyektinə olmuşdur. Əlbəttə, bu-

¹ E.C.Кубрякова.Что такое словообразование?Изд.«Наука»,Москва, 1965, с.11

² Yənə orada. s.7

³ Yənə orada. s.15

rada onların hər birindən ayrılıqda bəhs etmək və ya onlara münasibətimizi bildirmək, irəli sürülən bu və ya digər fikir və mülahizənin elmi təhlilini vermək fikrində deyilik. Çünki buna, şübhəsiz ki, ehtiyac da yoxdur. Sadəcə sözyaradıcılığı prosesini izləməklə, əldə etdiyimiz maraqlı elmi qənaətləri təqdim etmək istəmişik.

Görkəmli Azərbaycan dilçisi professor S.Cəfərov yazır: «Hər hansı bir türk dilinə aid sözyaradıcılığı prosesinin öyrənilməsi onun inkişaf tarixinin düzgün istiqamətini aydın etmək, başqa türk dilləri ilə olan tarixi bağlılığını müəyyənləşdirmək, türk dillərinin müqayisəli lüğətini, bu və ya digər türk dilinin izahlı və etimoloji lüğətlərini yaratmaq üçün əsas ola bilər»¹. Bu baxımdan qıpçaq və oğuz qrupu türk dillərinin də sözyaradıcılığının tarixi-müqayisəli tədqiqi zərurətdən irəli gəlir və olduqca aktualdır.

Dilçilikdə sözyaradıcılığı prosesinin 3 yolundan daha çox bəhs olunmuş və onların əsas xüsusiyyətləri göstərilmişdir. Belə ki, dilçilərin fikrincə, bu proses aşağıda qeyd olunan 3 istiqamətdə getmişdir:

- *Sözlərin leksik yolla əmələgəlmə prosesi*
- *Sözlərin morfoloji yolla əmələgəlmə prosesi*
- *Sözlərin sintaktik yolla əmələgəlmə prosesi.*

Biz isə bu tədqiqatımızda sözyaradıcılığı prosesini yeni baxış bucağından işıqlandırmaq niyyətindəyik. Belə ki, dilin tarixi boyunca onun bütün qatlarına dərindən nüfuz edən bu prosesi yalnız yeni sözlərin əmələ gəlməsini təmin edən bir proses kimi öyrənmək, zənnimizcə, özünü doğrultmur. Dildə istər sözyaratma, istərsə də sözdəyişdirmə(və ya forma dü-

¹ S.Cəfərov. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı, 1960, s.3

zəltmə) bu prosesin tərkib hissəsi kimi qəbul edilməlidir. Elə buna görə də sözyaradıcılığı prosesinin əhatə dairəsinə, zənnimizcə, bunlar daxildir:

1) **Sözyaratma** (*fonetik, morfoloji, sintaktik, leksik, semantik yollarla*)

2) **Sözdəyişdirmə və ya formadüzəltmə.**

Türk dillərinin sözyaradıcılığının müqayisəli tədqiqi müqayisəyə cəlb olunan qıpçaq və oğuz qrupu dillərinin yalnız qrammatik və ya leksik baxımdan oxşar və fərqli cəhətlərinin aşkar edilməsi üçün deyil, həm də həmin dillərin tarixi inkişaf yolunun işıqlandırılması, onların əcdad dilin qrammatik quruluşunun, leksik qatının bərpa edilməsi üçün də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu cür tədqiqatlar dialekt faktları ilə zənginləşdikdə isə daha dəyərli və sanballı, daha əhəmiyyətli olur. Bu araşdırmalar, aparılan tarixi-etimoloji təhlillər Azərbaycan dilinin, o cümlədən türk dillərinin qədim leksik layının açılmasına imkan verir, son nəticədə isə türk dillərinin tarixi leksikologiyası sahəsində yeni-yeni tədqiqatlar üçün zəmin yaradır. Hər hansı türk dilinin dialekt və şivələrində qorunub saxlanan qədim türk sözlərinin və ya elementlərin əksəriyyəti müəyyən semantik dəyişmələrə uğrayaraq digər türk dillərində də qalmış və qalmaqdadır. Bu dialekt materialı da dildə sözyaradıcılığı prosesinin izlənilməsi, onun tarixi inkişaf yoluna işıq salınması üçün danılmaz əhəmiyyət kəsb edir.

Dilin inkişafı yalnız cəmiyyətin daxilində maddi həyatın dəyişməsi əsasında baş vermir. Xalqlar arasındakı iqtisadi, siyasi və ədəbi-mədəni əlaqələrin inkişafı da dildə müəyyən izlər salır. Bu isə özünü dilin zənginləşməsinə xidmət edən alınmalarda daha qabarıq təzahür etdirir. Bu leksik vahidlərin tədqiqi türk dillərinin həm lüğət tərkibinin inkişaf

yollarını izləməyə, həm onların tarixi-müqayisəli leksikologiyasının yaradılmasına, həm də ədəbi dillərin inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsinə imkan verir.

Dil faktlarının deskriptiv tarixi-müqayisəli və etimoloji təhlili türk dillərinin tarixi leksikologiyasının bir sıra problemlərinin həllində əhəmiyyətli rola malikdir.

Sözyaradıcılığı prosesində sözyaratma

Maraq doğuran cəhətdir ki, sözyaradıcılığı fonetik dəyişmələr və hadisələrlə, qrammatik (*adverbiallaşma, substantivləşmə, adyektivləşmə, verballaşma* və s. kimi) və leksik (*sinonimləşmə, omonimləşmə* və s.) proseslərlə, eləcə də dialektizm, arxaizm və neologizmlər, o cümlədən ictimai-siyasi həyatdakı dəyişikliklərin nəticəsi kimi meydana çıxan alınmalarla müşayiət olunur.

Fonetik yol. Məlum olduğu kimi, dilin fonetik qatında mövcud olan səslərin dəyişməsi ilə sözlər forma və məzmun, yəni həm leksik, həm də semantik dəyişikliyə uğrayır. Bu özünü türk dillərinin, eləcə də qıpçaq qrupu türk dillərinin bugünkü durumunda, həm də keçmişində göstərir.

Söz bütövün – yəni dilin lüğət tərkibinin bir hissəsi olduğundan sözün inkişafı həm də daha ümuminin, tamın inkişafı deməkdir. R.Budaqovun göstərdiyi kimi, «...hər hansı bir sözün semantika tarixində sözyaradıcılığı baxımından onunla bağlı olan digər sözlərin semantik tarixi təkrarlanır. Buna görə də ayrı-ayrı sözlərin tədqiqi digər sözlərə də işıq salır və semantik dəyişmələrin tiplərini müəyyənləşdirməyə kömək edir»¹. Türk dillərinin yazılı abidələri, bu dillər ara-

¹Р.А.Будагов.Что такое развитие и совершенствование языка. Москва, 1977, с.89

sındakı oxşarlıq, eləcə də dialekt çoxluğu bir daha göstərir ki, zaman ötdükcə dillər dəyişikliyə məruz qalır.

Fonetik qatda gedən sözyaratma prosesi maraqlı xüsusiyyətlərə malikdir. Bunları belə qruplaşdırmaq olar:

I. Birhecalı sözlərdə sözün ya əvvəlində, ya da sonunda bir samitin dəyişməsi ilə əmələ gələn yeni sözlər.

Məsələn: Azərbaycan dilindəki nümunələrə diqqət yetirək: *Ton – don – son – fon – qon – yon; at – ad – aq – ac – as – aş – az – al – an – ar – ay; baş – bas – bar – bat – bal – bax; tər – dər – nər – sər – zər – şər – hər – gər – çər; yol – kol – qol – sol – bol – dol – rol; bel – tel – sel; nal – çal – qal – bal – dal – xal – val – hal – sal – şal; poz – boz – qoz – yoz – toz; biz – diz – siz – miz; buz – duz* və s.

L.Blumfild dil dəyişmələrinin tiplərindən biri kimi fonetik dəyişməni də göstərərək yazır: “Fonetik dəyişmələr yalnız fonemlərə aid olur və dil vahidlərinin yalnız fonetik görkəmində dəyişiklik etməklə onları başqalaşdırır”¹.

Dil vahidlərinin fonetik dəyişmələr nəticəsində yeniləşməsi müxtəlif yollarla gedir. Buraya sözlərdə sait və samitlərin müxtəlif mövqələrdə əvəzlənməsi, sözlərdə səsdüşümü və səsartımı, assimlyasiya və dissimlyasiya hadisələrinin baş verməsi və s.-ni aid etmək olar. L.Blumfild göstərir ki, “bir çox səs dəyişmələri hər hansı dil formasının səslənməsini yaradan artikulyasiyanın sadələşməsi istiqamətində getmişdir. Samitlər qrupu müntəzəm olaraq belə sadələşir”². Müəllif fikrini bir qədər də davam etdirərək yazır: “Son samitlər birləşməsinin sadələşməsi çox geniş yayılmış hadisədir”³.

¹ Л.Блумфилд. Язык. Москва, 1968, с.427

² Yənə orada. s.404

³ Yənə orada. s. 405

Bu hadisəyə türk dillərinin həm tarixi keçmişində, həm də çağdaş vəziyyətində rast gəlinir. Məsələn:

a) sözdə ilk səsin düşümü və ya səs artımı yolu ilə:
ürk – hürk; ulduz – yıldız; il – yıl – cıl; ud(maq) – yud(maq); vur – ur və s.

b) söz ortasında səslərin dəyişməsi ilə yolu ilə: *ayaq – adak – azak* və s.

ç) söz ortasında səs artımı ilə: *it – işt* və s.

c) söz sonunda səsin dəyişməsi yolu ilə: *at – ad* və s.

Semantik yol. Sözün leksik mənasının dəyişmələrə uğraması dildə semantik dəyişmələr kimi qəbul edilir və bu da əslində sözyaradıcılığı prosesinin bir istiqamətidir. Bunun nəticəsində yeni leksik vahidlər meydana gəlir. Məsələn, müasir türk dillərində bu gün işlənən elə sözlər vardır ki, qədim türk dilində bildirdiyi mənada deyil, yeni mənada çıxış edir. Maraqlısı budur ki, həmin leksik vahidin qədim mənasına bəzən bu və ya digər müasir türk dilində də rast gəlinir.

L.Blumfild haqlı olaraq göstərir ki, «Bu və ya digər dil vahidinin vaxtı ilə başqa bir mənada çıxış etməsini daha qədim yazılı abidələrdə işlənən söz birləşmələri və mətnlərdən aydın görmək olar»¹.

Sözün semantik dəyişmələrinin ümumi dilçilikdə, eləcə də türkologiyada və Azərbaycan dilçiliyində əksər dilçilər adətən aşağıdakı təsnifatını aparmışlar:

- mənə daralması yolu ilə semantik dəyişmələr.
- mənə genişlənməsi yolu ilə semantik dəyişmələr.
- metafora yolu ilə semantik dəyişmələr.
- metonimiya yolu ilə semantik dəyişmələr.

¹ Л.Блумфилд. Язык. Москва, 1968, с.465

- sinekdoxa yolu ilə semantik dəyişmələr.
- Hiperbola(daha güclü mənadan zəif mənaya keçid) yolu ilə semantik dəyişmələr.
- litota (daha zəif mənadan güclü mənaya keçid) yolu ilə semantik dəyişmələr.
- mənənin mənfiləşməsi yolu ilə.

Bu təsnifat əsasında türk dilləri üzrə əldə edilən materiallar sözün mənə dəyişikliklərini, onların tarixi inkişaf yolunu izləməyə imkan yaradır. L.Blumfild yazır: “Biz əgər nə vaxtsa A mənəsində işlənmiş, sonralar isə B mənəsində çıxış etmiş forma ilə rastlaşırıqsa, bu, heç şübhəsiz, ən azı iki hərəkətin nəticəsidir: həmin formanın işlənmə sahəsi A tipli şəraitdən daha əhatəli A-B şəraitinə qədər genişlənir, sonra isə – bu forma həmin şəraitlərdə işləkliyini itirərək qismən köhnəlmə sayəsində köhnə A tipinə yaxınlaşan şəraitlərdə istifadədən qalır, nəhayət, yalnız B tipli vəziyyətlərdə işlənməyə başlayır. Adi hallarda birinci proses B vəziyyətlərində dili tədricən tərk edən bir-biri ilə rəqabət aparan hər hansı formanın köhnəlməsi və ya məhdudlaşmasını göstərir. İkinci proses isə A tipli şəraitlərdə rəqabət aparan hər hansı formanın müdaxiləsinə yol açır.”¹

İctimai hadisə olan dil tarixi kateqoriyadır. Məhz bu baxımdan dilin mənsub olduğu xalqın tarixinin daşıyıcısı olduğunu iddia etmək, xalqın elm, mədəniyyət və mənəviyyatının inkişaf yolunu özündə əks etdirdiyini söyləmək heç də əsassız deyildir. İctimai həyatın müxtəlif sahələrini bütün çalarları, əlvanlığı, rəngarəngliyi, tam spektri ilə özündə təcəssüm etdirən dil xalqın həyatını, onun tarixini, ictimai-iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələrini yaşadan əbədi varlığa çevrilir.

¹ Л.Блумфилд. Язык. М., 1965, с.471

Hər bir söz tarixi reallaqların, tarixi hadisələrin şahidi, zamanın hər cür «şıltaqlıqlarına» mərdliklə sinə gərən və bəzən də istər forma (fonetik cild), istərsə də məzmun(semantik) baxımından müəyyən dəyişikliklərə uğrayan əvəzsiz tarixi abidədir.

Elm göstərir ki, bütöv bir dövrün məhsulu olan dil ümumxalq xarakteri daşıyır. Məhz buna görə də bir iqtisadi quruluşdan digərinə keçid dildə elə bir köklü dəyişikliklər yarada bilmir. Bu mərhələ dilin yalnız inkişafı prosesində təkən rolunu oynayır.

S.İ.Ojeqov yazır: “Həqiqətən, ictimai həyat ictimai dönəmlər və sosial dəyişikliklər dövrünün inqilabi çağlarında daima gərgin və sürətli inkişafı səciyyələyir. Xalqın həyatında əsrlərlə sürən bu mərhələlər dilin tarixində özünəməxsus dönüş nöqtəsi yaradır. İctimai həyatın intensiv inkişafı dövründə dilin fəaliyyəti daha da genişlənir¹.”

Son 20 ildə müstəqillik əldə etmiş türk dövlətlərinin rəsmi ana dillərinin (türk xalqlarının dövlət statusu qazanmış ana dillərinin) əsrlərin dərinliyinə uzanan şərəfli tarixi bunu bir daha sübut edir.

«Dil insan aqlının qüdrətli silahıdır, insan həyatının böyük neməti və tükənməz xəzinəsidir. İnsan təbiəti və həyatın mənasını, mübarizə və yaşayışının qayəsini ən bariz və aydın şəkildə dil vasitəsilə ifadə etmişdir.² Mərhum xalq yazıçımız akademik M.İbrahimovun bu fikri həmin missiyanı həyata keçirən hər bir dil, o cümlədən üzərində tədqiqat apardığımız qıpçaq qrupu türk dillərinə şamil edilə bilər.

¹ С.И.Ожегов. Лексикология. Лексикография. Культураречи. М., 1974, с.20

² М.Ибраһимов. Azərbaycan dili. Bakı, 1957, s.5

Dilin inkişafı yalnız cəmiyyətin daxilində maddi həyatın dəyişməsi əsasında baş vermir. Xalqlar arasındakı iqtisadi, siyasi və ədəbi-mədəni əlaqələrin inkişafı da dildə müəyyən izlər salır. Bu isə özünü dilin zənginləşməsinə xidmət edən alınmalarda daha qabarıq təzahür etdirir.

Dilin lüğət tərkibi onun maddi bazasıdır. Belə ki, "leksik vahid kimi söz maddi səs örtüyünə malikdir. Bu, sözün həm əmələ gəlməsi və yaşamasının zəruru şərtidir, həm də onun formalaşma və inkişafının izlərini daha dəqiq qoruyub saxlayır. Bununla yanaşı, söz - mənə daşıyıcısı kimi öz növbəsində gerçəkliyin ümumiləşdirilmiş inikası olan fikrin predmeti haqqında təsəvvürün ifadəçisi funksiyasını yerinə yetirir." ¹

İnsanlar ictimai əmək prosesində əşyaların mühüm əlamətlərini öyrənir, bu əşyaları bir-birindən fərqləndirir, onların haqqında məfhumlar yaradır. Deməli, məfhumlar obyektiv gerçəkliyin, dünyanın qavranılması, dərk edilməsinin ən mühüm formasıdır.

Əşya və hadisələrin ən əsas, fərqləndirici əlamətlərini özündə əks etdirən məfhumlar dildə sözlər vasitəsilə ifadə olunur. Sözlər əşya və hadisələrlə münasibətdə meydana çıxır. Buna görə də onun aid olduğu əşya və hadisələr arasında fikri əlaqə olur ki, bu da sözün bütün cəmiyyət üzvlərinin qəbul etdiyi leksik mənası sayılır.

Hər bir söz xalqın və onun dilinin müəyyən inkişaf dövründə yaranır. Buna görə də söz xalqın təfəkkür tərzini, onun inkişaf səviyyəsi ilə bağlıdır. Söz insanın yaradıcı tə-

¹ В.И.Цинциус.Проблемы сравнительно-исторического изучения лексики алтайских языков. – В сб. «Исследования в области этимологии алтайских языков». Ленинград, Изд. «Наука»,с.4

fəkkürünün məhsuludur. Sözlər hər hansı nitq fəaliyyətinin ilkin elementləridir. Dilin lüğət tərkibini təşkil edən sözlər heç də eyni xarakterdə olmur, Onlardan bəziləri çox, bəziləri isə az işlənir. Çox işlənən sözlər dilin aktiv, yəni əsas lüğət fondunu, az işlənən sözlər onun passiv fondunu – dilin əsas lüğət tərkibini təşkil edir. Dilin əsas lüğət fondu olduqca mühafizəkar təbiətə malikdir.

Bütün müasir dillərdə sözlərdən istifadə olunması onların cümlələrdə dəyişməsi zəruriyyətini doğurur. Bunsuz hər hansı söz konkret məzmunundan uzaq, boş, mücərrəd bir şey olar.

Deməli, hər bir dilin leksik və qrammatik quruluşu arasında qırılmaz bağlılıq vardır. Məhz bu əlaqənin xarakteri forma və məzmun kimi götürülən leksikaya və qrammatikaya münasibətdə meydana çıxır. Dilin zəruri tərəfini qrammatik quruluş təşkil edir. Qrammatik quruluş əsasında sözlər müxtəlif sintaktik əlaqələrdə (yanaşma, idarə, uzlaşma) olub birləşir, müəyyən intonasiyaya malik olur və yalnız cümlədə ünsiyyət vasitəsi kimi «həyat qazanır».

Qrammatika bir forma kimi, məzmunu, yəni leksikaya nisbətən çox gec inkişaf edir. Leksika mütəhərrik olduğu üçün qrammatika bəzən ondan geridə qalır. Belə vəziyyət bir vaxt müəyyən zaman kəsiyində çoxlu yeni sözlərin məzmununun zənginləşməsi ilə köhnə qrammatik formaların arasında ziddiyyətin yaranmasına gətirib çıxarır. Bu isə dilin gələcək inkişafı üçün də mühüm mənbədir.

Leksik yol. Leksik yolla sözyaratma prosesi dilin inkişafına, formalaşmasına və təkmilləşməsinə xüsusi təkan verir, onun cəmiyyətin ən müxtəlif sahələrinə nüfuz etməsinə əlverişli şərait yaradır. Bu prosesi izləyərkən dilin lüğət tərkibi-

nin zənginləşməsinə xidmət edən *terminoloji leksika, dialekt leksikası, neologizmlər, çoxmənalı sözlər, omonim, sinonim və antonimlər*, eləcə də müəyyən zəruriyyətin nəticəsi kimi meydana gələn *alınmalar* öz rəngarəngliyi ilə diqqəti çəkir.

Dilin lüğət tərkibinin inkişafı tarixində baş verən dəyişikliklər ictimai-siyasi, elmi, mədəni və mənəvi proseslərin nəticəsində meydana çıxır. Türk dillərinin leksikasının da son 20 ildə müstəqil türk dövlətlərinin yaranması ilə səciyyələnən xüsusiyyətləri böyük maraq doğurur. Müstəqillik dövrünün ilk illəri türk dillərinin inkişafında yeni bir mərhələdir. Bu mərhələdə ictimai-iqtisadi həyatla, elmi, siyasi və mədəni durumla bağlı proseslərin bu və digər türk dilinə təsiri danılmazdır. İstər şifahi, istərsə də yazılı dildə həm bədii, həm elmi, həm də rəsmi-ışgüzar üslubda ciddi dəyişikliklər baş vermişdir. Bu dəyişikliklər isə, sözsüz ki, özünü ilk növbədə dilin leksik qatında göstərir. Bu isə olduqca təbiidir.

Türk dillərində baş verən və son nəticədə bütövlükdə dilin zənginləşməsinə, onun təkmilləşməsinə xidmət göstərən dəyişiklikləri belə qruplaşdırma bilərik:

- Türk dillərinin fonetik, morfoloji, leksik normalarına müvafiq yeni sözlər yaranır.
- Dilin passiv fondunda qalmış söz və ya terminlər (xüsusilə arxaik və dialekt sözləri) yeni mənada dilə daxil olur.
- Beynəlxalq aləmə inteqrasiya ilə əlaqədar iqtisadiyyat, mədəniyyət, elm və siyasətlə bağlı əcnəbi söz və terminlərin müstəqil türk dillərinə, o cümlədən qıpçaq qrupu türk dillərinə güclü axını baş verir.

Terminlər. Müxtəlif ictimai-siyasi, tarixi hadisələrin burulğanında ən güclü təsirlərə məruz qalmalarına baxmayaraq türk dilləri bu mübarizədə nəinki özünü qoruya bilmiş,

hətta bu tarixi mərhələlərdə daha da möhkəmlənmiş və onların lüğət tərkibi yeni leksik vahidlərlə – söz, termin və ifadələrlə zənginləşmişdir. Bu sırada terminlər xüsusi yer tutur. Qıpçaq qrupu türk dillərinin terminoloji aləmi də bu baxımdan maraqlı və əhəmiyyətlidir. Dildə mövcud olan terminlər həyatın bütün sahələrini əks etdirir və cəmiyyətdə gedən bütün proseslər terminlərdə ehtiva olunur.

Terminlər mənşə etibarını ilə türk kökənli və alınma xarakterli ola bilər. “Leksikanın inkişafı onun ayrı-ayrı problemlərinin, hər şeydən əvvəl isə terminologiyanın nəzəri ümumiləşdirilmələrinin və praktiki işləmələrin aparılmasını tələb edirdi”¹. Əlbəttə, türk dillərində terminlərin yaranması, bu dillərin terminoloji sisteminin formalaşması, əsasən dildaxili mənbələrə söykənir. Yəni həmin dillərin terminlərinin böyük əksəriyyəti ümumtürk mənşəlidir. E.Berdimuratov yazır: “Qaraqalpaq dilinin lüğət tərkibi qaraqalpaq xalqının çoxəsrlik tarixi boyu təşəkkül tapmışdır. Bu dövr ərzində qaraqalpaq dili çoxlu leksik elementlərlə zənginləşmişdir ki, bunların da içərisində terminlər mühüm yer tutur”². Əlbəttə, bunu bütün türk dillərinə şamil etmək olar. Qıpçaq qrupu türk dillərinin terminologiyası ictimai-siyasi, iqtisadi, mədəni və elmi həyatı bütövlükdə əhatə edən və rəngarəngliyi ilə seçilən bir dünyadır.

Arxaizm və neologizmlər. Məlum olduğu kimi, dilin yaranma tarixi xalqın əmək fəaliyyəti ilə, onun siyasi, iqtisadi, sosial-mədəni durumu, elmi səviyyəsi, intellekti ilə bağlıdır. Dildə olan sözlərin yaranmasının, inkişafının və dəyişməsi-

¹ Бердимуратов Е.О терминологии каракалпакского языка. – в кн. «Тюркская лексикология и лексикография. Москва, 1971, с.208

² Yəni orada.

nin bir sıra özəl xüsusiyyətləri vardır. Dil istisnasız olaraq insanın hər cür fəaliyyətinin inikasındır. Buna görə də dilin lüğət tərkibinin daima inkişafda olması, müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalması təbii və son dərəcədə labüddür. Belə ki, cəmiyyətin inkişafı nəticəsində dildə müxtəlif yollarla yeni sözlər (neologizmlər) əmələ gəlir, bir sıra söz və ifadələr arxaikləşərək dili tərk edir, bir sıra dil vahidləri leksik və semantik dəyişikliklərə uğrayaraq tanınmaz şəkil və mənada dildə özünə yer tutur. Sanki dərin dərya və ümmanlarda olduğu kimi, dildə də «daxili təmizlənmə» prosesi gedir, dil cilalanır və təkmilləşir.

Dilin daim inkişafda olması danılmaz həqiqətdir. Lakin bu proses heç də hər zaman eyni templi, bərabərsürətli olmur. Çox vaxt isə cəmiyyətin siyasi, iqtisadi, mədəni və elmi həyatında baş verən dəyişikliklərlə bağlı olan bu proses olduqca yavaş gedir. Müxtəlif tarixi səbəblər, eləcə də ictimai-iqtisadi quruluşların biri-birini əvəz etməsi nəticəsində dildə bəzi söz və ifadələr sıradan çıxır, işlənmir, arxaikləşir. Əlbəttə, arxaikləşmə prosesi heç də birdən-birə baş vermir. O, tədrici xarakter daşıyır. Arxaik sözlər həyatın müxtəlif sahələrinə aid ola bilər. Bu cür sözlərin və ya terminlərin dilin lüğət tərkibindən çıxması onların ifadə etdikləri məfhumların həyat meydanından yox olması ilə bağlıdır.

Türk dillərinin lüğət tərkibinin tədqiqi zamanı aydın olur ki, dil prosesləri – *arxaikləşmə, yeniləşmə, terminləşmə* və s. kimi hallar heç də bütün türk dillərində eyni zaman kəsiyində və ya eyni şəkildə və eyni səviyyədə olmamışdır. Bir türk dilində arxaik sayılan söz və ya ifadə digər türk dilində bu gün də ümumişləkliyi itirmədən işlənilir. Belə sözlərin bəziləri bu və ya digər türk ədəbi dilində, bəziləri isə bu həmin türk dillərinin dialekt və ya şivələrində məskən salır.

Morfoloji yol. Sözyaradıcılığı prosesində morfoloji üsul da mühüm rol oynayır. Belə ki, sözün quruluşunda baş verən dəyişikliklər əslində yeni dil vahidinin meydana çıxması ilə nəticələnir. Bu sözyaratmada iştirak edən şəkilçi morfemlərin dilçilikdə bir neçə təsnifat bölgüsü mövcuddur. Belə ki, ümumi dilçilikdə, eləcə də Azərbaycan dilçiliyində şəkilçilər bəzən 2 (sözdüzəldici və sözdəyişdirici), bəzən 3 (sözdüzəldici, sözdəyişdirici və formadüzəldici), bəzən də 4 (leksik, leksik-qrammatik, qrammatik-leksik və qrammatik) yerə bölünür. Bircə, 4-cü bölgü özünü daha çox doğruldur. Belə ki, türk dillərinin materiallarına görə, tam leksik şəkilçi, yəni yeni söz yaradan bir şəkilçi bəzən həm də qrammatik mahiyyət daşıyır. Və ya tam qrammatik şəkilçi bəzən də leksik səciyyə daşıyaraq yeni söz yaradır.

Bu isə əslində şəkilçilərin tarixi-etimoloji təbiətinə işıq salmaqla yanaşı, həm də türk dillərində sözyaradıcılığı prosesini bütün çalarları, əlvanlığı və əsrarəngizliyi ilə ortaya qoyur. Buraya söz səviyyəli frazeoloji vahidləri də daxil etməliyik.

Sintaktik yol. Bu yolla sözyaratmanın bariz nümunələri kimi qısaca olaraq mürəkkəb sözləri, birləşmə səviyyəli frazeoloji vahidləri nümunə göstərə bilərik.

Sözyaradıcılığı prosesində sözdəyişdirmə və ya formadüzəltmə

Aqqlütinativ tipli türk dillərində sözyaradıcılığı prosesinin tərkib hissəsi kimi qəbul etdiyimiz sözdəyişdirmə və formadüzəltmə əslində qrammatik və qrammatik-leksik şəkilçilər vasitəsi ilə gerçəkləşdirilir. Belə ki, bu şəkilçilər vasitəsilə söz leksik dəyişikliyə uğramadan, müəyyən semantik çalar qazanaraq yalnız zahiri, yəni forma dəyişikliyinə uğra-

yır. İsmın hal, mənsubiyyət, kəmiyyət, felin zaman, mənə növ və s. şəkilçilər, bizzə, məhz bu növ şəkilçilərdir. Onlar cümlədə sözlər arasında əlaqələrin yaranmasında, predikativliyin, modallığın formalaşmasında mühüm rol oynayır. Lakin qoşulduqları sözlərdə yeni bir məfhum yaratmaq qabiliyyətinin olmaması onların fəaliyyətinin sözyaradıcılığı prosesində yalnız sözdəyişdirmə və ya formadüzəltmə funksiyası ilə məhdudlaşdığını bir daha sübut edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Бердимуратов Е. О терминологии каракалпакского языка. – в кн. «Тюркская лексикология и лексикография. Москва, 1971.
2. Блумфилд Л. Язык. Москва, 1968.
3. Будагов Р.А. Что такое развитие и совершенствование языка. Москва, 1977.
4. Cəfərov S. Azərbaycan dilində sözyaradıcılığı. Bakı, 1960.
5. İbrahimov M. Azərbaycan dili. Bakı, 1957.
6. Ожегов С.И. Лексикология. Лексикография. Культура речи. М., 1974,
7. Мусаев Г.Г. К вопросу о словообразовании // Исследование по грамматике и лексике тюркских языков: сб. ст. Ташкент: Наука, 1965.
8. Кубрякова Е.С. Что такое словообразование? Изд.-во «Наука», Москва, 1965.
9. В.И. Цинциус. Проблемы сравнительно-исторического изучения лексики алтайских языков. – В сб. «Исследования в области этимологии алтайских языков». Ленинград, Изд.-во «Наука», с. 3-17.

Mayil B. ƏSGƏROV
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

SÖZ VƏ FORMALARIN YARANMA VƏ MƏNİMSƏNİLMƏ MEXANİZMİNİN LİNGVOPSIXOLOJİ MODELİ

Dilin funksiyaları ilə bağlı K.Byülerin təlimini lingvistik problemlərin psixoloji cəhətdən həllinə cəhd kimi qiymətləndirən R.V.Pazuxin belə hesab edir ki, “dilın işlənmə səbəbini, ümumiyyətlə onun strukturunu, eləcə də məlumatın tərkibində olan hər bir dil elementinin mahiyyətini aydınlaşdırmağa qadir olan yeganə funksiyası kommunikativlikdir”¹. Kommunikativlik deyərkən R.V.Pazuxin məlumatın ötürülməsini nəzərdə tutur və onu ünsiyyətin tərkib hissəsi hesab edirdi. Bu tədqiqatında R.V.Pazuxin K. Byülerin dilin funksiyaları nəzəriyyəsini, R. Yakobson və N.S.Trubetskoyun bəzi müddəalarını tənqid hədəfi seçir. R.V.Pazuxinin monofunksionallıqla bağlı konsepsiyasının əsas müddəaları ondan ibarətdir ki, 1) dilin tək bir funksiyası var və o da kommunikativlikdir, 2) bütün digər funksiyalar ondan törəmədir².

Dilin monofunksionallığı ilə bağlı fərqli bir fikrə Q.V. Kolşanskidə rast gəlinir. O, belə hesab edir ki, “Dilin bir əsas funksiyası vardır – o, təfəkkürün gerçəkləşməsidir və ictimai hadisədir”. Hətta Q.V.Kolşanskinin fikrincə, dilin bütün funksiyaları, o cümlədən ekspressiv (bunu müəllif dərkətmə

¹Пазухин Р.В. Учение К.Бюлера о функциях языка как попытка психологического решения лингвистических проблем. – “Вопросы языкознания”, 1963. с.103.

²Yenə orada. s. 90-110.

kimi qəbul edir) və kommunikativ (dil vasitəsi ilə ünsiyyət) funksiyaları da bu funksiyanın içərisindədir¹.

A.S.Çikobava dilin bir çox funksiyaları olduğunu qəbul etsə də, bütün bu funksiyaları vahid bir iyerarxiya daxilində yerləşdirməklə monofunksionallığa meylini nümayiş etdirir².

V.Hümboldt dili əmələ gətirən ehtiyaclarla bağlı belə deyir: “Dil yalnız xarici ehtiyacdən, yəni, ictimai əlaqə, ünsiyyət ehtiyacından deyil, insanlığın daxili ehtiyaclarından yaranmışdır”³ və bununla da, o, dilin çoxfunksiyalılığının əsasını qoyur.

V.A.Avrorinin fikrincə, “Dilin kommunikativ və ekspressiv funksiyaları bir medalın iki üzüdür”, hətta “dil ifadə etmədən fikir yarada bilməz, fikir yaratmadan isə onu ifadə edə bilməz. Bunu dil formasında təzahür edən vahid fikir prosesinin iki cəhəti kimi nəzərdən keçirmək olar”⁴.

R.A.Budaqova görə isə, “kommunikativlik və fikri ifadə funksiyalarının vəhdəti olmadan nə dil, nə də dil haqqında elm ola bilməz”⁵.

L.S.Vıqotski bir tərəfdən “ünsiyyət mütləq şəkildə ümumiləşdirmə və sözün mənasının təkmilləşdirilməsini nəzərdə tutur, yəni, ümumiləşdirmə ünsiyyətin inkişafı nəticəsində mümkün olur”, digər tərəfdən isə, “insanlara xas olan

¹ Колшанский Г.В. Соотношения субъективных и объективных факторов в языке. М. 1975. с. 44.

² Чикобава А.С. К вопросу о взаимоотношении мышления и речи в связи с ролью коммуникативной функции – “Язык и мышление”, М. 1967. с. 18.

³ Гумбольдт В. О различии организмов человеческого языка и о влиянии этого различия на умственное развитие человеческого рода. *Введение во всеобщее языкознание*. СПб, 1859. с. 47.

⁴ Аврорин В.А. Проблемы изучения функциональной стороны языка. Л. 1975. с. 36-40.

⁵ Будагова Р.А. Введение в науку о языке. М. 1958. с. 3.

ali, psixoloji ünsiyyət formaları yalnız ona görə mümkündür ki, insan təfəkkür vasitəsilə gerçəkliyi ümumiləşdirilmiş şəkildə əks etdirir” kimi fikirlər irəli sürməklə “ümumiləşdirmə və ünsiyyət, kommunikasiya və təfəkkürün vəhdəti”ni məntiqi şəkildə şərh etməyə çalışır¹.

L.A.Kiselyovanın mövqeyi tamamilə fərqlidir. O, belə hesab edir ki, “dil dialektik vəhdət təşkil edən, sosial baxımdan bərabər hüquqlu olan bu iki funksiyası... onların determinasiyasını şərtləndirən təfəkkür və ünsiyyət adlı ehtiyacların özləri qədər müstəqildir və onları bir-birinin tərkibinə daxil etmək, məzmun və ya forma baxımından birini digərinin hesabına tamamlamaq olmaz” və onun fikrincə, “dil ünsiyyət və təfəkkür funksiyaları ünsiyyət ehtiyacı və ümumiyyətlə, düşünmək ehtiyacı kimi, təfəkkürün və ünsiyyətin özü qədər ən ümumi şəkildə abstraktlaşdırılmadır.

Bəlli olduğu kimi, real gerçəklikdə ən başlıcaları, ikinci dərəcəli və törəmələri də daxil olmaqla ünsiyyət və təfəkkür ehtiyaclarının iyerarxiya sistemləri mövcuddur ki, bunlar dilin ünsiyyət və təfəkkür funksiyalarının tip və növlərinin iyerarxiya sistemlərini... determinasiya edir.

Beləliklə, təfəkkür və kommunikasiya funksiyaları müxtəlif tip və növlərə malik olmaqla müstəqil iyerarxiya sistemi əmələ gətirir”². İstinad etdiyimiz tədqiqatçıların hamısı qəbul edir ki, dilin əsas funksiyası (və ya funksiyalarından biri) ünsiyyətdir. Bu məsələ ətrafında mübahisə yarada biləcək heç bir fikir ayrılığı yoxdur.

Dilin fikir yaratmaq və ya fikri formalaşdırmaq funk-

¹ Выготский Л.С. Избранные психологические исследования. М. 1956. с.51

² Киселева Л.А. Вопросы теории речевого воздействия. Ленинград, Изд.-во «Ленинградского университета», 1978, с. 40.

siyası da həmin tədqiqatçıların böyük əksəriyyəti tərəfindən dəstəklənmiş, bununla belə ünsiyyət funksiyasında olduğu qədər, yəni, 100%-lik tam dəstək almamış, kiçik bir şübhə yeri qoymuşdur. Bu şübhələrin bizi haraya qədər apara biləcəyinə nəzər salaq.

V.A. Avrorinin fikri belə idi ki, “dil ifadə etmədən fikir yarada bilməz, fikir yaratmadan isə onu ifadə edə bilməz”. Amma, həqiqətən də, “fikri yaradan dildirmi?” -sualına cavab axtaraq və fikir yaratmağın psixoloji köklərinə baxaq.

Ümumpsixoloji baxımdan “fikri yaratmaq” və ya “düşünmək” bir beyin aktivliyi olub, baş beyindəki məlumatların müəyyən meyarlar əsasında seçilməsi, sıralanması, düzülməsi və ya başqa bir şəkildə analiz edilməsidir. Baş beyində olan məlumatların mahiyyətini anlamaq üçün onların da psixoloji köklərini ən ümumi şəkildə nəzərdən keçirək: baş beyində olan məlumat gerçəklik elementlərinin məlum xüsusiyyətlərinin hiss orqanlarına təsiri nəticəsində mənimsənilməsi yolu ilə toplanan informasiyadır.

Fikri yaradan, formalaşdırıcı appelyativ vahidin və ya təfəkkür prosesinin əsas elementinin dil olduğunu qəbul etsək, onu da qəbul etməliyik ki, baş beynimizdəki məlumatlar yalnız dil struktur vahidlərindən, yəni, sözlərdən və ya formalardan ibarətdir. Çünki söz, forma olmadan dilin hər hansı bir funksiyanı icra etməsi mümkün olmadığı kimi, dilin sözdən və ya formadan başqa bir funksional aləti və ya appelyativ vahidi də yoxdur.

Bu vəziyyətdə qəribə bir seçim qarşısında qalırıq. Ya qəbul etməliyik ki, söz qarşılığı olmayan, yəni, adı olmayan əşyanı, varlığı, vəziyyəti, hərəkəti anlamırıq, dərk etmirik, yəni, baş beynimizdə söz qarşılığı olmayan heç bir anlayış

yoxdur, ya da qəbul etməliyik ki, baş beynimizdə mövcud olan, amma söz qarşılığı olmayan heç bir anlayışla bağlı düşünməyə, fikirləşməyə qadir deyilik. Amma sadəcə adı deyil, özü də məlum olmayan minlərlə varlıq kəşf və icad olunmuşdur. “Dilsiz fikir yarana bilməz” prinsipindən çıxış etsək, bu kəşf və icadlarla bağlı yəqin belə deməliyik ki, onları “düşünmədən etdik”, “fikirləşmədən oldu”. Bu isə məntiqsizlikdən başqa bir şey deyil. Aparılan araşdırmalar dərk etmə və təfəkkür kimi beyin fəaliyyətlərinin də dil və onun söz, forma, şöyləm, nitq kimi vahidləri ilə deyil, intellekt obrazları və kodları ilə reallaşdığını göstərir¹.

Dərk etmə və təfəkkür kimi beyin fəaliyyətləri ilə bağlı aparılan araşdırmalar² nəticəsində məlum olmuşdur ki, sinktual dərk etmə istisna olmaqla, digər dərk etmə növlərində dil və onun struktur vahidləri, yalnız dərk etmə aktının birinci fazasında və sadəcə gerçəklik elementi ilə bağlı məlumatın əldə edilməsi yollarından biri kimi müşahidə olunur. Dərk etmənin sonrakı fazalarında isə dil ümumiyyətlə iştirak etmir.

Məlum olduğu kimi, insanın istənilən fəaliyyətinin hərəkətverici qüvvəsi onun ehtiyacı və bu ehtiyac istiqamətində formalaşan motivasiyadır. Hər yeni elm sahəsinin və ya elmi istiqamətin yaranmasının səbəbi də məhz mütəxəssis marağı, onun öyrənmək ehtiyacı və motivasiyasıdır.

Ümumilikdə dilin və onun struktur vahidlərinin, eləcə də nitqin əmələ gəlməsi, ünsiyyət vasitəsi kimi ondan istifadə

¹ Əsgərov M.B. Gerçəklik elementinin intellekt obrazları. “*Tədqiqatlar*”. AMEA Dilçilik İnstitutu. Bakı, “Elm”, 2003, № 4, s. 39-43; Dərk etmə və təfəkkürün vahidləri. *Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin “Xəbərlər”i*, Humanitar elmləri seriyası, Bakı, 2006, №4, s. 115-119.

² Əsgərov M.B. Dərk etmənin mexanizmi (məqalə). “*Tədqiqatlar*”. AMEA Dilçilik İnstitutu. Bakı, “Elm”, 2006, № 4 s. 44-59.

prosesinin mexanizmi, yəni, dil struktur vahidlərinin və nitqin yaranması, ötürülməsi, qəbulu və mənimsənilməsi həmişə diqqət çəkmişdir. Bu məsələlərin istər sistemli şəkildə, istərsə də epizodik öyrənilməsi, sadəcə dilçilərin deyil, eləcə də dildən istifadə edən digər sahə mütəxəssislərinin marağına səbəb olmuşdur. Onlarda bu məsələləri araşdırmaq, öyrənmək ehtiyacı yaratmışdır. Xidmət etdikləri elm sahələrinin köməyi ilə dil problemlərini həll etməyə çalışan filosof, psixoloq, kibernetik, sosioloq və bir çox digər sahə tədqiqatçılarının səyi və dilçilərlə əməkdaşlığı nəticəsində həmin elm sahələri ilə dilçiliyin kəsişmə nöqtələrində nəzəri dilçilik, psixolinqvistika, riyazi dilçilik, sosiolinqvistika kimi dilçiliyin yeni istiqamətləri yaranır. Qətiyyətlə deyə bilərik ki, gələcəkdə də belə çoxyönlü istiqamətlər yaranmaqda davam edəcəkdir və bu heç də “professional modabazlıq deyil. Bu, hər şeydən əvvəl dilçilik elminin təbii, dialektik inkişafının obyektiv nəticəsidir”¹.

Dilçilik elmində yaranan bütün sahə və istiqamətlərin ən başlıca məqsədi dilin tam mahiyyətini açmaq, onun yaranma və fəaliyyət qanunauyğunluqlarını, prinsip və üsullarını üzə çıxarmaq, elmi cəhətdən şərh etmək, dillərin tədqiqi yollarını dəqiqləşdirmək, bu və ya digər dilin qeyri-dil daşıyıcıları tərəfindən öyrənilməsini asanlaşdırmaqdır. Psixolinqvistika bəzən fizioloji-psixoloji proseslərin sırf təcrübi nəticələrinə əsaslanmaqla dilin mahiyyətini açmağa cəhd göstərsə də, istənilən halda dilin dərkətmə, idrak və təfəkkür proseslərinin aparıcı amili olmasından çıxış edir və bu cəhəti bütün psixolinqvistik tədqiqatların ümumi qayəsi kimi səciyyələndirir.

¹Mahmudov M.Ə. Ənənəvi dilçiliyə qeyri-ənənəvi baxış. AMEA-nın Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası N 2-4, Bakı 2006, s. 102.

Bununla yanaşı, psixolinqvistikanın ilkin istinad nöqtəsini müəyyənləşdirərkən yol verilən və ilk baxışdan o qədər də nəzərə çarpmayan, hətta bir qədər gerçəyə də bənzəyən xətalər, həm problemin qoyuluşunu, həm də onun həlli imkanlarını əvvəlcədən uğursuzluğa məhkum edir. Fəlsəfi, məntiqi və metodoloji cəhətdən yol verilən səhv ondan ibarətdir ki, dilin mahiyyətini ümumi psixoloji proseslər və mühəndis psixologiyası (eksperimental psixologiya) əsasında izah etməyə çalışan psixolinqvistika idrak və təfəkkürlə bağlı psixoloji proseslərin özünün əsasında dilin və ya nitqin dayandığını iddia edir, bununla da dilin psixoloji proseslər baxımından izahının önünə sədd çəkir.

Doğrudan da, əgər idrak və təfəkkürlə bağlı psixoloji proseslərin əsasında dil və ya nitq dayanırsa, o halda ilkin meyar kimi götürülən dil və ya nitq əsasında psixoloji proseslərin özünü izah etməyə cəhd göstərmək daha məntiqi görünərdi. Bizcə, prosesin reallaşmasını təmin edən ilkin meyarın özünü həmin proses əsasında izah etməyə çalışmaq məntiqi nəticə verə bilməz. Bu ən yaxşı halda, tam əsasında hissəyə aid xüsusiyyətlərlə ilkin tanışlıqdan başqa bir şey deyildir. Belə bir cəhd, əslində, bütün psixolinqvistlərin böyük inamla istinad etdiyi L.S. Vıqotskinin “hissə tama aid olsa da, tamın xüsusiyyəti hissələrin xüsusiyyətləri cəminə bərabər deyil”¹ deyə qətiyyətlə əleyhinə çıxdığı “hissə əsasında tamın izahı” qədər yanlış bir mövqedir. Təbii ki, biz, yol verilən yanlışlığa görə “dilçilik problemi ilə məşğul olan psixoloqlar üçün bu, qəbahət sayılmaya bilər” deyənlərə qətiyyətlə haqq qazandırırıq və ədalət naminə etiraf edirik ki, dilçilik məsələləri ilə

¹Выготский Л.С. Психология, Москва, 2000. с 267.

bağlı bir sıra psixoloji problemlərin həllində məhz L.S.Vıqotski, A.N.Leontyev, A.R.Luriya, C.Keroll, Ç.Osqud, J.Piaje, C.Miller kimi psixoloqların böyük əməyi vardır. Amma nəzərə almaq lazımdır ki, dili ali psixoloji fəaliyyət və proseslərin ilkin meyarı hesab etmək, mahiyyət etibarilə özünün palçıqdan düzəltdiyi ilahə heykəlinə imdad diləyən bütpərəstin inancına şübhə edən və həmin heykəli rentgen aparatında yoxlayaraq onun icərisində ilahi ruhun olub-olmadığını müəyyənləşdirməyə çalışan “alimin” gərgin əməyindən heç bir cəhəti ilə fərqlənmir.

Burada, hər şeydən əvvəl, metodoloji xəyata yol verildiyini etiraf etmək və gec də olsa, onu düzəltməyə çalışmaq vacibdir.

Bizcə, psixoloji proseslərin tədqiqi baxımından faydalı ola biləcək metodoloji norma birbaşa psixoloji tədqiqatlar müstəvisindən linqvistik tədqiqatlar müstəvisinə köçürülmüş, psixologiya elmi baxımından faydalı olan normanın dilçilik elmi üçün faydasızlığının və ya qəbul edilməzliyinin fərqinə varılmamışdır.

Böyük ehtimalla qeyd etmək istərdik ki, bu metodoloji yanlışlığın səbəbi bir sıra psixoloq-alimlərin və o cümlədən L.S.Vıqotskinin dərk etmə və düşünmədə nitqin aparıcı rolu ilə bağlı fikirlərinə birtərəfli yanaşmanın nəticəsidir. Doğrudan da, L.S.Vıqotski uşağın fəaliyyətini müşayiət edən nitqi və ya hər hansı işi icra edən uşağın danışmasını onun sözlü düşünməsi kimi qəbul edir və icra edilən tapşırıq çətinləşdikcə danışığın çoxalmasını dərk etmə və düşünmədə nitqin aparıcı rolu kimi qiymətləndirir¹. Amma nəzərə almaq lazımdır

¹Выготский Л.С. Психология, Москва, 2000. с 840-842.

dır ki, dövrünün ən böyük psixoloqlarından biri olan L.S.Vıqotski bu mülahizəni psixoloji proseslərin mahiyyətini açmaq məqsədi ilə və sırf psixoloq mövqeyindən söyləmişdir. Mülahizələrindəki bəzi mübahisəli məqamlardan daha sonra danışacağımız bu alimin sırf psixoloji məsələlərlə bağlı irəli sürdüyü bu fikri olduğu kimi dilçiliyə şamil etmək, təbii ki, dilçilik baxımından gərəksiz və artıq qeyd etdiyimiz kimi, hətta qəbul edilməz idi. Klassik¹ psixolinqvistikadan ilkin meyarı və nəzərdən keçirilən problemlərə yanaşma bucağı ilə fərqlənən bu tədqiqatımızda dil, nitq və söz formalarının dərk etmə prosesi ilə bağlılığı, yeni dil struktur vahidinin yaranması, dilin istənilən istiqamətdə inkişafının hərəkətverici qüvvəsi olan okkazional nitq ehtiyacı, dildə keçid mərhələsində olan amorf, okkazional formaların mahiyyəti kimi dilçilik məsələləri funksional-semantik və linqvopsixoloji baxımdan nəzərdən keçiriləcək, dilin və nitqin əsasını təşkil edən leksik, leksik-qrammatik və qrammatik formalar türk dilləri materialları əsasında eyni aspektdən analizə cəlb olunacaqdır.

Bu problemlərin həlli obyektiv gerçəklik-şüur-dil-nitq-forma zənciri üzrə reallaşan dərk etmə və təfəkkür prosesləri ilə birbaşa bağlı olduğuna görə tədqiqatda ilk növbədə dərk etmə və onun fazaları, sinktual dərk etmə, onun məhsuldarlığı, başlanğıc şərtləri, nitqin yaranmasını şərtləndirən modullaşma və onun transformativ, reprezentativ növləri, birinci və ikinci intellekt obrazının yaranması, sinktual dərk etmədə di-

¹ Dilçilik elminin bir sahəsi kimi cəmi 50 illik tarixə malik olmasına baxmayaraq psixolinqvistikanın bir-birini inkar edən və bir-birinə zidd olan 3 pilləsi və ya 3 psixolinqvistik məktəbi vardır. Eyni baza əsasında 4-cü psixolinqvistik məktəbin və ya dilçiliklə psixologiyanın kəsişmə nöqtəsində dilçiliyin tamamilə yeni bir istiqamətinin yaranma zəruryyəti əsas verir ki, daha əvvəlkiləri klassik psixolinqvistika adlandırmaq.

lin iştirakı məsələsi, dil və dərkətmədə qarşılıqlı əks olunmalar kimi bir-biri ilə üzvi şəkildə bağlı olan digər linqvopsixoloji məsələlər nəzərdən keçiriləcəkdir.

İstənilən əsas və ya yardımçı morfem, yəni, söz dil struktur vahidi kimi müstəqil bir gerçəklik elementidir və eyni zamanda leksik, leksik-qrammatik və ya qrammatik formadır. Hər biri müstəqil dil struktur vahidi, başqa sözlə desək, gerçəklik elementi olan hər sözün, yəni, formanın dərk olunması ilə ikinci intellekt obrazı yaranır.

Dilçilik elminin və ya psixolinqvistikanın yeni sahəsi olan linqvopsixologiyanın formalarla bağlı əsas vəzifəsi də məhz bu cür ardıcılıq və əks ardıcılıqlara əsaslanmaqla, etalon dəqiqliyinə malik olan dərkətmə aktlarının izi ilə leksik, leksik-qrammatik və qrammatik formaların, nitqin və ümumilikdə dilin yaranma mexanizmini, eləcə də ümumi təfəkkür proseslərində onların funksional mövqeyini müəyyənləşdirməkdir. Belə ki, təqdim olunan bu araşdırma bir tərəfdən, forma və onun dərk olunması nəticəsində yaranan ikinci intellekt obrazı arasında olan bağlılığı, digər tərəfdən isə, forma ilə onun əks etdirdiyi birinci intellekt obrazı və ona ekvivalent olan gerçəklik elementi arasındakı hər cür (semantik, məntiqi, funksional və s.) əlaqəni müəyyənləşdirməyə imkan verir.

İstənilən halda belə bir faktı nəzərə almaq lazımdır ki, birinci intellekt obrazının yaranması üçün gerçəklik elementinin insanın hiss orqanlarına təsir etməsi kifayətdir. Amma ikinci intellekt obrazının yaranması üçün mütləq şəkildə dərk olunmuş gerçəklik elementi ilə bağlı nitq ehtiyacının yaranması vacibdir.

Nitq ehtiyacı nəticəsində forma yaranır və onun dərk

olunması ilə də ikinci intellekt obrazı yaranmış olur. Yeni söz yalnız dərk olunmuş gerçəklik elementi ilə bağlı yarana bilər. Əgər gerçəklik elementi yoxdursa və ya ümumiyyətlə dərk olunmamışdırsa, onunla bağlı söz yarana bilməz və yaddaşdan silinmiş gerçəklik elementi ilə bağlı olan söz də dildə qala bilməz. Sözün yalnız dərk olunmuş gerçəklik elementi ilə bağlı yarandığını akademik K. Abdullayev belə şərh edir: “Həm söz, həm cümlə vasitəsi ilə təfəkkürümüz dünya və onun ən müxtəlif çalarlarını... adlandırmağa cəhd edir ... adlandırdınsa, artıq dərk etdin deməkdir ... dərk etməyə qədər isə, adlandırma bilmərsən”¹.

Q.A. Klimovun qənaətinə görə, linqvistik vahid linqvist (dilçi, tədqiqatçı) tərəfindən bu və ya digər dil vahidinin formalaşdırılması zamanı istifadə edilən linqvistik modelin, yəni, bəzi metodik quruluşların komponenti kimi müəyyən olunur². Əslində Q.A. Klimovun bu tərifini müəyyən qədər müasir morfem anlayışının şərhinə bənzəyir. Bununla belə, bu tərifdə bizi maraqlandıran məsələ sadəcə morfemlərlə bağlı deyil, eyni zamanda Q.A. Klimovun qısaca “dil vahidi” adlandıraraq ötürü şəkildə üzərindən keçdiyi dil struktur vahidləridir.

Dil struktur vahidi və eyni zamanda gerçəklik elementi adlandırdığımız anlayışlar P.V. Çesnokov tərəfindən “dil vasitəsi” kimi təqdim olunur və qeyd edilir ki, dil vasitələri – müstəqil hissi-maddi faktlar (törəmələr) kimi çıxış edir, dil fəaliyyətinin daimi və müvəqqəti (bərkimiş və ya bərkiməmiş) nəticəsi olaraq meydana çıxır və bu qəbildən olan digər müstəqil törəmələrə ayrıca səslər (fonemlər), hecalar, mor-

¹ Abdullayev K. Dilçiliyə səyahət. Dilçi olmayanlar üçün dilçilik. – Bakı, Mütərcim, 2010, s. 135.

² Климов Г.А. Фонема и морфема. Москва, 1967, с. 8.

femlər, sözlər, söz birləşmələri, cümlələr və s. oppozisiya təşkil edir. Belə vasitələri dil vahidləri adlandırmaq lazımdır¹.

Bizim dil struktur vahidi adlandırdığımız anlayış həm ad, həm də aid olduğu obyekt baxımından istər dil vahidi (Q.A.Klimov), istərsə də dil vasitəsi (P.V. Çesnokov) anlayışlarından əsaslı şəkildə fərqlənir. Belə ki, dil struktur vahidi, hər şeydən əvvəl, gerçəklik elementidir. Bu səbəbdən dil struktur vahidlərinin yaranma və mənimsənilmə mexanizmi, digər gerçəklik elementlərinə xas olan dərkətmə aktları, fazaları əsasında və ikili intellekt obrazları prizmasından nəzərdən keçiriləcəkdir.

Həm dərkətmədə, həm də dildə əks olunan hər bir gerçəklik elementi ilə bağlı beynimizdə iki intellekt obrazı mövcud olur.

Bunlardan birincisi obyektiv aləmdə mövcud olan gerçəklik elementinə, ikincisi isə dil struktur vahidinə ekvivalent olan intellekt obrazıdır². Belə ki, obyektiv aləmdə mövcud olan gerçəklik elementi hiss orqanlarımıza təsir edərək bizə öz varlığı haqqında məlumat verir. Daxil olan məlumat əsasında beyin aparatının köməyi ilə həmin gerçəklik elementinə ekvivalent olan intellekt obrazı yaranır³. Bu intellekt obrazı gerçəklik elementinin ilkin, əsas obrazıdır və adətən gerçəklik elementinin dərk olunması aktının birinci yarımında yaranır. Güzgülər prinsipi ilə desək, dərkətmə

¹ Чесноков П.В. Основные единицы языка и мышления. Ростов, 1966, с. 91.

² Əsgərov M.B. Dilin psixolingvistik mahiyyəti. "Tədqiqatlar". AMEA Dilçilik İnstitutu. Bakı, "Elm", 2004, № 2, s. 60-64.

³ Əsgərov M.B. Dərkətmə və təfəkkürün vahidləri. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin «Xəbərlər»i, Humanitar elmləri seriyası, Bakı, №4, 2006, s.115-119

zamanı (və ya təmas nəticəsində) obyektiv aləmdə mövcud olan gerçəklik elementi dərkətmə güzgüsündə əks olunur¹.

Mexanizm olaraq, ikinci intellekt obrazı ardıcıl şəkildə baş verən dərkətmə prosesləri və birinci intellekt obrazının dildə əks olunaraq dil struktur vahidinə çevrilməsi və həmin dil struktur vahidinin yenidən müstəqil gerçəklik elementi kimi dərk olunaraq intellekt obrazına çevrilməsi yolu ilə yaranır².

Dərkətmə akt və fazaları bazasında dil struktur vahidinin yaranması mexanizmini və prosesini nəzərdən keçirək.

Sinktual dərkətmənin ümumi prinsiplərinə uyğun olaraq, əgər gerçəklik elementi əvvəlcədən dərk olunubsa, *Sinktual dərkətməyə hazırlıq mərhələsində* (ümumi dərkətmə prosesinin birinci aktının ikinci yarımında) ona ekvivalent olan intellekt obrazı aktiv yaddaşa gətirilir, yəni, əsas yaddaşda intellekt kodu şəklində saxlanılan analoji məlumatlar modullaşdırılır, onların arasından üzərində sinktual dərkətmənin icra olunacağı müvafiq intellekt obrazı (və ya obrazları) seçilir və onun ekvivalent olduğu gerçəklik elementi tam təfərrüatı ilə xatırlanır (və ya bütün dolğunluğu ilə göz önündə canlandırılır).

Belə fərz edək ki, ikinci intellekt obrazını yaratmalı olduğumuz həmin gerçəklik elementi bizə məlum deyil, yəni, bu ana qədər onu heç görməmişik, dərk etməmişik və hələlik adı da yoxdur.

¹ Əsgərov M.B. Dil və dərkətmədə qarşılıqlı əksolunmalar. Elmi axtarışlar, AMEA Folklor institutunun elmi toplusu, XXV buraxılış, Bakı, "Səda", 2006, s. 111-115.

² Əsgərov M.B. Dilin psixolingvistik mahiyyəti. "Tədqiqatlar". AMEA Dilçilik İnstitutu, Bakı, "Elm", 2004, N 2, s. 60-64.

Bu bizə göstərilən bir qabdır: xarici görünüşü etibarilə ləyəni, və ya böyük boşqabı xatırladır, xırda dəlikləri var. Qabın funksiyası ilə bağlı məlumat verirlər: “Bu qab içərisinə tökülən maye qarışığı olan cisimləri mayedən ayırmağa xidmət edir, yəni, içərisinə tökülən cismin suyunu süzmək üçündür”. İstehsalına başlanan bu qabın reklamı məqsədi ilə ona ad vermək və potensial müştərilərə tanıtmaq tələb olunur.

Bu halda *Sinktual dərkətməyə hazırlıq mərhələsində*, yəni, ümumi dərkətmə prosesinin birinci aktının birinci fazasında həmin qabın görünüşü, əlaməti, eləcə də funksiyası ilə bağlı verilən izahat və s. əsasında vizual-vokal dərkətmə metodu ilə beynimizdə ona ekvivalent olan birinci intellekt obrazı yaranır.

Birinci aktın ikinci fazasında həmin qabın birinci intellekt obrazı bənzər vizual və funksional xüsusiyyətlərə malik gerçəklik elementlərinin (məsələn, *ləyənin*, *boşqabın* və s.) baş beyində mühafizə olunan birinci və ikinci intellekt obrazları, yəni, xarici görünüşü, haqqında asanlıqla mətn formasına çevrilə bilən məlumatın və adların da mühafizə olunduğu kodlar qrupuna qeyd olunur (yadda saxlanılır) və beləliklə həmin qab dərk edilir.

Birinci aktın üçüncü fazasında həmin qabın birinci intellekt obrazı bənzər vizual və funksional xüsusiyyətlərə malik digər gerçəklik elementlərinin baş beyində mühafizə olunan intellekt obrazları və ya kodları ilə birlikdə yada salınır, yəni, aktiv yaddaşa gətirilir.

Dərkətmə prosesinin ümumi qaydalarına uyğun olaraq birinci aktın üçüncü fazasında aktiv yaddaşa gətirilən intellekt obrazları dördüncü fazada modullaşaraq sonrakı beyin aktivliklərinin icrası üçün ən uyğun olan obraz və simvollara

çevrilir¹.

Bu fazadan sonra icra olunan Sinktual dərkətmə prosesi ilə həmin qaba ad veriləcəyinə görə birinci aktın dördüncü fazasında həmin qabın birinci intellekt obrazı həm vizual şəkilə, həm də onun forma və funksiyalarının təsvirindən ibarət olan mətnlər şəklində, onunla bərabər aktiv yaddaşa gətirilmiş bənzər vizual və funksional xüsusiyyətlərə malik digər gerçəklik elementlərinin birinci intellekt obrazı da həm vizual şəkilə, həm də həmin qabların forma və funksiyalarının təsvirindən ibarət olan mətnlər şəklində, ikinci intellekt obrazları isə bu gerçəklik elementlərinin adlarına ekvivalent olan sözlər, yəni, “ləyəni”, “boşqab” sözləri kimi aktiv yaddaşa tam açılır.

Sinktual dərkətmənin birinci fazasında forması, funksiyası, təbiəti və s. cəhətləri nəzərə alınmaqla həmin qaba ad verilir. Funksiyası nəzərə alınmaqla bənzərlik və analogiya prinsiplərinə uyğun olaraq (funksiyası süzmək və forması ləyəne, boşqaba bənzədiyinə görə) bu qaba “*süzəyən*” və “*süz-qab*” adı da vermək olardı. Amma başqa analogiya və bənzərlik, eyni zamanda bir sıra digər linqvistik cəhətlər də nəzərə alınmaqla bu qaba “*süzgəc*” adı verilmişdir.

Sinktual dərkətmənin ikinci fazasında bu qabın altı hərfdən ibarət olan adının “*süzgəc*” şəklində yazılışını və [süzgəc] kimi tələffüzünü əks etdirən sözə ekvivalent olan ikinci intellekt obrazı yaranır və həmin qabın birinci intellekt obrazı ilə birləşərək vahid kod əmələ gətirir. Bu kod bənzər vizual və funksional xüsusiyyətlərə malik gerçəklik elementlərinin baş beyində mühafizə olunan intellekt obrazlarının və kodla-

¹ Əsgərov M.B. Dərkətmənin mexanizmi. “Tədqiqatlar”. AMEA Dilçilik İnstitutu. Bakı, «Elm», 2006, N 4 s. 44-59.

rının olduğu kodlar qrupuna qeyd edilir (yadda saxlanılır).

Beləliklə, həmin qabın adı *süzgəc* olaraq dərk edilmiş olur və bununla da, ikinci intellekt obrazının yaranması prosesində sinktual dərkətmənin aktiv mərhələsi başa çatır.

Bu tədqiqatın *psixoloji əsasını* L.S.Vıqotskinin psixoloji fəaliyyət nəzəriyyəsinin xaricə yönələn fəaliyyətlər qisminin mütləq şəkildə nəzərə alınması şərti ilə akademik İ.M.Secenov tərəfindən irəli sürülən:

1. insana göstərilən xarici təsir (*stimul*),
2. bu təsirin insan beynində yaratdığı hisslər (*obraz*),
3. insan tərəfindən həyata keçirilən fəaliyyət¹ kimi üçpilləli dərkətmə aktı və bu akt əsasında müəyyən edilən $S+O+F$ (*stimul+obraz+fəaliyyət*)

sxemi təşkil edir.

Nəzəriyyənin şərhində dərkətmənin minimal vahidləri olaraq *gerçəklik elementi və intellekt obrazı* cütündən istifadə olunur. *Gerçəklik elementi* dedikdə, obyektiv aləmdə real şəkildə mövcud olan və ya mövcud olduğu qəbul, yaxud ehtimal edilən əşya, varlıq və hadisələr, anlayış, norma və prinsiplər, həmçinin onların real və ya təsəvvür olunan əlamət, keyfiyyət, xüsusiyyət və hərəkətləri nəzərdə tutulur. Gerçəklik elementinin hiss orqanlarına təsiri nəticəsində *intellekt obrazı* yaranaraq baş beyində mühafizə edilir və əks etdirdiyi gerçəklik elementinə ekvivalent olur².

Bu tədqiqatın *lingvistik əsası* ondan ibarətdir ki, okkasionaional şəkildə ünsiyyət ehtiyacından yaranan dil struktur vahidləri və sözləmlər əks etdirdiyi gerçəklik elementinin yad-

¹ Сеченов И.М. Рефлексы головного мозга. Санкт Петербург, 1866.

² Əsgərov M.B. Gerçəklik elementinin intellekt obrazları. «Tədqiqatlar». AMEA Dilçilik İnstitutu. Bakı, «Elm», 2003, № 4, s. 39-43.

daşdakı intellekt obrazları və ya kodları ilə birləşdikdə dilə çevrilir.

Yəni, dil, bir tərəfdən öz struktur vahidləri olan forma və nitq sözləmləri ilə birlikdə təfəkkür proseslərinin son məhsulu kimi meydana çıxır, ikinci bir tərəfdənsə, bir güzgü kimi məhz dərk olunmuş gerçəklik elementlərini əks etdirir.

Dil həm yaranması, həm də funksiyası baxımından tam linqvopsixoloji mahiyyət daşıyır. Bu səbəbdən istər təsviri, istər funksional, istərsə də struktur dilçilikdə aparılan tədqiqatlarda obyekt olaraq seçilən dil struktur vahidlərinin, nitq sözləmlərinin və ya bütövlükdə mətnin analizi prosesində dilin lingvistik yönələri ilə yanaşı psixoloji cəhətlərini də nəzərə almaq lazımdır. Əks halda əldə edilən nəticələrin ən azı tamlığı və dolğunluğu, etimologiya, funksional-semantik araşdırmalarla bağlı bəzi konkret hallarda isə, hətta nəticələrin doğruluğu belə, şübhə altına alınabilir.

Təqdim etdiyimiz psixoloji sxemdə gerçəklik elementinin nəzərə alınmadığı ehtimal oluna bilər, amma stimulun varlığı, artıq gerçəklik (**G**) elementinin də mövcudluğunu təsdiq edir. O da aydındır ki, bu fəaliyyətin son məqsədi dərkətmədir. Yəni, həmin sxemin $G+S+O +F=D$ (*gerçəklik elementi + stimul + intellekt obrazı + fəaliyyət = dərkətmə*) şəklində olması, bircə, mahiyyətdə heç nəyi dəyişmir. Amma istənilən halda həmin sxem formal olaraq bu şəkildə tamamlanmalıdır.

Gerçəklik elementinin və onun adının dərk olunması (F) belə baş verir ki, gerçəklik elementinin (G_1) hiss orqanlarına təsiri (S_1) nəticəsində beyin aparatı vasitəsilə həmin gerçəklik elementinə ekvivalent olan *birinci intellekt obrazı* (O_1) yaranır (F_1 – birinci fəaliyyət).

Gerçəklik elementinin (məsələn, masanın) vizual obrazının gözlərimiz önündə canlanmasını, məhz dərk etmə nəticəsində beynimizdə yaranan birinci intellekt obrazı təmin edir. Dərk olunmuş gerçəklik elementi haqqında informasiya vermək ehtiyacı (S_2) nəticəsində *sinktual dərk etmə* yolu ilə həmin gerçəklik elementini əks etdirən *dil struktur vahidi* (G_2) yaranır (məsələn, “masa” sözü).

İkinci sıra gerçəklik elementi mahiyyəti daşıyan dil struktur vahidinin dərk olunması nəticəsində *ikinci intellekt obrazı* (O_2) yaranır (F_2 – ikinci fəaliyyət). Gözlərimiz önündə dörd hərfdən ibarət olan “masa” sözünün vizual obrazının canlanmasını, məhz dərk etmə nəticəsində beynimizdə yaranan ikinci intellekt obrazı təmin edir. Dörd ayaq üzərinə müstəvi formasına malik düz səthin bərkidilməsi yolu ilə yaranan əşya (G_1 - birinci sıra və ya ilkin gerçəklik elementi) və onun dörd hərfdən ibarət olan adı (G_2 - ikinci sıra gerçəklik elementi) və hər iki gerçəklik elementinə ekvivalent olan intellekt obrazı (O_1 , O_2 – birinci və ikinci intellekt obrazı) eyni bir *intellekt kodunda* (K) birləşərək ($G_1 + G_2 + O_1 + O_2 = K$) baş beynimizdə mühafizə olunur. Göründüyü kimi, bu linqvopsixoloji proses və fəaliyyətlərin məcmusu tam şəkildə $D = G_1 + S_1 + O_1 + F_1 + S_2 + G_2 + O_2 + F_2$ sxemi əsasında reallaşır. İlk baxışdan elə görünə bilər ki, ilkin gerçəklik elementinin və dil struktur vahidinin yaranması və dərk olunması prosesinin burada verilən şərhli bəzi cəhətləri ilə İ.M. Seçenov tərəfindən irəli sürülən dərk etmə prosesindən müəyyən qədər fərqlənir və ilkin sxemə sığmır.

Nəzərə alsaq ki, burada $(G_1 + G_2) = G$; $(S_1 + S_2) = S$; $(O_1 + O_2) = O$; $(F_1 + F_2) = F$, o halda ilkin sxemin bizim tərəfimizdən tamamlanmış variantının dərk etməni bütünlüklə əks etdirdi-

yinin şahidi oluruq, yəni, $G + S + O + F = D$ (gerçəklik + stimül + obraz + fəaliyyət = dərk etmə). Əgər $G_1 + G_2 + O_1 + O_2 = K$ olduğunu da nəzərə alsaq, o halda görərik ki, ilkin sxem belə, istənilən dərk etmə prosesinin şərhli baxımından özünü doğruldur və buradakı yeganə fərq dərk etmənin intellekt obrazları ilə deyil, intellekt kodları ilə reallaşmasıdır:

$S + K + F = D$ (stimül + kod + fəaliyyət = dərk etmə).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, istənilən dərk etmə prosesinin ikinci yarımaktı qəbul edilmiş intellekt obrazının və ya kodunun yenidən aktiv yaddaşa gətirilməsi və ondan istifadədir.

Gerçəklik elementlərinə hansı adın verilməsindən asılı olmayaraq, istənilən halda nəzərə almaq lazımdır ki, gerçəklik elementinə verilən ad, dildə həmin gerçəklik elementinə ekvivalent olan dil struktur vahididir və ya başqa sözlə desək, gerçəklik elementinin dil güzgüsündəki əksidir. Verilən adın məhz nə olmasına baxmayaraq, yetər ki, həmin ad eyni dil daşıyıcıları tərəfindən eyni tərzdə dərk olunsun və ya mənimsənilsin. Çünki L.V. Şerbanın qeyd etdiyi kimi, dil sisteminin vahidliyi, eyni məzmunla bağlı bənzər reaksiyaların yaranmasını şərtləndirir¹. Haqqında danışılan qaba ad verildikdən sonra həmin qabın funksiyalarını da əlavə etməklə bu qabı potensial alıcılarına tanıtmaq, yəni, onu reklam etmək mümkündür.

L.V. Şerba danışmaq və anlama proseslərinin məcmusunu “nitq fəaliyyəti” adlandırır və onu dil təzahürlərinin birinci aspekti hesab edir... Bəlli bir dövr ərzində bu və ya digər ictimai qrupun danışma və anlama aktlarının məcmusu əsasında

¹ Şerba L.V. Языковая система и речевая деятельность. Ленинград. Наука. 1974, с. 28.

dillərin lüğətinin və qrammatikalarının yaradıldığını qeyd edən L.V.Şerba bunu dil sistemi adlandırır və dil təzahürlərinin ikinci aspekti hesab edir. O, göstərir ki, düzgün tərtib olunmuş lüğət və qrammatika aid olduğu dildəki bilgiləri tam şəkildə və bütün dolğunluğu ilə əks etdirməlidir¹.

Bu və ya digər gerçəklik elementinə verilən ad gerçəklik elementinin dərk etmə güzgüsündəki obrazının dil güzgüsündəki əksi olmaqla yanaşı, eyni zamanda dilin maddi hissəsini təşkil edən struktur vahidlərindən biri, başqa sözlə desək, hərf və ya səslərdən ibarət materiya forması (məsələn, “süzgəc” sözü 6 hərf və ya səsdən ibarət olduğu kimi), yəni, gerçəklik elementidir. Bu səbəbdən gerçəklik elementi olan söz (söz forması və ya qəlibi) yenidən vizual-vokal dərk etmə yolu ilə ikinci intellekt obrazına çevrilir. Beləliklə, obyektiv aləmdə mövcud olan eyni bir gerçəklik elementinin beynimizdə iki intellekt obrazı yaranmış olur. Bunlardan birincisi gerçəklik elementinin özünə ekvivalent olan birinci intellekt obrazı, ikincisi isə, həmin birinci intellekt obrazı haqqında məlumat vermək məqsədi ilə yaradılmış dil struktur vahidi şəklində mövcud olan gerçəklik elementinin dərk olunması nəticəsində yaranan və dil struktur vahidinə ekvivalent olan ikinci intellekt obrazıdır. Hər iki intellekt obrazı həmişə eyni bir intellekt kodunda olur və onlardan birinin xatırlanması avtomatik olaraq digər intellekt obrazını da aktiv yaddaşa gətirir. Bəzən ayrı-ayrılıqda bu obrazlardan birinin aktiv yaddaşda tam şəkildə xatırlanmasına baxmayaraq, digər obrazın xatırlanmasında gecikmələr olur.

Keçirdiyimiz eksperiment və sınaq təcrübələri belə de-

¹ Şerba L.V. Языковая система и речевая деятельность. Ленинград. Наука, 1974, с. 25.

məyə əsas verir ki, adətən gerçəklik elementinə ekvivalent olan intellekt obrazının tam şəkildə xatırlanmasına baxmayaraq, onun dil struktur vahidinə ekvivalent olan intellekt obrazının xatırlanması prosesindəki gecikmələr ana dilindəki yeni sözlər və ya terminlərlə bağlı olur. Belə hallarda biz “Dilimin ucundadır, bu dəqiqə deyəcəyəm ... bircə dəqiqə” deyərək həmin dil struktur vahidinin şifahi və ya yazılı obrazını xatırlamağa çalışırıq.

Dil struktur vahidinə ekvivalent olan intellekt obrazının tam şəkildə xatırlanmasına baxmayaraq, onun gerçəklik elementinə ekvivalent olan intellekt obrazının xatırlanması prosesindəki gecikmələr, əsasən, xarici dillərin öyrənilməsi ilə bağlı müşahidə olunur.

Belə hallarda biz dəqiqliklə xatırladığımız həmin əcnəbi sözü dəfələrlə təkrarlayır və onunla bağlı olan gerçəklik elementini, onun birinci intellekt obrazını və ya bu obrazın ana dilimizdəki söz qarşılığını, yaxud da bu sözə ekvivalent olan ikinci intellekt obrazını xatırlamağa çalışırıq.

§ 1. Leksik formalar

Dil struktur vahidi olaraq formaların üç əsas növü mövcuddur: 1)leksik formalar, 2)leksik-qrammatik formalar, 3)qrammatik formalar.

Dil struktur vahidlərinin birinci növünə aid olan leksik formaların özünün də üç tipi mövcuddur:1)ilkin variantda müəyyən leksik məna ifadə edən (kök) formalar, 2)yeni leksik məna yaratmaq məqsədilə konkret leksik şəkilçilərlə işlənən söz qəlibləri (kök/əsas+konkret leksik şəkilçi), 3)müxtəlif leksik, qrammatik, leksik-qrammatik formaların birləşməsindən yaranan mürəkkəb formalar.

Leksik formaların birinci tipi. Bu tədqiqat çərçivəsində

İstər forma, istər nitq, istərsə də dil ilə bağlı danışarkən və onların həm yaranma, həm də fəaliyyət mexanizmini linqvopsixoloji mövqedən analiz edərkən appelyasiya vahidi kimi leksik səviyyəli sözlərdən və məhz ilkin variantda müəyyən leksik məna ifadə edən (kök) sözlərdən istifadə etmişik. Başqa sözlə desək, indiyə qədər deyilənlərin hamısı dil struktur vahidlərinin kök söz səviyyəsində linqvopsixoloji analizi idi. Bu səbəbdən həmin məsələni təkrarən nəzərdən keçirməyə heç bir ehtiyac duymuruq. Lakin bununla belə, ilkin variantda müəyyən leksik məna ifadə edən sözlərlə və ümumiyyətlə leksik formalarla bağlı yarana biləcək bəzi sualları və sual doğurma ehtimalı olan konkret məsələləri nəzərdən keçirməyi lazım bilirik.

Bəzən göz önündə canlandırılan görüntü birinci intellekt obrazı hesab edilməklə belə bir yanlış təsəvvür yarana bilər ki, abstrakt isimlərin birinci intellekt obrazı yaranmış və bu səbəbdən düşünmə prosesində onların birinci deyil, ikinci intellekt obrazı iştirak edir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, masanın səth və ayaqlarının birləşməsindən ibarət olan cismani və ya əşyavi obrazı onun birinci intellekt obrazı deyil. Daha doğrusu, birinci intellekt obrazı sadəcə buna ekvivalent olan obraz deyil. Birinci intellekt obrazı gerçəklik elementi ilə bağlı dərk olunan bütün cəhətləri özündə birləşdirən, yəni, onun xarici görünüşünün, hissələrinin, funksiyalarının, mahiyyətinin ümumi obrazları cəminə ekvivalent olan təfəkkür vahididir. Kompüterin yaddaş qutusunu açıb baxan “maraq əsirləri” onun içində heç bir rəsm, rəqəm və ya yazıya rast gəlmədiyi kimi, insan beynində əməliyyat aparən cərrahlar da indiyə qədər beyində heç bir rəsm, rəqəm, yazı və s.-yə rast gəlməmişlər.

Əgər intellekt obrazı gerçəklik elementinin və ya onun hissələrinin görüntü obrazı olsaydı, o halda gözlə görünməyən, yəni, vizual şəkildə müşahidə olunmayan heç bir şeyin birinci intellekt obrazı yarana bilməz, onlar dərk oluna bilməzdi. Bu isə nihilizmdən, “görmürəmsə, yoxdur” fəlsəfəsindən başqa bir şey deyildir.

Obyektiv aləmdə elə gerçəklik elementləri var ki, onların nə təsəvvür oluna bilən görüntü obrazı, nə də adı olmur, bununla belə həmin gerçəklik elementləri dərk olunur. Məsələn, səsin görüntü obrazı ümumiyyətlə yoxdur. İkinci intellekt obrazı isə onlardan təxminən 5-8% hissəsində var və bunlar da səs təqlidi sözlərin dərk olunması nəticəsində yaranmışdır. Yerdə qalan 92-95% səsin ikinci intellekt obrazı da yoxdur.

Məsələn, *quş səsinin* təqlidi kimi “cik-cik” sözü və həmin sözə uyğun ikinci intellekt obrazı vardır. Amma buna baxmayaraq ayrı-ayrılıqda *sərçənin*, *qaranquşun*, *alacəhrənin*, *sığırcının*, *şanapıpiyin*, *qaratoyuğun* və s. quşların səsinin vizual obrazı olmadığı kimi, səs təqlidi formasında yaranan söz qarşılığı da yoxdur. Çünki əlifbadakı hərflərin səs qarşılığı bu quşların hər birinin səsinə fərqli şəkildə əks etdirməyə imkan vermir. Amma bununla belə, biz eşitdiyimiz səsləri fərqləndirə və hansı quşa aid olduğunu müəyyən edə bilərik. Deməli, biz bu səsləri ayrı-ayrılıqda vokal dərk etmə üsulu ilə dərk etmişik və şübhəsiz ki, onları nə vizual obrazlar, nə də ikinci intellekt obrazları ilə deyil, gerçəklik elementinin dərk oluna bilən bütün xüsusiyyətlərini məcmu halda özündə birləşdirən təfəkkür vahidlərinin köməyi ilə dərk etmişik ki, biz bu tədqiqat çərçivəsində onlara birinci intellekt obrazı deyirik.

“Kitab” sözünü eşidən və ya oxuyan insanın gözləri önündə “cildi və səhifələri üzərində müəyyən yazılar yazılmış əşya” obrazı canlanır. Həmin obrazın canlanma səbəbini araşdıraq:

1) Söz və ya forma müstəqil gerçəklik elementi kimi insan tərəfindən dərk olunmalıdır. Yəni, söz forması dil struktur vahidi kimi həmin şəxsə məlum olmalıdır. İnsan ona tanış olmayan dil struktur vahidini qəbul etməklə heç bir şey dərk edə, mənimsəyə bilməz, yəni, yuxarıdakı 5 hərfin ixtiyari birləşməsindən yaranan “kabit”, “kibat”, “kitba” yazısı müstəqil dil struktur vahidi kimi dərk olunmadığına görə, bu formalar heç bir məna ifadə edə bilməzlər.

2) Dərk olunmuş dil struktur vahidi obyektiv aləmdə mövcud olan konkret bir gerçəklik elementi ilə bağlı olmalıdır. Yuxarıda birinci bənddə gördüyümüz “kitab” sözündə hərflərin yerini dəyişməklə çoxsaylı yeni söz formaları “icad edə bilərik”. Bu yolla süni şəkildə yaradılmış “kabit”, “kibat”, “kitba” yazısını biz bir-neçə dəfə oxumaqla əzbərləyə, yəni, dil struktur vahidi kimi yadda saxlaya da bilərik.

Amma bununla belə yenə də bu “sözlər” bizim üçün heç bir məna ifadə edə bilməz. Bunun səbəbi odur ki, həmin formalar obyektiv aləmdə mövcud olan heç bir gerçəklik elementi ilə bağlı deyil.

Deməli, bu və ya digər formanın müəyyən bir məna ifadə edə bilməsi üçün, əvvəla, həmin forma hər hansı bir gerçəklik elementinə bağlı və ya ekvivalent olmalıdır, ikincisi, həmin forma müstəqil gerçəklik elementi kimi mənimsənilmiş olmalıdır.

Leksik formaların hər üç tipi bağlı olduqları, daha doğrusu, dildə əks etdirdikləri birinci intellekt obrazlarına əsasən

böyük söz siniflərinə – nitq hissələrinə ayrılırlar.

Nitq hissələrini xarakterizə edən bir sıra semantik xüsusiyyətlərin¹, qrammatik və sintaktik şərtlərin² və hər iki cəhətin eyni zamanda nəzərə alınması nəticəsində formalaşan ənənəvi bölgü prinsipinin də olmasına baxmayaraq³, qeyd etmək istəyirik ki, əsas və ya aparıcı cəhət həmin sözün obyektiv aləmdə bağlı olduğu gerçəklik elementinin insan beynində əks olunan birinci intellekt obrazıdır. Yəni, həmin sözün bağlı olduğu gerçəklik elementi insan tərəfindən dərk olunarkən onunla bağlı yaranan intellekt obrazı əşya və ya varlığa ekvivalent olursa, bu forma isim, əşya və ya varlığa aid əlamət, keyfiyyət və ya xüsusiyyətə ekvivalent olursa, bu forma sifət, əşya və ya varlığa aid miqdar və ya sıraya ekvivalent olursa, bu forma say, əşya və ya varlığa aid hərəkət və ya vəziyyətə ekvivalent olursa, bu forma fel, hərəkət və ya vəziyyətə aid əlamət, keyfiyyət və ya xüsusiyyətə ekvivalent olursa, bu forma zərf kimi qəbul olunur.

Əvəzliyin birinci intellekt obrazı isə həm əşya və ya varlığa, həm əşya və varlığa aid əlamət, keyfiyyət, xüsusiyyət, miqdar və ya sıraya, həm də hərəkət və vəziyyətə aid əlamət və ya xüsusiyyətə ekvivalent olur. Təbii ki, nitq hissələrində bəzən müşahidə olunan keçid prosesləri⁴, yəni, bir nitq hissəsi kimi qəbul olunmuş sözün başqa bir nitq hissəsinə aid sözlər qrupuna keçməsi, həmin sözlə bağlı olan intellekt obrazının dəyişməsi, yenilənməsi, əksər hallarda isə yeni məz-

¹ Məşədiyev Q. Müasir Azərbaycan dilində nitq hissələrinin semantikasi. Bakı, 1998, 106 s.

² Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili, Morfologiya, III hissə, Bakı, 1983, s. 16.

³ Zeynalov F.R. Türk dillərində nitq hissələrinin ənənəvi bölgüsü. Bakı, 1957, 64 s.

⁴ Bax: Cəfərov C. Nitq hissələrində keçid prosesləri (Azərbaycan dili materialları əsasında). Bakı, 1983, 96 s.

munda dərk olunması nəticəsində baş verir.

Deməli, bu və ya digər leksik formanın hansı nitq hissəsinə aid olması birbaşa onun birinci intellekt obrazından asılıdır. Psixolinqvistik analiz zamanı birinci intellekt obrazı bəlli olan formanın hansı nitq hissəsinə aid olması ilə bağlı onun qrammatik əlamət və ya sintaktik funksiyasına istinad etməyə ehtiyac qalmır. Çünki həmin formanın birinci intellekt obrazı məhz onun haqqında tam təsəvvür yarandıqdan sonra müəyyən olunur. Başqa sözlə desək, bu və ya digər sözün qrammatik forma və ya sintaktik funksiyasına onun birinci intellekt obrazının müəyyənləşdirilməsi prosesində ehtiyac duyulur.

Məsələn, ayrılıqda işlənən “yaz” sözünü və ya formasını ilk dəfə oxuduqda, yaxud eşitdikdə bu forma ilə “bahar” mənasında ilin fəslininmi, yoxsa “yazmaq” felinin kökü ilə ifadə olunmuş hərəkətinmi nəzərdə tutulduğunu müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkirik. Əslində bu çətinlik elə birinci intellekt obrazının müəyyən olunması ilə bağlı qarşıya çıxan çətinlikdir. Bu forma ilə obyektiv aləmdə mövcud olan gerçəklik elementi və ya onun birinci intellekt obrazı arasındakı əlaqəni müəyyənləşdirmək üçün həmin formanın digər dil struktur vahidləri zəncirindəki mövqeyinə, yəni, qrammatik əlamətinə və ya sintaktik funksiyasına ehtiyac duyulur. Onu da qeyd edək ki, bu ehtiyac məhz passiv kommunikanta, yəni, informasiyanı alan şəxsə məxsus olan bir ehtiyacdır. Aktiv kommunikant isə, həmin sözü söyləyərkən, onun hansı gerçəklik elementi və ona ekvivalent olan birinci intellekt obrazı ilə bağlı olduğunu, təbii ki, bilir.

Leksik formaların ikinci tipi. Leksik məna yaratmaq məqsədilə konkret leksik şəkilçilərlə işlənən söz qəlibləri

hansı nitq hissəsinə aid olmasına baxmayaraq, müəyyən mənada kateqoriya xüsusiyyəti daşıyır. Belə ki, hər bir konkret leksik şəkilçi bu kateqoriyanın şəkli əlaməti, yaxın və ya bənzər məna çalarları isə ümumi kateqoriya məzmununu kimi qəbul olunur¹.

Məsələn, *-çi* şəkilçisi müxtəlif adlardan isim düzəldən bir kateqoriyanın şəkli əlaməti, onun yaratdığı peşə, sənət, fəaliyyət növü ilə bağlı olan şəxs məzmununu isə, bənzər məna çalarları kimi qəbul edilir.

Leksik kateqoriyaya daxil olan və ya bu kateqoriya əsasında yaranan hər bir sözün, formanın birinci intellekt obrazı kök və ya əsasın birinci intellekt obrazı ilə eyni dərəcədə əhəmiyyət kəsb edən, amma bununla belə həmin obrazdan əsaslı şəkildə fərqlənən, tamamilə müstəqil bir intellekt obrazıdır. Məsələn, *-çi* şəkilçisinin köməyi ilə *dəmir* sözündən əmələ gələn *dəmirçi* sözü və ya formasının birinci intellekt obrazı, həmin formanın əmələ gəldiyi kökün (*dəmir*) birinci intellekt obrazı ilə eyni dərəcədə əhəmiyyət kəsb edir. Yəni, “dəmir” sözünün dildə əks etdirdiyi birinci intellekt obrazına ekvivalent olan gerçəklik elementinin insan tərəfindən qavranılması üçün həmin birinci intellekt obrazı nə qədər vacibdirsə, “dəmirçi” sözünün birinci intellekt obrazına ekvivalent olan gerçəklik elementinin insan tərəfindən qavranılması üçün də onun birinci intellekt obrazı o qədər vacibdir.

Başqa sözlə desək, metal parçası olan dəmiri dərk etmək üçün beynimizdə *dəmir* adlı gerçəklik elementinə ekvivalent olan intellekt obrazı yarandığı kimi, metal məmulatları hazırlayan bir sənətkarı dərk etmək üçün də beynimizdə də

¹ Иванов С.Н. Курс турецкой грамматики. Ч.1. Ленинград, 1975, 100 с.; Иванов С.Н. Курс турецкой грамматики. Ч.2. Ленинград, 1977, 88 с.

mirçi adlı gerçəklik elementinə ekvivalent olan tamamilə fərqli bir intellekt obrazı yaranır. Göründüyü kimi, bu intellekt obrazlarından biri bir parça metalın real obrazına, digəri isə müəyyən bilik, bacarıq və vərdislərə malik olan insan obrazına ekvivalentdir.

İlkin gerçəklik elementi kimi tamamilə müstəqil, hətta biri canlı insan, digəri isə cansız metal parçası olan bu gerçəklik elementlərinin dildə bənzər adlarla adlandırılması, hətta onlardan birinin adının digərinin adından əmələ gəlməsi, birinci intellekt obrazları baxımından tamamilə təsadüfi xarakter daşıyır. Belə ki, *dəmir-dəmirçi, kömür-kömürçü* cütləri ilə yanaşı *daş-bənna, ağac-dülgər-xarrat* kimi heç bir uyğunluğu olmayan analoji cütlər də vardır.

Burada hər hansı bir uyğunluqdan yalnız ikinci intellekt obrazı səviyyəsində danışmaq olar. Belə ki, tamamilə fərqli mahiyyətə malik olan gerçəklik elementləri (əşya və insan) dərk olunarkən onların birinci intellekt obrazları bir-birindən əsaslı surətdə fərqlənir. Amma bununla belə, müəyyən olunan bəzi ümumi cəhətlər əsasında birinci intellekt obrazları bir-birindən fərqlənən gerçəklik elementlərinə bənzər adlar verilir. Beləliklə, onların ikinci intellekt obrazlarında müəyyən uyğunluq yaranır. İkinci intellekt obrazlarındakı eyni tip uyğunluqlar (məsələn, *-çi* şəkilçisi ilə bağlı əşya və əşyanın istehsalı, yaxud da satışı və s. ilə məşğul olan şəxs) V.Q. Quzevin qeyd etdiyi kimi, "leksik kateqoriya olaraq qəbul edilən analoji leksik formalarla yaranır"¹.

Bir cəhəti də qeyd edək ki, leksik kateqoriyaların eyni

¹ Гузев В.Г. Система тюркских словоизменительных категорий в функционально-семантическом аспекте. Диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук. Л., 1986.

məna çaları yaradan formaları qohum dillər üzrə bir-birini tamamlayır. Məsələn, Azərbaycan dilində *dəmirçi, kömürçü* formaları olduğu halda *taxtaçı, daşçı* formaları yoxdur. Bu formaların əvəzinə Azərbaycan dilində *dülgər, xarrat* və *bənna* sözləri işlənir. Türk dilində isə analoji olaraq *ahşapçı (ahşap – taxta, ağac)* və *taşçı* formaları işlənir. Türk dilində işlənən *tişçi, gözcü* formalarının yerinə Azərbaycan dilində *diş həkimi* və *göz həkimi* ifadələri işlənir. Özbək dilində işlənən *ukituvçi (müəllim), terimçi (əsasən pambığı, ümumiyyətlə isə məhsulu yığan adam), eskiçi (köhnə əşyalar alan və ya satan adam), kükçi (göy-göyərtili becərən və satan adam), olmaçı (alma yetişdirən və ya satan adam)* və s. kimi formalara da Azərbaycan dilində təsadüf olunmur. Bunun səbəbi dillərdən birinin zənginliyi, digərinin kasıblığı yox, əvvəldə də qeyd olunduğu kimi, nitq ehtiyacıdır. Yəni, özbək dilində *terimçi* forması – bu forma ilə adlandırılan şəxsləri pambığın əkilməsi (*ekinçi*), suvarılması (*suçi*), becərilməsi proseslərində işləyən işçi və digər maddə fəhlələrdən (*botrak*) fərqləndirmək, onların yalnız və yalnız pambığın dərilməsində iştirak etdiyini vurğulamaq üçün yaranmışdır.

Müəyyən leksik və qrammatik ənənələr yaranıb inkişaf etdikdən sonra isə, analogiya prinsipinin məna məsələsindən öndə keçmə ehtimalı yüksəlir. Belə ki, dəmirle işləyən adama *dəmirçi*, kömürlə işləyən adama *kömürçü* deyilməsi ənənəsi yarandıqdan sonra, kompüter proqramı ilə işləyən adama *proqramçı*¹, perforasiya ilə məşğul olan şəxsə *perforatorçu*² deyilməsi artıq məna tərəfindən deyil, sadəcə analogiyadan

¹ Məmmədli N. Alınma terminlər (1920-1995-ci illər). Bakı, "Elm", 1998, s. 114.

² İsmayılova S. Azərbaycan dilində informatika terminlərinin leksik-semantik təhlili. Bakı, "Beynəlxalq universitet". 2006, s. 90.

Mayıl B. ƏSGƏROV. Söz və formaların yaranma və mənimsənilmə
mexanizminin linqvopsixoloji modeli

və ya ənənədən gələn bir xüsusiyyət kimi də ortaya çıxıb bilər.

Leksik formaların üçüncü tipi. Bu formalar birinci tip kimi kök sözlər və ikinci tip kimi leksik şəkilçilərlə işlənən söz qəlibləri deyildir. Bu formalar hər iki tipdən olan leksik formaların öz aralarında birləşməsindən yaranan yeni leksik formalardır.

Burada birləşmə dedikdə, birinci və ikinci tip leksik formaların birinci və ikinci intellekt obrazlarının deyil, ikinci intellekt obrazlarının ekvivalent olduğu söz formalarının və ya qəliblərinin birləşməsi nəzərdə tutulur. İki leksik formanın ikinci intellekt obrazına ekvivalent olan söz formalarının və ya qəliblərinin müəyyən qrammatik və ya sintaktik vasitələrlə öz aralarında birləşməsi nəticəsində üçüncü tip leksik formanın ikinci intellekt obrazına ekvivalent olan söz formaları və ya qəlibləri əmələ gəlir.

Məsələn, *şana+pipik = şanapipik*,
ağac+dəl+ən = ağacdələn,
quş+əppək+i = quşəppəyi,
dəvə+daban+ı = dəvədabanı,
ayı+döşək+i = ayıdöşəyi və s.

Əlbəttə ki, mürəkkəbin mənası heç də həmişə onu əmələ gətirən sadələrin məna cəminə bərabər olmur¹. Bu yolla yaranan leksik formaların birinci intellekt obrazı onu təşkil edən leksik formaların birinci intellekt obrazlarının hər birindən və hər ikisinin birinci intellekt obrazlarının cəmindən əsaslı surətdə fərqlənir. Yəni, *şanapipik* forması *şana* və *pipik* kimi söz formalarının birləşməsindən yaranmış olsa da, *şanapipik* formasının birinci intellekt obrazı *şana* və *pipik*

formalarının birinci intellekt obrazlarının cəminə ekvivalent deyil. Yəni, bu formanın birinci intellekt obrazı nə *şana*, nə *pipik* formalarının birinci intellekt obrazları ilə, nə də bu obrazların məcmusu ilə heç bir eyniyyət təşkil etmir. Belə ki, *şana* formasının birinci intellekt obrazı *dırmıq*, *yaba* və ya *daraq* kimi gerçəklik elementlərinin reallıq obrazlarına, *pipik* formasının birinci intellekt obrazı quşların başı üzərindəki daraq formalı ət parçası, topa tük və ya kəkil kimi gerçəklik elementlərinə ekvivalent olduğu halda, *şanapipik* formasının birinci intellekt obrazı müstəqil bir canlı varlıq, quş kimi bir gerçəklik elementinə ekvivalentdir.

Hər üç tipdən olan leksik formaların ikinci intellekt obrazına ekvivalent olan söz formaları və ya qəlibləri qismən və ya tam şəkildə bir-birini təkrar etdikdə belə, onların birinci intellekt obrazları tamamilə müstəqil olur.

İkinci intellekt obrazına ekvivalent olan söz formaları və ya qəlibləri bir-birini tam şəkildə təkrar edən leksik formaların ən geniş yayılmış nümunəsi dilçilik elmində omonimlər adı ilə tanınan leksik formalardır. Məsələn, ikinci intellekt obrazına ekvivalent olan söz forması və ya qəlibi *top* olan leksik formaların birinci intellekt obrazlarından biri idman oyunu aləti (futbol topu, voleybol topu və s.), digəri artilleriya silahı kimi; ikinci intellekt obrazına ekvivalent olan söz forması və ya qəlibi *qaz* olan leksik formanın birinci intellekt obrazlarından biri maddənin mövcudluq forması, digəri ev quşu (həтта, bəzi dialektlərdə əfəl adam) kimi gerçəklik elementlərinə ekvivalentdir.

İkinci intellekt obrazına ekvivalent olan söz forması və ya qəlibi bir-birini qismən təkrar edən leksik formaların ən geniş yayılmış nümunəsi dilçilik elmində düzəltmə və mürək-

¹Бараников А.П.Сложновербальные глаголы хиндустани.Л., 1930, с.76

kəb sözlər adı ilə tanınan və yuxarıda leksik formaların ikinci və üçüncü tipi kimi nəzərdən keçirdiyimiz formalardır.

Göründüyü kimi, leksik formaların ikinci intellekt obrazına ekvivalent olan söz forması və ya qəlibi bir-birini tam və ya qismən təkrar etsə də, onların birinci intellekt obrazları tamamilə fərqli, müstəqil gerçəklik elementlərinin obrazlarına ekvivalent olur.

§ 2. Leksik-qrammatik formalar

İstər dil, istərsə də nitqdə istifadə olunan sözlər yalnız leksik səviyyəli sözlərdən, yəni, leksik formalardan ibarət deyil. Amorf və ya kök dillərdən başqa heç bir dildə yalnız leksik formalarla nə ünsiyyət tam təmin oluna bilər, nə də axıcı nitq yarana bilər. Türk dillərində də ünsiyyəti tam şəkildə təmin edəcək dolğun və lakonik dilin, yaxud da nitqin yarana bilməsi üçün mütləq şəkildə leksik-qrammatik və qrammatik formaların iştirakı vacibdir.

Təsviri və normativ qrammatikanın bəzi xüsusiyyətlərindən danışan L.V.Şerba belə hesab edir ki, "normativ qrammatikada dil daşlaşmış formada təsvir olunur, ...*(əslində isə – M.Əsgərov)* dil daima dəyişir və təsviri qrammatikada bu öz əksini tapmalıdır. Dilin bəzi cəhətləri, həqiqətən də, kifayət qədər uzun müddət ərzində dəyişilməz olaraq qalır, ikincilər köhnələrək işləklidən düşür, üçüncülər isə yenidən yaranmağa başlayır"¹.

Türk dillərində daxili inkişaf və təkmilləşmə prosesi mahiyyət etibarilə dünya dillərində mövcud olan ümumi qanunauyğunluqlar çərçivəsində və əksər halda dilçilik elminə

¹ Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. Ленинград. Наука, 1974, с. 50.

artıq çoxdan məlum olan yol və üsullarla gedir. Dillərin daxili inkişaf prosesində qrammatik kateqoriya və şəkilçilərin leksikləşməsi ilə yanaşı, bunun əksinə olan proses, yəni, leksik şəkilçi və kateqoriyaların qrammatikliyə doğru dəyişməsi də müşahidə olunur¹.

Bu dəyişkənliklərin hansının progressiv, hansının regressiv, başqa sözlə desək, hansının dili inkişaf etdirməsi, hansının inkişafa mane olması ilə bağlı heç bir polemikaya yol vermədən, yalnız belə proseslərin mövcudluğu faktını ön plana çəkmək istəyirik. Məhz bu kimi faktların mövcudluğu və onların zaman-zaman tədqiqatçılarımızı düşündürməsinin nəticəsidir ki, türkologiya tarixində bəzən qrammatik, bəzən leksik kateqoriya kimi təqdim olunan formalarla bağlı on illər boyu tədqiqatlar aparılmış² və bu gün də həmin problem tam şəkildə öz həllini tapmamışdır.

Bəzən müxtəlif müəlliflər tərəfindən fərqli şəkildə şərh olunan eyni bir problemlə yanaşı, konkret bir problemin eyni bir müəllifin eyni əsərində müxtəlif hissələrə parçalanaraq izah edilməsi halına da rast gəlinir³. Eyni bir problemin müxtəlif müəlliflər tərəfindən fərqli şəkildə şərhini, əlbəttə ki, tədqiqatlararası müddət ərzində dilin əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməsi ilə izah etmək olmaz. Çünki mühafizəkar mahiyyətə malik olan dildə ən xırda leksik dəyişkənliklərin baş verməsi üçün belə, on illərlə vaxt tələb olunur.

Bütöv bir kateqoriyanın öz leksik xüsusiyyətini qram-

¹ Daha ətraflı bax: Rüstəmov R.Ə. Filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş elmi məruzə. Bakı, 1997, s. 4.; Əfəndiyev İ.R. Müasir Azərbaycan dilində qrammatik kateqoriyalar. DDA, Bakı, 1960, 46 s.

² Bax: Mirzəyev H. Azərbaycan dilində fel. Bakı, 1986, s. 221; Велиев К. Н. Аффиксы -кы в азербайджанском языке. АКД, Баку, 1974, с. 20

³ Məsələn, -ki şəkilçili formanın müxtəlif cür izahı.

matik xüsusiyyətə dəyişməsi və ya əksinə, qrammatik kateqoriyanın leksik kateqoriyaya çevrilməsi üçün isə, göründüyü kimi, əsrlər belə kifayət etmir.

Türk xalqlarının ən qədim yazılı abidələrindən olan Orxon-Yenisey, “Kitabi-Dədə Qorqud” abidələrində rast gəlinən bəzi substantiv, atributiv və adverbial fel formaları bu gün də müxtəlif türk dillərində eyni məna və funksiyanı qoruyur. Məsələn, “Qaradərə ağzında qara buğa dərisindən beşiyinin yapuğu olan, acığı tutanda qara taşı kül eləyən... Qaragüne çapar yetdi”¹. Həmin abidələrdə həm qrammatik, həm də leksik formalar yaratmağa xidmət edən felin icbar, məchul və qayıdış növlərinə kiçik fonetik dəyişkənliklərlə eyni məna və funksiyalarda müxtəlif müasir türk dillərində rast gəlinir².

Deməli, eyni bir problemin müxtəlif yönərdən şərhli vaxt faktoruna bağlı deyil. Bircə, eyni bir problemin həm fərqli şəkillərdə izah edilməsinin, həm də fərqli şəkillərdə adlandırılmasının səbəbi, haqqında danışılan forma və kateqoriyaların ikili, hətta bəzən üçlü və s. mahiyyət daşımasında, sabitləşməməsində, dəyişmə, yenilənmə və inkişaf prosesinin hələ davam etməsində, amorf luğundadır.

Dünya dillərindən heç biri keçid mərhələsində olan amorf formalardan xali deyil və ola da bilməz. Çünki heç bir dil birdən-birə indiki səviyyəsində yaranmamışdır. Bu səviyyəyə tədricən gəlib çatmış, təbii ki, uzun bir təkamül və inki-

¹Ələkbərova E.N. Dilimizin ulu səsi – Dədə Qorqud abidəsi, Bakı, “Nurlan”, 2007, s. 121; “Kitabi-Dədə Qorqud” dilinin izahlı lüğəti. Red. Axundov A., Bakı “Elm”, 1999, s. 103.

²Bax: Mirzəliyeva M.M. Müasir Azərbaycan dilində felin məna növləri. Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı, 1976.

şaf yolu keçmişdir. Dillərin tarixi aspektdə araşdırılmasına həsr edilən tədqiqat əsərlərinin bəzilərində leksikləşməyə meyil edən qrammatik forma və kateqoriyalardan, digərlərində isə qrammatikləşməyə doğru meyil edən leksik forma və kateqoriyalardan bəhs olunur¹. Daima inkişafda olan dildə hər iki istiqamətdə dəyişkənliklərin baş verməsi təbii².

Eksperimental və statistik müşahidələr, eyni zamanda məntiqi araşdırmalar əsasında belə demək olar ki, dillərin inkişafının ilkin mərhələsində leksik vahid, forma və kateqoriyaların qrammatikləşməyə doğru meyli daha güclü olur. Psixolinqvistik və funksional-semantik araşdırmalar da təxminən eyni nəticələri təsdiq edir.

Leninqrad dövlət Universitetinin Psixologiya və Rus filologiyası kafedralarının əməkdaşlarının yaxından dəstəyi ilə rus dilini yeni öyrənməyə başlayan xarici tələbələr arasında tərəfimizdən qrup şəklində test keçirilmiş və fərdi intervyyular götürülmüşdür. Öldə olunan nəticələrin statistik-laborator və məntiqi analizi mahiyyət etibarilə yuxarıda qeyd olunan fikri təsdiq edir. Belə ki, xarici tələbələr tərəfindən leksik vahid, forma və kateqoriyaların daha tez və asan mənimsənilməsi (əsasən kök sözlərin) müəyyən olunmuşdur. Çox vaxt onların qurduğu “cümlələrdə” heç bir qrammatik forma düzgün olmasa da, leksik vahidlər əsasında onların demək istədikləri təxmin oluna bilirdi. Çox qərribə də olsa, onların “qurduğu cümlələrin” mənasını rus dili daşıyıcısı olmayan eksperiment təşkilatçıları rus dili daşıyıcılarından daha tez anlayırdı. Təbii

¹Bax: Məmmədov İ. Azərbaycan dilində qrammatik sinonimlik, (Fel formaları əsasında). Bakı, 1985, 88 s.; Mahmudova R.D. Azərbaycan dilində şakilçilərin omonimiyi. NDA, Bakı, 1996, 24 s.

²Cəfərov S. Azərbaycan dilində sözdüzəldici və sözdəyişdirici şakilçilər. Bakı, 1968, 107 s.

ki, burada analogiya və “mən olsam, belə deyərdim...” prinsipi aparıcı rola malikdir. Bir haşiyə çıxaraq onu da qeyd edək ki, istənilən səviyyədə həyata keçirilən təlim-tədris prosesinin uğurunu təmin edən başlıca faktorlardan biri məhz “mən olsam, belə edərdim...” prinsipi olmalıdır. Dinləyicinin fərdi psixoloji tipini və səviyyəsini dəqiq şəkildə müəyyən edib özünü onun yerində təsəvvür etməyən və bu halda özünün ən çox nəyə ehtiyacı, həvəsi, marağı olacağını və nədə çətinlik çəkəcəyini təxmin edə bilməyən müəllimin müvəffəqiyyətsizliyi şübhəsizdir.

1988-ci ilin oktyabr-dekabr aylarında Leninqrad şəhər 34 sayılı Əsəb xəstəlikləri dispanserində və 1990-cı ilin fevral ayında Leninqrad şəhər Mərkəzi Psixoloji Dispanserində beyin sinir sistemində müxtəlif dərəcədə çatışmazlıqlar olan xəstələrlə qrup şəklində bəzi testlər keçirmiş və fərdi qaydada eksperimental müşahidələr aparmış. Bu eksperimentlər də nitqdə yaranan qüsurların ilk növbədə qrammatik qata təsir etdiyini göstərmişdir.

Dillərin diaxron aspektdə tədqiqinə həsr olunmuş araşdırmalar ilkin mərhələdə nitqin kök sözlər və sırf leksik vahidlərdən ibarət olması fikrinə dəstək verir.¹ Dilin ayrı-ayrı qrammatik fraqmentlərinin leksik vahidlərin ixtisarı nəticəsində yarandığını göstərən araşdırmalar kifayət qədərdir. Bunlara nümunə olaraq Osmanlı türkcəsində şəxs sonluqlarının inkişafı probleminə həsr olunmuş bir tədqiqat əsərini² qeyd etmək yerinə düşərdi. Bu məsələ ilə bağlı həmin əsərdə şəxs sonluqlarının şəxs əvəzlilərindən yaranması fikri əsas-

¹ Rəcəbli Ə. Göytürk dilinin morfolojiyası. Bakı. “Nurlan”, 2002.

² Hazai G. Zur Frage der historischen Entwicklung der Personalendungen im Osmanisch-Türkisch.// Studia turcica Budapest, 1971, 226 s.

landırılır.

Əvəzlilərin insanın bəlkə dil açdığı gündən müraciət etdiyi ən ilkin sözlərdən olması şübhə doğurmamalıdır. İlkin nitqin “o”, “sən” və “mən” əlifbasından başlanmış olması artıq dilçilik elminin sübuta ehtiyacı olmayan aksiomlarından-
dır.

Dillərin müasir səviyyəsində hər hansı yeni əşya, varlıq və ya məfhum adını bildirən söz, əksər hallarda isə termin bəzən bir nəfərin (istisna hal kimi), bir sıra hallarda isə xüsusi komissiyanın müzakirəsi və qərarı ilə dilə gətirilə bildiyi halda¹, istər qrammatik formaların leksikləşməsi, istərsə də leksik formaların qrammatikləşməsi qəfildən və bir vahid qərarla baş vermir. Belə dəyişməliklərin yolu mütləq şəkildə okkasionallıq və polifunksionallıqdan keçir. Dildə mövcud olan hər hansı bir forma və hətta bütövlükdə tam bir kateqoriya eyni zamanda həm leksik, həm də qrammatik mənə və funksiyalara malik olur. Belə hallar dilin “gəncliyini”, “hələ tam formalaşmadığını” deyil, inkişafda və özü də aktiv inkişafda olduğunu göstərir. Bizcə, dildə bu cür formaların olmasını yox, olmamasını dilin çatışmazlığı hesab etmək daha doğru olardı. Belə ki, bu formaların olmaması dilin bu cür aktiv və çevik imkanlardan məhrum olması kimi qəbul edilə bilər. Artıq dəfələrlə qeyd olunduğu kimi, bu cür formalardan xali olan dillər, yalnız inkişafı tam şəkildə dayanan, o dildə danışan insan topluluğu olmayan dillər, yəni, ölü dillərdir.

Dilçilikdə, o cümlədən, türkologiyada bir sıra kateqoriya və formaların həm leksik, həm də qrammatik mahiyyətə

¹ Sadıqova S. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri. Bakı, “Elm”, 2002.

malik olması uzun müddət mübahisə obyektinə çevrilmişdir. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, *-ki* şəkilçili ad formaları hal-hazırda da gah sözdüzəldici, gah da sözdəyişdirici forma hesab olunur¹.

Türkologiya tarixində bəzi fel formaları da (ənənəvi qrammatika kitablarında təsriflənməyən fel formaları kimi təqdim olunan formalar) gah leksik, gah qrammatik kateqoriya hesab edilmiş², fellərdə növ kateqoriyasının isə gah sözdüzəldici³, gah sözdəyişdirici kateqoriya olduğunu sübut etməyə cəhd göstərilmiş, gah da bu kateqoriyanın sözdüzəltmə və sözdəyişmə çərçivəsinə sığmadığı etiraf olunmuş⁴, bu kimi formalar üçün formadüzəldici şəkilçilər modelinin daha uyğun olduğu göstərilmişdir⁵.

Amma slavyan dilləri üçün xarakterik olan və türk dillərinə heç bir cəhəti ilə, ən başlıcası isə mahiyyəti etibarlı ilə uyğun gəlməyən formadüzəldici şəkilçilərin qeyri-qənaətbəxşliyi qeyd olunmuşdur⁶.

Verilən təkliflər və aparılan tədqiqatlar problemi həll etməsə də, istənilən halda problemin mövcudluğunun etirafı bu problemin həllinə doğru atılan addım kimi çox dəyərlidir. Belə ki, bu cür axtarışlar nəticəsində bir tərəfdən “feli sifət,

¹ Hüseyinzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. III h., Bakı, 1983.

² Mirzəyev H. Azərbaycan dilində fel. Bakı, 1986, s. 221.

³ Баскаков Н.А. Категория наклонения и времени в тюркских языках. Вопросы категорий времени и наклонения глагола в тюркских языках. Баку, 1968.

⁴ Сəfərov С. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı, 1960, s. 27.

⁵ Севртян Э.В. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке, М., 1962, с. 449.

⁶ Mirzəliyeva M. Müasir Azərbaycan dilində felin məna növləri və həmhüdüd kateqoriyalar. (Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya). Bakı, 1976 s. 123-124.

feli bağlama və məsdərlərin, o cümlədən felin məna növlərinin sözdüzəltmə və sözdəyişmədən fərqli formalar kimi nəzərdən keçirilməsi”nə¹ ehtiyac olduğu, digər tərəfdən isə “felin növ kateqoriyasının sözdüzəltmə və sözdəyişmə arasında orta vəziyyət tutan leksik-qrammatik kateqoriya olması”² fikri yaranmışdır.

Yeri gəlmişkən, bir məsələni də qeyd etmək istəyirik ki, bəzən elmi yenilik axtaran tədqiqatçı həmkarlarımız artıq mövcud olan fikir və mülahizələrdən fərqli fikirlər söyləmək, heç kimin toxunmadığı məsələlərə toxunmaqla, həqiqətən də, elmə böyük dəyər və əhəmiyyət kəsb edən yeniliklər gətirir, yeni mövqe və istiqamətlər açırlar.

Bəzən isə bu cür axtarışların pozitiv nəticəsi olmur, amma bununla belə, bu kimi tədqiqatlar nəticəsində ən azı gələcəkdə tədqiqatçıların eyni yanlış yolla getməsinin qarşısı alınmış olur. Nəticələrin pozitiv və ya neqativ olmasına baxmayaraq istənilən halda tədqiqatçının əsas vəzifəsi “yenilik ovu” deyil, bu və ya digər prinsiplial mövqedən çıxış etməklə mövcud faktı araşdırmaqdır. Əks halda, sırf elmi mülahizələr və fikirlərin yanlış-doğru cəhətlərini araşdırmaqla əldə edilən nəticə nə qədər elmi və düzgün görünsə də, M. Mirzəliyevanın haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi³, heç bir praktik əhəmiyyətə malik olmur.

Aparılan müşahidələr göstərir ki, bəzən situativ xarakterli nitqin müvəqqəti, keçici ehtiyacları ilə bağlı olaraq ilkin

¹ Орузбаева Б. Словообразование в киргизском языке, Фрунзе, 1964, с. 15.

² Харитонов Л. Н. Залоговые формы в якутском языке, М., Л., 1963 с. 11

³ Mirzəliyeva M. Müasir Azərbaycan dilində felin məna növləri və həmhüdüd kateqoriyalar. Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı, 1976, s. 124.

variantda ad və ya hərəkət mənasına malik olan sözlər ikinci dəfə mücərrəd əşya, ismi və ya feli əlamət və s. kimi təqdim olunur ki, buna dilçilik ədəbiyyatında *ikinci təqdimat* və ya *reprezentasiya*¹ hadisəsi deyilir. İkinci təqdimat şəklində meydana çıxan epizodik xarakterli formalar konkret nitq prosesinin situativ ehtiyacı, dilin lakonikliyə olan meyli² və nitq prosesində ifadə olunmuş ümumi mənanın köməyi ilə yaranır.

Çox vaxt kommunikator nitq prosesində istifadə etdiyi elementlərdən birini və ya bir neçəsini xüsusi olaraq nəzərə çatdırmaq məqsədilə məntiqi vurğudan, intonasiyadan, sintaktik söz sırasından, üslubi məqamlardan və xüsusi formalardan istifadə edir.

Nitqdə istifadə edilən elementlərdən birini və ya bir neçəsini xüsusi olaraq nəzərə çatdırmaq üsullarından biri də, digər elementlərin məna yükünü azaltmaq, yəni, onları mücərrədləşdirməkdir. Belə ki, mücərrədləşdirilmiş elementlər fonunda ilkin mənası ilə işlənən elementlər daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpır, məsələn:

Qabaqda bir oğlan qaçır, o qonşumdur.

Qaçan oğlan qonşumdur.

Qabaqdakı oğlan qonşumdur.

Qaçan qonşumdur.

Qabaqdakı qonşumdur.

Nümunələrdən də göründüyü kimi, birinci cümlədə iki sintaqmatik mərkəz vasitəsilə ifadə olunmuş və danışan şəxs

¹ Гузев В.Г. Очерки по теории тюркского словоизменения: Глагол (на материале старонатолийского языка). Ленинград, 1990, с. 104.

² Bu haqda bax: Велиев К.Н. Аффиксы -кы в азербайджанском языке. АКД, Баку, 1974, с. 19-20

üçün, demək olar ki, eyni dərəcədə əhəmiyyət daşıyan iki fikir (cümlə) vardır. Eyni sözləri ikinci və üçüncü cümlədə bir sintaqmatik mərkəz ətrafında cəmlənmiş həmin iki fikrin sintezi haqqında (*Qaçan oğlan qonşumdur; Qabaqdakı oğlan qonşumdur*) demək çətindir. Çünki bu dəyişiklik nəticəsində meydana çıxan məna fərqi onu göstərir ki, danışan şəxs üçün birinci cümlədə ikinci sintaqmatik mərkəz vasitəsilə ifadə olunmuş fikir (*o, qonşumdur*) birinci sintaqmatik mərkəz vasitəsilə ifadə olunmuş fikirdən (*Qabaqda bir oğlan qaçır*) daha vacibdir. Yəni, birinci sintaqmatik mərkəz vasitəsilə ifadə olunmuş fikir danışan şəxsi yalnız yerləşdiyi yerə və ya gördüyü işə görə digər şəxslərdən fərqlənən subyekt və ya şəxs kimi maraqlandırır. Buna görə də həmin şəxsin gördüyü iş və ya yerləşdiyi yer ismi əlamət anlayışı yaradan okkazional forma ilə ifadə olunur.

Bir haşiyə çıxaraq qeyd edək ki, nitq prosesində əvəzlikdən istifadə, ümumiləşdirmə, mücərrədləşdirmə və lakonikliyin ən yüksək həddidir. Əslində birinci cümlədə danışan şəxs üçün əsas fikir ikinci sintaqmatik mərkəz vasitəsilə ifadə olunmuş (*o, qonşumdur*) fikirdir. Birinci sintaqmatik mərkəz vasitəsilə ifadə olunmuş fikir (*Qabaqda bir oğlan qaçır*) isə, danışan şəxsi yalnız əsas fikrin subyektini yerləşdiyi yerə və ya gördüyü işə görə digər şəxslərdən fərqləndirərək dinləyən şəxsin diqqətinə çatdırmaq məqsədi daşıyır.

Əgər söhbətin kimdən getdiyi dinləyən şəxsə əvvəldən məlum olsaydı, yəni, dinləyən şəxs həmin oğlanı özü müşahidə edib, “O, kimdir?” - deyə soruşsaydı və ya “Bir ona bax” desəydi, o halda danışan şəxs “*Qabaqda bir oğlan qaçır, o qonşumdur*” cümləsinin əvəzinə sadəcə “*O, qonşumdur*” deyərdi.

İndi isə *qaçan*, *qabaqdakı* tipində okkazional ismi əlamət formalarını dərk etmə və təfəkkür prosesləri baxımından nəzərdən keçirək. Göründüyü kimi, dildə okkazional şəkildə yaranan *qaçan*, *qabaqdakı* tipində söz formaları və ya dil struktur vahidləri mövcuddur. Deməli, gerçəklik elementi olan dil struktur vahidləri varsa, onlara ekvivalent olan ikinci intellekt obrazları da mövcuddur. Buradan belə bir sual yaranır: dil struktur vahidi və ona ekvivalent şəkildə ikinci intellekt obrazı olan bu sözlərin, yəni, ikinci təqdimat nəticəsində meydana çıxan epizodik xarakterli okkazional formaların birinci intellekt obrazı da varmı? Əgər varsa, nə üçün onlar müstəqil söz, yəni, ikinci tip leksik forma deyil? Yox, əgər birinci intellekt obrazı yoxdursa, onlar necə dərk olunmuşdur? Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, dildə mövcud olan bütün formaların, o cümlədən okkazional formaların, birinci intellekt obrazı, əlbəttə ki, vardır. Çünki, yalnız o gerçəklik elementi ilə bağlı informasiya vermək və ya almaq ehtiyacı yaranana bilər ki, həmin gerçəklik elementi ya əvvəlcədən dərk olunmuş olsun, ya da *birbaşa informasiya mübadiləsi anında* dərk edilsin¹. Gerçəklik elementi isə o vaxt dərk olunmuş hesab edilir ki, beyin aparatı vasitəsilə onun birinci intellekt obrazı yaradılmış və yaddaşda qeyd edilmiş olsun². İlkin variantda ad və ya fel kimi dərk olunmuş gerçəklik elementlərinin birinci intellekt obrazı müvəqqəti olaraq okkazional formaların birinci intellekt obrazı funksiyasını yerinə yetirir.

¹ Əsgərov M.B. Dil və dərk etmədə qarşılıqlı əksolunmalar. *Elmi axtarışlar*, AMEA Folklor institutunun elmi toplusu, XXV buraxılış, Bakı, "Səda", 2006, s. 111-115.

² Əsgərov M.B. Dərk etmənin mexanizmi. "Tədqiqatlar", AMEA Dilçilik İnstitutu, Bakı, "Elm", 2006, N 4, s. 44-59.

Yəni, *qaçan* tipində okkazional formanın birinci intellekt obrazı *qaçmaq* hərəkətinin ismi əlamət şəklində təqdim olunmuş birinci intellekt obrazıdır. Bu halda *qaçmaq* hərəkətinin birinci intellekt obrazı *ağıllı*, *qoçaq*, *tənbəl*, *uzun*, *qısa* sözlərinin birinci intellekt obrazları ilə eyni sıraya qoyulur. Amma müvəqqəti nitq ehtiyacı ödəndikdən sonra *qaçmaq* hərəkətinin birinci intellekt obrazı bu sıranı tərk edir, yəni, yalnız özünün əvvəlki hərəkət obrazına ekvivalent olaraq qalır.

Eyni qayda ilə *qabaqdakı* tipində okkazional formanın birinci intellekt obrazı *qabaq* adının ismi əlamət şəklində təqdim olunmuş birinci intellekt obrazıdır. Bu halda *qabaq* adının birinci intellekt obrazı *ağıllı*, *qoçaq*, *tənbəl*, *uzun*, *qısa* sözlərinin birinci intellekt obrazları ilə eyni sıraya qoyulur. Müvəqqəti nitq ehtiyacı ödəndikdən sonra *qabaq* adının birinci intellekt obrazı bu sıranı tərk edir, yəni, yalnız özünün əvvəlki intellekt obrazı mahiyyətində qalır. Deməli, okkazional formaların, tam müstəqil mahiyyət daşımasa belə, istənilən halda birinci intellekt obrazı mövcud olur, yəni, müvəqqəti olaraq bu funksiyaları onların əmələ gəldiyi leksik formaların intellekt obrazı yerinə yetirir. Bu cəhəti təsdiq edən əsas amil həmin okkazional formaların bəzən leksikləşməsidir, məsələn,

Ağacdələn – quş adı kimi,

Danaqıran – bitki adı kimi.

Başqa bir nümunəyə baxaq:

Qacar: - *Xoşbəxt xəlvə eyləmiş səni Yaradan!*

Vaqif: - *Dünyada qalacaq, yalnız yaradan!*

Burada birinci misrada "Yaradan" sözü Allahın mübərək adlarından biri kimi işlədilmiş, Allah gerçəkliyinin birinci intellekt obrazı ilə eyni koda birləşmişdir.

İkinci misradakı “*yaradan*” sözü isə bir şeyi icad edən, tikən, quran, formalaşdırən qeyri-müəyyən bir şəxs, yəni, okkazional olaraq fəaliyyəti əsasında xarakterizə olunan mücərrəd şəxs mənasında işlədilmişdir. Belə leksikləşmənin baş verməsinin əsas səbəbi həmin formanın ekvivalent olduğu ikinci intellekt obrazının eyni kod daxilində müstəqil gerçəklik elementinə ekvivalent olan birinci intellekt obrazı ilə birləşməsidir.

Müxtəlif leksik, qrammatik fərqləndirmə, vurğulama üsulları ilə yanaşı, mücərrədləşdirmədən istifadə də dilin okkazional ehtiyaclarından doğur. Okkazional ehtiyac dedikdə nitq prosesində konkret kontekst daxilində və məhz bu kontekstdə işlətmək məqsədi ilə hər hansı bir məna çalarına malik formanın yaradılması nəzərdə tutulur. Okkazional formanın əsas əlaməti onun amorfluğunda, leksik və qrammatik kateqoriyalar arasında keçid mərhələsində olmasındadır.

Belə ki, bu formalar nə tam qrammatik kateqoriyalar kimi leksik vahidlər arasındakı əlaqə və münasibətləri əks etdirir, nə də leksik kateqoriyalar kimi yeni müstəqil leksik vahidlər yaradır. Okkazional formaların yaranma şəkli qrammatik kateqoriyalara, yaratdıqları məna çaları isə leksik kateqoriyalara bənzəyir. Amma əslində bu formalar keçici, müvəqqəti, bir dəfəlik ehtiyacın ödənməsinə xidmət etdiyinə, polifunksionallığına və məna dəyişkənliyi yaratdığına görə onları leksik yox, qrammatik kateqoriyalar qrupuna daxil etmək lazımdır¹.

¹Daha ətraflı bax: Гузев В.Г. Система тюркских словоизменительных категорий в функционально-семантическом аспекте. Диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук. Ленинград, 1986, с. 56-64.

Deyilənlərə əsaslanaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, türk dillərində adlara və fellərə müəyyən şəkilçilərin artırılması ilə düzələn okkazional formalar ilkin variantda əşya, əlamət və hərəkət məzmununa malik olan sözləri ikinci dəfə mücərrəd əşya, ismi və feli əlamət və s. kimi təqdim edir. Həm adlarda, həm də fellərdə müşahidə olunan bu formaların məcmusunu müvəqqəti nitq ehtiyaclarını ödəmək məqsədi ilə okkazional şəkildə yaranmış leksik-qrammatik formalar kimi *ikinci təqdimat kateqoriyaları* ümumi başlığı altında birləşdirmək mümkündür.

Türk dillərində həm adlarda, həm də fellərdə ikinci təqdimat kateqoriyalarının mövcudluğu bu araşdırmanın müəllifi tərəfindən Türk və Azərbaycan dilləri materialları ilə əsaslandırılmış və funksional-semantik cəhətdən ətraflı şəkildə şərh edilmişdir¹. Həmin formaların psixolinqvistik cəhətdən ümumi analizinin nəticələri də funksional-semantik araşdırmanın nəticələrinin düzgünlüyünü bir daha təsdiq etdiyinə və qeyd olunan əsərdə kifayət qədər faktiki dil nümunəsi verildiyinə görə, burada nümunələr gətirməklə nəzəri şəkildə söylənmiş fikirləri yenidən əsaslandırmağa ehtiyac duymuruq.

Sadəcə onu qeyd etmək istəyirik ki, leksik-qrammatik formalar quruluş etibarı ilə qrammatik formalara və müəyyən qədər ikinci tip leksik formalara (əslində ikinci tip leksik formaların özü də qrammatik formalara) bənzəyir. Yəni, bu formalar leksik forma+ konkret leksik-qrammatik şəkilçi qəlibi əsasında yaranır. Amma bu formalar leksik formalardan fərqli olaraq tam müstəqil birinci intellekt obrazına malik deyil. Onların ikinci intellekt obrazı isə eynilə qrammatik formala-

¹Əsgərov M.B. Türk dillərində zaman formaları, adverbial fel formaları və onlar arasında funksional-semantik əlaqələr. Bakı, 2003, II nəşr, s. 65-76

rın ikinci intellekt obrazları kimi müxtəlif şəkilçilər formasında mövcuddur, qrammatik formalar kimi mənimsənilir. Bu səbəbdən leksik-qrammatik formaların dil struktur vahidləri və ikinci intellekt obrazları haqda “qrammatik formalar” başlığı altında ətraflı danışılacaqdır.

§ 3. Qrammatik formalar

F.Sössürün təbiri ilə desək, diaxron və sinxron linqvistikanın bəzi cəhətlərindən danışan L.V.Şerba qeyd edir ki, “sinxron linqvistikanın rolunun yetərincə qiymətləndirilməməsinin səbəbi nitq fəaliyyətində qrammatikanın roluna o qədər də əhəmiyyət verilməməsidir. Bəzi tədqiqatçıların təsviri qrammatikanı qeyri-elmi fəaliyyət hesab etməsi, ən azı ədalətsizlikdir: “nitq” faktları əsasında ümumi olanı, yəni, “dil sistemini” müəyyənləşdirmək, əslində, təklərin ümumiləşdirilməsi prosesidir ki, mahiyyət etibarını ilə bütün elmlər hər zaman buna cəhd edir”¹. Bu günə qədər Azərbaycan və türk dillərinin həm leksikası² həm morfoloqiyası³, həm də sintaksisi⁴ çox detallı şəkildə tədqiqatlara çəlb olunmuş, istər diaxron⁵, istərsə də sinxor aspektdə⁶ dəyərli əsərlər yazılmışdır.

Tədqiqatın bu hissəsi sadəcə türk dillərində deyil, ümumiyyətlə dilçilik elmində qrammatik formaların psixolinqvistik və ya linqvopsixoloji analizinə ilk cəhddir. Burada nümunələr Azərbaycan və ya türk dilindən verilərsə də, əslində bu tədqiqatın nəticələrindən sadəcə türk dillərinin deyil, ümumiyyətlə bütün aqlütinativ dillərin eyni istiqamət üzrə tədqiq-

¹Шерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. Ленинград. Наука, 1974, s 49.

²Нəсанов Н. Мүасир Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı. “Bakı Universiteti”, 2000, 334 s.

³Xəlilov B. Mүasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyası. II hissə, Bakı., 2003, 340 s.

⁴Kazimov Q. Mүasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, 2000, 496 s.

⁵Besim Atalay. Türkçe’de kelime yapma yolları. İstanbul, 1956, 342 s.

⁶Ergin Muharrem. Türk Dilbilgisi, İstanbul, 1958, 462 s.

qində istifadə oluna bilər.

Qrammatik formaların linqvopsixoloji analizi zamanı onların ilkin və ikinci yaranma mexanizmləri, əsas və ikinci dərəcəli obrazlar sistemi, birinci və ikinci intellekt obrazları arasındakı münasibətlər nəzərə alınacaqdır. Obyektiv aləmdə mövcud olan gerçəklik elementinin dərk olunması nəticəsində yaranan birinci intellekt obrazı, onun dildə əksi ilə yaranan dil struktur vahidi və dil struktur vahidinin dərk olunması nəticəsində yaranan ikinci intellekt obrazı dərk etmə aktları ardıcılığı ilə izlənəcək, qrammatik formaların hər iki intellekt obrazının həm ənənəvi, həm də əks ardıcılıqla mənimsənilməsi qaydası nəzərdən keçiriləcəkdir.

Qrammatik formaların yaranması. Tədqiq olunan dillərdə qrammatik formaların yaranması və mənimsənilməsi əks ardıcılıqla cərəyan edən ikinci mənimsənmə üsulu əsasında izah və şərh olunacağına görə, burada qrammatik formaların ikinci intellekt obrazının, növbəti, “Qrammatik formaların mənimsənilməsi” adlı paragrafda isə, onların birinci intellekt obrazının yaranma mexanizmi, mahiyyəti və strukturu şərh olunacaqdır.

Müəyyən qrammatik mənə yaratmaq məqsədilə konkret qrammatik şəkilçilərlə işlənən söz qəlibləri (*leksik forma + konkret qrammatik şəkilçi*) də bütün digər dil struktur vahidləri kimi nitq ehtiyacından yaranmış, müstəqil gerçəklik elementi kimi dərk olunaraq yaddaşımıza həkk olunmuşdur. Amma bununla belə, qrammatik formaların yaranması leksik və leksik-qrammatik formaların yaranması qədər qısa və asan yolla baş verməmişdir.

Müxtəlif sistemli dillər, eləcə də türk dilləri üzrə aparılan müşahidə və araşdırmalar dilin istənilən səviyyəsinə aid

olan struktur vahidlərinin bütün dillərdə eyni prinsip və üsullarla yarandığını söyləməyə əsas verir.

Dilin ilkin qolunu təşkil edən şifahi nitqin leksik, leksik-qrammatik, qrammatik formalar ardıcılığı ilə yaranması və təkamül etməsi fikri, demək olar ki, bütün tədqiqatçılar tərəfindən qəbul olunur. Belə ki, diaxron aspektdə aparılan əksər tədqiqatlar və məntiqi araşdırmalar ilkin dil struktur vahidlərinin leksik formalardan ibarət olduğunu göstərir.

Mövcud tədqiqatların gerçəkliyi şübhə altına alınsa belə, yalnız düzgün məntiqə əsaslanmaqla dil və ya nitqin ilk əvvəl leksik formalardan ibarət olduğunu söyləmək mümkündür. Yəni, ulu əcdadlarımızın nitqinin ilkin variantının yalnız leksik vahidlərdən ibarət olması fikri heç bir şübhə doğurmur. Çox güman ki, dilin yenidən təşəkkül tapdığı zamanlarda qəbilə başçısı və ya baş ovçu ov planını öz qəbiləsindən olan digər ovçulara belə izah etmişdir: "Mən heyvan qov. Sən heyvan ox vur. Sən heyvan daş vur. Sən heyvan tut...". Bu nitq söyləmələrində sadəcə ovçuların rol bölgüsü verilmiş, onlardan hər birinin konkret funksiyası qeyd olunmuşdur.

Əslində bu tip nümunələrin qədim yazılı mənbə və abidələrdən götürülməsi daha düzgün, məntiqi və inandırıcı olardı. Heç bir abidə və mənbəyə istinad etmədən şərti olaraq bu nümunələri verməyimizin iki əsas səbəbi vardır.

Birinci və ən başlıca səbəb odur ki, eyni məzmunu və ya fikri əks etdirməklə bu üç ardıcıl mərhələni tam şəkildə əks etdirən yazılı mənbələr mövcud deyil və ya ən azı biza məlum deyil. Müxtəlif məzmunlu mətnlər üzrə bu mülahizənin şərhini isə fikrin yayınmasına, məntiqi sıranın pozulmasına səbəb ola bilər. İkinci səbəb isə odur ki, sırf leksik formalardan ibarət nitq söyləmələrinin yaranma dövrü, əsasən yazıya-

qədərki dövrdür və onların yazılı mənbələrdə mövcud olması az inandırıcı görünür.

Əlbəttə ki, ilkin nitqin məhz bu sözlərdən ibarət olduğu və ya bu ardıcılıqla söyləndiyi qəti şəkildə iddia oluna bilməz. Böyük ehtimalla bu cür izahat prosesində güclü şəkildə mimika, əl qol hərəkəti, səs və hərəkət təqlidindən istifadə olunmuşdur.

Şübhəsiz ki, yaranan ilkin nitqdə məhz bu sözlər işlənilməmiş, çox güman ki, *mən, sən, o* əvəzliyinin *ben, min, sen, sin, ol* kimi¹, *heyvan, ox, daş* isimlərinin *amba, ok, taş* kimi², *qov, vur, tut* fellərinin *qo, ur, dut* kimi³ daha qədim variantlarından istifadə olunmuşdur. Amma bununla belə, istənilən halda, nümunə kimi verilmiş nitqin anlaşılması mümkündür və türk toplumunun inkişafının müəyyən bir dövründə onun nitqi məhz bu tip cümlələrlə, daha doğrusu söz qrupları ilə ifadə olunmuşdur.

Toplumun inkişafının müəyyən mərhələsində (məsələn, bir-neçə əsr və ya min il sonra) onun nitqi yalnız leksik vahidlərdən ibarət olmamış bu nitqdə dolğunluq yaratmaq, ifadə dəqiqliyinə nail olmaq üçün polifunksional leksik-qrammatik formalardan da istifadə olunmuş, yuxarıda verdiyimiz nümunə təxminən bu şəkildə düşmüşdür: "Mən heyvan qov dur mən. Sən heyvan ox vur dur sən. Sən heyvan daş vur dur sən. Sən heyvan tut dur sən".

Toplumun inkişafının daha sonrakı mərhələlərində isə onun nitqində leksik və leksik-qrammatik formalarla yanaşı

¹ Rzasoy S. Oğuz mifinin paradigmaları. Bakı. "Səda", 2004, 200 s.

² Насилов Д.М. Структура времен индикатива в древнеуйгурском языке (по памятникам уйгурского языка). АКД, Москва, 1963, 21с.

³ Rəcəbli Ə. Göytürk dilinin leksikası. Bakı. "Nurlan", 2004.

artıq söz formaları arasındakı əlaqə və münasibətləri əks etdirən formalar, yəni, polifunksional qrammatik formalardan da istifadə olunmuş, daha sonrakı mərhələlərdə polifunksional formalar da diferensiallaşmış və yuxarıda verdiyimiz nümunə təxminən bu şəkli düşmüşdür: “Mən heyvanı qovuram, sən oxla vurursan, sən daşla vurursan, sən tutursan...”. Burada qrammatik formaların yaranması ilə yanaşı, diqqəti cümlənin quruluşunda baş verən dəyişkənliklərə yönəlmək də yerinə düşər. “Sadə cümlələr tarixin ən qədim dövrlərində yaranmış, zaman keçdikcə inkişaf edərək mürəkkəbləşmiş, təkmilləşmişdir ...mürəkkəb cümlənin inkişafında birinci mərhələni tabesiz mürəkkəb cümlə təşkil edir, ... tabeli mürəkkəb cümlələr ədəbi yazı dilinin inkişaf etdiyi dövrdə meydana gəlmişdir”¹.

Göründüyü kimi, diaxron aspektdə aparılan çoxsaylı tədqiqat əsərlərinə istinad etmədən, yalnız məntiqi analizlərə əsaslanmaqla da dil və nitqin leksik, polifunksional leksik-qrammatik, polifunksional qrammatik, diferensial qrammatik formalar xətti ilə inkişaf edərək zənginləşməsi sxemini bərpa etmək mümkündür.

Ümumi cümlə strukturunda baş verən dəyişmələr, modallıq və predikativliyin yenidən təşkili, ilkin predikativ mərkəzlərdən bəzilərinin zəifləyərək ikinci dərəcəli mərkəzlərə çevrilməsi və ya ümumi cümlə strukturuna ikinci dərəcəli yeni predikativ mərkəzlər daxil etməklə onların genişləndirilməsi, eləcə də cümlə predikativliyinin intonasiya və digər fonetik vasitələrin köməyi ilə yaradılması qrammatik formaların, yəni, sintaktik və fonetik-sintaktik səviyyəli qrammatik

¹ Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisi. Bakı, “Maarif”, 1968.

formaların əmələgəlmə yollarındandır. Əslində bu kimi halların mövcudluğu nitq söyləminin yaranmasındakı evristikliyi bir daha təsdiq edən faktlardır ki, bu haqda nitqin yaranması və mənimsənilməsi mexanizmini şərh edərkən danışmaq daha doğru olacaqdır. Verilən nümunələr əsasında bu zəncirin son həlqəsini təşkil edən qrammatik formaların ilkin yaranma sxemini çox ümumi şəkildə də olsa, bərpa olunmuş hesab edə bilərik. Bununla belə, qrammatik formaların psixolinqvistik analizinə keçməmişdən əvvəl daha bir neçə məsələni də nəzərə almaq lazımdır. Birincisi, istər aqlyutinativ, istərsə də flektiv dillərdə minlərlə dil struktur vahidi ilə təmsil olunan qrammatik formaların hər birinin ilkin yaranma sxemini bərpa etmək heç də asan deyil. Qədim və ən qədim dövrlərdə baş vermiş dəyişkənlikləri dəqiqliklə əks etdirə biləcək heç bir mənbə yoxdur. Digər tərəfdən, əksər dəyişkənlik və çevrilmələr yazıya qədərki dövrlərdə baş vermişdir və bu səbəbdən belə mənbələrin olması ehtimalı belə yoxdur.

İkincisi, ilkin yaranma sxemi bərpa olunan qrammatik formaların gerçəklik elementinin real obrazına ekvivalent olan həm birinci, həm də ikinci intellekt obrazında elə böyük dəyişkənlik, çevrilmə və yeniləşmələr baş vermişdir ki, onların ilkin variantda dərk olunmuş obrazları ilə hal-hazırda malik olduqları obrazlar arasında uzaq bənzərlikdən başqa heç bir eyniyyət yoxdur və ola da bilməz. Əks halda, onlar qrammatikləşə bilməzdilər.

Amma bütün bunlara baxmayaraq, qrammatik formalar dil struktur vahidləri kimi mövcuddur və nitq prosesində onlardan aktiv şəkildə istifadə olunur. Bu gün istifadə olunan qrammatik formaların ilkin əmələ gəlmiş olduqları leksik (və ya leksik-qrammatik) formaların birinci və ikinci intellekt ob-

razları ilə birbaşa bağlılığı yoxdur və qrammatik formaların dərk olunması müstəqil şəkildə baş verir. Burada L.V.Şerbanın bir mülahizəsini yada salmaq yerinə düşər: “Qrammatika nitq fəaliyyəti ilə bağlı qaydalar toplusudur ...və danışan şəxs ifadə etmək istədiyi fikrə uyğun deyimlər formalaşdırarkən ona əsaslanır. Əgər bizim linqvistik təcrübəmiz qrammatika adlandırdığımız sistem şəklində formalaşmış olmasaydı, eşitdiklərini təkrarlayan və başa düşən tutuqşundan bizim heç bir fərqimiz olmazdı¹. Yuxarıda leksik formaların müstəqil şəkildə mövcud olan tam müstəqil birinci və ikinci intellekt obrazlarının, leksik-qrammatik formaların okkazional şəkildə meydana çıxan, bu ehtiyac ödənilmədən sonra yox olan birinci intellekt obrazının olduğunu gördük. İndi də dərk etmə prosesində qrammatik formalarla bağlı yaranan birinci və ikinci intellekt obrazlarının yaranma və mənimsənilmə mexanizmini izləməyə çalışaq.

İlk növbədə onu qeyd edək ki, digər dil struktur vahidləri kimi qrammatik, o cümlədən leksik-qrammatik formalara və kateqoriyalara aid olan bütün şəkilçi variantları da ayrı-ayrı olmaqla dərk edilmişdir.

Yəni, qrammatik forma olan şəxs kateqoriyasının bütün şəkilçiləri, o cümlədən birinci şəxs üzrə *-im⁴, -m, -imiz⁴, -miz⁴*, ikinci şəxs üzrə *-in⁴, -n, -iniz⁴, -niz⁴*, üçüncü şəxs üzrə *-i⁴, -si⁴, -lari²* şəkilçiləri, və yaxud da, leksik-qrammatik forma olan substantiv fel formalarının *-maq², -ma²* şəkilçiləri və s. müstəqil gerçəklik elementləri kimi dərk edilərək ikinci intellekt obrazı şəklində yaddaşımıza həkk olunmuşdur. Əks halda, bu və ya digər sözə lazım gələn şəkilçi variantını düzgün artırma

Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. Ленинград., 1974, с.47-48.

bilməzdik.

Deməli, baş beynimizdə müstəqil dil struktur vahidi kimi gerçəklik elementi mahiyyəti daşıyan hər bir şəkilçi variantının dərk olunması nəticəsində yaranmış ikinci intellekt obrazı mövcuddur.

Artıq yuxarıda qeyd etdik ki, dilin ilkin təşəkkülü prosesində qrammatik və leksik-qrammatik formalar leksik formalardan yaransa da, onların birinci və ikinci intellekt obrazlarında ümumi bənzərlikdən başqa heç bir eyniyyət yoxdur.

Burada haqqında danışılan mənsubiyyət şəkilçiləri, eləcə də ismi və feli xəbər formaları ilə işlənən şəxs sonluqları və tarixən onların əmələ gəlmiş olduğu şəxs əvəzlilikləri arasında ikinci intellekt obrazları baxımından müəyyən bənzərliklər vardır. Bu bənzərliyin özü belə yalnız dilçilərin müşahidə edə biləcəyi bir bənzərlikdir. Bu və ya digər dillərdə danışan milyonlarla insanlar, yəni, həmin dillərdəki bu və ya digər qrammatik və ya leksik-qrammatik formaları dərk edib onlardan öz nitqində aktiv şəkildə istifadə edənlər isə, yalnız dilçilər deyildir.

Bundan başqa bəzi qrammatik və ya leksik-qrammatik formaların tarixən əmələ gəlmiş olduğu leksik formalar nəinki digər şəxslərə, hətta bəzən dilçilərə də məlum olmur. Məsələn, isimlərdə hal şəkilçilərinin, sifətlərdə dərəcə şəkilçilərinin, fellərdə xəbər forması yaradan müxtəlif şəkilçilərin tarixən əmələ gəlmiş olduğu leksik vahidləri müəyyənləşdirmək heç də asan deyildir.

Aparılan eksperimentlər sübut edir ki, ismi sifətdən, zərfi saydan ayırmağı bacarmayan, tamamlıqla təyinin adını isə bir vaxtlar eşitmiş olduğunu böyük çətinliklə yada salan dil daşıyıcıları, eləcə də dilçiliklə bağlı oxuduğu “ən böyük

elmi kitab” rus məktəbinin 8-ci sinfində oxuyarkən hərdən qiymət almaq üçün vərəqlədiyi “rus dili” dərsliyi olan qeyri-dil daşıyıcıları Azərbaycan və türk dilində, demək olar ki, əksər qrammatik forma və kateqoriyaları düzgün dərk edə və onları yerli-yerində işlədə bilməmişlər.

2001-ci ilin yanvar-iyun aylarında “Fortuna Lux” tərcümə və dil öyrənmə mərkəzində bir ukraynalı, bir alman və üç rus dinləyici ilə ayrı-ayrılıqda tərəfimizdən aparılan eksperiment dərslərin nəticələri göstərir ki, qrammatik formanın mənimsənilib düzgün şəkildə işlədilər bilməsi üçün həmin formaların tarixən əmələ gəlmiş olduğu leksik forma ilə əlaqəsini bilib-bilməməyin heç bir əhəmiyyəti yoxdur.

Deməli, müasir dillərdə mövcud olan qrammatik formaların dərk olunması mexanizmini onların tarixən əmələ gəlmiş olduğu leksik formaların dərk olunması mexanizmi ilə əlaqələndirmək və ya eyniləşdirmək heç bir halda düzgün nəticə verə bilməz.

Qrammatik formaların mənimsənilməsi.

Qrammatik formalar bu və ya digər şəxs tərəfindən dərk olunarkən və ya mənimsənilərkən mahiyyət etibarilə eyni olan, sadəcə, cərəyan ardıcılığı ilə fərqlənən iki mənimsəmə üsulundan istifadə edilir. Əks ardıcılıqla cərəyan edən ikinci dərkətmə və ya mənimsəmə üsulunda, ilk növbədə, dilin müasir səviyyəsində mövcud olan qrammatik formanın şəkli əlaməti və ya maddi hissəsi ilə, başqa sözlə desək, dil struktur vahidi ilə tanışlıq baş verir (məsələn, türk dilində *-da, -də, -ta, -tə* şəkilçisi ilə düzələn qrammatik formanın olması haqqında məlumat daxil olur). Bu zaman dinləyicinin beynində bu dil struktur vahidlərinin hər birinə ekvivalent olan ikinci intellekt obrazları yaranır.

Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, əgər ikinci intellekt obrazlarının yaranmasından sonra keçən qısa vaxt ərzində obyektiv aləmdə mövcud olan gerçəklik elementi haqqında məlumat daxil olmazsa və həmin gerçəklik elementinin real obrazına ekvivalent olan birinci intellekt obrazı yaranmazsa, qismən qısa bir vaxtdan sonra dil struktur vahidinin dərk olunması nəticəsində yaranmış ikinci intellekt obrazı da unudulur¹. Linqvopsixoloji problemlərə həsr olunan bəzi araşdırmalarımızda qeyd etmişdik ki, dərk olunan gerçəklik elementlərinin tipindən asılı olmayaraq onlarla bağlı bütün dərkətmə və təfəkkür prosesləri analogi vahidlər vasitəsilə, analogi ardıcılıqla cərəyan edir². Həmin fikri davam və inkişaf etdirərək belə deyə bilərik ki, potensial olaraq hiss orqanlarına təsir imkanına malik olan və olmayan, dildə əks olunan və olunmayan bütün gerçəklik elementləri ilə bağlı bütün dərkətmə və təfəkkür proseslərinin həm appelyativ vahidləri, həm də cərəyan ardıcılıqları tam identikdir.

Qrammatik formanın birinci intellekt obrazı haqqında danışmadan əvvəl, ona ekvivalent olan gerçəklik elementini digər tipdən olan gerçəklik elementləri ilə müqayisəli şəkildə nəzərdən keçirməyə ehtiyac duyulur. Klassik psixolinqvistikanın stimül-reaksiya, stimül-oppozisiya-reaksiya kimi əsaslarına istinadən gerçəklik elementinin üç tipini fərqləndirmək mümkündür: 1) birbaşa fizioloji hiss orqanlarına təsir edən birlən və dildə əks olunan gerçəklik elementləri (məs.: “kitab”

¹ Əsgərov M.B. Dil və dərkətmədə qarşılıqlı əksolunmalar. Elmi axtarışlar, AMEA Folklor institutunun elmi toplusu, XV buraxılış, Bakı, 2006, s.111-115.

² Əsgərov M.B. Dərketmə və təfəkkürün vahidləri. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin “Xəbərlər”i, Humanitar elmləri seriyası, Bakı, №4, 2006, s.115-119.

kimi); 2) birbaşa fizioloji hiss orqanlarına təsir edə bilməyən, amma dildə əks olunan gerçəklik elementləri (məs.: “xəyal” kimi); 3) birbaşa fizioloji hiss orqanlarına təsir edə bilən, amma dildə əks olunmayan (məs.: “üst dodaqdakı kanalçıq” kimi).

Təbii ki, klassik psixolinqvistik mövqedən yanaşmaqla gerçəklik elementinin başqa tiplərinin də olduğunu iddia etmək mümkün deyil. Çünki mövcud meyarlar sadəcə bu üç tipi fərqləndirməyə imkan verir. Meyar yetərsizliyi və naqisliyi səbəbindən klassik psixolinqvistika bir sıra çatışmazlıqlara yol vermiş və o cümlədən dil struktur vahidlərinin müstəqil gerçəklik elementləri olmasını nəzərə almamışdır.

Klassik psixolinqvistika bazasında yaranıb, özünü onun varisi və üçüncü pilləsi və ya yeni məktəbi elan etsə də, məsələnin linqvistik yönünü, demək olar ki, əhəmiyyətsiz bir şey hesab edib bir tərəfə atan *nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi* problemi həll etmək əvəzinə, dili dərk etmə və təfəkkür proseslərinin içində əritməklə bu problemin həllindən yan keçmişdir.

Əslində isə hər bir dil struktur vahidi öz-özlüyündə ikinci sıra gerçəklik elementidir¹. Dillərin sinxron səviyyəsində qrammatik formalar müstəqil gerçəklik elementi kimi məhz dil struktur vahidləri arasında mövcuddur.

Dil struktur vahidlərini obyektiv aləmin birbaşa təbiət tərəfindən yaradılan əşyalar, varlıqlar, faktlar, hadisələr kimi birinci sıra gerçəklik elementləri arasında axtarmaq, yumşaq desək, sadələşmə olardı. Çünki dil struktur vahidi aktiv bir sistemin vahidi olaraq insanın beyin aparatı vasitəsilə yaradılır və həmin aktiv sistemin aktiv vahidi xüsusiyyətini məhz

¹Daha ətraflı bax: Əsgərov M.B. Dilin psixolinqvistik mahiyyəti. “Tədqiqatlar”. AMEA Dilçilik İnstitutu, Bakı, “Elm”, 2004, N 2, s. 60-64.

yenidən beyin aparatı ilə birləşdikdə qazanır. İnsanın beyin aparatından kənarda mövcud olan forma və ya nitq mənasız səsdən və ya işarələr zəncirindən başqa bir şey deyildir.

Dillərin müasir səviyyəsində ilk baxışdan elə görünə bilər ki, qrammatik formaya ekvivalent olan birinci sıra gerçəklik elementi həmin formanın şəkli əlamətidir, yəni, cəmlilik məzmununu ifadə edən qrammatik formaya ekvivalent olan əsas gerçəklik elementi məhz *-lar, -lər* şəkilçisidir. Belə düşünmək, əlbəttə, yanlışdır.

Dərk olunma və ya mənimsənilmə üsulundan asılı olmayaraq qrammatik formanın şəkli əlaməti bu formanın ikinci intellekt obrazına ekvivalent olan ikinci sıra gerçəklik elementidir. Başqa sözlə desək, cəmlilik məzmununu dildə və ya nitqdə ifadə edən *-lar, -lər* şəkilçisi bu formanın ikinci intellekt obrazına ekvivalent olan gerçəklik elementidir.

Biz insanlar cəmiyyətin fərdi kimi daima nitq vasitəsi ilə ünsiyyətdə olduğumuza görə, bizə elə gəlir ki, qrammatik formanın birinci intellekt obrazı təfəkkürümüzdə, düşüncəmizdə izahedici mətn formasında mövcuddur. Eyni qaydada “xəyal”, “fikir”, “düşüncə” kimi mücərrəd isimlərin birinci intellekt obrazını da izahedici mətn formasında təsəvvür edirik. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu mətnin özündə belə həmin leksik və ya qrammatik formanın bütün xüsusiyyət və çalarlarını əhatə edən bitkinlik, hərtərəflilik yoxdur. Bu mətn birinci intellekt obrazı yox, onun bəzi cəhətlərinin dil güzgüsündəki əksinin sözlərlə ifadəsidir. Həmin xüsusiyyətləri nə qədər çox saysaq da, bu mətni nə qədər uzatsaq da, bizə elə gəlir ki, həmin leksik və ya qrammatik formanın tam təsvirini verə bilməmişik.

Kənardan bizi müşahidə edənlər də dediyimiz sözlərə

istənilən vaxt və istənilən məzmununda, həmişə nə isə daha bir xüsusiyyət əlavə edə bilər.

Bu, bir tərəfdən onu göstərir ki, dərk olunmuş heç bir gerçəklik elementi ilə bağlı, hətta gündə yüz dəfə təmasda olduğumuz kitab, dəftər, qələm kimi maddi sahəyə malik gerçəklik elementlərinin bütün çalar, məzmun və xüsusiyyətlərini əhatə edən bitkin, hərtərəfli məlumatla malik deyilik. İkinci bir tərəfdən də sübut edir ki, həmin əşyalarla bağlı ən zəngin məlumat belə müxtəlif insanlarda müəyyən cəhətləri ilə bir-birindən fərqlənir və istənilən vaxt onlara yeni ştrixlər əlavə oluna bilər. Çünki dərk etmə və mənimsəmə prosesləri gerçəklik elementlərinin bütün çalar, məzmun və xüsusiyyətlərini tam əhatə edən bitkin, hərtərəfli məlumat əsasında deyil, ən aparıcı və başlıca xüsusiyyətlər əsasında gerçəkləşir və həmin gerçəklik elementi haqqında olan bu məlumat, gerçəklik elementi ilə hər yeni təmas əsasında daha da zənginləşir. Əgər belə olmasaydı, dərk etmə və mənimsəmə prosesləri heç bir zaman həyata keçə bilməzdi. C.Millərə görə, *qrammatika və ya dil sistemi baxımından bizim mənimsədiyimiz bəlli söz sıraları deyil, müvafiq söz sıralarını yarada bilmək üçün lazım olan qaydalar*¹.

Məsələyə C.Millərin mövqeyindən yanaşsaq, belə deməliyik ki, *müvafiq söz sıralarını yarada bilmək üçün lazım olan qaydalar* qəbul edilir, beyin aparatının köməyi ilə transformasiya olunaraq qrammatik formanın birinci intellekt obrazı şəklində modullaşır və mənimsənilir. O halda izah edilməsi lazım gələn növbəti bir paradoksla qarşılaşırıq. Belə ki, müasir yetkin insanlarda, böyüklərdə və məktəb yaşlı uşaqlarda

¹Миллер Дж., Галантер Е., Прибрам К. Планы и структура поведения. М., 1965, с. 30.

larda deyilənlərin məhz bu şəkildə baş verməsi məqbul sayıla bilər. Amma heç bir təhsili, savadı olmayan, “isim” deyəndə öz adını, “sifət” deyəndə özünün üz cizgilərini, “xəbər” deyəndə televiziya xəbərlər proqramını düşünən 81 yaşlı qoca da, əlifbanın ilk hərfini belə tanımayan 4-5 yaşlı körpə də, demək olar ki, bütün qrammatik formalardan təxminən bizim qədər dəqiq və düzgün istifadə edir. Bu kontingent tərəfindən *müvafiq söz sıralarını yarada bilmək üçün lazım olan qaydaların mənimsənilmiş olması* bir yana, sadəcə eşidilmiş olmasını düşünmək belə inandırıcı deyil.

Bu səbəbdən, C.Millərə bəslədiyimiz bütün rəğbətə baxmayaraq, qeyd etməliyik ki, qrammatik formanın mənimsənilməsi prosesi ilkin mərhələdə *qaydalar* vasitəsilə deyil, az yaşlı uşaqlarda olduğu kimi yanlış və doğru analogiyalar əsasında baş verir. Həmin formadan hər növbəti istifadə isə, ilkin mərhələdə əldə edilmiş təcrübənin dəqiqləşdirilməsi və təkmilləşdirilməsi qaydası ilə reallaşır.

Məhz bu səbəbdəndir ki, yeni dil açan körpələr ilkin mərhələdə “al” əvəzinə də, “ver” əvəzinə də “*ah*” (yəni, “al”) deyir, “sənin” söylədiyi tərzdə də “*mənin*” (“mənim” əvəzinə) söyləyir. Sonradan böyüklərin yardımı, dəfələrlə təkrarı və uşağa təkrarlanması nəticəsində həmin formanın düzgün analogiyası formalaşdırılır.

Eksperiment və təcrübələr göstərir ki, bəzi formaların yanlış və ədəbi dil normalarından fərqli şəkildə işlədilməsi halı təhsili olmayan yetkin yaşlı insanlarda bütün ömrü boyu müşahidə olunur. Yəni, onlar həmişə öz dialekt və ya şivəsində danışırlar. Hətta ali filoloji təhsil almasına baxmayaraq doğulub böyüdüüyü regionun ləhcəsi ilə danışan insanlara da rast gəlirik. Bu bir daha sübut edir ki, bütün formaların o

cümlədən də qrammatik formaların ilkin mənimsənilməsi analogiya prinsipi əsasında baş verir. Uzunmüddətli istifadə nəticəsində daşlaşmış bu yanlışdan bütünlüklə yaxa qurtarmaq o qədər də asan olmur. Belə insanlar lazım gələndə öz nitqlərində bütün ədəbi dil normalarına, yəni, qrammatik və sintaktik qaydalara əməl etsələr də, ekstremal vəziyyətlərdə özlərindən asılı olmayaraq yenidən hafizələrinə həkk olmuş dialektizmlərə meyl edirlər. Belə yanlış analogiyalardan tam azad olmanın yolu həmin yanlış analogiyanın doğru analogiya ilə əvəzlənərək eyni tərzdə “daşlaşdırılmasıdır” ki, bu da gərgin əmək və diqqət tələb edən uzunmüddətli prosesdir.

Qrammatik formaların birinci intellekt obrazı və gerçəklik elementi, onların mahiyyəti və yaranma mexanizmi ilə bağlı buraya qədər deyilənləri ümumiləşdirərək belə bir qərarə gələ bilərik: *Qrammatik formaların birinci sıra, yəni, əsas gerçəklik elementi ilkin mərhələdə alışıqlıq, vərdiş və analogiyalar əsasında formalaşan, sonrakı hər kontakt nəticəsində dəqiqləşdirilən və təkmilləşdirilən abstrakt təsəvvürlərdir ki, onların da dərk olunması nəticəsində həmin formaların birinci intellekt obrazı yaranmış olur.*

Təbiidir ki, qrammatik formanın birinci intellekt obrazı göz önündə canlandırılan və ya təsəvvür olunan heç bir real və ya vizual obraza ekvivalent deyil. Bu cəhəti ilə qrammatik formalar mücərrəd isimləri xatırladır. Amma onlardan fərqli olaraq qrammatik formaların birinci intellekt obrazına ekvivalent olan gerçəklik elementi də müstəqil tam mahiyyəti daşımır. Hətta leksik-qrammatik formalar kimi müvəqqəti müddət ərzində də müstəqil tam mahiyyəti qazana bilmir.

Qrammatik forma yalnız müstəqil tam mahiyyəti daşıyan digər (adətən leksik formaların) intellekt obrazları ilə bir-

ləşdikdə həmin intellekt obrazının ekvivalent olduğu gerçəklik elementinin digər gerçəklik elementləri ilə əlaqə və münasibətlərini əks etdirir. Ayrılıqda isə qrammatik formanın gerçəklik elementi *abstrakt təsəvvürdən* başqa bir şey deyildir. Məsələn, Azərbaycan dilində ismin yerlik hal şəkilçisi olan *-da²* şəkilçisi ilə bağlı mövcud abstrakt təsəvvürlərdən bəziləri aşağıdakı kimidir:

- 1) Orta məktəbin ilk 4 sinfini oxumuş 81 yaşlı təqaüdüçü Yaqub Abdullayevin abstrakt təsəvvürünə görə, “*-da, -də* artırılan söz, iş görən adamın yerini göstərir¹”.
- 2) Orta məktəb həcmində verilən abstrakt təsəvvürə görə, İsmi yerlik halı əşya və ya hərəkətin yerini bildirir... *-da²* şəkilçisi ilə düzəlir².
- 3) Ali məktəb həcmində verilən abstrakt təsəvvürə görə, “İsmi yerlik halı, başlıca olaraq yer məzmununu ifadə edir. Bu halda işlənən sözlər ya iş və hərəkətin, ya da əşyanın yerini bildirir³” və s.

Müxtəlif mənbələrdən götürülmüş bu şərhlər bir daha sübut edir ki, bu və ya digər qrammatik formanın gerçəklik elementi *abstrakt təsəvvür* olmaqla yanaşı, kommunikator kontingentindən və onlarda formalaşmış analogiyalardan asılı olaraq fərqliliklərə malikdir, daim dəyişir və inkişaf edir. Bununla belə, həmin *abstrakt təsəvvür*, özünün aid olduğu kontingent tərəfindən müvafiq qrammatik formadan lazımı səviyyədə istifadə olunma bilməsi üçün kafidir.

¹ Abdullayev Yaqub Hacı oğlu, Oğuz rayon sakini, 81 yaşında.

² Nağısoylu M. Azərbaycan dili (Ali təhsilə hazırlıq kurslarının dinləyiciləri üçün dərslik). Zirvə yayımları, 1999, s. 42.

³ Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya, III hissə, Bakı, “Maarif”, 1983, s. 61

Eyni bir kateqoriyaya aid şəkilçilərlə düzələn bütün qrammatik formalar artırıldığı bütün kök və ya əsaslarda eyni mənə çaları yaradır, yəni, bağlandığı əsas intellekt obrazına ekvivalent olan gerçəklik elementi ilə digər gerçəklik elementləri arasında mövcud olan eyni tipli əlaqə və münasibətləri əks etdirir (məsələn, *aşta, aşçıda, ekmekte, ekməkçide, sütte, sütçüde* və s.).

Fonetik vahid və qaydaların, sintaktik forma və normaların gerçəklik elementləri və intellekt obrazları ilə yuxarıda izah olunan qrammatik formaların gerçəklik elementləri və intellekt obrazları tamamilə identik olduğuna və hətta bu forma, qayda və normalar qrammatik formaların bir növü olduğuna görə, onların haqqında ayrıca danışmağa ehtiyac duymuruq. İstər leksik, istər leksik-qrammatik, istərsə də qrammatik formaların dərk edilməsi, potensial olaraq həm birinci, həm də ikinci dərkətmə üsulu ilə baş verə bilər.

Dillərin müasir səviyyəsində qrammatik formaların elmi şəkildə dərk olunması və ya mənimsənilməsi prosesi çox zaman əks ardıcılıqla cərəyan edən ikinci dərkətmə üsulu ilə baş verir. Yəni, beyin aparatı vasitəsilə əvvəlcə dil struktur vahidinin görünüş və səs obrazına ekvivalent olan ikinci intellekt obrazı və bundan sonra həmin formanın abstrakt təsəvvür mahiyyəti daşıyan gerçəklik elementinə ekvivalent olan birinci intellekt obrazı yaranır. Bu səbəbdən qrammatik formaların dərk olunması və ya mənimsənilməsi mexanizmini ikinci dərkətmə üsulu əsasında şərh etdik. Leksik formaların ikinci üsulla dərk edilərək mənimsənilməsi halına əksərən xarici dillərin öyrənilməsi prosesində rast gəlinir. Yəni, əvvəlcə bu və ya digər formanın səs və görünüş obrazına ekvivalent olan ikinci intellekt obrazı təqdim olunur. Məsələn,

türk dilində "*asansör*" sözünün həm yazılışı, həm də tələffüzü dinləyiciyə çatdırılır ki, beləliklə, bu sözün ikinci intellekt obrazı yaranmış olur. Həmin sözün birinci intellekt obrazı ilə əlaqəni təmin etməyin bir neçə üsulu vardır. Birincisi, həmin qurğu haqqında mətn şəklində şərh verməklə, ikincisi, həmin qurğunun özünü və ya rəsmini göstərməklə, üçüncüsü, dinləyicinin ana dilində bu sözün qarşılığının "lift" olduğunu deməklə.

Göründüyü kimi, ikinci dilin öyrənilməsi ilə yaranan ikinci intellekt obrazının birinci intellekt obrazı ilə əlaqəsini təmin etmək üçün birinci dilin ikinci intellekt obrazından da istifadə etmək mümkündür. Əcnəbi dilləri öyrənərkən leksik, leksik-qrammatik və qrammatik formaların birinci intellekt obrazları ilə əlaqə yaratmaq üçün adətən eyni prinsiplərdən, əksər halda isə ana dilindəki ikinci intellekt obrazından və onun vasitəsilə birinci intellekt obrazından istifadə edilir.

Onu da qeyd edək ki, istənilən formanın öyrənilən müxtəlif dillərlə bağlı bir-neçə ikinci intellekt obrazı və onlara ekvivalent olan fərqli dil struktur vahidləri olmasına baxmayaraq, beynimizdə bu forma ilə bağlı birinci intellekt obrazı tək olur.

§ 4. Formaların dil struktur vahidləri kimi yaranma və mənimsənilmə mexanizminin modelləşdirilməsi

Dil struktur vahidlərinin yaranmasını şərtləndirən başlıca amil insanın öz duyğu və düşüncələri, ətrafındakı gerçəklik elementləri haqqında məlumat vermək istəyi, eləcə də başqalarının duyğuları və ətrafındakı gerçəklik elementləri ilə bağlı düşüncələri haqqında məlumat əldə etmək ehtiyacıdır. Beyin fəaliyyətinin məhsulu olan dil psixolinqvistik mahiy-

yət daşdığına görə¹ dil və dərkətmə qarşı-qarşıya qoyulmuş güzgülər kimi biri digərində olanları əks etdirmək qabiliyyətinə malikdir². Digər tədqiqatçılar tərəfindən “dərkətmə və düşünmə fəaliyyətlərini reallaşdıran fəvqəladə pragmem və informem”³ statusu verilən dil və onun struktur vahidləri, əslində bu qədər imkan və qabiliyyətə malik deyildir.

Bütün dil struktur vahidləri, yəni, leksik, leksik-qrammatik, qrammatik formalar, həmçinin müstəqil gerçəklik elementi kimi dərk olunan dil sisteminə aid qrammatik və sintaktik norma, qanun və prinsiplər müstəqil gerçəklik elementləri kimi dərkətmə nəticəsində nominal şəkildə, yəni, dərkətmə prosesinin pozulmayan, pozulması ehtimal belə edilməyən qaydaları əsasında və sinktual dərkətmə yolu ilə yaranmış və mənimsənilmişdir.

Nitqin yaranmasının unikal qaydalarından fərqli olaraq, burada sərbəst və ixtiyari seçim, evristiklik, kommunikanın fərdiliyi haqqında danışmağa belə dəyməz. Əgər dil struktur vahidlərinin mənimsənilməsi və ya yaradılması prosesində sərbəst və ixtiyari seçimə, evristiklikliyə, kommunikanın fərdiliyinə yol verilsəydi, o halda *içərisinə tökülən maye qarışığı olan cisimləri mayədən ayırmağa xidmət edən qaba* eyni dili daşıyan şəxslərdən biri “süzqab”, digəri “süzəyən”, üçüncüsü isə “süzgəc” deyərdi. Bu halda eyni millət daxilində dil birliyinə nail olmaq mümkün olmazdı, nitq prosesi anlaşılmaz xaosa çevrilərdi, dil ümumiyyətlə yarana bilməzdi.

Qətiyyətlə deyə bilər ki, dil struktur vahidi ən azı mə-

¹ Əsgərov M.B. Dilin psixolinqvistik mahiyyəti. “Tədqiqatlar”. AMEA Dilçilik İnstitutu. Bakı, “Elm”, 2004, № 2, s. 60-64.

² Əsgərov M.B. Dil və dərkətmədə qarşılıqlı əksolunmalar. “Elmi axtarışlar”, AMEA Folklor İnstitutunun elmi toplusu, XXV buraxılış, Bakı, “Səda” 2006, s. 111-115.

³ Киселева Л.А. Вопросы теории речевого воздействия. Ленинград, 1978, 106-107.

lumət mübadiləsində olan şəxslər tərəfindən eyni şəkildə dərk edilmiş olmalıdır. Dil və onun struktur vahidləri bu dildə danışan bütün şəxslərin ortaq ünsiyyət aləti olduğuna görə yeni yaranan hər bir dil struktur vahidi bu dilin daşıyıcıları tərəfindən də eyni şəkildə dərk edilməli və eyni şəkildə tanınmalıdır.

A.Şaff effektiv ünsiyyət deyərkən məhz bu cəhəti nəzərdə tuturdu¹. Əks təqdirdə, bir fərd və ya qrup tərəfindən yaradılmış yeni dil struktur vahidi sadəcə bu fərd və ya qrup üçün müəyyən məna ifadə edəcəkdir. Həmin fərd və ya qrupun aid olduğu dilin digər daşıyıcıları üçün yeni yaradılmış bu dil struktur vahidi heç bir məna ifadə etməyən səslər və ya hərflər zəncirindən başqa bir şey olmayacaqdır.

Bəzən mövcud dil struktur vahidinin yenisi ilə əvəz edilməsi məqsədi ilə də yeni dil struktur vahidi yaradılır. Məsələn, Türkiyədə dil devrimi adı altında bu dildəki ərəb və fars sözlərini əvəz edən yeni türk sözləri yaradılmışdır. Bütün Türkiyədə bu sözlərin işlədilməsi təbliğ edilmiş və onların böyük əksəriyyəti dildə vətəndaşlıq hüququ qazana bilmişdir.

Eyni prinsiplə Rusiyada fransız sözlərinin dildən çıxarılması üçün çoxsaylı yeni sözlər yaradılmışdır. Əcnəbi dillərə aid sözlərin dildən çıxarılmasının nə qədər mütərəqqi olması ilə bağlı polemika açmaq niyyətində deyilik.

Amma bəzən müxtəlif dillərdə elə sözlərə rast gəlinir ki, onların yeni sözlərlə əvəzlənməsi, bəlkə də, daha düzgün olardı. Məsələn, ingilis dilində hərfi tərcüməsi “isti it” mənası verən *Hotdog* sözü, türk dilində yemək adı olan *Kadınbudu köfte* və s.

¹ Шафр А. Введение в семантику. М. 1963. с. 344.

Birinci, ikinci və üçüncü tip leksik formalar, leksik-qrammatik formalar, qrammatik formalarla bağlı şərh olunanlar əsasında dil struktur vahidlərinin yaranma və mənimsənilmə prinsip və normalarını sxematik şəkildə müəyyənləşdirmək, başqa sözlə desək, onların yaranma və mənimsənilmə qanunauyğunluqlarının modelləşdirmək mümkündür.

İstər leksik, istər leksik-qrammatik, istərsə də qrammatik formaların yaranması gerçəklik elementi ilə kontakt, gerçəklik elementinə uyğun dərkətmə prosesi, birinci intellekt obrazının yaranması, nitq ehtiyacı, sinktual dərkətmə prosesi, ikinci intellekt obrazının yaranması, dil struktur vahidinin yaranması ardıcılığı ilə cərəyan edən birinci dərkətmə üsulu ilə baş verir. Dil struktur vahidləri olan formanın yaranma modelini sxematik olaraq aşağıdakı kimi göstərə bilərik:

Proses	Dil struktur vahidi olaraq formanın yaranması
Üsul	Birinci dərkətmə üsulu
Akt 1	<i>Gerçəklik elementi ilə kontakt</i>
Akt 2	<i>Gerçəklik elementinə uyğun dərkətmə prosesi</i>
Akt 3	<i>Birinci intellekt obrazının yaranması</i>
Akt 4	<i>Nitq ehtiyacı</i>
Akt 5	<i>Sinktual dərkətmə prosesi</i>
Akt 6	<i>İkinci intellekt obrazının yaranması</i>
Akt 7	<i>Dil struktur vahidinin yaranması</i>

Dildə artıq mövcud olan formaların mənimsənilməsi isə nitq ehtiyacı, dil struktur vahidi ilə kontakt, ikinci intellekt obrazının yaranması, gerçəklik elementi ilə birbaşa və ya dolayısı ilə tanışlıq, birinci intellekt obrazının yaranması və ya olunla birləşmə ardıcılığı ilə cərəyan edən ikinci dərkətmə üsulu ilə baş verir. Dil struktur vahidləri kimi formanın mənimsənilmə modelini aşağıdakı kimi göstərə bilərik:

Proses	Mövcüd dil struktur vahidi olaraq formanın mənimsənilməsi
Üsul	İkinci dərkətmə üsulu
Akt 1	<i>Nitq ehtiyacı</i>
Akt 2	<i>dil struktur vahidi ilə kontakt</i>
Akt 3	<i>ikinci intellekt obrazının yaranması</i>
Akt 4	<i>Gerçəklik elementi ilə qarşılaşdırma</i>
Akt 5	<i>Birinci intellekt obrazı ilə birləşmə</i>

Yetkinlik yaşında yaranan ikidillilik, çoxdillilik şəraitində, yəni, ilkin öyrənilən doğma dildən sonra ikinci, üçüncü və daha sonrakı dillərin öyrənilməsi prosesində formanın mənimsənilməsi, əsas etibarlı ilə birinci dilə aid formanın mənimsənilməsi mexanizmi əsasında və ikinci dərkətmə üsulu ilə baş verir, fərq sadəcə ikinci dilə aid formanın birinci dilə aid forma ilə qarşılaşdırılmasındadır.

Proses	İkinci dilə aid dil struktur vahidi olan formanın mənimsənilməsi
Üsul	İkinci dərkətmə üsulu
Akt 1	<i>Nitq ehtiyacı</i>
Akt 2	<i>İkinci dilə aid dil struktur vahidi ilə tanışlıq və onun birinci dilə aid dil struktur vahidi ilə qarşılaşdırılması</i>
Akt 3	<i>İkinci intellekt obrazının yaranması</i>
Akt 4	<i>Gerçəklik elementi ilə qarşılaşdırma</i>
Akt 5	<i>Birinci intellekt obrazı ilə birləşmə</i>

Öyrənilən dildəki sözlərin doğma dildə qarşılığı olmadığıda (məsələn, rus dilinə məxsus *высказывание* sözünün Azərbaycan dilində tam qarşılığı yoxdur, Türk dilində qarşılığı isə *söylemdir*) ikinci dilə aid formanın mənimsənilməsi prosesi eynilə birinci dilə aid formanın mənimsənilməsi sxemi ilə baş verir.

NƏTİCƏ

Dil struktur vahidi olan formaların linqvopsixoloji analizi aşağıdakı **nəticələrə** gəlməyə əsas verir:

- Behaviorizm və neobehaviorizm nəzəriyyələri, eləcə də nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi əsasında ilk baxışdan konkret nitq, mətn və ya sözlərin şərhinə həsr olunan tədqiqat əsərlərində belə, sırf psixoloji problemlərin həlli birinci dərəcəli əhəmiyyət daşıyan məsələlər kimi ön planda dayanır.
- Aparılan bütün psixolinqvistik araşdırmaların hər sətirində, hər cümləsində aydınca görünür ki, linqvistik problemlərə ikinci dərəcəli məsələlər kimi baxılır, onların həlli psixolinqvistik araşdırmalar baxımından o qədər də əhəmiyyət daşımır.
- Psixolinqvistikada ilkin meyar və ya appelyativ vahid olaraq söz götürülür. Düşünmə və təfəkkür proseslərinin, dolaşması ilə də dərk etmə prosesinin əsasında nitqin və ya dilin dayandığı iddia edilir. Belə bir mövqə, təbii ki, dilin və nitqin adekvat analizinin önünə sədd çəkir. Belə ki, ilkin meyar və appelyativ vahid əsasında prosesi izah etmək olar. Amma proses əsasında appelyativ vahid və ilkin meyarin izahı mümkün deyil.
- Məhz bu səbəbdəndir ki, psixolinqvistika öz tədqiqat obyekti olan nitqin yaranma və mənimsənilmə proseslərinin mexanizmini şərh edərkən yalnız psixoloji məsələlərə toxunur. Linqvistik məsələləri isə ümumiyyətlə şərh edə bilmir. Buna görə də “Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi nitq fəaliyyəti prosesinin analizinə linqvistik mövqedən yox, sırf psixoloji mövqedən yanaşır”¹ kimi açıqlamalarla bu çatışmazlığı ört-

¹ Тарасов Е.Ф. Тенденции развития психолингвистики. Москва «Наука», 1987, с.97.

bas etməyə cəhdlər göstərilir.

- Dil struktur vahidini dərk olunmuş gerçəklik elementi ilə bağlı informasiya vermək ehtiyacı yaradır.
- Dil struktur vahidi olan formalar aid olduğu ilkin və ya əsas gerçəklik elementinin dil güzgüsündəki əksi olmaqla yanaşı ikinci sıra gerçəklik elementidir. Onlar da əsas gerçəklik elementləri kimi eyni dərk etmə mexanizmi əsasında dərk edilir və bu dərk etmə nəticəsində yaranan ikinci sıra intellekt obrazı ilə yaddaşa qeyd olunur.
- Dil struktur vahidi olan leksik formalar müstəqil birinci sıra gerçəklik elementinə və ona ekvivalent olan birinci intellekt obrazına, müstəqil söz şəklində ikinci sıra gerçəklik elementinə və ona ekvivalent olan ikinci intellekt obrazına malik olur.
- Dil struktur vahidi olan leksik-qrammatik formalar okkazional şəkildə meydana çıxıb abstrakt təsəvvür mahiyyəti daşıyan birinci sıra gerçəklik elementinə və ona ekvivalent olaraq müvəqqəti mahiyyət daşıyan birinci intellekt obrazına, şəkilçi formasında ikinci sıra gerçəklik elementinə və ona ekvivalent olan ikinci intellekt obrazına malik olur.
- Dil struktur vahidi olan qrammatik formalar abstrakt təsəvvür mahiyyəti daşıyan birinci sıra gerçəklik elementinə və ona ekvivalent olan birinci intellekt obrazına, şəkilçi formasında ikinci sıra gerçəklik elementinə və ona ekvivalent olan ikinci intellekt obrazına malik olur.
- Dildə adı da olan ilkin gerçəklik elementləri ilə bağlı baş beyində iki (*əsas və ikinci sıra*) gerçəklik elementi və iki (*birinci və ikinci*) intellekt obrazından ibarət kodlar yaranır. Həmin gerçəklik elementi ilə bağlı hər cür təfəkkür və idrak prosesləri, o cümlədən düşünmə və kommunikasiya

fəaliyyətləri bu kodlar vasitəsilə həyata keçirilir.

ƏDƏBİYYAT

1) Azərbaycan və türk dilində

1. Abdullayev K. Dilçiliyə səyahət. Dilçi olmayanlar üçün dilçilik. Bakı, Mütərcim, 2010, 200 s.
2. Besim Atalay. Türkçe'de kelime yapma yolları. İstanbul, 1956
3. Cəfərov C. Nitq hissələrində keçid prosesləri (Azərbaycan dili materialları əsasında). Bakı, 1983, 96 s.
4. Cəfərov C. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı, 1960
5. Cəfərov S. Azərbaycan dilində sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər. Bakı, 1968, 107 s.
6. Ergin Muharrem. Türk Dilbilgisi, İstanbul, 1958, 462 s.
7. Əfəndiyev İ.R. Müasir Azərbaycan dilində qrammatik kateqoriyalar. NDA, Bakı, 1960, 46 s.
8. Əsgərov M.B. Dərketmə və təfəkkürün vahidləri. *Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin «Xəbərlər»i*, Humanitar elmləri seriyası, Bakı, №4, 2006, s.115-119.
9. Əsgərov M.B. Dərketmənin mexanizmi. "Tədqiqlər". AMEA Dilçilik İnstitutu. Bakı, "Elm", 2006, №4, s.44-59.
10. Əsgərov M.B. Dilin psixolinqvistik mahiyyəti. *Tədqiqlər*. AMEA Dilçilik İnstitutu. Bakı, Elm, 2004, №2, s.60-64
11. Əsgərov M.B. Dil və dərketmədə qarşılıqlı əksolunmalar. "Elmi axtarışlar", AMEA Folklor İnstitutunun elmi toplusu, XXV buraxılış, Bakı, Səda", 2006, s.111-115.
12. Əsgərov M.B. Gerçəklik elementinin intellekt obrazları. *Tədqiqlər*. AMEA Dilçilik İnstitutu. Bakı, Elm, 2003, №4, s. 39-43
13. Əsgərov M.B. Türk dillərində zaman formaları, adverbial fel formaları və onlar arasında funksional-semantik əlaqələr. Bakı, "Elm", 2003, İkinci nəşr, s.65-76.

14. Hazai G. Zur Frage der historischen Entwicklung der Personalendungen im Osmanisch-Türkisch//Studia turcica, Budapest, 1971, 226 s.
15. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı. "Bakı Universiteti", 2000, 334 s.
16. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. III hissə. Bakı, 1983, 320 s.
17. İsrailova S. Azərbaycan dilində informatika terminlərinin leksik-semantik təhlili. Bakı., 2006, 132 s.
18. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, 2000, 496 s.
19. Mahmudov M.Ə. Ənənəvi dilçiliyə qeyri-ənənəvi baxış. *AMEA-nın Xəbərləri*, Humanitar elmlər seriyası, №2-4, Bakı, 2006, s. 101-113.
20. Mahmudova R.D. Azərbaycan dilində şəkilçilərin omonimliyi. NDA, Bakı, 1996, 24 s.
21. Məmmədli N. Alınma terminlər (1920-1995-ci illər). Bakı, "Elm", 1998, 314 s.
22. Məmmədov A. Mətnin yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi. Bakı, "Elm", 2001.
23. Məmmədov İ. Azərbaycan dilində qrammatik sinonimlik, (Fel formaları əsasında). Bakı, 1985, 88 s.
24. Məşədiyev Q. Müasir Azərbaycan dilində nitq hissələrinin semantikasi. Bakı, 1998, 106 s.
25. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisi. Bakı, "Maarif", 1968, 162 s.
26. Mirzəliyeva M.M. Müasir Azərbaycan dilində felin mənə növləri və həmhüdüdü kateqoriyalar. ND, Bakı, 1976
27. Mirzəliyeva M.M. Türk dillərinin frazeologiyası, I c., Bakı, 2009
28. Mirzəyev H. Azərbaycan dilində fel. Bakı, 1986, 320 s.
29. Nağısoylu M. Azərbaycan dili (Ali təhsilə hazırlıq kurslarının dinləyiciləri üçün dərslük). Zirvə yayınları, 1999.

30. Rəcəbli Ə. Göytürk dilinin leksikası. Bakı., 2004, 428 s.
31. Rəcəbli Ə. Göytürk dilinin morfologiyası. Bakı. "Bakı universiteti", 2002, 475 s.
32. Rüstəmov R. Ə. Filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş elmi məruzə. Bakı, 1997, 67s
33. Rzasoy S. Oğuz mifinin paradıqmaları. Bakı., 2004, 200 s.
34. Sadıqova S. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri. Bakı, "Elm", 2002, 230 s.
35. Zeynalov F.R. Türk dillərində nitq hissələrinin ənənəvi bölgüsü. Bakı, 1957, 64 s.

2) rus dilində

36. Аврорин В.А. Проблемы изучения функциональной стороны языка. Л., 1975
37. Баскаков Н.А. Категория склонения и времени в тюркских языках. *Вопросы категорий времени и склонения глагола в тюркских языках*. Баку, 1968.
38. Баранников А.П. Сложновербальные глаголы хиндустани. Ленинград, 1930.
39. Будагов Р.А. Введение в науку о языке. М. 1958.
40. Велиев К.Н. Аффиксы *-кы* в азербайджанском языке. АҚД Баку, 1974, 22 с.
41. Выготский Л.С. Психология, изд. Апрель Пресс, ЭКСМО - ПРЕСС, Москва, 2000. 1008 с.
42. Выготский Л.С. Избранные психологические исследования, М. 1956.
43. Гузев В.Г. Очерки по теории тюркского словоизменения: Глагол (на материале староанатолийского языка). Ленинград, 1990, 168 с.
44. Гузев В.Г. Система тюркских словоизменительных категорий в функционально-семантическом аспекте. *Диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук*. Ленинград, 1986, 356 с.

45. Гумбольдт В. О различии организмов человеческого языка и о влиянии этого различия на умственное развитие человеческого рода. *Введение во всеобщее языкознание*. СПб, 1859. с. 47.
46. Иванов С.Н. Курс турецкой грамматики. Ч.1. Ленинград, 1975, 100 с.
47. Иванов С.Н. Курс турецкой грамматики. Ч.2. Ленинград, 1977, 88 с.
48. Киселева Л.А. Вопросы теории речевого воздействия. Ленинград, Изд. «Ленинградского университета», 1978, 160 стр.
49. Колшанский Г.В. Соотношения субъективных и объективных факторов в языке. М. 1975.
50. Климов Г.А. Фонема и морфема. Москва, 1967.
51. Миллер Дж., Галантер Е. и Прибрам К. Планы и структуры поведения. Москва, 1965.
52. Насилов Д.М. Структура времен индикатива в древнеуйгурском языке (по памятникам уйгурского языка). АҚД Москва, 1963, 21с.
53. Орузбаева Б. Словообразование в киргизском языке, Фрунзе, 1964.
54. Пазухин Р.В. Учение К.Бюлера о функциях языка как попытка психологического решения лингвистических проблем. – «Вопросы языкознания», 1963.
55. Севортян Э.В. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке, Москва, 1962, с. 449.
56. Сеченов И.М. Рефлексы головного мозга. Санкт Петербург, 1866.
57. Тарасов Е.Ф. Тенденции развития психолингвистики. Москва «Наука», 1987.
58. Харитонов Л.Н. Залоговые формы в якутском языке, М., Л., 1963.

59. Чесноков П.В. Основные единицы языка и мышления. Ростов, 1966.
60. Чикобава А.С. К вопросу о взаимоотношении мышления и речи в связи с ролью коммуникативной функции, "Язык и мышление", М.1967.
61. Шафф А. Введение в семантику, М., 1963, 382 с.
62. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. Ленинград. Наука, 1974, 428 с.

Şəkər Əbdülkərim qızı ORUCOVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

QIPÇAQ QRUPU TÜRK DİLLƏRİNDƏ ETNONİMLƏR

Etnik proseslərin inkişafının müasir dövrdəki vəziyyətinin dərinədən öyrənilməsi bütün dünya dilçiliyində olduğu kimi türkologiyada, o cümlədən Azərbaycan dilçiliyində də geniş vüsət almağa başlamışdır. Buna görə də bir çox dünya xalqları arasında etnik münasibətlərin aydınlaşdırılması təkcə etnoqrafiya və etnososiologiya elmlərinin deyil, etnolinqvistikanın da qarşıya qoyduğu vacib məsələlərdəndir. Ayrı-ayrı zaman kəsiklərində görkəmli dilçilərin etnolinqvistikaya həsr etdikləri çoxsaylı əsərlərdən də görünür ki, müasir etnik proseslərin müstəqillik şəraitində də öyrənilməsi (proqnozlaşdırılması), müxtəlif xalqların tarixi-genetik baxımdan bir-birinə yaxınlaşmalarının izlənilməsi və etnosların mədəni inkişafının daha dərinədən təhlili zəruridir. Bu baxımdan qıpçaq qrupu türk dillərində, eləcə də Azərbaycan dilçiliyində də etnonimlərin müqayisəli şəkildə araşdırılaraq üzə çıxarılması və tədqiqi çox məqsədəuyğundur. Çünki türkdilli xalqların etnogenezinin araşdırılması, etnonimlərin üzə çıxarılaraq dərinədən öyrənilməsi türkologiyada mühüm yer tutur və bu məsələ bu gün də öz həllini gözləyən aktual problemlərdəndir. Təəssüflə qeyd edilməlidir ki, türkologiyada sırf etnonimlərə həsr olunan əsərlər çox azdır.

XX əsrin son onilliyində V.U.Maxpirov yazırdı: "Türkoqoloji tədqiqatlarda xalqların tarixi kökləri, etnogene-

zinin araşdırılması mühüm yerlərdən birini tutur və bu məsələ türkologiyada bu gün də öz həllini gözləyir".¹ Təəssüflə qeyd etmək istərdik ki, D.Aytmuratov², M.Zəkiyevin³ əsərləri istisna olunmaqla, demək olar ki, türkologiyada bu barədə müqayisəli tədqiqat yox dərəcəsinədir. Doğrudur, türk etnonimiyasının bəzi məsələləri N.A.Nikonovun⁴, A.İ. Popovun⁵ tədqiqatlarında öz əksini tapsa da, bunu ümumi türkologiya üçün qənaətbəxş hesab etmək, fikrimizcə, doğru olmaz. A.N.Baskakov yazır: "...türk etnonimlərinin etimologiyasının araşdırılaraq dəqiq elmi nəticələrin əldə olunması türkologiyanın ən çətin və aktual problemlərindən biri olaraq hələ də qalmaqdadır".⁶

Dünyada gedən etnik proseslərin öyrənilməsi və bunlara aid dolğun məlumatların əldə edilməsi üçün etnosların bugünkü vəziyyəti ilə yanaşı, onların mənşəyinin tarixini də bilmək çox vacib məsələlərdəndir.⁷ Türk xalqlarının tarixi keçmişi, ayrı-ayrı tarixi dövrlərdə türkdilli xalqların həyatında baş verən demoqrafik dəyişikliklər, o cümlədən zorakı köçürmələr, işğal olunmuş türk torpaqlarında baş vermiş etnodemoqrafik proseslər kimi bir sıra konkret məsələlər barədə beynəlxalq siyasi aləmdə çevik informasiya yayımına nail olmaqda, eləcə də müstəqillik qazanmış türkdilli respublikaların qədim və zəngin etnolinqvistik tarixinin elmi əsaslarla tədqiq edilməsində etnonimlərin öyrənil-

¹ В.У.Махпиров. Древнетюркская этнонимия. Алма-Ата, 1990, с.1.

² Д. Айтмуратов. Тюркские этнонимы. М., 1986.

³ М.Закиев. Түркі-татар этногенезы (Этногенез тюрко-татар). М., 1998.

⁴ Б.А.Никонов. Этнонимия. М., 1970.

⁵ А.И.Попов. Названия народов СССР. Л., 1973.

⁶ А.Н.Баскаков. Модели тюркских этнонимов и их типологическая классификация / «Ономастика Востока», М., 1980, с. 199.

⁷ А.С.Сумбатзаде. Азербайджанцы – этногенез и формирование народа. Баку, 1990.

məsinin rolu əvəz olunmazdır. O da inkaredilməz həqiqətdir ki, qeyd olunan bütün bu məsələlər çox geniş olub, dilçilik, coğrafiya və tarixi əhatə etdiyindən bu sahədə biliklərin daha da dərinləşdirilməsini tələb edir.

Etonimlərin araşdırılması ilə Azərbaycan xalqının, eləcə də digər türkdilli xalqların təşəkkül mərhələləri haqqında bir sıra mübahisəli məsələlərə aydınlıq gətirmək olar. Çünki bəzi alimlər Azərbaycanda türklərin görünməsini hunların gəlişi ilə (b.e.əvvəl I-V əsrlər) bağlayaraq türk mənşəli ümumxalq Azərbaycan dilinin təşəkkül tarixini III-V əsrlərə aid edir.¹ Q.Kazımov N.Cəfərovun Azərbaycan dilinin təşəkkül tarixi fikri ilə razılaşaraq 2-3 əsr müddətində gəlmə türklərin aborigenləri türkləşdirərək yeni dil yarada bilmələrini və bunun sübutu kimi dildə heç bir substrat elementinin olmadığını deyir. O bu fikirdədir ki, türk mənşəli Azərbaycan dili gəlmə hun-qıpçaqların məhsulu olmayıb, çox qədimdən bu ərazidə məskunlaşan yerli türk tayfalarının hesabınadır və hun-qıpçaqlar onlara bu işdə ancaq və ancaq yardımçı olmuşlar.²

Etno-mədəni irsin əsrlər boyu daşıyıcısı, yaradıcısı, özündən sonrakı gələcək nəsillərə ötürücüsü "həyatın əşrəfi olan" İNSAN olmuşdur. Obyektiv mahiyyətli insan təbiətinin həm də bioloji tərəfləri mövcuddur.

Hər bir insanın geni onun daxili və xarici xüsusiyyətlərinin kompleks şəkildə müəyyən daşıyıcısıdır. Müşahidələr göstərir ki, coğrafi və tarixi amillərdən asılı olaraq ayrı-ayrı etnik qruplarda göstərilən bu əlamətlər özünü müxtəlif tərzdə büruzə verir.

¹ N.Cəfərov. Azərbaycanşünaslığın əsasları. Bakı, 2005.

² Q.Kazımov. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, 2003.

Etnonim nədir və onlar necə yaranır?

Yunanca “etnos”(qəbilə, tayfa, xalq) və “onima” (ad) sözlərindən ibarət olan *etnonim* termini müxtəlif etnik birlikləri – millət, xalq, qəbilə, tayfa, nəsil anlayışını bildirir. Etnos – təkcə müəyyən yerlərdə bir yerə yığılaraq məskunlaşan, bəzi ümumi və fiziki cəhətləri özündə birləşdirən bir qrup insan yığını demək deyildir; o, həm də tarixin müəyyən zaman süzgecindən keçməklə öz etnik birliyini, digər etnik qruplardan fərqli fərdi xüsusiyyətlərini şüurlu surətdə dərk edən, bu xüsusiyyətləri dili, psixikası, mədəniyyəti ilə öz adında (etnonimində) yaşadaraq qoruyan, sabitləşdirən qəbilə, nəsil, tayfa, xalq, millətdir.

Etnosun formalaşması, birliyini qoruyub saxlaması üçün vahid ərazi bütövlüyü və məskunlaşma vacib şərtlərdəndir. Belə ki, hər bir etnosda onları başqalarından fərqləndirən cəhətlərin əmələ gəlməsi, müəyyənləşdirilməsi üçün onların digər qrupdan olan insanlarla uzun müddətli təmas və ünsiyyəti zəruridir. Bu isə insanların məskunlaşdıqları ərazinin yalnız bütöv, toxunulmaz və sabit olduğu təqdirdə mümkündür.

Qeyd etmək lazımdır ki, etnonimlərin təkamül prosesi bu şəkildə gedir: inkişaf etmiş qəbilələrin birləşməsi nəticəsində əvvəlcə dövlətlər, daha sonra isə xalqlar yaranır. Əlbəttə ki, bu prosesin az müddətdə başa çatması qeyri-mümkündür. Bunun üçün bir çox onillər, yüzillər, bəlkə də minillər gərəkdir.

Etnonimlər *ilkin* (daxili) və *ikinci* (xarici) olmaqla iki yerə bölünür: İlkin (daxili) etnonimlərə *endoetnonim* (yunanca “endon” – iç, ilk, daxili deməkdir), ikinci (xarici) etnonimlərə *ektoetnonimlər* (yunanca “ektos” – xarici deməkdir) deyilir.

Endoetnonimlər etnosların özlərinə verdikləri ad, *ektoetnonimlər* isə həmin etnoslara beynəlxalq aləm tərəfindən verilən addır. Məs.: ilkin türk etnonimlərindən *ar, men, yun, şan, sak* sözlərində *ku-* kökü açar rolunu oynamış (bu isə “ağ,ışıqlı” mənalarını verir), eləcə də ikinci (xarici) etnonimlərdən hesab olunan və beynəlxalq aləmdə *kuar* (*ka-var*), *kuman, kuşan* (*kusan*), *kusak* (*kuçak, kışçak, kışçaq*) kimi tanınan etnonimlər bu yolla yaranmışdır.

Müxtəlif qəbilələrin qarışığı nəticəsində yaranan etnonimlər də olur. Bunlar iki ilkin (yəni, *endoetnonim*) etnonimin birləşməsindən əmələ gələnlərdir. Məs.: *as* etnonimi *syun* və *sun* etnonimlərini özündə birləşdirməklə, *as-sun>ussun>usun* mürəkkəb etnonimini əmələ gətirmişdir.

Etnonimlər *xüsusi* və *ümumi* olmaqla da iki yerə bölünür. Belə ki, hər bir etnosun öz-özünü adlandırdığı etnonim *xüsusi*, bir neçə etnos adı altında beynəlxalq aləmdə adlandırılan etnonim isə *ümumi* hesab olunur. Məsələn, *türk* etnonimi özündə bir çox türkdilli xalqları da birləşdiriyindən *ümumi* (ümumtürk) etnonim adlanır.

Ümumi etnonim etnosun xarici əlamətlərinə görə də yarana bilər. Məs.: *şimal sakları* (menlər) ağbəniz olduqları və cənub etnosları nümayəndələrindən seçildikləri üçün *kuusak>kışsak >kipsak* (yəni ağ saklar), *kuumen>kumanlar* (yəni ağ menlər) ümumi statusunu qazanmışlar. M.Zəkiyev yazır: “Etnik kökləri araşdırarkən hər bir etnosun xüsusi və ümumi adlarını bir-birinə qarışdırmaq olmaz, çünki, tarixi mənbələrdə eyni bir etnos həm xüsusi, həm də ümumi adları (etnonimləri) ilə qeyd olunur”.¹ Buradan belə qənaə-

¹ www.yandex.ru. Nukus of the Net.

tə gəlmək olar ki, bütün ağbəniz şimal türkləri qıpçaq, Orta Volqaboyu və Şimali Qafqazda isə bolqarlar həm bolqar, həm də qıpçaqlar kimi qeyd oluna bilərdilər. IX əsrdə Bulqar dövlətinin möhkəmlənməsi zamanı buraya daxil olan bütün türk və qeyri-türk qəbilələri öz xüsusi adlarını saxlamaqla, ümumilikdə *bulqar* etnonimini qəbul etmişdilər.

Türk etnoniminin də yaranması uzun zaman tələb etmişdir. Türkdilli xalqların tarixi göstərir ki, bir çox türk xalqlarının adlanması bu cür ardıcılıqla getmişdir: dövlətlərdə baş verən siyasi-iqtisadi dəyişikliklərlə əlaqədar güdrətli bir etnos tabeliyində olan qəbilə və xalqları öz adı altında birləşdirmişdi. Məsələn, *türk* etnonimi ilk dövrlərdə ayrıca bir qəbiləyə məxsus idi. VI əsrdə türk xaqanlığının yaranması ilə bu etnonim ona oxşar və yaxın dillərdə danışan bütün qəbilə və xalqlara da şamil olundu. Belə ki, antik dövrdə onlar *sak>saka* və onlardan əmələ gələn *sakadı* (*sakalı* – saklarla qarışan) adı ilə tanınmış, yunanların tələffüzündə belə səslənmişdir: *sakadı>skıdı>skide*. M.F.Zəkiyev skif etnoniminin yaranmasını (*sakadı>skıdı>skide>skif*) bununla əlaqələndirir.¹

Qeyd edək ki, *türk* etnoniminin ümumi mahiyyət daşımaması I və II türk xaqanlığının möhkəmlənməsi dövrünə təsadüf edir. Eradan əvvəl III minillikdə qədim Azərbaycanda, eləcə də digər türkdilli ərazilərdə yaşayan etnos və tayfaların etnik və dil tərkibi barədə dəqiq mülahizə yürütmək üçün əldə müvafiq mətnlər olmadığından o dövrün etnonim və toponimləri bu barədə ən səhih məlumat verən qiymətli mənbə hesab olunur. Bu mənada *Aratta* ölkə adı və *turukki* etnonimi də qeyd edilməlidir.

¹M. Закиев. Түркі-татар этногенезы (Этногенез тюрко-татар). М., 1998, с.35.

Aratta qədim Azərbaycanın dağlıq ərazisinə verilən ad idi. Mənası “dağ” deməkdir. VIII əsrə aid Şumer-Akkad məktəb lüğətində də həmin söz *arattu* və *aratu* kimi “dağ” mənalarında verilmişdir. Qədim dillərin heç birində buna oxşar “dağ” mənalı sözün olmadığı qeyd edilir.¹ Bu sözün türk mənşəli olduğu şübhəsizdir. Çünki bu sözlərə oxşar oronimlərin (*Alataa, Alatau, Alatau, Altay, Alatey, Aladağ, Alada, Alatau*) yalnız türk dillərində işləndiyi məlumdur. Əlbəttə, belə olan təqdirdə həmin sözlərin prototürk dilinə mənsub olması ehtimal oluna bilər. Eləcə də *turukku* və ya *turuk* etnik adlarının *türk* tayfa adının erkən forması kimi qəbul edilməsi də məntiqəuyğundur.

Tarixdən məlumdur ki, erkən orta əsr yadelli qaynaqlarda *türk* adı ilə yanaşı *turukki* (hind qaynaqları), *trruuki* (Xotan mətnləri), *druq/druqu* (Tibet qaynaqları) formaları işlədilmişdir. Eradan əvvəl II minillikdə Akkad mixi yazıları etnonimin erkən *turukki/ turuki* formasını saxlamışlar. Bu dəlillər hələ qədimdən Azərbaycan ərazisində türk etnoslarının mövcud olduğunu və o dövrün siyasi hadisələrində onların yaxından iştirak etdiklərini göstərir. *Turukkilər Lullu* tayfa ittifaqına daxil olan qohum etnoslardan olmuşlar.

Daxili və xarici, xüsusi və ümumi etnonimlər bir neçə adı da özündə birləşdirə bilər. Məsələn, qədim etnonimlərdən olan *qıpçaq, sarır, kuman, kukeşe, sakaliba, poloves, sarasin, flaven, falon və akasir, akatır, aqaçer, mişar*, eləcə də *iyirk, biar, bilir* etnonimləri eyni məfhumu ifadə etməklə sinonim cərgələr yaratmışlar.

¹ Azərbaycan tarixi, 1 cild, Bakı, 1998, s.78.

Səkar ORUCOVA. Qıpçaq qrupu türk dillərində etnonimlər

Bir sıra etnos adlarının (sadəcə olaraq oxunması və tələffüzündə) ikinci hissələrinin *-ar//-ər//-ir//-er* bəzən də *-ur* şəkilçiləri ilə bitməsi diqqəti cəlb edir: *-ar//-ər//-ir//-ur* hissəciyi, demək olar ki, bütün türk etnonimlərində işlənir: *suar* (suvar), *kuvar* (kavar), *tatar*, *xəzər*, *bulqar*, *skir*, *sarir*, *aqaçer* (aqasir), *mişar*, *biqer*, *biar*, *bilər*, *salır* (salur), *uyğur*, *qandıar* (Qəndəhar?) və s.

Fikrimizi izah etmək üçün *suvar* etnoniminə nəzər salaq. M.F.Zəkiyevin “su adamları” adlandırdığı *suvar* qəbilə adı Mahmud Kaşğarının “Divani-lügət-it türk” əsərində qeydə alınmışdır. V.Bartold *suvar* sözünün əvvəlindəki *s~ç*; sonundakı *r~ş* əvəzlənməsi nəticəsində “*çuvaş*”a çevrilməsini dilçilik baxımından düzgün hesab edərək çuvaşların etnik tərkibinə bağlayır. Ona tərəfdar çıxan V.F.Kaxovski də çuvaşların ulularının *savır* adlandırıldıqlarını əsas tuturdu: *cawas*.¹ XX əsrin tarixçiləri *savır* etnonimini Sibirlə əlaqələndirmiş, F.Moor bu termini İran mənşəli hesab edərək “qara iranlı”, “qara alan” mənasında olduğunu göstərmişdir. V.F.Kaxovski *suvar* sözünü türkdilli xalqların adı ilə (*so+ar-“ər”*: “kişi” sözlərinə bağlayır. Təkcə Y.Qordeyev *suvar* etnoniminin hidronimlə əlaqəli (*suvar= su-v-ar*) olduğunu göstərir ki, bu da M.F.Zəkiyevin fikri ilə (*suvar= “su ətrafındakı ərlər, adamlar”*) üst-üstə düşür. Mahmud Kaşğarının lüğətində bu etnonim *kypcak* (**kursak**) şəklində bir çox səhifələrdə xatırladılır (MK- I:20; 30-31; 33; 101; 474; III:139; 177; 379 və s.).

Rəşidəddin, Berezin və Kononova görə, ağac koğusunda (qabığında doğulmuş oğlana Oğuz xanı tərəfindən *qabıq//kubuk* (“çürük ağac”) sözündən törənən *kypcak* adı

verilmişdir.¹ “Qədim türk lüğəti”ndə *kypcak* sözü *qivcaq* – “bədbəxt, kəmtalə, insanlara bədbəxtlik gətirən”, 1. “boş”, “səhralıq; 2. “quru ağac”, 3. “hirsli”, “kəmhövsələ” mənalarında verilmişdir.

Bəzi tədqiqatçılar bu sözün etimologiyasının aydınlaşdırılmasında *kypcak* – *kuman* (poloves) etnik paralellərinin olduğu zəruriliyini də qeyd edirlər.³

Qıpçaq etnoniminin ilk dəfə VIII əsrə aid Selengin kitabəsində qeyd olunduğu, qıpçaqların isə ilkin vətənlərinin Altayın şimal-qərbindəki Çjeylen vadisinin hesab edildiyi, VI-VII əsrlərdə Orxon və İrtış çayları hövzələrinə köçdükləri, IX-X əsrlərdə Tyan-Şan ətəklərindən Dunay və Volqaya qədər ərazilərdə (Dəşti-Qıpçaqda) yaşadıkları göstərilir.⁴ Orta əsrlərdə qıpçaqlar *ağqıpçaq*, *qaraqıpçaq* və *sarıqıpçaq* qruplarına bölünürdülər. Qıpçaqlar *qazax*, *qırğız*, *qaraqalpaq*, *özbək*, *türkmən*, *tatar*, *başqırd*, *Altay*, *noqay*, *qaraçay*, *balkar* və *qumuq* xalqlarının təşəkkülündə rol oynamış, Azərbaycan xalqının da etnogenezinin formalaşmasında iştirak edən türk tayfalarından olmuşlar.

Etnonimlərdən danışarkən etnos, etnik birlik, subetnos və subetnik qrup, etnikos, etnos-etnikos, etnotransformasiya terminlərini bir-birindən ayırd etməklə yanaşı, həm də ən mühüm amil olaraq etnosun üç əsas tarixi tipinin (tayfa, qəbilə, xalq, millət) fərqləndirilməsi çox önəmlidir. Məlumdur ki, hər bir etnosun adı xalqın özünü dərk etmə prosesi baş verdiyi zaman müəyyənləşir. Elə bu yerdə

¹ Махпиров В.У. Древнетюркская этнонимия. Алма-Ата, 1990, с.55.

² Древнетюркский словарь, с.449.

³ Махпиров В.У. Древнетюркская этнонимия. Алма-Ата, 1990, с.55

⁴ Dünya xalqları. Ensiklopedik məlumat kitabı, Bakı, 1998, s.101.

¹ www.turkoloq.narod.ru; www.Google.refine.kam.ru.

“Dilçiliyə səyahət” kitabının müəllifi akademik Kamal Abdullanın bu mənada öz oxucusuna verdiyi sual yada düşür və qeyd etmək lazımdır ki, bu sual heç də təsadüfi xarakter daşımır: “*Mənim əziz Oxucum, bəs sən necə, sənənin adın nədir, sən özün heç öz adının mənası barədə düşünmüsənmi?*”; “*Əgər sənənin adın yoxdursa, deməli, o zaman sən hələ dərk edilməmişən. Deməli, o zaman sən hələ özünəbənzərlərdən seçilib ayrılmamışsan...*”¹

Tarixdən də bəllidir ki, qədim yunanlar “etnos” termininin qarşılığı kimi “xalq” sözündən istifadə etmişlər. Uzun zamanlar “xalq” sözü rus dilində də bu terminin analoqu olaraq işlənmiş, “etnos” anlayışı yalnız 1923-cü ildə rus emiqrant-alimi S.M.Şirokoqorov tərəfindən elmi istilahlara dövrüyyəsinə daxil edilmişdir.

Tədqiqat prosesində bəzi etnonimlərin etimologiyasını araşdırmağa çalışmışıq. Lakin ayrı-ayrı etnonimlərin izahına keçməzdən əvvəl, biz *qıpçaq* etnoniminin türkdilli xalqların tarixində oynadığı aparıcı rolu göstərməyi məqsəduyğun saymışıq.

Hazırda bir neçə fonetik variantda məlum olan (*qıpçaq, qıfçaq, qıvçaq, xıpsax, xıbçax, xpçax, xbçax*) bu etnonim üç əsas mənə kəsb edir:

Əvvəla, *qıpçaq* etimonu bir çox müasir türk etnosları arasında çox geniş yayılmış ən qədim nəsil, tayfa adıdır.

İkincisi, elmi etnonimik termin olan *qıpçaq* sözü qıpçaq xalqlarının ümumi adını, ən başlıcası isə, qıpçaq qrupuna daxil olan türk dillərinin adını bildirmək üçün işlədilir. Bildiyimiz kimi, qıpçaq dilləri Altay dilləri ailəsinin türk yarımqrupuna aiddir. Altay dilləri ailəsinə həm də monqol,

¹ K. Abdulla. Dilçiliyə səyahət. Bakı, 2010, s.56-57.

tunqus-mancur, yapon və koreya dilləri daxildir. Bunlardan türk, monqol, tunqus-mancur dilləri bir yarımqrup, yapon və koreya dilləri isə digər yarımqrupu təşkil edirlər.

Üçüncüsü, *qıpçaqlar* deyildiyi zaman öz qüdrəti və qüvvəti ilə tarixdə silinməz izlər buraxmış türk tayfa və qəbilələrinin əzəmətli ittifaqı başa düşülür. XI əsrdə Cənub-Şərqi Avropada hegemon qüvvə olan peçeneqləri özlərinə tabe edən türk tayfaları arasında qıpçaqlar cəsur və qoçaqlıqları ilə özünəməxsus yer tuturdu. O dövrdə qıpçaqların güclü ittifaqı onların məskunlaşdıqları ərazi bölgüsünün də onların adı ilə adlandırılmasına səbəb olmuş, “Dəşti-Qıpçaq çölü” toponimi də belə yaranmışdı. Qıpçaqların tayfa birlikləri Avropa, Zaqafqaziya, Şimal-Şərqi Afrika xalqlarının etnogenezində, bu regiondakı xalqların siyasi-iqtisadi və mədəni həyatında dərin və silinməz izlər buraxmış, eyni zamanda bu xalqların mənəvi dəyərlərinin formalaşmasında və inkişafında onların böyük təsiri olmuşdur.

Qıpçaqların zəngin mədəni irsi və onlarla bağlı etnos və dövlətlərə olan maraq bu gün də durmadan artmaqdadır və bütün tədqiqatçıların diqqət mərkəzindədir. Hazırda qıpçaqşünaslar, eləcə də dilçi alimlərin qarşısında bir sıra fundamental tədqiqatlar tələb edən məsələlər durmaqdadır. Bu məsələlər aşağıdakılardır:

1. Qıpçaqlar və QIZIL Orda. Qıpçaqların tayfa birlikləri və onlara daxil olan qəbilələrin əmələ gəlməsi, onların hansı etnoslardan ibarət olması;
2. Dəşti-Qıpçağın tarixi, onun coğrafi sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi;
3. Müasir qazax, Krım tatarları, qaraimlər, krımçaklar, qaraçay-balkarlar, qumuq, tatar və orta əsrlərdə Poloves

çölündə məskunlaşan digər xalqların qıpçaqlarla əlaqəsi, mənəvi bağlılığı;

4. Qaraim və kırımçakların etnogenezi: onlar yəhudi, xəzər və ya qıpçaqmıdırılar?
5. Qıpçaqlar, kumanlar və poloveslər. Qıpçaq qəbilələrindən olan *bacanaq-peçeneqlər, berendeylər, boutlar (matutlar), kayeriqlər, kovuylar, torklar, terreylər, qara qlobuklar, əncoğlu, burcoğlular, burmılar, burlular, cüzanlar, durutlar, etebiqlər, iyetlər, itilylar, kəngəroğlular, kanouqlar, qarabağoğlular, güloğlular, otrerlular, saklar, tarqolovelər, tortoblar, uliçlər və uqliçlərin zaman keçdikcə əriyərək itməsi səbəbləri hansılardır? və s.*

Türkologiyada qıpçaq qrupu dillərinin müxtəlif təsnifat prinsipləri ilə verilməsinə baxmayaraq biz ardıcılıq prinsipinə riayət edərək bütün təsnifatlarda ilk yerlərdən birini tutan *qaraim* etnonimindən başlamaq istərdik.

QARAIM etnonimi. Qaraimlər özlərini *karay* (karait – musəviliyi Talmudu rədd edən “karay” məzhəbi ilə bağlıdır)¹ adlandırırlar ki, bu da onların qədim türk etnonimi olan *kirey//kireyit*dən (*kiray, karay, kerait*) törədiyini göstərir.² Qaraim dilinin elmi cəhətdən öyrənilməsi V.V.Radlov, V.A.Qordlevski, A.N.Samoyloviç, A.Zayonçkovsi, T.Kovalski, A.Mardkoviç, O.Pritsaka, S.M.Şapşal, K.Musayev, V.İ.Filonenko, A.M. Şerbak, N.A.Baskakov kimi görkəmli türk+oloqların adı ilə bağlıdır.³ Bir çox türk dillə-

¹ Dünya xalqları. Ensiklopedik məlumat kitabı, Bakı, 1998.

² [www.http://turk.narod.ru](http://turk.narod.ru)

³ В.В.Радлов. Образцы народной литературы северных тюркских племен (Собраны В.В.Радловым). Ч. VII. Наречия Крымского полуострова. – СПб, 1896; К.М.Мусаев. Караимский язык. Фонетика и морфология. М., 1964; Караимско-русско-польский словарь (Под ред. А.Н.Баскакова, А.Зайончковского, С.М.Шалшала), М., 1974; К.М.Мусаев. Караимский язык//Языки мира. Т. 2, Тюркские языки, Бишкек, 1997, с.254; 262

rində əsas söz köklərindən biri olan “*qara, kara: qaraçaylar, qaraxəzərlər*” – “qara-şimal”, sadə (qara camaat) anlamını verir. Əslində onları *karay, karaylar*, daha doğrusu, *Kırım qaraim türkləri* adlandırsaq, qaraim dininin nümayəndələri ilə qarışdırılmazdı. Çünki Kırmda karaizm dinini qəbul edən qaraimlər də yaşamaqdadırlar ki, onlara xalq arasında *rus qaraimləri* deyirlər. Bir etnos kimi Kırmda formalaşan qaraimlərin dili müasir dilçilik elmi tərəfindən Altay dilləri ailəsinin türk dilləri yarımqrupuna daxil edilir. Ukrayna, Litva, Sankt-Peterburq, Moskva, eləcə də İsrail və Polşada məskunlaşan qaraimlər Xəzər xaqanlığına daxil olan Kırmdakı türk xalqlarının nəsiləri hesab olunur.

Türkcə danışan qədim qaraimlərin həyat tərzini tədqiqatçı alimlərin diqqətini həmişə özünə cəlb etmişdir. Onlar qaraimlərin xəzərlərlə analogi oxşarlığını da qeyd edirlər. Hazırda qaraimlər arasında göygöz insanlara rast gəlinməsi heç də təsadüfi deyildir.

Qədim zamanlarda qaraimlərin qottlardan assimlyasiya olunduqlarını bu gün də onlardan bəzilərinin “Qoto” soyadını daşımaları sübut edir. Beləliklə, Kırım *qaraim türkləri* (karaylar) hunlar və xəzərlərin qəbilə birliklərinə daxil olan, Kırmda *sarmat alanlar* və qottlardan assimlyasiya olunan *qədim karaitlərdir* – desək, yanlışmırıq.

Antropoloqlar qaraimlərdə monqoloidlərə xas əlamətlərin olduqlarını da söyləyirlər. Kırmda bir etnos kimi formalaşaraq bu günə qədər də etnik xüsusiyyətlərini qoruyub saxlayan qaraimlər digər türk xalqları ilə qaynayıb-qarışsalar da, öz aborigenliklərini qoruyub saxlamışlar. Dünyanın müxtəlif yerlərində məskunlaşan qaraimlər Vətəndən uzaqlarda olduqlarına baxmayaraq, bir-birinə həmişə mənəvi

dayaq və dəstək olmuşlar. Litva və Polşa, Ukrayna və Fransa kilsələrində Allaha ibadət yalnız qaraim dilində olunur.

Qaraim dili kırım-tatar, qumuq və qaraçay-balkar dillərinə yaxındır. Ərəb, fars və slavyan dillərindən alınmalarla zəngin olan bu dildə monqol dil paralellərinin də olması istisna deyildir. 1934-cü ildə Türk Dil Qurumunun qərarı ilə türk dilinə digər alınmalarla yanaşı qaraim dilindən də 330 söz daxil edilmişdir. 1930-1931-ci illərdə bu dilin Berlin universitetində tədris edilməsi qaraim dilinə xüsusi marağın olmasından xəbər verir. Qaraim dilinin xüsusiyyətləri karayların mənşəyi, onların öncə hun, bulqar-xəzər, iç peçeneqlər, daha sonra isə qıpçaq-poloves dillərinə mənsubiyyəti haqqında qiymətli və mötəbər informasiyaları mühafizə etməkdədir. Belə ki, əsas xüsusiyyətlər müasir dialektlərdə saxlanılır. Lakin təəssüflə deməliyik ki, bu qədim dil Kırmda hal-hazırda öz faciəvi günlərini yaşamaqdadır.

KUMAN/KOMAN – etnonimi. E.ə. XIII-XII əsrlərdə İkiçararasının şimalında kütülərin qonşuluğunda yaşayan qədim türk etnoslarından biridir. O dövrün mixi qaynaqlarında “kuman”, “kumen”, “kume” adları ilə qeyd olunduğu göstərilir.

Çin qaynaqlarında bu ad “sarımtıl, ağımtıl”, “göy-göz” mənasında verilmişdir. Antik müəllif Pliniy kumanların adını Orta Asiya ilə bağlı xatırladaraq, onların Şərqi Avropada da məskən saldıklarını yazırdı. Qədim rus qaynaqları isə onları “poloves”(sarımtıl) adlandırmışlar. Bunun özü kumanların sarısaç, ağbəniz türk etnoslarından olduğuna sübutdur. Kumanların Azərbaycan da yaşamalarına və ölkəmizdə yaşayan ən qədim türk etnoslarından biri olmasına Cəlilabad rayonundakı *Komanlı* və Lerik rayonundakı *Kuman* etnotoponimləri dəlalət edir.

QARAÇAY-BALKAR (къарачай, балкъар / малкъар) etnonimləri - *къарачай, аланлы, къабарлы, делесчи/делечиле, черкесли/кара, черкеслиле, бассинакъ, нарт-къарачайлылы, чегемчиле, басханчыла, бызынгычыла, çeçеллила, таулу-къарачайлыла, басхан-къараайлыла, балъкар/ малъкар.*

Hazırkı məlumata görə, 250 min qaraçaydan 135 mini Rusiya Federasiyasının Qaraçay-Çərkəz Muxtar Vilayətində, 75 mini Kabardin-Balkar Muxtar Vilayətində, Stavropol diyarında, Türkiyə, Suriya, İordaniya, ABŞ və digər ölkələrdə yaşayır. 1944-cü ildə sürgün edilən qaraçay-balkarların bir hissəsi Qazaxıstan, Özbəkistan və Qırğızıstanda məskunlaşmışdır. Qaraçay-balkarların mənşəyi barədə müxtəlif fikirlər mövcuddur. Onları mənşəcə slavyanlara, kabardinlərə, noqaylara, tatarlara, monqollara, türklərə, Teymurləngin əsgərlərinə, oturaq qafqazlılara, qıpçaqlara, kumanlara, hunlara, xəzərlərə, bolqarlara, irandill alanlara, türkdilli alanlara aid edən alimlərin bəzi mülahizələri, təbii ki, özünü doğrultmur.¹ A.Samoyloviç qaraçay-balkarlarm, qumuqların oturaq yafətilərdən törədiklərinin tərəfdarıdır.²

N.Y. Marr qaraçay-balkar dilinin svan dili ilə çarpazlaşması fikrini irəli sürmüşdür. Bu münasibətlə M.Xabiçev yazır ki. “...müasir tarix və dilçilik elmləri bu fikrin yanlış olduğunu qətiyyətlə sübuta yetirmişlər; təəssüflər olsun ki, bir sıra tarixçilər və arxeoloqlar (E.P.Alekseyeva) qaraçay-balkarların mənşəyi haqqında N.Y.Marrın səhv mülahizələrinin tərəfdarı olmaqda davam edirlər”.³ M.Xabiçev

¹ М. Хабичев. Карачаево-балкарское именное словообразование. Черкесск. 1971, с. 6.

² Yeno orada.

³ Yeno orada.

“Qaraçay-çərkəzlərin tarixi oçerkləri”ndə “...qaraçaylıların bir xalq kimi formalaşmasında yerli qəbilələrin, dağlıların-kobanların böyük rolu olduğu, dillərinin türk qəbilələrindən olan qıpçaqların dilindən törəndiyi” faktına rast gəldiyini göstərir və qeyd edir ki, bu fikir qaraçay-balkarların mənşəyi probleminə həsr olunmuş sesiyanın qərarına qarşı çıxır. Orada deyilir: “Qaraçay və balkar xalqları İran və türkdilli xalqlarla Şimali Qafqaz xalqlarının qarışığından yaranmışlar və bu prosesdə qərbi qıpçaq tayfalarından olan “qara bolqarlar”ın da rolu istisna deyil”.¹

Bəzi alimlər (L.İ.Lavrov) qaraçay-balkarların XI əsrdə Şimali Qafqazda meydana çıxan qıpçaqların (poloves, kuman) törəmələrindən olduğu fikrinin tərəfdarıdır. Digər bir qrup isə qaraçay-balkarların etnogenezində türkdilli bulqar komponentlərinin mövcudluğunu iddia edir.²

Qaraçay-balkarların xəzər mənşəli olduqlarını elmi izahlarla sübut etməyə çalışanlar da vardır. Məsələn, Murad Karaketov qaraçay-balkar dilinin qədim eftalit-xəzər dövrünə aid olan etnonimlərdə bir sıra adət-ənənələrin qorunub saxlandığını göstərir.³ Qaraçayların qəbilə, nəsil bildirən etnonimləri aşağıdakılardır:

1. *Къара-Şayay* və *Gencake Şayay* (kavar-savart nəslı, Kara (kari) və Genax qəbiləsi).
2. *Mexerey-Къула* (Mexerey) – ağ hunların sərkərdəsi, kavarların törəməsindən olan Mixir Kulun və ya Meqeri qəbiləsi.

¹ М.Хабичев. Карачаево-балкарское именное словообразование. Черкесск, 1971, с.6.

² Yənə orada.s.11-13

³ М.Дж.Каракетов. Хазарско-иудейское наследие в традиционной культуре карачаевцев. www.rambler.ru/http://turkoloq.narod.ru/indexdown.htm. «Библиотека».

3. *Xabar-qaraçaylılar* və ya *Къавар-qaraçaylılar* – ağ hunların Şimali Qafqazdakı evtalit-xəzər köklü kavar və ya kabarlının qəbiləsi.
4. *Tyurman* və *Turuan* – ağ hunların sərkərdəsi, eləcə də ağ hunlar və kavarların qəbiləsi.
5. *Çigirey Çula* – hərfi tərcüməsi: “Çul valisi” deməkdir; Xəzər xaqanlığının sonuncu valisinin adı. Qaraçay dilində sosioloji termin olan *çigirey* xəzər -bulqar mənşəli “içirqu” sözüdür ki, bu da “hökmdar”, “vali” anlamındadır.

QUMUQ etnonimi. Qumuqların (*кумык*) Rusiyada ümumi sayı 277,2 mindir. Onlardan 231,8 mini Dağıstanda, 9,9 mini Çeçen-İnquş Muxtar Respublikasında, 9,5 mini Şimali Osetiyada yaşayır. Son illərin statistik məlumatına görə, qumuqların ümumi sayı 282,2 min nəfərə çatır.¹

Qumuqlar Dağıstanın ədəbi dillərindən biri olan qumuq dilində danışır. Qumuq ədəbi dili Buynaksk və Xasavyurt dialektləri əsasında formalaşmışdır.

Qumuq etnosunun formalaşmasında öncə *kimmerlər* (b.e.əvvəl VII əsrə qədər), və *skiflərin* (b.e. əvvəl VII-III əsrlər), aborigen xalqa öz dillərini verən *qıpçaq-poloveslərin*, daha sonra isə türkdilli qəbilələrin (*hunlar, savırlar, barsillər, bulqarlar, kutruqur, eləcə də xəzər və qıpçaqların*) böyük rolu olmuşdur. Qumuqların erkən dövrlərdə *ariak* adlandırılması da qeyd olunur. *Ariak* qədim türk dilində *arı* (“təmiz, nəcib”) sözü və *-ak* sözdüzəldici şəkilçisinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir.²

¹ www.turkoloq.narod.ru. Кумыки.

² Azərbaycan tarixi, I c., Bakı, 1998, s.133.

Son araşdırmalarda «qumuq» etnoniminə ilk dəfə antik müəlliflərdən Böyük Pliny və Klavdi Ptolomeyin əsərlərində rast gəlinməyi və onların bir etnos kimi formalaşmasının XII-XIII əsrlərdə başa çatdığı göstərilir.¹ «Qumuq» etnonimi haqqında bir-birinə zidd olan bir neçə mülahizə mövcuddur. Tədqiqatçıların əksəriyyəti (A.Bakıxanov, S.A.Tokarev, A.İ.Tamay) orta əsrlərdə qıpçaq mühitində çox məşhur olan *кѹмукъ* və *kimak* etnonimi arasında bir uyğunluq olduğunu tərəfdardır. Bəzi tədqiqatçılar (Y.A.Fyodorov) bu etnonimi yüksəklikdə yerləşən lak kəndi Kazikumux// Qazıqumuq toponimi ilə (Kazikumux kəndi uzun müddət ərzində qumuq şamxallığının iqamətgahı olmuşdur) bağlayır, qumuqların «qazıqumuqlar» adlandırılması və lak dilində danışdıqlarını qeyd edirlər.² Ərəb qrafikası ilə yazılan ilk yazılı abidələri «Dərbəndnamə» XVI əsrin sonlarında yaranmışdır.

XIX əsrdə qumuq ailələri kiçik qruplardan ibarət olmuşdur. 25-30 nəfər təşkil edən ailələr də olmuşdur. 1950-70-ci illərdə dağlıların sürətli axını qumuq xalqının torpaqlarının bir hissəsindən məhrum olması ilə nəticələnmişdi. Son illərdə bəzi tədqiqatçılar belə bir fikir də yürüdürlər ki, qumuqların bir etnos kimi formalaşmasının ilkin mərhələsində *hun-sarmat*, *hun-xəzər-bulqar*, *balkar*, *qaraçay*, *Kırım tatarları*, *qaraimlər*, ən son mərhələdə isə *noqaylar* baza rolunu oynamışlar.

Kamakların//qamakların(*qumak*) – skif qəbilə adı kimi qeyd olunduğu, eləcə də yaşadıkları ərazinin *Kumaniya*/*Qumaniya* adlanması və bu etnonimin *qamar*//*kamar*, *ko-*

¹ www.turkolog.narod.ru. Кумыки.

² Н.Х.Олмесов Кумыкский язык и этнос. Вопросы их формирования. www.turkolog.narod.ru.

mar//*qomar* (Xəzər dənizi ətrafında yaşayan *komar*//*qomar* qəbilə adı) formasında *qamarit*//*komarit* qəbiləsi adında mövcud olduğu qeyd olunur. Onların əsas etnonimik adları bunlardır: *qamak*, *quyen*, *tyumen*, *kayı*, *okoçan*//*okoçir*.¹

Kamak/*kimakların* əsil adlarının “kaymak” olduğu, VIII-X əsrlərdə əsas hissələrinin Qərbi Sibirdə, İrtiş çayının orta axarında yaşayan türk tayfalarından olduğu göstərilir.² Köç yerləri Cənub-Qərbdə, Sırdəryanın aşağı axarına qədər olan ərazini əhatə edirdi.

IX əsrin sonlarında qıpçaqların tərkibində Qərbə hərəkət edərək Cənubi Rusiya çöllərinə köçmüşlər. Bir qisminin XIII əsrin I yarısında Azərbaycana gəldikləri ehtimalı³ Qazax rayonunda Qaymaqlı kənd adının da kimaklarla bağlılığına əsas verir. V.A.Alborov *кѹмукъ* etnoniminin *кѹм* - «qum» sözü ilə əlaqəli olduğu fikrindədir.

Qeyd edilməlidir ki, *qamak*/*qumak* variantında *qum* sözü Kislovodsk şəhərindəki *Qumqala* adında qorunub saxlanmışdır. Bu etnonim (qum) *kam*//*kamak* formasında osetin-nart nağıllarında da qeyd olunur.

Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olur ki, qumuqların sələfləri *skif-sarmat* etnosları dairəsində mövcud olmuş və Dağıstan, eləcə də Şimali Qafqaz ərazilərində yaşamışlar.

Kazikumux və ya *Kumux* kəndinin şamxallıq üçün önəmli iqamətgah rolunu oynaması, əlbəttə, tarixin bir dönməsi idi. XV əsr müəlliflərindən olan Nazim-əd-Din Şami Kazikumux şamxallığını “Kazikumukluq” kimi qeyd et-

¹ www.turkolog.narod.ru. Кумыкский мир.

² Dünya xalqları. Ensiklopedik məlumat kitabı. Bakı, 1998, s.159.

³ Yəni orada.

mişdir. Digər tərəfdən, **-lukъ** formantı qumuq oykonimlərinin əksəriyyəti üçün xarakterikdir. Bu mənada Qazqumuq şamxalları sülaləsinin qədim qumuq mənşəli olduğu şübhəsizdir. Qumuq şamxal məzarlığında Buday-şamxal/Buqday-şamxal (XVI əsr) adlarının aşkar olunması faktı, eləcə də müasir dövr üçün işlək olan *Buday, Buqday, Budayxan, Buqdayxan* antroponimlərinin də mövcudluğu bu şəxs adlarının qumuq mənşəli olduğuna sübutdur.

QAZIQUMUQLAR – Dağıstanın qədim yerli xalqlarından olub, əsasən Dağıstan Respublikasının dağlıq (*Lak* və *Kuli* rayonlarında), bir qismi isə Şimali Dağıstanın düzən hissəsində (Novolakckoye r-nu) yaşayırlar.

Qazıkumuqlara *laklar* da deyilir. Sayları 118,1 min nəfərdir. Lak dilində danışıqlar və bir sıra dialektləri var. Yazıda rus qrafikasından istifadə edirlər. Müsəlmandırlar. 1820-ci ildə Qazıkumuq xanlığının Rusiyaya birləşdirilməsindən sonra əsas məşğuliyyətləri əkinçilik və heyvandarlıq, zərgərlik, dulusçuluq, mahud və palaz istehsalı, tikmə olmuşdur.

Qumux dövlət ərazi vahidi «Qumuq» kimi ilk dəfə IX əsr mənbələrində (Baladzori) qeydə alınmışdır.

Q.S.Qədirhacıyev *кьумукъ* etnoniminin hələ skif dövründən mövcud olduğu qənaətindədir.¹ Ona görə, *Qunur* skif antroponiminin *Qumuq-ur* kimi Dağıstanda qeyd olunması (IV əsr), *qunuq* komponentinin *quruq-ur* (bulqar-hun etnonimi) və *qnur//qnuqur* (skif variantı) *kumuk//qumuq* (*кьумукъ*) etnonimi haqqında olan ilkin fərziyyə sayıla bilər. Türk dilləri üçün xarakterik olan *-m=-n* əvəzlən-

¹ К.С.Кадыраджиев. Проблемы сравнительно-исторического изучения кумыкского и тюркского языков. Махачкала, ДГПУ, 1998.

mələrinin bu dillərdə geniş yayıldığını nəzərə alsaq, *qumuq* variantının *kınik/qınuq* formasında qıpçaq qrupu türk dillərində, eləcə də oğuz qrupuna məxsus Azərbaycan, türk, türkmən dillərində təqdim olduğunu görürük. Bu etnonimə (*qumuq*) *hun* etnoniminin tərkibində də rast gəlinir: *qunnuq-undur*.

Hətta qədim xəzərlərdən olan *qunnuq-undur* tayfalarının Dağıstana axışaraq məskunlaşdıqları *Xunnuqundart* toponimi də mövcuddur. Q.S.Qədirhacıyev bu toponimin komponentlərinin ixtisar olunaraq *Xundart* formasında gürcülərdə mühafizə olunduğunu, sonralar *-art* komponentinin itməsi ilə əlaqədar bu etnonimin *Xunz-ax* formasında olduğunu göstərir. *-ax* formantı avar oykonimlərində də üstünlük təşkil edir. Belə bir xronoloji analiz (bəsit də olsa) *qumuq* etnoniminin eramızdan əvvəl I minillikdə, yeni eranın II-IV əsrlərində skif-xəzər elementləri arasında bir bağlılıq olduğu haqqında fikir yürütməyə əsas verə bilər. Amma bu etnonimin hərfi mənasının (*qumuq/qumuq*) «insanlar», «adam», «özgə olmayan» mənalılarının da mövcudluğunu, eləcə də digər müasir türkdilli xalqlarda da özünüadlandırmanın dixotomik prinsiplərinin gözlənildiyini (*ketlər* -ket «adam», *nen* -nen «insan», «adam», *udmurt* -udmurt «yeni adamlar» və s.) nəzərə alarsaq, bu etnonim kökünün (*кьум-* /*кьун*) Ural-Altay dillərində də eyni anlamı ifadə etdiyini görürük: *xun/xum* «adam» (monqol), *komi* «adam» (fin-uqor) və s. Bu paralellər də *qumuq/qumuq* etnoniminin «adam» anlamı ifadə etdiyinin digər göstəricisidir.

Quen//xyuen etnonimi çin mənbələrində *xun* -*qun* kimi verilir. Lazarev bu etnonimin hələ Midiya dövründən Dağıstanda mövcud olduğunu yazır. Qolovinski *quen//*

qyenlərin aur-hunların sələfləri olduğunu qeyd edir.¹ Qızıl Orda dövründə *erquven* qəbiləsi ilə bağlı məlumata görə, etnoqraf Vaydenbaum bunların qıpçaqlardan heç bir şeylə fərqlənmədiyini yazırdı.²

Quyən//xuyen etnonimləri toponimlərdə də mühafizə olunaraq yaşamaqdadır: *Quyən-qala*, *Quyən-avlaq*, *Quyən-aul* və s. *Quyənlər* digər xalqlara da təsir göstərmişlər. Belə ki, çeçenlərdə *qunay*, kabardinlərdə *kuyen* adlı qəbilə və nəsil mövcuddur. Antroponim kimi isə lak və avar ailələrində soyad kimi mühafizə olunmaqdadır.

Tyumen də qumuq qəbilə adı olub, *quyenlərin* sələfləri hesab edilir. V.N.Tatişşev və A.Bakıxanovun məlumatlarına görə, *tyumenlər* nəinki noqaylardan, hətta poloveslərdən də əvvəlki türklərdəndir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu qəbilə (*tyumen*) adı öz-bək, uyğur, eləcə də Volqaboyunda məskunlaşan mişar tatarlarında da mövcuddur. Belə ki, bu etnonimin (*tyumen*) adı *muytenlərlə* paralel olaraq çəkilir. Bu etnonim qaraqalpaq və başqırdlarda da qeyd olunur. Belə ki, *userqan* adlı başqırd qəbiləsindən olan adamlar öz ulu babalarının *Muyten* olduğunu iddia edirlər.³

Damğa//tamğaların xəzərlərlə eyni olması da diqqət çəkir. Digər tərəfdən də, qaraqalpaqlarda qəbilə yarımqrupunun adı ilə də (*sarmat - samat*) uyğun gəldiyinin şahidi oluruq. Deməli, bütün bu deyilənlər qumuqlardakı *tyumen* qəbilə adının başqırd və qaraqalpaqlardakı *muyten* qəbiləsi arasında sıx və dərin etnik köklərin olduğuna dəlalət edir.

¹ www.turkoloq.narod.ru. Кумыкский мир. Из рукописи Головинского // Терские ведомости, 1873, №5.

² www.kum.narod.ru.

³ Г.Ахмеров. Избранные труды. Казань, 1998, с.147.

Tyumen mikrotoponimlərdə də mühafizə edilmişdir: *Tyumen-aul*, *Tyumen-çaqar* və s.

Kayı/qayı – *kanqlı/kanlı* oğuz qəbilə birləşməsinin (24 qəbilə) adıdır. Bu etnonim haqqında ilk məlumat «Tel-fikül-Əxbar»da verilmişdir. Burada qumuqların kanqlılardan törədikləri qeyd olunur.¹ Dağıstanda *Къайу-гәнт/Къа-яа-кент* toponiminin bu vaxtadək qorunub-saxlanması da buna sübut ola bilər. Mahmud Kaşğarının “Divan”ında şəxs (Kanğ) adının *kanq/kanqlı* tayfasından olduğu şübhəsizdir. Bir çox mənbələrdə kəngərlərlə eyniləşdirilən *kanqlı/kanlı* etnonimi Ç.Ç.Valixanovun fikrincə, eradan əvvəl III əsrdən məlumdur.² Kanqlıların VIII əsrin ortalarında Sırdəryanın orta axarının hövzəsində yaşadıkları, oğuz və karluqların basqınından sonra iki hissəyə parçalandıkları və bir hissəsinin Aral dənizinin şimal-qərb çöllərinə doğru hərəkət edərək peçeneq və xəzərlərlə qarışması,³ digər hissəsinin isə şimal-şərq tərəfə sıxışdırılaraq Balxaş gölü və Xarəzm zonasında köçərilik etmələri, 1218-ci ildə monqolların tərkibinə daxil olaraq Azərbaycana gəlmələri qeyd olunur.⁴ Kanqlıların XI əsrdə İrtiş çayı ətrafında Arakboyu çöllərə köçmüş qıpçaqların yerli oğuz-peçeneqlərlə qaynaq-qarışması nəticəsində XI-XII əsrlərdə yarandığı yazılır. Onlar orta əsrlərdə Orta Asiya dövlətlərinin (Xarəzmşahların) həyatında mühüm rol oynamışlar. XIII əsrdə monqollar İssikkul ərazisinə köçmüş kanqlıların bir qismini dar-

¹ www.turkoloq.narod.ru. Кумыкские тайны.

² Ч.Ч.Валиханов.Собрание сочинений, т.1, Алма-Ата, 1961.

³ К.Шаниязов. К вопросу расселения и родовых делений канглы. Этнографическое изучение быта и культуры узбеков.Ташкент, 1972, с.4-12.

⁴ Рашид-ад-Дин.Сборник летописей.Т.1,Книга первая.,М.-Л.,1952, с.83.

madağın etmiş, Xarəzmdə qalanları isə sonralar Orta Asiya xalqlarının (özbək, qazax, qaraqalpaq, eləcə də başqırdların) tərkibinə daxil olmuşlar.¹ Kanlılar isə VII-VIII əsrlərdə Sırdərya çayının orta axını hövzələrində yaşamış türk tayfa birləşməsinin adı kimi qeyd olunur.

Oğuz və karlukların VIII əsrin 70-ci illərində iki hissəyə parçalanmış bir hissəsi Aral dənizindən şimal-qərbindəki çöllərə çəkilmiş, sonra peçeneq və qıpçaqlara qarışmış, digər hissəsi Qazaxıstanda Talas və Çu çaylarının sahillərində məskunlaşmış, sonralar başqırd, qazax və qaraqalpaqların tərkibinə daxil olmuşlar.

Kanlıların oğuz və monqolların tərkibində Cənubi Qafqaza yürüşlərində də iştirak etdikləri yazılır. Azərbaycanda Kəlbəcərin *Qanlıkənd*, Tovuzun *Bozalqanlı* toponimlərinin kanlılarla əlaqədar yaranması haqqında məlumat vardır.²

T.Əhmədov *kəngər/kanqar* və *qanlı/kanqlı* etnonimlərini eyni adların müxtəlif dil və ya dialekt paralelləri sayır. O yazır: "... bunu ekstralingvistik faktlarla yanaşı, adın lingvistik təhlili də təsdiq edir. Hər iki etnonimin əsasını *kanq/kəng* sözü təşkil edir. Əsas fərq onlardan birinin etnonim düzəldən "adam, ər, kişi" mənalı *ar/ər* vahidi, ikincisinin isə təxminən eyni funksiyanı yerinə yetirən *-li/-li* şəkilçisi ilə yaranmalarındadır".³ Göründüyü kimi, o, Azərbaycan dili üçün incələşmənin xarakterik olması, *sağır nun-un(η)* ədəbi dilimiz və əksər dialekt və şivələrimiz üçün səciyyəvi olmaması və ya *nq-nin ng-yə* keçməsi ilə əlaqədar *kanq + ar*-in *kəng+ər* formasına düşdüyünü gös-

¹ Dünya xalqları. Ensiklopedik məlumat kitabı. Bakı, 1998, s.149.

² Yəne orada. s.150.

³ T.Əhmədov. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı, 1991, s.159.

tərir. Digər tərəfdən, *kayı/qayı – qaytaq/xaytaq* da bu cür izah oluna bilər.

Qumuq və *Qaytaq* adlı ərəzilərin mövcudluğu haqqında məlumat XV əsr tarixi mənbələrində verilir (Əbdülhüseyn Nəvai). 1479-cu ildə Dərbəndə səyahət edən italyalı İosfat Barbaro burada (*caitacci*) – *kaytaq/qaytaqların* yaşadığını söyləmişdi. Qaytaqları ağ və qara olmaqla iki hissəyə ayıran Y.Pototski yazırdı ki, dəniz sahilində yaşayan *ağ qaytaqlar* türk dialektində danışanlar, dağlarda məskunlaşaraq yaşayan *qara qaytaqlar* isə ləzgi və akuşinlərdir. Rus dilçisi S.Vronevski də qaytaqların Kadaka şəhərində yaşayan qədim türk xalqlarından olduğu fikrinin tərəfdarıdır.¹ *Qaytaq//xaytaq* etnonimini ilk dəfə A.Bakıxanov *Qaptaq* (qap+ taq) – «böyük dağ» kimi izah etmişdir.

V.F.Minorski bu etnonimi Altay xalqları arasında geniş yayılan *Kay* antroponiminə bağlayır ki, bu da fikrimizcə, əsassızdır. Çünki *kaytaq* – «iribuynuzlu mal-qara saxlayan» mənasında bir sıra türkdilli xalqlarda işlənir. Buradan belə bir nəticə də hasil olur ki, *qaytaqlar* həm də iribuynuzlu mal-qara saxlamaqla da məşğul olmuşlar.

Okoçan – *okoçir* etnonimi rus mənbələrində *qumuqlara* yaxın olan qəbilə adı kimi (*okoki, okox, okoçan, akoçan*) qeyd edilir. Bu etnonimin formalaşmasında hələ VI-VII əsrlərdə tarixi mənbələrdə qeyd olunan *akuk* və *akaçir* etnonimləri əsas baza rolu oynamışlar.

Qumuqlar o zamanlarda *aykəlar* kimi tanınırdılar. *Akaçir* variantına gəlinə, *aq+kassir, qazar>aq qazar* (xəzər və hunların qəbilə adı) kimi izah edilir.

¹ www.rambler.ru. Племена кумыков. Тайны кумыкской этнонимии.

A. Bernştam onları xəzərlərin sələfləri (*akuq-okuy – oq ox «oq+uqların qəbiləsi»*) olduğu fikrindədir.¹ Bu fikirlə tam razılaşmaq olmur. Tədqiqatlar onu göstərir ki, akaçirlər Sasani mənbələrində *akatzir* kimi verilmişdir. Bu etnonimə *okoçan* formasında qumuq mənbələrində də təsadüf edilir.² Kizlyarda məskunlaşaraq yaşayan Okonçen tatarları ilə akaçirlər arasında genetik qohumluq bağlarının olduğu şübhəsizdir.

BAŞQIRD etnonimləri.

Müasir dövrdə etnik proseslərin ənənəvi inkişaf vəziyyətinin dərinədən öyrənilməsi çox zəruridir və hər bir tədqiqatçıdan dəqiqlik və böyük bacarıq tələb edir. Müxtəlif millətlərin və onların mədəniyyətlərinin bir-birinə yaxınlaşması bu xalqların etno-mədəni proseslərinin keçmişdəki vəziyyətləri: müəyyən etnik toplumun mənşəyi, bu toplumları formalaşdıran müxtəlif komponentlərin araşdırılaraq üzə çıxarılması, bunların həyatında baş verən assimilyasiya, integrasiya və onları mövcud olduqları ana qədr müşaiyə edən bütün proseslərin (siyasi-ictimai və iqtisadi) öyrənilməsi düşündüyümüzədən də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Etnogenetik araşdırmalar, tarixin qədim, orta və daha qədim dövrlərinin rekonstruksiyası (bərpa) bu qənaətə gəlməyə imkan verir ki, bütün müasir xalqlar qarışıq etnik tərkibə malikdir və onların mədəniyyəti də mürəkkəb qanunauyğunluqların nəticəsinin bəhrəsidir. Bu baxımdan, başqird etnogenezi də az öyrənilən və mənşəyi 200 ildən bəri müxtəlif fikir və mülahizələrə məruz qalan problemlərdəndir.

¹ А.Бернштам. Очерки истории гуннов. Л., 1951, с.264.

² www.turkoloq.narod.ru, www.Google.refine.kam.ru.

Əcdadlarının sarmat və Voljsk bulqarları, noqaylara qohum olan qəbilələr, fin-uqor, hun və uyğurlar olduqları söylənilir.¹ Bu barədəki fikirlər (türk və ya uqro-madyar hipotezi) indi də haçalanır və mübahisəli olaraq da qalır. Başqirdlər haqqında ilk yazılı məlumata 922-ci ildə Əhməd ibn Fədlanın əsərində rast gəlinmişdir. Müəllif burada başqirdlərin türk mənşəli olduqlarının üzərindən ehtiyatla keçərək onları Voljsk bulqarlarına aid edir.² Başqirdlərin türk mənşəli olduqlarına aid ilk məlumata Mahmud Kaşğarının “Divani luğat-it-türk” əsərində rast gəlinir.³

Əhməd-ibn Fədlanın verdiyi məlumatın X əsrə, macar xalqının mənşəyinin IX əsrə aid olduğu haqqında olan bilgiler başqirdlərin macar mənşəli olduqlarını iddia edən alimlərə ipucu verir. Belə ki, orta əsr səyahətçilərinin əlyazmalarına əsasən I minilliyin orta və ikinci yarısında Avropanın şərqindən Urala qədər uqor və qədim macar qəbilələrinin məskunlaşdıqları yerlər kimi qeyd olunur.⁴

Bəlkə elə buna görədir ki, bəzi tədqiqatçılar macarları başqird adlandıraraq başqirdlərin özünü unutmuşlar?!

Başqird xalqının tarixin müxtəlif zaman süzgecindən keçməklə formalaşdığı tayfa, qəbilə, nəsil adları aşağıdakılardır:

Cənub-Şərq başqirdləri qrupu – burzyan, userqan, yurmat, tamyan, manqaur, kipsak;

¹ Кузесв Р.Г. Происхождение башкирского народа. Уфа. 1974, с.16.

² Ковалевский А.П. Книга Фхмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 121-122 гг., Харьков, 1954, с.130.

³ МК., 1960, с.66.

⁴ Аннинский С.А. Известия венгерских миссионеров XIII-XIV вв., о татарах и Восточной Европе. М.-Л., 1940, т.3.

Şimal-Şərq başqırdları qrupu – aylınlar, katay və tabın başqırdları, karaidel-Demsk (*min, kudey, yeldək*), Kamsk-İksk (*bulyar, baylyar/bəylər, yurmi*, eləcə də nəsil qrupu olan *irekte*), Nijni-belsk (*eney, tampisk* nəslindən olan *kazançı, kaypan, taz* (tabqıpçağın əmələ gətirdiyi), *irekte* və karaidel (*balıksı, un*).

XVIII-XIX əsrlərdə karaidel-demsk etnoqrafik qrupları başqırd xalqının Cənub-Şərq, Kamsk-İksk, Nijni-Elsk, Tulvinsko-mulyan, tanıp və karaidel qəbilə qrupları Şimal-Qərb etnoslarının formalaşması üçün baza rolunu oynamışlar.

R.Q.Kuzeev başqırd xalqının formalaşmasında 7 tarixi-etnoqrafik plastın (qatın) olduğunu göstərir:

- 1) qədim başqırd: *burzyan, uzan, yumran, yaqalbay*;
- 2) fin-uqor-samodiy: *sızqı, kalsər, terzyaq, upey, uvanış*;
- 3) bulqar-madyar: *yurmat, bulyar, tanıp*;
- 4) oğuz-qıpçaq: *oğuz – ayle, sart, istyak*; *qıpçaq – kanlı, kosi, salyut, badrak, min, mirkit*;
- 5) noqay: *noqay-burzyan, noqay-yurmat*;
- 6) Volqa-Ural regionu(Orta Asiya dövlətlərində formalaşan etnik plast: *tatar, mişar, qazax*;
- 7) qəbilə başçıların adlarından (antroponimlərdən) əmələ gələn etnik plast: *yamaş, sumaş, tatiqaş* və eləcə də toponimlərdən əmələ gələnlər: *ay, tanep* və s.¹

Yuxarıda sadalanan hər bir nəsil, tayfa və qəbilənin simvolları, şəcərə və damğaları (tamğaları) olmuşdur. Ayrı-ayrı zaman kəsiklərində ağsaqqallar şurası və xalq yığıncağı (*yıym/yığın*) idarəçiliyi mövcud idi. 90-cı illərin

¹ Кузеев Р.Г. Очерки исторической этнографии башкир. Ч.1, Уфа, 1957; Уенә onun: Происхождение башкирского народа. М., 1974.

əvvəllərində yenidən yığınların bərpası ənənəsi yarandı. Aşağıda başqırd etnonimlərinin geniş mənzərəsini verməyə çalışacağıq:

Cənub-Şərq başqırdları:

I qəbilə - YURMATLAR

Yurmatlar qəbiləsinin şəcərəsi:

1-ci nəsil – k a r m ı ş

nəsil yarımqrupları: *aitkul akkubyak, abız, bikzyan, şbray, kudas, kusyar, kara-tuyak, kabırqa, kalmak, kilmış, mokşa, sade, saz, siksyantoyak, tunqatar, sarkay, etemes*;

2-ci nəsil – m i ş a r - y u r m a t l a r

nəsil yarımqrupları: *bakay, makar, sunke*;

3-cü nəsil – n o q a y - y u r m a t l a r

nəsil yarımqrupları: *arlar, yuannar, yeyen, muqaş*;

4-cü nəsil – t a l t ı m

nəsil yarımqrupları: *aznay, ait, ayu, başkir, bişkadak, burzyan, qabzalil, daut, ilsektimer, işmurat, elembet, kaynau, kalmak, kanıkay, kara, karmış, kasim, kuzqun, kızılbaş, kerau, minzelyə, mişi, umetbay, yurmatlı, usen, saran, turdakın, xusain, xalabaş, şakir, şeker, aytkul, yuldaşbay, yurmatlı, yazılkap, yauqilde*;

5-ci nəsil – t a t i q a s

nəsil yarımqrupları: *aytuqan, alatube, kalmak, kortlas, meretek, sure, seleş, setey, tabıldı, teyeldek*;

6-cı nəsil – y u r m a t ı

nəsil yarımqrupları: *aybaş, ayu, ayusı, bikey, bikkin-dar, bişeyle, aznabay, buskun, burzyan, berke, ilsequl, irale, isyanbirde, yumak, keze, kazakkul, kalmak, kara-bilqau, kara, karqa(qarğa), kaşkaymak, kudas, kuzqun,*

kultay, kuşyapey, kudey, kuyan, kesim, mayrek, mustafa, mullakay, musa, saldıy, serek, sibek, suvaşay, setey, tabın, taz, turna, tubay, tızım, urakay, uzbek, şalavar, şurale, şımtır, yuldaş, yuliy, yurmatı, yakşambet.

II qəbilə - B U R Z Y A N

1-ci nəsil – b a y a l ı - b u r z y a n

nəsil yarımqrupları: ayu, ayxay, ataysal, bayulı, berse, burey, isembakta, kair, kalmak, kara, karıy, kuzqun, kerpe, keyneke, keşvar, maytamak, mişar, muske, mesekay, sanqet, sekey, tanqor, tau, turna, turkmen, tuma;

2-ci nəsil – b u r z y a n

nəsil yarımqrupları: ayqulak, ayxay, apandı, ataysal, baysarı, bikzyan, bişul, buyan, burzyan, buken, beqeneş, beemen, bakir, belle, berey, beşer, valiulla, qaysa, qumer, daut, zayxan, iqeu, ikkey, işbulat, işteke, işey, yılan, yılış, yanalı, kustur, kuselyar, kudişkultık, keqen, kazax, kadirkul, kayerkul, kalmak, kaltırça, kama, kanqış, karabay, karagay, karanay, karatay, karatun, kipsak, katay, kuzqun, kukay, kuldavlet, kuru yıl ayu, kurzyan, kuyan, kızılbaş, keze, kekere, mazan, mişar, nuksin, munaş, muradım, muratkul, muratşa, mindequl, navruz, nurale, uyryak, usen, pepeç, remey, sırvay, sirmeş, suksur, sulse, sultan, siskan, çuvaş, senkem, sart, sarış, taz, taiş, tamyar, tartay, tatar, tatlıbay, tavabil, tavıktar, telekey, timekey, turkmen, tubal, tuybay, tukay, tuktaqul, tuma, xalit, xudayqul, xuzit, sart, saiskan, suun, saqırbay, şekere, şuqem, irsay, usurbay, endeşmez, etkustu, yuke, yanalı, yanılar, yarat, yauzar;

3-cü nəsil – m u n a ş

nəsil yarımqrupları: ay-urmester, arqınbay, besey, biyan, qubaydulla, etikey, itkul, kazax, kadirkul, kalmak, karakalpak, kukay, kukamış, kuyan, mukterqe, urluk, sar-

kıldak, suktı-tayak, çuvaşbay, çingiz, ssemetey, tatar, baulı, tay, Taşbaş, xabtan, samar, etkustu, yaykar;

4-cü nəsil – n o q a y - b u r z y a n

nəsil yarımqrupları: baim, bure, qabdryaş, kazax, kalmak, kuzyan, kuzyuka. Kirqiz, kıl, munaş, sekerey, sekene, tatar, taulı, eptereş, kızıl-noqay;

5-ci nəsil – y a m a ş

nəsil yarımqrupları: başmaq, yalbay, kazax, kalmak, kinzyabulat, kurt, kırdar, kuik, uşey, çeremiş, sitrik, setey, tartay, taulı, tupiter, suqıldı, şemek, yamaş;

6-cı nəsil – y a n s a r ı, y a n s a

nəsil yarımqrupları: ay-urmester, asıl, baiş, birdequl, kalmak, karakuş, kara-taban, kıdray, urluk, samar, çingiz, çuvaş, tatar, tavabil, taulı, tauk.

III qəbilə - U S E R Q A N, M U Y T E N

1-ci nəsil – a y u

nəsil yarımqrupları: ayu, yumaquja, kazax, kadir, kuyan, kudey, kıl-kara, mayki, naqman, suraş, tetenbet, üteqen, yumı;

2-ci nəsil – b i ş e y, b u ş u y

nəsil yarımqrupları: baysura, beden, ibray, ibanay, işbuldu, yumakay, yadafar, kazax, kıl-kara, nayman, noqay, saraqul, tajik, turumtay, telke, turkmen, xasan, eytembet;

3-cü nəsil – b u r e

nəsil yarımqrupları: arqın, burebay, ibanay, kazax, mayrık;

4-cü nəsil – s u r a ş

nəsil yarımqrupları: Abdulla, baytar, bıylıkkın, iman, yumakay, kalmak, karalar, kuyan, kipsak, kerekey, murzaqale, mışı, sukmar, turkmen, ur, usmak;

5-ci nəsil – u s e r q a n

nəsil yarımqrupları: ayu, kızır ayu, akrın, alabay, apal, apandı, arqın kazax, akxak, bayış, bakabaş, bişey, buray, burzyan, buskun, bukenbaş, bure, isembay, isey, yuvanay, yelkibay, jansarı, yaşel-xurpa, kabık, kazax, kazanlar, kalmak, karakalpak, karataban, karatamak, karatun-kıpsak, kataş, kaukıldak, kulday, kultay, kurais, kuru yıl ayı, kutukay, kunak, kupay, kuranes, kurmas, kubalyak-tilyau, kurek, kuçerbay, kepek, kevyak, lauryan, mustafa, muskeldek, mişıya, tambet, nazar, ulu kepes, uslubaş, eke, ekkenbay, uşe, sarba, sirtmeş, suqete, sulmak, suter, suvaykıyay, pesey, tazlar, taz, tartay, tatar, tavay, taulı, telke, tuman, kuz, torna, turkmen, uyura, uraz, eserqan, xanqilde, xaiskan, suun kıpsak, xuur, şaik, şayaxmad, şapak.

IV qəbilə - T A N Q A U R, T U N Q A U R, D U N Q A U R

1-ci nəsil- t u n q a u r

nəsil yarımqrupları: aktay, apandı, artı-rak, arat, aslay, axlay, vayraka, besey, bizmen, bikçentay, biketiş, bikatin, burkutkuş, buket, bure, bereşen, tarxan, dumbey, dunqaur, zaqit, iqeü, imes, isembay, yuyan kunıs, yuskı, yaske, kaban, kazax, kalmak, kamqak, karabeyek, kaşkar, kryaşen, kilmeşek, kuzyan, kuyun, kumuka, kurşek, kukmiş, kuqeun, kuşen, kuboı, murzaqildi, mişayak, maksyut, nırtış, upey, yuşe, saer, suksır, sukmor, sıskan, çuvaş, tatar, turna, tyuqeş, travoy, tunkay, tapıy, tezəkay, xakım, syuiş, şempetey, etemes, yurmeş, yurmiy, yarat.

V qəbilə - T A M Y A N

1-ci nəsil – başay;

2-ci nəsil – kuyan;

3-cü nəsil – mulyut;

4-cü nəsil – myasaqut;

5-ci nəsil – tamyan;

nəsil yarımqrupları: abzan, ayu, ak suyır, akbatan, al-yurzan, aalkım, batman, baur, başmak, beyalay, beşkek, buraş, buttik, buqez, beyen, burzyan, bubır, bukey, bebeleş, bepene, dumey, suktı, tuyqeş, işey, kazax, kazan, kayqul, kara, kara baltır, karqa, karakalpak, kara-taban, kara-tumirtka, kuluş, alamakuluş, kuzyan, kurşek, kuxer, kuyan, kirqız, kırk tamqa, talay, mukas, muradım, muqyuz, mişşartaknay, sireuse, supeldek, sıbar, tumurtka, taz, tamyan, tartay, tatar, taulı, timyas, tiptyar, tuyak, tuksart, sarbay, xuna, xalber, şaqman, şakır, şambi, şeğrey, şeker.

VI qəbilə - K I P S A K

1-ci nəsil – a k k ı p s a k, s a r ı k ı p s a k, t u r k m e n k ı p s a k

nəsil yarımqrupları: aznabay, alabay, kalmak, katay, katıkulak, kusme, kuuk, çuvaş;

2-ci nəsil – b u ş m a n - s u u n - k ı p s a k

nəsil yarımqrupları: akkul, akkarman, besey, burus turkmen, bure, kamqak, bısaksız kazak, isenkilde, kalmak, kara baka, kirey, kusay, kukse, munke, taz, tair, turkmen, tuket, tanqaur, xaiskan, sarıbay, sarı baka, su-un, şirmeş, şeşşe;

3-cü nəsil – q e r e y - k ı p s a k

nəsil yarımqrupları: arslanbek, asılbek, vaxan, kabıkanat, kestey, mukay, mursey, niqmat, tau, tize, tuyqun, tuyuze, umreş, şayxiyak;

4-cü nəsil – d j e t e u r u

nəsil yarımqrupları – y o x d u r.

5-ci nəsil – k a r a - k ı p s a k, k a r ı y / k a r a - q a y - k ı p s a k

nəsil yarımqrupları: ay, xay, ayu, akkuz, atdjitar, ax-madis, byuyen, bire, bilekey, dumbey, jilder, zeke, kazax, kair, kalmak, kara, kariy, karakursak, kasay, katırmak, kiiz-kursak, kerpe, kuzqun, kuzyan, kuyun, kuksya, künesek, keykene, mayrık, maytuş, mukşi, mesekey, uskanieş, sapkın, sıqan, sirmeş, surakay, saıtbattal, sakey, taz, tanqır, tatar, tau, taulı, timer, tiptər, telke, turna, turkmen, tülebay, tuma, uquz, sabaş, xaıskan, sart, suir, suun, erketbaş, akrendar;

6-cı nəsil – k a r a q a y - k ı p s a k

nəsil yarımqrupları: abdulmembet, aıtbay, aaltınbay, bazan, baymaklı, baynazar, bizmən, buqmaş, buzık, beemen, iqu, imes, anqrimes, isyanqale, kazax, kazayak, kalmak, kaltay, karqa, kirey, kuzyan, kuşek, kızıl kepester, mere, moratşa, myuquyuz, muxammedyar, mryas, mesyaqut, meqedey, nabiulla, eke, siskezek, sirmeş, surkuldak, sukmar, suqem, çinqiz, sekeş, serme, tatar, tau, taulı, tuykun, tyulebay, xarmak, satıbalı, xuna, sırlıbay, şauxuyak, şerbay, şarafeddin;

7-ci nəsil – k ı p s a k

nəsil yarımqrupları: aban, abdrzak, aysa, aysuak, alağanat, ataysal, baynazar, bayulı, basır, bizeu salbar, burzyan, qabzalil, tunqaur, duvan-sakal, irpay, iskelyər, yumran, yıuan, kunis, kalmak, kaltırsa, kankıs, karaqay, karatun-kıpsak, karyau, kuzqun, kulman, koro yul ayu, kurpes, kusey, kidras, kıpsak, keze, mazan, muradem, muratkul, muslim, membet, navruz, berey, noqay, satuçin, sırvay, suksir, saıt, senkem, tarbaqan, tatar, turkmen, travay, tuybay, uklu-karaqay, xalavar, sipaş, xuvır, sınryan, suun-kıpsak, suer, şarep. Etkusyuk, alıp, yurmatı, yakşi-qul, yanılar, yarat;

8-ci nəsil – s e n k e m – k ı p s a k

nəsil yarımqrupları: baka, beşkek, bereş, urlyan, kalmak, kara karqa, kara sarık, kuyun, kurtluk, kuyan, kezil, mantıy, mişar, miştıy, suqe, suqen, sukre, sura, sıbar-taban, çuvaş, tatar, turkmen, turqay, traş, tekşen, tekey, uquz, urus, sarış, elekeu, eskernek, etes;

9-cu nəsil – s a r ı ş – k ı p s a k

nəsil yarımqrupları – y o x d u r

Ş İ M A L – Ş Ə R Q B A Ş Q I R D L A R I

I qəbilə - A Y , A Y L E

qəbilə şəcərəsi – Tarixnameyi-Bulqar

1-ci nəsil – k a r a t a v l ı , t a b ı n m a z a r

nəsil yarımqrupları: buskak, bures, kara, karaikmak, kesertken, sirmeş, tabınmazar, taz, erte;

2-ci nəsil – t u r k m e n

nəsil yarımqrupları: kırqız, sutış, turnamurun, enjek;

3-cü nəsil – t ı r n a k l ı

nəsil yarımqrupları: bures, tikeney, kumıy, kuckyurqek, uzun barmak, raxmunkul, yulaman;

4-cü nəsil – s a r t – a y l e

nəsil yarımqrupları: abdelxair, akımbet, akkuş, aktıyak, alıstar, arıy, baiş, bikmeş, biktimer, buxar, bukey, baubek, beşmek, zengir, kazax, kalmak, qaraqalpak, kararqul, karakusyuk, kaşkalak, kisebay, kumer, kuvakan, kızılbaş, kentey, maxtar, mindebay, mujırım, murza, malek, seben, sumes, çuvaş, taz, taulı, tekeş, tenkey, urta aymak, sırgıltık, suir, riskul, abdel, aleken, etimqen, etkusyuk;

5-ci nəsil – a y , a y l e

nəsil yarımqrupları: akımbet, altmışkulak, askar, askilde, başkert, biderqen, isale, buskur, buxar, buranqul, ismaqıl, kazax, kazanqul, kalmax, kuluy, kumuy, kusyuk,

kuzay, kuday, kumer, kualdı, başkörti, kuyan, kızılbaş, kiy-ka, kirqız, mişar, mustafa, mujırım, melikey, manye, salyut, sutek, çuvaş, sepre, serme, tabın, taz, tatar, tiptyar, turna, tuqez, tuqızak, tukul, ural, tukulı,uzbek, sart, serqıldık, etimqen, etimqen ayle, etkusyuk, ejek, ay, ayzar, yamanay;

II qəbilə - K U D E Y

1-ci nəsil – b u l e k e y – k u d e y, b u l e k – k u d e
nəsil yarımqrupları: ayu, deu, deu kudey, noqay, su-
raş, sıskan, şaytan, alibay, arlyan;

2-ci nəsil – k ı r - k u d e y

nəsil yarımqrupları: taulı, etkusyuk;

3-cü nəsil – t u r k m e n - k u d e y

nəsil yarımqrupları: kuluş, maytuba, seleş, taz, taulı,
turkmen, tukay, yuvey;

4-cü nəsil – u r m a n - k u d e y

nəsil yarımqrupları: iskelyuar, kazayak, tiptyar, ur-
man, aptelman, yanılar;

5-ci nəsil – ş a y t a n - k u d e y

nəsil yarımqrupları: bures, kalmak, kasay, kesertken,
kirqız, serkem, tabuldi, tuqız, xaybullu, şaytandar, eleke;

III qəbilə - M U R Z A L A R, U L E Ş T E

yarımqruplar: aksuvaş, baltaqul, barkıldak, bişey,
bures, yatimder, kazak, kuzqun, kutlusura, kutlu, kerzi,
manqul, mindiyar, sipay, sulpı, sırzi, taz, tavir, taulı, tun-
qatar, şaytan;

IV qəbilə - D U V A N

1-ci nəsil – a k b a y

nəsil yarımqrupları: azamat, basır, biksura, besem, iş-
murat, kulsıkay, kılısbay, murza, niqmatulla, raxmatulla, çe-
remis, saim, şaim, sekite, selimkul, xismat, şarip alimquja;

2-ci nəsil – d u v a n

nəsil yarımqrupları: bikjen, biksura, kalmakkul, ka-
xir, kulsıkay, myuyət, sulpı, tabın, tabındı, umertey, faiz,
xısmet, xayrzaman, şarip, ılasın, yanıbay, yauuş;

V qəbilə - K O Ş S I

yarımqruplar: akay, buranqul, quzair, kadır, kalmak,
kulsıkay, kusyakbirde, muslim, metey, çeremis, sultan,
sekete, telke, tuqız, umertey, sabanak, sart;

VI qəbilə - S I Z K I, S I S K I

yarımqruplar: ait, afridon, qulemiser, kalmak, kuruç,
timer, mester, sarqa, taji, abeş, ejmek, eset, efseqit;

VII qəbilə - U P E Y

yarımqruplar: abulxair, besey, qasaba, kilmesek,
mavlekay, tarakan, tarsık, axmadiy, yamaş, yaxıya;

VIII qəbilə - K A T A Y

Başqırdistanın dağ-meşə zolağı üzrə:

1-ci nəsil – i d e l - k a t a y;

2-ci nəsil – i n z e r - k a t a y

nəsil yarımqrupları: assı, beymiş, berkey, darxan,
dever, kalmak, memişan, uryuk, taban, turkmen, sarı;

3-cü nəsil – k u z q u n - k a t a y

nəsil yarımqrupları: ayu, alakurt, burten, burten,
ilan, yuanbilyak, kalmak, kataxaba, kuyan, keşen, myuşket,
sel, silbır, sarık, xarısta, şukay;

Başqırdistanın Şimal-Şərq zolağı üzrə:

1-ci nəsil – b a l a - k a t a y

nəsil yarımqrupları: altınbay, bursık, inqəş, yusup,
kazan, kaip, kalmak, kalmakkul, kama, karabay, kulsıkay,
kuyan, maskara, mezit, sity, çuvaş, telekey, uvak, salkın,
xornay, yuldaş, yanıbay;

2-ci nəsil – u l u k a t a y, k a r a - k a t a y

nəsil yarımqrupları – y o x d u r.

Zauralye zolağı üzrə:

1-ci nəsil – b a l a - k a t a y

nəsil yarımqrupları: azqım, barın, vaktar, iqelek, iş-tek, kazax, kazan, kalmak, kulsıkay, myustyuk, supay, sity, telekey, turqay, sarı, ekren;

2-ci nəsil – u l u - k a t a y, k a r a - k a t a y

nəsil yarımqrupları: ayu, qadelsa, kalmak, kulumbet;

3-cü nəsil – y a l a n - k a t a y

nəsil yarımqrupları: buxar, buiş, buransı, kazax, kazan-bay, kalmak, mişar, tatar, tubaldı, tuqezak, tukul, xakkul;

Qərbi Başqırdıstan zolağı üzrə:

yarımqruplar: biksaqıl, bala katay, bubi, beytek, beşer, yumran, kazanlar, kalmak, kara-katay, katay, katay, kusan, kek karın, kekyurqek, murday, sabır, sart, sede, tabın, tatar, tırmyanqul, tuma, şırau, yabalak, yarık suvete;

IX qəbilə - S A L Y U T, S A L Y U X U T, S A L Y U Q U T

yarımqruplar: bure, ende, irkebay, kenembay, kuşım, kittitayar, sabır;

X qəbilə - S I N R Y A N

yarımqruplar: ayı-sınryan, kidras, sınryan;

XI qəbilə - T E R S Y A K

yarımqruplar: butuk-terzyak, sıskan;

XII qəbilə - B İ K A T İ N, M E K A T İ N

XIII qəbilə - K A L M A K

yarımqruplar: buran, buranqarak, xara-kalmak, karakaşkak, katay, kaşka, kulak, kujak, kuşkilde, simke, tu-rele, ayuka-kalmak;

XIV qəbilə - B A Ş Q I R D K A Z A K L A R I

yarımqruplar: akbay, akkain, burak, kalmak, katay, kuyun, kulay, kulumbay, kuren, ıyızan, salım;

XV qəbilə - T A B İ N (U Y S U N)

a) Şərqi-Başqırdıstanda:

1-ci nəsil – b a r ı n

nəsil yarımqrupları: buruş, bereken, butis, derdjimen, davletbay, kazax, kalmak, karaelke, kara uqez, kuluy, kuzyan, kuysarı, kistanay, kızılbaş, kirqiz, karım, kesek, mişar, mustafa, uryuk, sukur, subey, sutek, sıskan, tabın, tuktaqul, tuluptar, turkmen, tunqatar, teke, tupey, un, xaiskan, sapaş, sart, xupeis, sızqe, şuran, ayle;

2-ci nəsil – k a r a - t a b ı n

nəsil yarımqrupları: biderqen, berkut, buranqul, butis, bejekey, il-aymağı, ilek-aymağı, kalmak, karatabın, melikey, uzunlar, subey, sumet, taz, taztar, tuquzak, tuktu-bay, sigizek, ismail, ayle, absalyam;

3-cü nəsil – k u b e l e k

nəsil yarımqrupları: baim, yuvaşbay, karaqay, musa, subey, suvaş, sandır, tukus, utey, sart;

4-cü nəsil – k a l s e r - t a b ı n

nəsil yarımqrupları: akkuz, bire, yunis, kuskilde, kıy-kas, sukay, turkmen, tırnak, urankay, yablak;

5-ci nəsil – s a r t - t a b ı n

nəsil yarımqrupları: teken, sart-tabın;

6-cı nəsil – b i ş u l - t a b ı n

nəsil yarımqrupları: bayulı, berkut, iskebişul, yan-bi-şul, kama, kankıs, qarqa, kinzyaqul, bişul, taulı, xaiskan, suyunduk-bişul, suyaraqul-bişul, abubakir;

7-ci nəsil – b i ş u l - u n q a r - t a b ı n, b i ş a u l - u n q a r - t a b ı n

nəsil yarımqrupları: *akir, arıkbay, butey, yan-bişul, kalman, kyuntuğan, maşay, uran, cyaqlayan-bişul, xaiskan, yamqursı;*

8-ci nəsil – k u m r u k - t a b ı n

nəsil yarımqrupları: *abdulla, abzak, barkıldak, başmak, bizmen, birzekey, bişkalak, imel, kama, katay, kilmuxamet, merkey, tuval, şuras;*

9-cu nəsil – b a d r a k - t a b ı n, b u d e r e k - t a b ı n

nəsil yarımqrupları: *alabay, qırışkı, işkine, yarembet-badraq, sirməş, xəşem, azekey;*

b) Zauralyedə:

1-ci nəsil – b a r ı n - t a b ı n

nəsil yarımqrupları: *akuncuk, alakay, buranqul, ilekaymaqı, imel, isyanqul, kazax, kalmak, katay, suvaş, taz, tatar, tauk, turna, ismail, yuliş;*

2-ci nəsil – k a r a - t a b ı n, t a b ı n

nəsil yarımqrupları: *abdrarak, aysa, baydan, baynarzar, qabzalil, duvan-sakal, isenbet, yumran, kalmak, ilyas, kalmatay, kanlı, karyau, katay, kulman, kurpes, kipsak, mazan, min, muslim, muşı, muşı-kaskın, rayman, ramazan, saldıy, suvaş, suvaşay, sade, sait, sankem, tabın, tatar, türkmen, tuktar, tenes, şarep, alip, yuldaş, yuliy, yaik, yaxşimbet, yaxşikul, yanalı;*

XVI qəbilə - K U V A K A N

1-ci nəsil – e l a n - k u v a k a n

2-ci nəsil – k ı r k u l e - k u v a k a n

nəsil yarımqrupları: *mukay, ayle;*

3-cü nəsil – s a t k a - k u v a k a n

4-cü nəsil – s a q i t - k u v a k a n

5-ci nəsil – t a u - k u v a k a n

6-cı nəsil – t u b e l y a ş - k u v a k a n, t u b a l a ş - k u v a k a n

nəsil yarımqrupları: *aktamak-kuvakan, kalmak, kakaş-mukeş, kudey, kirqiz, monqol, eresten, syumey, syumeyqundar, teşteq, uzbek;*

XVII qəbilə - S I R Z I

yarımqruplar: *kurman, kırktar, uryuk, abel;*

CƏNUB-QƏRB BAŞQIRDLARI

I qəbilə - M İ N:

2 şəcərəsi var

1-ci nəsil – i l - k u l - m i n, i l k e y - m i n

nəsil yarımqrupları: *aznay, buzan, ilsekey-bin, kunkas, nuqay, çuvaş, yulaman;*

2-ci nəsil – a z n a y - i l - k u l - m i n, a z n a y - m i n

nəsil yarımqrupları: *aldar, buzan, işteke, yambulət, yamat, kalmak, karatay, kuzyan, kuçukbay, kusyarbay, noqay, sirvay, sumar, suvaş, tauk, teyleqyan, tube, sart, şakay, ayub, yulaman, yanqıl;*

3-cü nəsil – i l s e k e y - i l - k u l - m i n, i l s e k e y - m i n

4-cü nəsil – k u l k a s - i l - k u l - m i n, k u n k a s - m i n

nəsil yarımqrupları: *biktaş, burzyan, bakir, ilkey, işteke, kalmak, karatay, kurmanay, kuşıldı, kuşkey, kirqiz, musa, noqay, çeremis, suvaş, seperey, tamyar, tay, timekey, tukay, ırsay, yulaman, yuldaş, yabalak;*

5-ci nəsil – k u l - i l - m i n

nəsil yarımqrupları: *baydikay, sirməş, serembet, ırsay, sarıbay, yabalak;*

6-cı nəsil – k u b o u - m i n

nəsil yarımqrupları: *asılı kubou, bartal, batırşa, burnak, kirqiz, mişar, murza, safar, taz, tau, tulak, tuak;*

7-ci nəsil – k i r k - u y l e - m i n

nəsil yarımqrupları: altıy, asilkay, baydıqay, bayrı-kay, balqaji, beytek, beşer, kalmak, katay, kupay, kuz-yan, kupey, kyuk-karın, kyuk-yurqek, kusan, kuyan, kıyka, kındır, kirqiz, murtay, mursekey, sabır, sart, serembet, sir-meş, suvaş, sepre, serme, tatar, telyak, turna, tuma, ursay, sart, suerqul, şıray, şarip, ejekey, yulbars, yabalak, yarık, suvete;

8-ci nəsil – m i n - m i n l y a r

nəsil yarımqrupları: kalmak, kalmatay, kanlı, kipsak, min, mukşı, kaskın mukşı, sıraş, suvaş, tenes, yuldaş;

9-cu nəsil – b a i m, k a r a, k i n z e k e y, t a z;

10-cu nəsil – u r ş a k - m i n

nəsil yarımqrupları: vaklar, kuyan, murzay, sirmeş, sumsıra, şeltey;

11-ci nəsil – s a r a t - m i n, s a r ı l ı - m i n

12-ci nəsil – s a b ı - m i n, s u b ı y - m i n

nəsil yarımqrupları: distan-sıbı-min, bikkine, işmuxa-met, kutuş, mirzay, sımsıra, tiptyar, şiltrak, yanqarış, yaık sabı-min, akkay, akkılav, akkul, baltaş, biyan, bulat, zufar, kuzyan, maylı, noqay, ramaş, sambay, surayman, sepyaş, sauban, susar, turkmen, tuqız.

SAMARA VƏ SARATOV VİLAYƏTİNDƏKİ

İRGİZ – KAMELEKS BAŞQIRDLARI

1-ci nəsil – b u ş u l

nəsil yarımqrupları: buşul, iskelyar, işey, katay, kipsak, munaş, muradım, muratku, muratşa, sirvay, sade, ta-bin, turkmen, tuybay, abuzar, yanılar;

2-ci nəsil – s a d e, s a z e

nəsil yarımqrupları: apandı, bişey, burzyan, tanqaur, yuan-kunis, kaltırsak, karatun-kipsak, katay, kuru yulayu,

kipsak, keze, mışı, suksır, saze, tabın, travoy, xanqilde, suun kipsak, yarat.

ŞİMAL-QƏRB BAŞQIRDLARI

I qəbilə – B U L Y A R

1-ci nəsil – k a d ı r

nəsil yarımqrupları: qasaba, tiptyar;

2-ci nəsil – m ı ş ı q a

II qəbilə – B A Y L Y A R

1-ci nəsil – b a y l a r, b a y l y a r

nəsil yarımqrupları: baysabu, baysıbı, bubi, derbeş, kazanlar, katay, kurman, noqay, uşer-eneş, salaquş-baylar, salaquş-eneş, salman, suraş-baylar, tatar, tiptyar-baylyar, turkmen, tukbirde, turay, ırıs, atyaş-baylyar;

2-ci nəsil – k a l m a ş;

3-cü nəsil – s a l a q u ş;

4-cü nəsil – s u r a ş.

III qəbilə – Y U R M İ, Y U R M I Y

nəsil yarımqrupları: qasaba, isay-qasaba, kazan, ke-şese, kazannar, tiptyar, urman-yurmıy, aptelmen, yasaşnıy;

IV qəbilə – İ R E K T E

nəsil yarımqrupları: alpaut, batıkay, başkurt, buxar, daut, davek, işele, kadirbay, kazanbay, kazan xalkı, ku-qen, syurmet, suyurmet, timreş, tiptyar, tunqekle, yappar;

V qəbilə – E N E Y / Y E N E Y

1-ci nəsil – b u q a z ı

2-ci nəsil – kambar akkız, ar, axun, dierenner, eney başkırtı, eney tiptyare, masekey, mari, surakay, taulı, suraş, çuraş, ırıkay;

VI qəbilə – Q E R E

1-ci nəsil – il-qere, idel-qere

nəsil yarımqrupları: ak-tubetey, zaynulla, muyten, mutin, muksin, maxmut, toyak, xasan;

2-ci nəsil – urman-qere

nəsil yarımqrupları: aldar, bayqilde, baltaç, baltkı, başkurt, qabibulla, dayat, kazankeşese, kanqilde, kildelyar, kulmamet, kultami, kuşık qere, tauş, taşbulat, tiptyar, tuykeş, tukbirde, xaydar, şadırbay, yanbusa;

VII qəbilə – KİRQİZ

1-ci nəsil – kadikay-kirqiz

nəsil yarımqrupları: akkuş, arzamatovlar, bikbalta, burxan, kazanlar, kelkabız, kukkuş, kuçum, kirqiz, mansur, sirmeş, salve, tuat, urele-tiptyar;

2-ci nəsil – tenkey-kirqiz

VIII qəbilə – ELAN

1-ci nəsil – idel-elan

2-ci nəsil – kır-elan

nəsil yarımqrupları: bulyak, iskender, islam-qul, kara-kıpsak, kuyan, tezey;

3-cü nəsil – eske-elan

nəsil yarımqrupları: badrak, elan, kuqersen, yakut;

IX qəbilə – YELDYAK, YELDYAT

1-ci nəsil – bure-yeldyak;

2-ci nəsil – ker-yeldyak;

3-cü nəsil – ufa-yeldyak;

X qəbilə – KANLI / KANQLI

1-ci nəsil – akyay-kanlı, aktı-kanlı

nəsil yarımqrupları: buranqul, baxtiyar, yarkey, mu-lekeş, melekeş, sulltan, xamit;

2-ci nəsil – idel-kanlı

nəsil yarımqrupları: başkurt, tübeqe, qumerovlar, is-ke-qumer, başkurtı, işmay, karaça-yelqa başkurtı, kulbay, kurman, mişar, tiptyar, başkörti, ersekey;

2-ci nəsil – kır-kanlı, sındaş-kanlı

nəsil yarımqrupları: başmak, kije, kudey, kuzyan, kuvakan, kukar, sirmeş, saqızak, xayıskan;

4-cü nəsil – yurektay-kanlı, yuraktı-kanlı

nəsil yarımqrupları: iştekey, karim;

XI qəbilə – DUVANEY, DUVAN

1-ci nəsil – yelkısı;

XII qəbilə – KARŞİN

1-ci nəsil – qarqa-karşin

2-ci nəsil – kadryay-karşin

3-cü nəsil – satlıqan-karşin, akbaş-karşin

nəsil yarımqrupları: qarqa, mişar, muştək, persian, çeremiş;

XII qəbilə – TAZ

XIV qəbilə – UVANIŞ, MAVIŞ

ŞİMAL BASQIRDLARI

I qəbilə – URAN

1-ci nəsil – urman-urani

nəsil yarımqrupları: albure, ar, arjak, bulqair, işey-aymaqi, turna, şudek, şerekey;

II qəbilə – QAYNA, TARXAN

1-ci nəsil – bişer-qayna

nəsil yarımqrupları: yoxdur

2-ci nəsil – mul-qayna

nəsil yarımqrupları: ar, bay, bişer, iştyak, işbulatovlar, kazanbayevlər, kuskar, kıpsak, kariyevlər, maksey, mişar, muraşevlər, mamet nukşi, sabirovlar, subar

djien, taymas, tarazovlar, taybaş, timqanovlar, yurqay, usay, şabay, eskere;

3-cü nəsil – tul-qayna

4-cü nəsil – tur-qayna

III qəbilə – T A N I P

1-ci nəsil – kazançi

nəsil yarımqrupları: y o x d u r

2-ci nəsil – kaypan

nəsil yarımqrupları: kudaş, kelteu, saldau, şerdek, yuda;

3-cü nəsil – kara-tanıp, kır-tanıp

nəsil yarımqrupları: karqa, kumuç, tartay, teyleqan, aptel, etes;

4-cü nəsil – su-tanıp, sul-tanıp

nəsil yarımqrupları: alıy, arıkbay, baltaç, ilikey, yaulıbay, kalmurza, mendi, sumanay, tyunsura;

IV qəbilə – S U N A R S I, S U U N, U N

1-ci nəsil – bayki

nəsil yarımqrupları: akbulyak, alıy, arıkbay, baltay, qumerovlar, kulmurza, mansurovlar, muslimovlar, mendi, sumanay, şamekey;

2-ci nəsil – kır-un

nəsil yarımqrupları: bulyakovlar, muray, sayrak;

3-cü nəsil – su-un

nəsil yarımqrupları: y o x d u r

4-cü nəsil – un

nəsil yarımqrupları: y o x d u r

V qəbilə – B A L I K S I, B A L E K S E

nəsil yarımqrupları: atnalı, kalmak, kulsıkay, sıskan, tyulke, tyurkey

Beləliklə: 72 qəbilə adı oldu.

QAZAXLAR – QAZAX etnonimləri

Əvvəllər “qırğız qaysaq”, “qırğız-kazak” adlandırılan qazaxlar öz ərazilərinin aborigen xalqıdır. Qazaxıstan respublikasının 1/3 hissəsini təşkil edən qazaxlıların ÇXR-da (0,5 mln), Monqolustanda (50 min) da yaşadıkları məlumdur. B.e. əvvəl III-II əsrlərdə qəbilə birliyindən olan qazaxlar. VI əsrdə (dağılmış) qəbilə birliyi pozularaq Qərbdə məskunlaşan *savromatların*, daha sonra isə *alanların* təsiri, eləcə də o dövrdə mövcud olan *saklar* və *usunlar* əsasında bir xalq kimi formalaşmağa başlamışlar.

Hunların da rolu istisna olunmur. VI-VIII əsrlərdə Türk xaqanlığı tərkibində olan *qazaxlar* VIII-IX əsrlərdə Türkeş və Karluq xaqanlığına tabe idilər. XII əsrdə qaraxanilərin hakimiyyətə gəlişi tunqus-mancurların da *qazax* etnosunun formalaşmasına böyük təkan verdi. Timurçin *merkitləri*, *kereit* və *naymanların* da qalan hissəsini sıxışdıraraq o ərazidən çıxardı.

XIII əsrdə Qazaxıstan Qızıl Ordanın tərkibində idi. Teymurun qoşunları Qızıl Ordanı darmadağın etdikdən sonra Qızıl Orda iki müstəqil (Noğay və Özbək) xanlıqlarına bölündü XVI əsrdə tüğyan edən feodal müharibələri nəticəsində Qazax xanlığı yarandı. Üç qazax cüzünün (hissəsinin) yaranması bu dövrün məhsuludur.

Böyük, orta və kiçik cüzlər onları vahid hakimiyyətə tabe etmək istəsələr də, bu cüzlər Rusiya tərkibinə daxil olana qədər öz müstəqilliklərini qoruyub saxlaya bildilər. Bu cüzlərin də taleyi müxtəlif cür oldu. Belə ki, XVIII əsrdə Qazax xanlığı cunqarlarla mübarizəyə qeyri-bərabər qüvvələrlə başladılar. Kiçik və orta cüzlər Rusiyanın tərkibində, Böyük Cüz isə 1758-ci ildə Daşkənd bəyləri və

kokand xanlığının hakimiyyətinə uğradılar. XIX əsrdə Orta və Kiçik cüzlərdə xanlıq ləğv edildikdən sonra, Böyük Cüz də hissə-hissə Rusiyaya keçməyə başladı. Keçən əsrin 40-cı illərindən isə Cənubi Qazaxıstanla ilk kazak stanitsaları ilə məşhur olan verniy (indiki Alma-Ata) əraziləri birləşdirildi. 1920-ci ildə RSFSR tərkibinə Qırğız (Qazax) Muxtar Sovet Sosialist Respublikası, sonra isə müttəfiq respublikası yarandı (1936-cı ildə). Qeyd edildiyi kimi, qazax xalqı üç cüzdən ibarətdir. Cüz süni surətdə etno-siyasi məqsədlərlə bir ölkənin müxtəlif ərazilərə bölünməsidir ki, onlar da nəsilərdən (ru) təşkil olunan taypalardan (tayfalardan) ibarətdir. Bunlar arasındakı bölgü aşağıdakı kimidir:

Böyük (ulı) cüz:

Uysın birliyi: daxil olduğu qəbilələr: dulat, alban, suan, saruysın, şapıraştı, oşaktı, ıstı, sipreni;

jalayır/cəlayir birliyi;

kanlı və ona daxil olan ***şanıskılı;***

Orta cüz:

arqın, nayman, kıpşak, kerey, konırat, yak;

Kiçik cüz:

Üç qrupdan ibarətdir:

bayulu -qəbilələri bunlardır: *beriş, aday, altın, jappas, esen-temir, taz, baybaktı, tana, maskar, alaşa, kızilkurt, şerkeş, ıstı;*

almulu - qəbilələri bunlardır: *karakesek, şomekey, kete, tortkara, karasakal, şekti;*

jemiru - qəbilələri bunlardır: *tabın, tama, jaqalbaylı, teley, kerderi, kereyt, ramadan;*

ALTA Y etnonimləri

Digər türkdilli xalqlar kimi, Altay xalqının etnik tərkibinin tarixinin öyrənilməsi tarix və etnoqrafiya, eləcə də

onomastika elmlərinin aktual problemlərindəndir. İki əsrdən artıqdır ki, elm adamları bu problemi araşdırmaqdadır. Altay xalqlarına ilk dəfə Q.Miller, İ.Georqi, İ.Fişer, Q.Spas-ski, A.Qoroxov, Bunde, P.Çixaçev maraqlı göstərmiş, XIX əsrin II yarısı, XX əsrin əvvəllərində isə V.Verbitski, V.Radlov, Q.Potanin, N.Yadrıntsev, A.Andriana, N.Aristov, A.Kalaçov, E.Yutsenski, S.Şvetsak və s. kimi alimlər bu problemə əsərlər həsr etmişlər.

Altay xalqının tarixi etnoqrafiyasını N.Direnkova, Y.Xudyakov, S.Tokarev, Y.Potapov, A.Yarxo, P. Tadiyev tədqiq etmiş, Q.Şamayev, N.Baskakov, S.Klyaştorı, D.Savinov, Y.Qumilyov, A.Umanski, V. Molodin, V.Moiseyevin əsərlərində altay xalqının etnik aspektləri öz əksini tapmışdır. Əldə olunan nailiyyətlərin yetərinə olmasına baxmayaraq bir sıra məsələlərin həlli indi də qalmaqdadır. Məsələn, Oyrot dövrünün öyrənilməsi altay qəbilələrinin daha əvvəlki dövrlərinin bərpa edilməsi üçün əlverişli zəmin yarada bilərdi.

XIX əsrdəki idarəçilik sistemi cunqar dövrünün xüsusiyyətlərini saxlamaqda idi. *Dyuçin* (otok) başında Zayşan dururdu. *Dyuçinlər armanlara – döçinlərə* bölünürdü. Bunların hər biri 100 həyətdən ibarət idi ki, bunlar da *demiçlərə* tabe idilər. Vergi yığımı (yasaka) ilə armanda *şulənqlər* (çuy telengitlərində - *kündilər*) məşğul olurdular. *Arman (döçin)* 10 həyətdən ibarət olub, *arban* adlanırdı. Bunların başında *arbanaklar (boşko)* dururdu. Faktlar göstərir ki, bu dövrdə Nijni-Kumandinsk qəzasında 8 döçin mövcud olmuşdur¹.

¹С.Швецов. Горный Алтай и его население. Барнаул, 1900, Т.1, вып.1, с.237-245.

Altay etnik tərkibinin bölgüsü belə idi:

- 1) Etno-ərazi ulus /aymak adlanırdı;
- 2) Otok ulusun bir hissəsi,
- 3) Syok və ya söök otokları birləşdirən etnik icma idi;
- 4) Böyük /kezək söökün yarım bölməsi idi;
- 5) Odu/uya (patronimiya – klan) bölüyə tabe idi. Altay-ulusda 7 etnik birlik (söök) mövcud idi: *todoş, Qıpçaq*.
- 6) Munduş, irkit, töölös, tayman, çuy-ulusdı.
- 7) 2(tööllös və köbök); yış-ulusda – 4 (tirqəş komoloş, küzen və yüz/yus) etnik birlik var idi.
- 8) Xırda sööklər odu/uya-dan ibarət idilər.

Etnik altay iyerarxiyasında söök aparıcı (açar) rolunu oynayır. Belə ki, maymanlarda bu termin həm bütün birliyə, həm də bu birliyin iki yarım qrupuna aid edilirdi. Başqa sözlə desək, bu etnonim daşıyıcısı qürurla deyə bilərdi: “Mən söökün qəbiləsindənəm və ya söökün qara mayman (köqöl) maymanlarındanam”. Altay etnosunun tərbiyəsi ənənəvi olaraq bu struktur haqqında olan bilgiler əsasında qurulurdu. XIX-XX əsrlərdə Altay əhalisi 6 etnos-ərazidə məskunlaşmışdı:

- 1) altay/oyrot-ulus (altay telengitləri, oyrotlar);
- 2) çuy-ulus (cuy telengitləri);
- 3) bayat-ulus (bayat telengitləri, teleutlar);
- 4) yış-tuba-ulus (tubalar, arı telengitləri);
- 5) kumandı-ulus (kumandinlər);
- 6) şalkandu-ulus (çalkanlar).

SÖÖKLƏR

Ən böyüyü *altay/oyrot-ulus* idi ki, bu 31 söökü birləşdirirdi. Burada *orqonçı* və *yeti-taş* etnonim daşıyıcıları olsalar da, onlar özlərini *tööllös* söökünə aid edirdilər. Digər *çuy-ulus* 15 söökü birləşdirirdi; *bayat-ulusda* 9 söök

mövcud idi. Birliklər – qohumluq əlaqələri (karındaş) zəminində yaradılırdı.

I karındaşlığa – *todoş, tartı* və *oçılar*, eləcə də *çaqantıq, kaal, kööjö, tonqjon*;

II karındaşlığa – *töölös (orqonçı və yeditaş), almat, köbök, yabak, saqal, moğol, törböt*;

III karındaşlığa – *kıpçak, kergil* və *mundus* tayfaları daxil idilər (Altay xalqı *mundus* və *töölöslərin* əqrəbə olduğunu indi də hafizələrində yaşadır).

IV karındaşlıq – *irkit, mürkit* və *merkitləri* birləşdirirdi. İrkitlərə *soyonq, kobolu, tanqdı, apatumat* və *boquşkan* daxil idilər;

V karındaşlıq – *mayman* və *yabırları* öz ətrafına toplamışdı;

VI karındaşlığa – *modor* və *ülüp (ölük)* aid idi.

Yış-ulusda – *tirqəş (çaqat, tokus, tiber), komdoş (komdoş, yarik, yalan), küzen (salkandu* qəbiləsinin bir hissəsi) və *jüs (şor)* birləşmişdilər.

SÖÖKLƏRİN YARIMBÖLMƏLƏRİ:

Altay etnoslarının ümumi analizi göstərir ki, onların adlandırılmasında rənglər dominantlıq təşkil etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu, etnosların xarici görünüşünə görə deyil, ərazi bölgüsünə görə idi. XVII əsr etnonimlərindəki “ağ, qara və sarı kalmıqlar”, ya da “ağ və qara qırğızlar” (Yenisey ətrafındakı) rəng simvolik olaraq siyasi-konfessional əhəmiyyət daşıyırdı¹. Rəng əsasında formalaşan bölmələr çoxluq təşkil edirlər ki, bunlar da aşağıdakılardır:

¹Екеев Н.В. Этнодемографическая характеристика населения Алтая XIX - начало XX вв. //Актуальные вопросы истории и культуры Саяно-Алтая. Горно-Алтайск, 1998, вып.2., с.116.

Şəkər ORUCOVA. Qıpçaq qrupu türk dillərində etnonimlər

Kara (qara), sarı və ağ; Göy rəng bildirən(köqöl) yarım bölmə yalnız *mayman* söökündə qeyd edilmişdir. Digər etnonimlər dağ (*tuu/tay/tav*), çay (*suu, uu*) bildirən sözlərlə adlanmışlar.

Etnoslar peşə məşğuliyyəti də bildirmişlər: *sıqınçı/soqonçı(ovçu)*, *sarqayçı* (vergiyığan), *kiştiner* (qartal həvəskarı), *kadıbaş* (dəmirçi), *kömürçi* (kömürçü), *palan* (giləmeyvə yığan) və s.

Etnik qruplarda keçirilən mərasimlərlə əlaqədar olaraq adlandırılan etnonimlərə də rast gəlinir. Belə ki, müvafiq mərasimlərdə kıpçak söökündə camaata ovlanan heyvan ətindən pay verilərdi və ətdən düşən paya görə də etnosa ad verilərdi: *yalçı*(yal yeyən), *moinçi* (boyun alan) və s.

Altay etnonimləri arasında sırf qəbilə, tayfa adı ilə tanınanlar aşağıdakılardır: *kıdat, tuba, yus, koton, tumat, kımak* (kimak), *tarqa/tarqat, moqol, tas, kazak. Todos, kıpçak, töölös, munduş, köbök, komdoş*lardan təşkil olunan altay söökləri mürəkkəb tərkibə malik idilər. Təkcə *böyük todos* söökü 6 yarım bölmədən ibarət idi: *kara, kitat, manji, tuba, yus, sarı* və s. Bunların adına tərkiblərində olduğu söök adı da əlavə olunaraq işlənmişdir: *kara-todoş, koton-kıpçak, ak-köbök* və s.

***ALTAY ETNONİMLƏRİNİN
ETİMOLOGİYA VƏ TİPOLOGİYASI***

Ulus (aymak) adları əsasında:

Altı ulusdan (*aymakdan*) ən böyüyü və işləyi *telenqet, teleut* etnonimi olmuşdur. Bu etnonim salnamələrdə XIII əsrdə qeydə alınmışdır. *Tele* tayfalarının və *-nqut/-ut* cəm şəkilçilərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir ehtimal olunur. Xalq etimologiyasına görə, *Telegeyin* qeyri-qanuni nikahdan (*telem*) doğulan oğlu *Telenqet* antroponimi ilə

bağlıdır. E.Yamayeva qeyd edir ki, bu etnonimdə qədim uyğurların əcdadının (*oyxor*) hun şahzadəsi (*şanyuy*) ilə qurdun törəməsi olduğu mifdə mühafizə olunur¹.

Çin mənbələrində rastlanan və *telenqit* etnonimi ilə səsləşən *dolanqe/dolan* (yeddi) etnonimi ilə bağlı monqol termini *dolonqut* (yeddi) etnonimindən çıxış edib belə bir fikir yürütmək olar ki, bu etnonim *yeti-oğuz*(yeddi oğuz) mənasını bildirmişdir. Altay xalqlarında yeddi qardaş – *dolonqutlar* haqqında əfsanənin olduğu da bunu söyləməyə əsas verir. *Dolan* etnonimi Çin Xalq Respublikasındakı uyğurların qəbilə və etnoqrafik qrup adlarıdır².

Kumandu və *kuu-kiji* (şalkandu) türklərdə *tukyu* (qu quşu) –*kuu+man* “adam”, ölkə *-dı/-du* şəkilçisinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir ehtimal olunur.

Tubaltuma (çinlilərdə *dubo*) qədim türk qəbilə birliyi olan *türqeş/türqis* etnonimlərinin adını daşıyır. *Yış-ulus* yarım bölməsindəki *bit otok türqeş/terqeş* adlanır. Altay dilində bu sözün “hazırcavab”, “zəhmətkeş adam” mənalı vardır.

Qədim altay etnonimlərində *bayat* etnoniminin də adı keçir. XIII əsr mənbələrində (Rəşidəddin) bu etnonimin “xoşbəxt”, “varlı”(bay) mənalı olduğu məlumdur. N.Y.Biçurin bu etnonimin qədim türk dövründəki arxaik formasının *bayırkı* (*baequ*) olduğunu göstərir³.

¹ Ямаева Е.Е. К проблеме расшифровки фольклорного текста (Темем-кыс – прародительница теленгитов)//Социально-экономические проблемы развития города Горно-Алтайска до 2000 года. Горно-Алтайск, 1998, с. 129–130.

² Чвьрь Л.А. Заметки об этническом самосознании уйгуров//Этнографическое обозрение. М., 1994,с.31-40.

³ Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. М.,-Л., 1950, т.1,с.301-302.

Dilçilikdə *oyrot/oyrat* (*oyrot-ulus, oyrot-kiji*) və bu etnonimlə sıx bağlı olan *çoroş, dörböt* (durbet) və *cunqar* etnonimləri haqqında mübahisəli, eyni zamanda çox maraqlı mübahisələr mövcuddur. Belə ki, N.Y. Biçurin və M. Kazımbəyə görə, *oyrot/oyrat* monqol mənşəli (oyrat) etnonim olub, mənası: “yaxın” “həmrəy” deməkdir. Q. Ramstedt *oyrat* terminini oğuzlara aid edir. V. Radlov isə bütün bu fikirlərə etiraz edərək *oyrat* etnoniminin *uyğur* sözündən əmələ gəldiyini irəli sürür.¹ Amma hər halda, *oyrat* etnoniminin monqol mənşəli (daşıyıcılarının *oy* – “meşə” + *arat* “xalq” yəni, “meşə xalqı”) olduğu fikri üstünlük təşkil edir. *Oyrot* və *çoroş* etnonimlərinin mənşəyi məsələsi də maraqlıdır. Bəzi tədqiqatçılar (Q. Avlyayev, N. Biçurin) *oyrot/oyrat* etnoniminin monqol mənşəli *oxxor* (*xoyxor/ xuyxur*) etnonimindən törəndiyinin tərəfdarıdır.

QIRĞIZ ETNONİMLƏRİNİN STRUKTUR XÜSUSİYYƏTLƏRİ.

Qırğız tayfa, qəbilə və nəsil adlarının əksəriyyəti onların yaradıcılarının adını daşıyır. O.K. Karatayev yazır ki, qırğızların nəsil, tayfa birliklərinin bölgüsündə antropokomponentli etnonimlər 65-70% təşkil edir.²

Ç.Ç. Valixanov qırğız etnokomponentinin formalaşmasında Cənubi Sibirdə məskunlaşan qəbilə birliklərinin (*qıpçaq, munduz, kıtay*) əhəmiyyətli rol oynadıqlarını göstərir³. Qeyd edək ki, bu fikir qırğızların etnogenezi ilə məş-

¹ Банзаров Д. Собрание сочинений (об ойротах и уйгурах) . М., 1955, с.183-184; с.325-327.

² Каратаев О.К. Кыргыз этнонимиясы/тарыхий-лингвистикалык изилдоо. АКД, Бишкек, 1994, с.16.

³ Абрамзон С.М. Кыргызы и их этногенетические и историко-культурные связи. Бишкек, 1990, с.56-57.

ğul olan bir çox alimlər tərəfindən müdafiə olunur¹. Ç. Valixanov qırğızları sağ və sol qanad olmaqla 2 hissəyə ayırmışdır. Sağ qanada *buqu, soltu* (solto), *sarıbaqış, jediger, adegene/adıgine, bassız* (başsız), *baqış, tıqay* (tağay), *çerikçi* (çerik) tayfaları daxil idi. Ş. Turdaliyeva *taqay* etnoniminin Ç. Valixanov tərəfindən sağ qanada aid edilməsi fikrinə etiraz kimi bunun antropoetnonim olduğunu yazır².

Solto qəbiləsinin quruluşu belə idi: Yarımqəbilələr: *konti*(kuntu); *bulekbay* (bolokbay); *tolkan* (talkan), *uçba-qış*. Bu qəbilə 41 etnonimlə tamamlanır. *Solto* qəbiləsində *kıpçaq, kıtay* və *moqoldor* kimi kəndarəngəlmə etnos daşıyıcıları da olmuşlar ki, bu da *sarıbaqış, çekir-sayak, kuşçu, jetigen* kimi köçəri həyat tərzini keçirən etnonim daşıyıcılarının onların ərazi qonşuları olan qazaxlarla yaxınlaşması ilə izah olunmalıdır. bunlardır: *Damğaları* (tamqaları) yarımdairəvi ay, döyüş qartal kimi təsvir edilmişdir. Sağ qanadın ikinci böyük qəbiləsi olan *buqu* ən varlı etnos daşıyıcıları olmuşlar. O vaxt S. Abramzon onların ərazisində 10.000 yaşayış (kibitka) yerlərinin olduğunu göstərmişdir.

Buqu qəbiləsi üç yarımqrupdan ibarətdir:

1. *alseit*,
2. *tenem seit* (tamımseit),
3. *arık*.

Alseit qəbilə yarımqrupu da öz növbəsində 5 bölgü üzrə tanınırdı:

1. *baur*;

¹ Аттокуров С.А. Кыргыз санжырасы. Бишкек, 1995, с.156-160.

² Турдалиева Ш. Родоплеменное деление кыргызов по материалам Ч.Валиханова. Бишкек, 1994, с.55.

Səkar ORUCOVA. Qıpçaq qrupu türk dillərində etnonimlər

2. *belek*;
3. *kıdık*;
4. *şiltak*;
5. *arık*.

Arık qəbiləsi də iki yerə: sarı və kiçik yarımqruplarına bölünürdü. S.Abramzon *arık* və *tinımseit* etnonimlərini müstəqil tayfa birliklərinə aid edir.¹

S.M.Abramzon da *buqu* qəbiləsinin o dövr etnonimləri arasında hegemon olduğunu, Issık-Kul gölü ətrafında məskunlaşdığını göstərirdi². Bu qəbilə özü ətrafında 30 etnonim daşıyıcısını birləşdirirdi. *Buqu* qəbiləsindən sonra öz gücü və qüdrəti ilə tanınan etnonim *sarıbaqış*dir. Bunların nəslindən sayılan manaplar(başçılar) özlərinin döyüşkənliyi, cəsurluğu və mərdliyi ilə digərlərindən fərqlənmişlər. Sarıbaqış qəbiləsi 4 yarımqrupa bölünür: 1. *Işenqul* (Bulat); 2. *Çerikçi* (Temir), 3. *Nadirek*; 4. *Ateke* (İnay).

Sarıbaqış manapları Ormon, Torogeldı və Çantay haqqındakı əfsanələr qırğız xalqı arasında populyardır. Bu etnonim də öz ətrafına 36 etnonim daşıyıcısını birləşdirmişdir.

**TÜRK DİLLƏRİNDƏKİ ETNONİMLƏR, ONLARIN
ETİMOLOGİYASI VƏ LEKSİK-SEMANTİK
XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Müasir Sibir tatarlarının olduğu yerlərdə müxtəlif xalqların (qarışiq) nümayəndələri yaşamışlar. Burada şor,

¹ Abramzon С.М. Кыргызы и их этногенетические и историко-культурные связи. Бишкек, 1990, с.17.

² Abramzon С.М. Этнический состав киргизского населения Северной Киргизии //Труды Киргизской археологической экспедиции, т.4, М., 1960, с.42.

Asiya qəbilə xalqları – özbək, qırğız və qazax, qaraqalpaq, uyğur və s. xalqlar, Ural regionundan – başqırdların əcdadları və müxtəlif vaxtlarda assimilyasiya olunmuş qıpçaq, xəzər, kimak və s. xalqlar yaşamışlar ki, aşağıda onlardan bəhs ediləcəkdir:

Aba – Saqay (xakas) qəbiləsindən olan nəsil adıdır. N.K.Frolov bu etnonim daşıyıcılarının üzvlərinin keşmiş Sibir xanlığında aşkar olduğunu göstərir.¹ V.V.Radlovun lüğətində də saqay qəbiləsində *kıy aba* etnoniminin olduğu qeyd edilmişdir.² Tatar tədqiqatçısı M.A.Saqidullin *aba* etnoniminin Abakan toponimində mühafizə edildiyini yazır.³ Fikrimizcə, *-kan* (kanlı) formantının “su hövzəsi”, mənasının isə “aba qəbiləsinin çayı” kimi götürsək, bu etimologiyanın düzgünlüyünə şübhə qalmaz. Digər tərəfdən, *aba-* kökünün semantikasına nəzər saldıqda bütün türk dillərində həm ata, həm də ana xətti ilə “böyük”, böyükdən böyük”, “məndən böyük” mənalarını daşdığını görürük.

N.A.Baskakov *Aepa* poloves antroponiminin iki hissədən ibarət (*ai* – “ay” və *aba* – “böyüklərə müraciət”) ibarət olduğunu yazır.⁴

N.K.Frolov da *aba-*, *abi-*, *abu* appelyativ köklü toponimlərin etimologiyasını araşdırarkən onların mənasının

¹Н.К.Фролов. Тюркские этнонимы междуречья Тобола и Ишима // Этническая история Сибири и сопредельных территорий. Омск, 1992, с.73.

² Радлов В.В. Этнографический обзор турецких племен Сибири и Монголии. Иркутск, 1929, с.8.

³Сагидуллин М.А. Семантико-этимологический словарь сибирско-татарских этнопонимов. Казань, 1987.

⁴Баскаков Н.А. Имена половцов и названия половецких племен в русских летописях //Тюркская ономастика. Алма-Ата, 1984, с.54.

“böyük”, “qədim”, “birinci” olduğu qənaətinə gəlir.¹ Biz də o fikirdəyik ki, *aba* etnonimi bu və ya digər türk qəbilələrinin özlərindən böyük daxil olduqları tayfa və ya daha dəqiq desək, “əcdad”, “ulu” seması ilə əlaqədardır. “Qədim türk lüğəti”ndə də *aba* sözünün IV mənasının “əcdad”, “ulu” (прародитель) olduğu göstərilir.²

Abız – *cituru* qəbiləsinin yarım bölməsidir; qazaxlarda *aşmaylı*, özbəklərdə *-uz* etnonimləri mövcuddur. Bizə görə, *abız* = *aba* + *uz* ~ *us* ~ *az* ~ *iz* -dir. İkinci komponentin VII əsrin əvvəllərində Mərkəzi Asiyada yaşayan türk xalqlarından olduğu yazılır.³ DTS-də (Az III) bu söz etnonim kimi (az xalqı) qeyd edilmişdir.⁴ *Abız* etnoniminin – ilkin variantının *abayız* şəklində olduğu şübhəsizdir, yəni “abaların kökündən olan uzlar”: *biz abayız*. Başqırd dilində *abız* – “ziyalı”, “oxumuş adam” mənasında verilir ki, bunun da qəbilə və ya tayfa başçısının peşə təxəllüsü və ya ləqəbi olduğu istisna deyil.⁵

Aqıt – qırğızlarda solto qəbiləsinin yarım bölməsidir. Hidronim adında “Aqıtka” kimi mühafizə olunmuşdur.

Aytaq – qazax və qaraqalpaqlarda – xitay – tayfa, qəbilə yarım qrupu, etnonimidir.

Aydake – sarı baqış və sayak qırğız qəbilələrinin yarım bölməsi etnonimidir.

¹ Н.К.Фролов. Типы антропонимов на карте Тюменской области// Лингвистические исследования, Тюмень, 1976, с.115.

² Древнетюркский словарь. Л., 1969, с.1

³ Тадыкин В.П. Этимология этнонима мундус// Языки, духовная культура и история тюрков: традиции и современность. В 3-х томах, Казань, 1992, с.120.

⁴ Древнетюркский словарь. Л., 1969, с.72

⁵ Башкирско-русский словарь, 1996, с.192.

Alabaş – sayak qırğız qəbilə yarım qrupu etnonimidir.

Bu etnonimin birinci komponentinin (*ala*) semantikasi türk dillərində demək olar ki, eynidir: *ala*+*baş*= *başqırd* dilində: *ala*-«пестрый», «пятнистый», «пегий» (БРС,1996,22); *özbək dili*: *ola*-«пестрый», «пятнистый», «пегий», «рябой»(УРС, 1969,300); *tatar*: *ala*- «пегий», «пестрый», «пятнистый» (Тат.РС,1993, 23); *Sibir tat*: *ala* «пестрый», «пегий», «полосатый», «с большими пятнами»¹; *qazax*: *ala* - «пестрый», «пегий», «неодинаковый» (Каз.РС,28); *türk:alaca* - «пестрый» (ТрРС, 1994, 14); *özbək*: *boş* «голова», «начальник», «предводитель», «макушка», «начало» (БРС,1996,22); *çuvaş*: *puç* «голова» (РЧС,1992,35); *yakut*: *bas* «голова» (ЯРС, 1994, 19); *türk*: *baş* «голова» (Тр.РС,1994,35); *qazax*: *baş* «голова», «начальник», «глава», «старший», «вершина», «начало» (КРС,2001,с.72); *tatar*: *baş* «голова», «начальник», «руководитель», «глава», «главарь», «вершина», «верховье», «начало»(ТРС,1993, 40). Göründüyü kimi, bütün türk dillərində bu etnonim (*alabaş*) ləqəb mənalı semantikaya malikdir. V.V.Radlovun lüğətində də bu mənada qeyd olunmuşdur (I т.,I ч., 357). “Qədim türk lüğəti”ndə *ala* – eyni mənada verilmişdir (ДТС, 32).

Asan – altay qəbilə adlarından biridir. Bu etnonim qazaxlarda *jetiruu*, qaraqalpaqlarda *bolqalı*, qırğızlarda *adigine*, *jetigen*, *baqış*, *cediger*, *munquş* tayfa yarım bölmələridir.²

¹Тумашева Д.Г.Языковые и этнические связи сибирских татар // Советская тюркология, 1987, с.21

²Лезина И.Н., Суперанская А.В.Словарь-справочник тюркских родоплеменных названий. М.,1994, с.88.

Asan-tukum – qırğızlarda *cağ qanad buqu onqun*un 17 qəbiləsindən birinin adıdır. Çuvaşiyada *Asanovo* toponimində mühafizə edilmişdir.

Atalık – qazaxlarda *nayman* və *oşaktı*, türkmənlərdə *yomut* və *eski* qəbilələrinin yarım bölməsi adıdır.¹ Qeyd etmək lazımdır ki, ümumiyyətlə, *ata* komponentli etnonimlər türk dillərində, o cümlədən, qıpçaq qrupu türk dillərində çox geniş yayılmışdır. Orta Asiyada daha çox müşahidə olunur. Məsələn, *ata - türkmən* qəbiləsi², *atabay-adıgine* qəbiləsindən olan qırğızlar, *yemut/yomut* qəbiləsindən olan türkmənlər, *atalar - kesek* qəbiləsindən olan qırğızlar, *atay - bayulı* qəbiləsindən olan qırğızlar³ bu yarım bölmədə birleşirlər.

Ata termini semantik cəhətdən “əcdad”, “ulu” leksemlərinə çox yaxındır. Bu etnonimdəki *-lik* şəkilçisi türk dillərinin çoxunda məhsuldardır. N.A. Baskakov və D.Q. Tumaşeva bu şəkilçinin yeni uyğur, eləcə də bir sıra türk dillərində “çoxlu”, “dolu” mənasını verən müstəqil *lik* sözündən törəndiyini yazırlar.⁴ Fikrimizcə, nə olursa olsun, bu etnonimdə “əcdad”, “ulu” semantikasının olduğu şübhəsizdir. Çünki, “ata” komponentli etnonimlər türk etnonimiyasında çoxluq təşkil edir. Məsələn, *tatar: ata* (TPC, 1993, 30), *qazax: baba* (KPC, 2001, 46), *atalık* – «erkək» (KPC, 2001, 47), *türk: ata* (TPPC, 1994, 25), *özbək: ata, atalık* (UPC, 1959, 308), *başqırd: ata* – “valideyn”, “atalıq” (BPC, 1996, 52), *çuvaş: amme* “ata” (PÇC, 1992, 96).

¹ Лезина И.Н., Суперанская А.В. Словарь-справочник тюркских родоплеменных названий. М., 1994, с.88.

² Атанязов С. Словарь туркменских этнонимов. Ашхабад, 1988, с.26.

³ Лезина И.Н., Суперанская А.В. Словарь-справочник тюркских родоплеменных названий. М., 1994, с.90.

⁴ Татарская грамматика в трех томах, Казань, 1993, с.246-248.

Ağman etimonu qazaxların *bayulı*¹, türkmənlərin *salır*² qəbilə yarım bölməsinin adıdır. S. Ataniyazov Əhməd Yasəviyə istinad edərək (XII əsr) Türküstanda iki böyük qəbilədən (*akman* və *karaman*), əfsanəyə görə isə, qəbilə əsasını qoyan *Akman* və *Karaman* adlı iki qardaşın mövcudluğundan bəhs edir.

Həqiqətən də, *karaman* – *arqın*, *bayulı* və *oşaktı* (qazax) qəbilə yarım bölməsi olub, türkmənlərdəki *yeganə salır* qəbilə adıdır. Krımdakı *Karaman-kaya* yüksəkliyini bu etnonimlə bağlayırlar.³ Türk dillərində *-man* determinantının semantik mənasının qazax dilində *-min*, *-pin*⁴, tatar dilində *-min*, *-men* və I şəxs (tək) sonluğu olduğu nəzərə alınarsa, bu etimonların izahını belə vermək olar: *ak+man-* (mən adam), *kara+man* (mən qarayam).

Türk toponimiyasında “qara” – Qərb, “sarı” – Cənub, “qızıl” – yüksək, “mərkəzi”, ağ – Şərq, işıqlar səltənəti adlandırılmışdır.⁵ *Ağman* və *karaman* etimonlarına bu meydana yanaşsaq, o zaman ağmanların cənub və ya qərb sakinləri, qaramanların isə şərq sakinləri olduğu qənaətinə də gəlmək olar. XIII əsrin I yarısından qaramanların Azərbaycana gəlməsi və müəyyən qisminin burada qalması tarixdən də məlumdur. Göyçay, Salyan rayonlarında *Qaraman*, *Qaramanlı* kəndlərinin adı da bu etnonimlərdəndir.

¹ Лезина И.Н., Суперанская А.В. Словарь-справочник тюркских родоплеменных названий. М., 1994, с.62.

² Атанязов С. Словарь туркменских этнонимов. Ашхабад, 1988, с.17.

³ Крым. Географические названия. Краткий словарь. Симферополь, 1998, с.61-62.

⁴ Бектуров Ш.К., Бектурова А.Ш. Казак тили, Алматы, 1994, с.110.

⁵ Кайдаров Ф.Т. К историко-лингвистической характеристике этнонима канглы // Тюркская ономастика, Алма-Ата, 1984.

Aşır – qırğızlarda *baysız* qəbilə yarım bölməsinin adıdır.¹ Türkmənlərdə bu etnonim *abdal* nəslinin *aşır-tire* yarım bölməsi adıdır.² Türk-müsəlman dünyasında, eləcə də ərəblərdə bu, antroponim səciyyəsi daşıyır. Ərəbcə iki mənası var: 1. onuncu uşaq, 2. dost, tanış.³

V.V.Radlovun lüğətində bu söz *aşır-astır*⁴ şəklində “digərindən böyük” mənasında da verilir. Bizcə, bu mənə *aşır* etnonimi üçün daha uyğundur (*aşır/aşırı* – yəni “digər qəbilədən daha böyük olan”). Bu sözün dialektlərdə də *aşırı*, yəni “böyük, “ziyədə” mənalarında da işlənməsi buna haqq verir. Bundan başqa “Qədim türk lüğəti”ndə də bu leksem (*AŞRU* – «həddindən artıq», «yüksək dərəcədə») eyni mənədadır.⁵

Baiş – qazaxlarda ay qəbilə yarım bölməsi adıdır.

Bayqara – qazaxlarda bu etnonimin *kirey* qəbilə yarım bölməsi, tuvinlərdə isə qəbilə adı olduğu göstərilir.⁶ Bu etnonimin qazax və tuvinlərə *bokara* adı ilə məxsus olduğu, türkmənlərdə isə *solır* qəbiləsi yarım bölməsində olduğu da göstərilir.⁷

Bayandar – türkmənlərdə, qırğız və noqaylarda *goklan* qəbiləsindən olan nəslin adıdır. V.V.Radlovun lüğə-

¹ Лезина И.Н., Суперанская А.В. Словарь-справочник тюркских родоплеменных названий. М., 1994, с.81.

² Атаниязов С. Словарь туркменских этнонимов. Ашхабад, 1988, с.25.

³ Саттар Муллиле Г. Татар исемнерэ ни сойли? Казан, 1998, с.88.

⁴ Радлов В.В. ОСТН., 1 часть, 1 том, СП(6), 1893, с.596; 604.

⁵ Древнетюркский словарь. Л., 1969, с.64.

⁶ Н.К.Фролов. Тюркские этнонимы междуречья Тобола и Ишима // Этническая история Сибири и сопредельных территорий. Омск, 1992, с.94.

⁷ ССГРПН, 1994, с.99; 100.

tində də bu etnonim *bajəndər* («varlı», «çiçəklənən») kimi qeyd olunmuşdur.¹ “Qədim türk lüğəti”ndə bu etnonim *Bayundur* kimi oğuzların qəbiləsi kimi qeyd olunur.²

Qeyd edək ki, *bayandurlar* Azərbaycanda Ağqoyunlu tayfalarından biri olmuş, Ağqoyunlu tayfa ittifaqının yaradılması, möhkəmlənməsi, ərazisinin genişlənməsi uğrunda mübarizədə fəal iştirak etmişlər.³ Bu etnonim Azərbaycanın bir sıra toponim (Bərdədəki Bayandurlu kəndi) və hidronim (Laçındakı Bayandır çayı) adlarında mühafizə edilmişdir.

Bayırku – türklərdə Şimali-Şərqdə məskunlaşanların qəbilə adıdır. “Qədim türk lüğəti”ndə bu etnonimin *bajırku* kimi qeyd olunduğu və “Kül-Tiqin” abidəsində də işləndiyi göstərilmişdir.⁴ Bu etnonim V.V.Radlovun lüğətində *ba-jirku* formasında türk qəbilə adı kimi göstərilir.⁵

Bayduqan – *arqın* qəbiləsindən olub, qazax etimodur. Fikrimizcə, bu etnonim mürəkkəb söz olub, iki hissədən ibarətdir. Birinci tərəf *bay* – «varlı», «səxavətli»⁶; *bayı/bayu* «varlanmaq»⁷ mənələrindədir. Etnonimin ikinci hissəsi *duqan* – *tuyan/toyan* formasında “Qədim türk lüğəti”ndə verilmişdir.⁸ Bu isə “şahin” anlamına gəlir. Maraqlıdır ki, *arqunların* da qəbilə tamğası şahindir.

¹ Радлов В.В. ОСТН., 2 часть, 1V том, СП(6), 1893, с.596; 604.

² Древнетюркский словарь. Л., 1969, с.79.

³ Dünya xalqları. Ensiklopedik məlumat kitabı, B., 1998, с.54.

⁴ Древнетюркский словарь. Л., 1969, с.79.

⁵ Радлов В.В. ОСТН., 2 часть, 1V том, СП(6), 1911, с.1469.

⁶ Древнетюркский словарь. Л., 1969, с.79.

⁷ Радлов В.В. ОСТН., 2 часть, 1V том, СП(6), 1911, с.1468-1469.

⁸ Древнетюркский словарь. Л., 1969, с.571.

Balta, baltay, baltalı – N.K.Frolova görə, bu etnonim döyüş silahına müəyyən münasibət bildiren türk fratiyalardan birini xarakterizə edir.¹ Bu etnonim qazaxlarda *ar-qın* və *kirey* qəbilələri, qırğızlarda *baqış* və *sayak* qəbilə yarım bölmələri adını daşıyır. *Baltay* formasında başqırdların *tanıp* qəbilə yarım bölməsi kimi, *baltalı* formasında isə qazaxların *nayman* qəbilə adı kimi tanınır.

M.S.Mukanov *balta* sözünü bu nəslin tamğası ilə bağlayır və bu etnonimi özbəklərin nəsil-tayfa (qıpçaqların sarı-qıpçaq şaxələnməsi) yarım bölməsinə aid edir.² V.V.Radlovun lüğətində **baltalı** sözü – “nişançı” mənasında verilmişdir.³

Basmalı, basmal, basyul – qədim türk etimonlarından olub, etimoloji izahına görə, *basma* – «damğa», «nəsil tamğası» sözü ilə bağlıdır.⁴

V.V.Radlovun lüğətində *basmal* – türklərin *karluk* qəbilə adı kimi qeyd olunur.⁵

Bikatin etnonimi başqırdlara aid edilərək, yaranma tarixini hunlarla bağlayırlar.⁶ D.Q.Tumaşeva *bakatin* etnoniminin türkləşmiş uqorlara mənsub olduğunu göstərir.⁷ İ.N.Lezina və A.V.Superanskayanın lüğətində də *bakatin*

¹Фролов Н.К. Тюркские этнонимы междуречья Тобола и Ишима //Этническая история Сибири и сопредельных территорий. Омск, 1992, с.40.

² Муканов М.С. Этнический состав и расселение казахов Среднего Жуза. Алма-Ата, 1971, с.45.

³ Радлов В.В. ОСТН., 2 часть, IV том, СП (6),1911,с.1503.

⁴Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на буквы «Б», М., 1978, с.77.

⁵ Радлов В.В. ОСТН., 2 часть, IV том, СП(6),1911,с.1540.

⁶ Гарипов Г.М., Кузеев П.Р. Башкирские родоплеменные названия и их алтайские параллели//Проблемы общности алтайских языков,М.,1971, с.218.

⁷ Тумашева Д.Г. Языковые и этнические связи сибирских татар// Советская тюркология, 1987, №4, с.39.

etnoniminin başqırdlarda türkləşmiş uqorlara mənsub olan *mekatin* formasında işləndiyi qeyd olunur.¹

Baqış – qırğızların *solto* qəbiləsinin yarım bölməsi adıdır. DTS-də bu söz *başış* (*kəndir*, c.78), *BA yeŞ* (*müt-təfiqlər*, s.77), V.V.Radlovun lüğətində 1.«bağ», «bağlayıcı, «əzələ»; 2.«çadırın ipləri» mənalarında verilir.² Hər iki lüğətdə verilən mənalarına görə güman etmək olar ki, bu söz “bağ” anlamında qəbilələr arasında sülh, barış yaradan, eləcə də qəbilənin əsası, əsas bağı kimi başa düşülməlidir.

Berkut – başqırdlarda *tabın*, noqaylarda *bürkit-yeti-san*³, *burqut-arsarı*, *bekev-yul* – türkmən qəbilələrinin⁴ adıdır. Bu etnonim Ural-Voljsk tatarlarında, özbək və noqaylarda *burkut* qəbilə adı kimi qeyd olunur.⁵ Onun monqol mənşəli olduğu, *merkit* formasında XIII-XIV əsrlərdə işləndiyi, eləcə də türkləşərək Uralda daha geniş ərazidə yayıldığı da göstərilir. İ.N. Lezina və A.B. Superanskaya *merkit* etnoniminin altaylara məxsus olduğunu göstərir.⁶ *Berkut* etnonimində *b>m* əvəzlənməsinə gəlincə, türk dillərində bu əvəzlənmə təbii və qanunauyğundur.

M.A.Saqidullin *berkut* etnoniminin türk mənşəli olduğunu göstərərək yazır: “Zənnimizcə, *burqut barqu* sözündən, *merkut* isə *merke* sözündən əmələ gəlmişdir. Buna görə də ehtimal edirik ki, əslində *Berkut* toponiminin əsa-

¹Лезина И.Н., Суперанская А.В. Словарь-справочник тюркских родоплеменных названий. М., 1994, с.121.

² Радлов В.В. ОСТН., 2 часть, IV том, СП(6),1911,с.1455.

³ ССГРПН 1994, 116, 137.

⁴Атаниязов С. Словарь туркменских этнонимов. Ашхабад, 1988, с.36.

⁵Бушаков В.А. Крымско-узбекские этнонимические параллели// Ономастика Узбекистана, 1991.

⁶Лезина И.Н., Суперанская А.В. Словарь-справочник тюркских родоплеменных названий. М., 1994, с.297.

sında türk mənşəli *berkut* sözü durur: 1. Etnonim Baykal gölünün yanında yaşamış *barkut* qəbiləsinin adından törəmişdir. Monqol dillərində *barqu* sözün əsası *-t* isə cəm şəkilçisidir. Monqol qəbilələrindən birinin adı *barqu*, *barqut* olmuşdur¹. S. Ataniyazov Rəşidəddin Əbülqazinin *berkut* etnonimini monqol mənşəli hesab etdiyini yazır.² Zənnimizcə, *berkut* etnonimi türk mənşəli olub, iki hissədən (*berk+ut*) - *berk*³ «nəhəng, bərk, güclü», «hökmran» və *ut*⁴ «qüdrətli hakimiyyətə malik, yüksək rütbə, titul bildirən» anlamına gəlir. Ona görə də güman edirik ki, *berkut* etnoniminin semantikasını monqol dillərində deyil, elə etnonimin tərkib hissəsində axtarmaq lazımdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

a) Azərbaycan dilində

1. Abdulla K. Dilçiliyə səyahət. Bakı, 2010.
2. Azərbaycan tarixi, 1 cild, Bakı, 1998.
3. Cəfərov N. Azərbaycanşünaslığın əsasları. Bakı, 2005.
4. Dünya xalqları. Ensiklopedik məlumat kitabı, Bakı, 1998.
5. Kazımov Q. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, 2003.
6. Əhmədov T. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı, 1991

b) rus dilində

7. Махпиров В.У. Древнетюркская этнонимия. Алма-Ата, 1990.
8. Абрамзон С.М. Этнический состав киргизского населения Северной Киргизии // Труды Киргизской археологической экспедиции, т.4, М., 1960.

¹ Сагидуллин М.А. Тюркские этнонимы в русской топонимии юга Тюменской области, АКД, Тюмень, 2002.

² Атаниязов С. Словарь туркменских этнонимов. Ашхабад, 1988, с.87.

³ ДТС, с.96.

⁴ Yenə orada. s. 617.

9. Абрамзон С.М. Кыргызы и их этногенетические и историко-культурные связи. Бишкек, 1990.
10. Айтмуратов Д. Тюркские этнонимы. М., 1986.
11. Аннинский С.А. Известия венгерских миссионеров XIII-XIV вв., о татарах и Восточной Европе. М.-Л., 1940, т.3.
12. Аттокуров С.А. Кыргыз санжырасы. Бишкек, 1995.
13. Ахмеров Г. Избранные труды. Казань, 1998.
14. Банзаров Д. Собрание сочинений (об ойротах и уйгурах). М., 1955.
15. Баскаков Н.А. Имена половцов и названия половецких племен в русских летописях // Тюркская ономастика. Алма-Ата, 1984.
16. Баскаков А.Н. Модели тюркских этнонимов и их типологическая классификация / «Ономастика Востока», М., 1980, с. 199.
17. Башкирско-русский словарь, 1996.
18. Бектуров Ш.К., Бектурова А.Ш. Казак тили, Алматы, 1994
19. Бернштам А. Очерки истории гуннов. Л., 1951.
20. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. М.,-Л., 1950.
21. Бушаков В.А. Крымско-узбекские этнонимические параллели // Ономастика Узбекистана, 1991.
22. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений, т.1, Алма-Ата, 1961
23. Гарипов Г.М., Кузеев П.Р. Башкирские родоплеменные названия и их алтайские параллели // Проблемы общности алтайских языков, М., 1971.
24. Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969
25. Закиев М. Тіркi-татар этногенезы (Этногенез тюрко-татар). М., 1998.
26. Караимско-руско-польский словарь (Под ред. А.Н.Баскакова, А.Зайончковского, С.М.Шапшала), М., 1974.
27. «Библиотека». Б.А.Никонов. Этнонимия. М., 1970.

28. К.С.Кадыраджиев. Проблемы сравнительно-исторического изучения кумыкского и тюркского языков. Махачкала, ДГПУ, 1998.
29. Кузеев Р.Г. Происхождение башкирского народа. М., 1974.
30. Ковалевский А.П. Книга Фхмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921-922гг., Харьков, 1954.
31. Екеев Н.В. Этнодемографическая характеристика населения Алтая XIX - начало XX вв., //Актуальные вопросы истории и культуры Саяно-Алтая. Горно-Алтайск, 1998, вып.2.
32. Каратаев О.К. Кыргыз этнонимиясы/тарыхый-лингвистикалык изилдоо. АКД, Бишкек, 1994.
33. Кайдаров Ф.Т.К историко-лингвистической характеристике этнонима канглы//Тюркская ономастика, Алма-Ата, 1984.
34. Крым. Географические названия. Краткий словарь. Симферополь, 1998.
35. Кузеев Р.Г. Очерки исторической этнографии башкир. Ч.1, Уфа, 1957.
36. Лезина И.Н., Суперанская А.В. Словарь-справочник тюркских родоплеменных названий. М., 1994.
37. МК., 1960
38. К.М.Мусаев. Караимский язык. Фонетика и морфология. М., 1964.
39. Мусаев К.М. Караимский язык//Языки мира. Т.2, Тюркские языки, Бишкек, 1997.
40. Муқанов М.С. Этнический состав и расселение казахов Среднего Жуза. Алма-Ата, 1971.
41. А.И.Попов. Названия народов СССР. Л., 1973.
42. Радлов В.В. ОСТН., 2 часть, IV том, СП(6), 1893.
43. Радлов В.В. Этнографический обзор турецких племен Сибири и Монголии. Иркутск, 1929.

44. Радлов В.В. Образцы народной литературы северных тюркских племен (Собраны В.В. Радловым). Ч. VII. Наречия Крымского полуострова. – СПб, 1896.
45. Радлов В.В. ОСТН., 1 часть, 1 том, СП (6), 1893.
46. Рашид-ад-Дин. Сборник летописей. Т. 1, Книга первая., М.-Л., 1952.
47. Сагидуллин М.А. Семантико-этимологический словарь сибирско-татарских этнопонимов. Казань, 1987.
48. Саттар Муллиле Г. Татар исемнерэ ни сойли? Казан, 1998.
49. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на буквы «Б», М., 1978.
50. Сумбатзаде А.С. Азербайджанцы – этногенез и формирование народа. Баку, 1990.
51. ССГРПН, 1994.
52. Тадыкин В.П. Этимология этнонима мундус//Языки, духовная культура и история тюрков: традиции и современность. В 3-х томах, Казань, 1992.
53. Татарская грамматика в трех томах, Казань, 1993.
54. Тумашева Д.Г. Языковые и этнические связи сибирских татар//Советская тюркология, 1987.
55. Турдалиева Ш. Родоплеменное деление кыргызов по материалам Ч.Валиханова. Бишкек, 1994.
56. Фролов Н.К. Тюркские этнонимы междуречья Тобола и Ишима//Этническая история Сибири и сопредельных территорий. Омск, 1992.
57. Фролов Н.К. Типы антропонимов на карте Тюменской области//Лингвистические исследования, Тюмень, 1976.
58. Хабичев М. Карачаево-балкарское именное словообразование. Черкесск, 1971.
59. Чвырь Л.А. Заметки об этническом самосознании уйгуров //Этнографическое обозрение. М., 1994.

60. Шаниязов К. К вопросу расселения и родовых делений канглы. Этнографическое изучение быта и культуры узбеков. Ташкент, 1972.
 61. Швецов С. Горный Алтай и его население. Барнаул, 1900, Т. 1, вып. 1.
 62. Ямаева Е.Е. К проблеме расшифровки фольклорного текста (Темем-кыс – прародительница теленгитов) // Социально-экономические проблемы развития города Горно-Алтайска до 2000 года. Горно-Алтайск, 1998.
- с) **internet saytlarında**
63. www.rambler.ru/http://turkoloq.narod.ru/indexdown.htm. Каракетов М. Дж. Хазарско-иудейское наследие в традиционной культуре карачаевцев
 64. www.turkoloq.narod.ru. Н.Х. Олмесов. Кумыкский язык и этнос. Вопросы их формирования.
 65. www.turkoloq.narod.ru. Кумыкский мир.
 66. www.turkoloq.narod.ru. Кумыкский мир. Из рукописи Головинского // Тверские ведомости, 1873, №5.
 67. www.turkoloq.narod.ru. Кумыки.
 68. www.kum.narod.ru
 69. www.turkoloq.narod.ru. Кумыкские тайны.
 70. www.rambler.ru. Племена кумыков. Тайны кумыкской этнонимии.
 71. www.http://turk.narod.ru
 72. www.turkoloq.narod.ru,
 73. www.Google.refine.kam.ru.
 74. www.yandex.ru. Nukus of the Net.
 75. www.turkoloq.narod.ru. Кумыкский мир. Из рукописи Головинского // Тверские ведомости, 1875, № 5.

Baba MƏHƏRRƏMLİ
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

**QIPÇAQ QRUPU TÜRK DİLLƏRİNİN
KÖK MORFEMLƏRİNDƏ
FONOMORFOLOJİ VƏ FONOSEMANTİK
DƏYİŞMƏLƏR**

Altay dil ailəsinə daxil olan türk dillərinin müxtəlif qrupları arasında yaranan səciyyəvi fonetik, leksik, morfoloji xüsusiyyətlərin yaranması tarixi hadisədir. Qıpçaq qrupu türk dilləri də özünəməxsus cəhətləri ilə digər türk dil qruplarından fərqlənir.

Qıpçaq qrupu türk dillərinin kök morfemləri ümumtürkoloji tədqiqatlarda müqayisəyə cəlb olunmuşdur. Bu tədqiqatlarda qıpçaq dillərinin materialları həm müqayisəli formada araşdırılmış, həm də bu qrupa daxil olan ayrı-ayrı türk dillərinin materialları şərh olunmuşdur. Ancaq kök morfemlərin ilkin heca strukturu haqqında türkoloqların vahid rəyi yoxdur.

Türk dilləri ailəsinin şimal-qərb qrupuna aid edilən qıpçaq dillərinin dialektlərini izlədikdə də diferensial fərqlər özünü göstərir. Yəni, qıpçaq qrupu türk dillərindəki kök morfemlərin fonomorfoloji divergensiyası nəinki ədəbi dillər, eifəcə də dialekt və şivələr səviyyəsində getmişdir. Qıpçaq qrupu türk dilləri arasında kök morfemlərin tədqiqata ən çox cəlb edildiyi dillər qazax və qırğız dilləridir.

“Etimoloji tədqiqatların nəzəriyyəsi və praktikasi” toplusunda A.T.Kaydarov və E.Z.Kajibəyovun müəllifi olduqları

məqalədə¹ də qazax dilinin kök sözlərinin təhlili verilmişdir.

A.T.Kaydarovun 1986-cı ildə yazdığı “Qazax dilində təkhecalı kök və əsasların strukturu” əsərində qazax dilinin materialları əsasında 3 minə yaxın kök söz müəyyənləşdirilmişdir. Əsərdə qazax dilində olan kök morfevlərin geniş təhlili verilmişdir. Müəllif bu qənaətə gəlmişdir ki, qazax dilində kök morfevlərin bir qismi “ölü” köklər şəklində qalmış, digər bir qismi isə öz formasını qoruyub saxlaya bilmişdir. Onun fikrincə, qazax dilində kök morfevlərin 6 tipi mövcuddur: *V, CV, VC, VCC, CVC, CVCC*. Həmin köklərin hamısı təkhecalıdır. Müəllifin hesablamalarına görə, qazax dilində olan kök sözlərin quruluş modeli ən çox *CVC* tipində özünü göstərir.

A.Kaydarov *V, CV, VC* formalarını daha qədim hesab edir və onun fikrincə, həmin formalar prototürk dövrünü əks etdirir. 5 fəsildən ibarət olan bu əsərdə kök morfevlərin fonoloji strukturu, struktur dəyişmələri, rekonstruksiya məsələlərinə toxunulmuşdur. Əsərdə qədim türk sözlərində səs əvəzlənmələrinin yaratdığı köklü dəyişmələr geniş təhlil olunmuşdur. Müəllif türk dillərinin materiallarından istifadə edərək qazax dilində kök morfevlərin strukturunu yaranma üsullarını dəqiq təyin etmişdir. Onun qənaətinə görə, türk dillərində elə köklər var ki, həmin köklərin onlarla fonetik variantı mövcuddur, lakin elə köklər də var ki, onlar yalnız bir formada təzahür edir².

¹Кайдаров А.Т.,Кажибеков Е.З. Из опыта этимологических исследований корневых моносиллабов казахского языка//Теория и практика этимологических исследований. М, Наука, 1985, с.42-46.

² Кайдаров А.Т. Структура односложных корней и основ в казахском языке. Алма-Ата, 1986,с.70

Qazax dilində qədim köklərin fonetik, morfoloji, semantik inkişafını izləyən A.T.Kaydarov həmin prosesin yaranma səbəblərini də açıqlamışdır. Tədqiqatçı *V, CV, VC* formalı kökləri daha qədim hesab edərək onların türk dillərinin tarixi inkişafını əks etdirdiyini göstərir¹.

J.A.Mankeyevanın 1991-ci ildə yazdığı “Qazax dilində fel əsaslı ilkin köklərin rekonstruksiyası” adlı əsəri də maraqlı tədqiqat işlərindəndir. O, qazax dilində 1000-ə qədər fel kökünü rekonstruksiya etmiş, 300-ə qədər “ölü” fel kökü müəyyənləşdirmişdir. J.A.Mankeyeva qazax dilinin kök morfevlərinin söz yaradıcılığı prosesindəki rolundan da bəhs edir. O, qeyd edir ki, ölü köklər üçün variativlik xarakterik haldır. Kökün müxtəlif fonetik variantlarının müqayisəsi köklərin asemantikləşməsi prosesinin təhlilinə kömək edir. J.A.Mankeyeva 35-ə yaxın model əsasında müəyyən etmişdir ki, qazax dilində 1000-ə qədər ikihecalı leksem, əslində, tarixi baxımdan düzəltmədir².

M.X.Axtyamov “Başqırd dilində təkhecalı köklərin strukturu və səs tərkibi” məqaləsində çağdaş başqırd dilində 749 təkhecalı kökün işləndiyini göstərir. Onun apardığı statistika göstərir ki, başqırd dilində təkhecalı köklər aşağıdakı quruluşda və saydadır: *CVC - 75%, VC - 15,6%, CVCC - 6,3%, CV - 1,6%, VCC - 1,2%, V - 0,3%*. Bu statistikaya əsaslanan müəllif başqırd dilində *VC* və *CVC* heca tiplərinin dominantlıq təşkil etdiyini göstərir. Həmin statistikaya əsas-

Кайдаров А.Т. Структура односложных корней и основ в казахском языке. Алма-Ата, 1986,с.181

²Манкеева Ж.А. Реконструкция первичных корней глагольных основ казахского языка. Алма-Ата, Гылым, 1991, с.116

lanan türkoloq ehtimal edir ki, türk dilləri üçün ilkin köklər CVC və VC quruluşlu monosillabik köklər olmuşdur.

B.M.Yunusəliyevin 1953-cü ildə müdafiə etdiyi “Qırğız leksikologiyası” (kök sözlərin inkişafı) adlı doktorluq dissertasiyası 1959-cu ildə kitab şəklində çap olunmuşdur. Həmin əsər qıpçaq qrupu türk dillərinin kök morfevlərinə həsr olunmuş ilk fundamental tədqiqat işlərindən biridir. Müəllif kök morfevlərin leksik-semantik inkişafını öyrənərkən onların omonimləşməsi məsələsinə xüsusi önəm vermişdir. Əsərin əvvəlində kök və kök söz anlayışlarının fərqi araşdırılır. Tədqiqatçının fikrincə, kök ancaq tarixi anlayışdır, kök söz isə müasir dildə sadə quruluşda olan əsaslardır. O, kök morfevlərin formalaşması prosesinə təqlidi sözlərin təsirindən də bəhs etmişdir. Tədqiqatçı alınma sözləri də kök morfevlər sırasında tədqiq edir.

Fikrimizcə, alınmaların da təhlilə cəlb olunması bu dəyərli əsərin qüsurlu cəhətidir. Çünki əsərin ikinci hissəsi “Kök sözlərin inkişafı” adlanır. Yəni, alınma sözlərin tədqiqat obyektinə çevrilməsinə ehtiyac yoxdur. Türkoloq burada kök morfevlər anlayışına həm diaxronik, həm də sinxronik aspektdən yanaşır.

B.Yunusəliyev qeyd edir ki, qırğız dili üçün tipik olan ilkin kök morfevlərin heca quruluşu aşağıdakı kimidir:

Samit+sait: *sa-* “fikirləşmək”, *yü-* “yükləmək”

Sait+samit: *at* “ad”

Sait: *u* “yuxu”, *o-* “fikirləşmək”

Samit+sait+samit: *suğ* “su”, *kel-* “gəlmək”.

¹Ахтямов М.Х. О структуре и звуковом составе односложных корней в башкирском языке//Тюркское языкознание. Ташкент, 1985, с.286-288.

Beləliklə, qırğız dilində kök morfevlərin tarixi inkişafını izləyən B.M.Yunusəliyev qırğız dilinin kök sözlərini dörd formada bərpa etmişdir: *samit + sait, sait + samit, samit + sait + samit, sait¹*. Beş fəsildən ibarət olan əsərdə qırğız dilinin materialları əsasında kök sözlərin geniş şərh verilmiş, problemin tədqiqi tarixinə nəzər yetirilmişdir. Burada kök sözlərin leksik-qrammatik inkişafı da tədqiq olunmuşdur.

B.Oruzbayevanın 1975-ci ildə “Sovet türkologiyası” jurnalında qırğız dilində VC (sait + samit) tipli kök morfevlərin struktur-morfoloji xüsusiyyətlərinə dair məqaləsi çap olunmuşdur. Məqalədə qırğız dilinin VC quruluşlu kök morfevlərinin tarixi inkişafına nəzər salınmışdır².

N.Dmitriyevin 1940-cı ildə yazdığı “Qumuq dilinin qrammatikası”, 1948-ci ildə yazdığı “Başqırd dilinin qrammatikası”, N.A.Baskakovun 1940-cı ildə yazdığı “Noqay dili və onun dialektləri”, 1952-ci ildə yazdığı “Qaraqalpaq dili” əsərlərində də qıpçaq qrupu türk dillərində kök morfevlər mövzusunda toxunulmuşdur. Bir sözlə, ayrı-ayrı qıpçaq dillərinin qrammatikalarına həsr olunmuş əsərlərdə əhatəli olmasa da, kök morfevlərin ilkin strukturu məsələsi şərh edilmişdir.

İ.A.Batmanovun 1940-cı ildə yazdığı “Qırğız dilinin qrammatikası” əsərində fellərin təmsalında qırğız dilinin ilkin kökləri analiz edilmişdir. N.A.Baskakovun və İ.Batmanovun həmin qrammatikalarında müvafiq olaraq qaraqalpaq və qırğız dillərində olan kök morfevlərin fonetik strukturu təhlil olunmuşdur.

¹ Юнусалиев Б.М. Киргизская лексикология. Фрунзе, 1959, с.50-51.

² Орузбаева Б. О структурно-морфологических особенностях корневых морфем типа ГС в киргизском языке// СТ, Баку, 1975, №5.

A.A.Yuldaşev başqırd dilinin fellərinə həsr etdiyi əsərdə¹ müasir başqırd dilində 200-ə qədər fel kökünün təkhecalı olduğunu qeyd edərək, həmin fel köklərinin əsas hissəsinin qapalı, yalnız cüzi hissəsinin açıq hecalı olduğunu göstərir: CVC formalı kök fellər: *hat-* “satmaq”, *yıy-* “yığmaq”, *bıs-* “kəsmək”, *bül-* “bölmək”, *höy-* “sevmək”, *hau-* “sağmaq”, *töş-* “yıxılmaq”. Müəllif göstərir ki, VC tipi başqırd dilində azdır: *ör-* “hürmək, əsmək”, *ot-* “udmaq”, *im-* “əmmək”, *or-* “vurmaq”, *iç-* “əsmək”, *es-* “içmək”. CVCC tipli fellər: *tart-* “çəkmək”, *yırt-* “deşmək”, *kayt-* “geri dönmək”, VCC tipli fellər: *art-* “artmaq”, *əyt-* “demək”. Türkoloq, düzgün olaraq, qeyd edir ki, başqırd dilində olan bütün təkhecalı fellərə ilkin köklər kimi baxmaq olmaz, məsələn, *kayt-* “qayıtmaq”, *əyt-* “demək”, *yırt-* “yırtmaq”, *hın-* “sınmaq” və sair bu tipli köklər tarixən düzəlmədir².

Qıpçaq qrupu türk dillərinin kök sözlərini Azərbaycan və ya ümumiyyətlə, oğuz qrupu türk dilləri ilə müqayisə etdikdə fonetik fərqlər aydın müşahidə olunur:

	<u>Azərbaycan</u>	<u>qaraqalpaq</u>
<i>d~t</i>	<i>daş-</i>	<i>taş > *taş</i>
	<u>Azərbaycan</u>	<u>tatar</u>
<i>o~u</i>	<i>don</i>	<i>tun > *ton</i>
	<i>toy</i>	<i>tuy > *toy</i>
	<i>ot</i>	<i>ut > *ot</i>
	<u>Azərbaycan</u>	<u>qırğız</u>
<i>x~q</i>	<i>ax-</i>	<i>aq-> *ak</i>

¹Юлдашев А.А. Система словообразования и спряжение глагола в башкирском языке. Издательство АН СССР, М., 1958, с.195.

² Yənə orada s..21-24.

<i>ş~s</i>	<i>aş</i>	<i>as > *as</i>
	<i>daş</i>	<i>tas > *taş</i>
	<u>türk</u>	<u>qırğız</u>
<i>y~ç</i>	<i>yıl</i>	<i>çıl > *yıl</i>
	<u>türk</u>	<u>başqırd</u>
<i>o~u</i>	<i>ok</i>	<i>uk</i>
	<i>oy</i>	<i>uy</i>
	<i>o</i>	<i>ul</i>

Azərbaycan dilində söz köklərində anlautda *h* və *v* səs-lərinin protetik səs olması qırğız dili ilə müqayisədə ortaya çıxır: Azərbaycan *hər* — qırğız *ar*, Azərbaycan *vur* — qırğız *ur*.

Türkologiyada hələ də mənşəyi dəqiq müəyyənləşdirilməyən kök morfevlərdə ilkin uzanma hadisəsi, az da olsa, çağdaş qıpçaq qrupu türk dillərində (əsasən qırğız dilində) müşahidə olunur. Sonrakı (ikinci) uzanma hadisəsi də qırğız dilində mövcuddur: *too* “dağ” > **tağ*, *saa-* “sağmaq” > *sağ*, *tuu-* “doğmaq” > *toğ-*. Həmin uzanma hadisəsi faktlardan da göründüyü kimi, reduksiya (səs düşümü) hadisəsi ilə bağlıdır.

N.K. Dmitriyev “Qumuq dilinin qrammatikası” (1940) əsərində qədim türk yazılı abidələrinə əsaslanaraq karlaşmanı birinci qəbul edən dilçilərə etiraz edərək göstərir ki, həmin fakt həlledici deyil. O, qumuq dilinin materiallarına əsaslanaraq cingilti-ləşməni ilkin hesab edir¹. Çünki çağdaş qumuq dilində oğuz qrupu türk dillərindən fərqli olaraq cingilti-ləşmə daha güclüdür. Məsələn, Azərbaycan, türk *kışı* - qumuq *qışı*.

¹ Дмитриев Н.К. Грамматика кумыкского языка. М-Л, 1940, с.14-15

N.K.Dmitriyev qumuq dilini ona areal cəhətdən yaxın olan noqay dili ilə müqayisə edərək qumuq dilində cingilti-ləşmənin daha güclü mövqeyə malik olduğunu müəyyənləşdirmişdir:

qumuq	noqay
<i>qun</i>	<i>kun</i>
<i>qet-</i>	<i>ket-</i>
<i>quç-</i>	<i>kuş-¹</i>

Müqayisə üçün qeyd edək ki, Azərbaycan dilində kök morfevlərdə anlautda *d* ilə deyilən sözlər çağdaş qumuq və noqay dillərində *t* ilə deyilir:

Azərbaycan	qumuq	noqay
<i>daş</i>	<i>taş</i>	<i>tas</i>
<i>diş</i>	<i>tiş</i>	<i>tis</i>

Bu müqayisələr bir daha sübut edir ki, oğuz qrupu türk dillərinə nisbətən, qıpçaq qrupu türk dillərində kök sözlərdə karlaşma daha çox mühafizə olunmuşdur. Bu karlaşma qədim türk söz kökünün səciyyəvi əlamətlərindən biridir.

N.K.Dmitriyev göstərir ki, qumuq dilindəki *b~m* əvəzlənməsi bu dili qıpçaq qrupu türk dillərinə aid dil xüsusiyyəti kimi bir daha səciyyələndirir².

Qumuq dilinin kök sözlərində anlautda *q~x* əvəzlənməsi də xarakterik haldır.

N.A.Baskakov "Qaraqalpaq dili" (1952) əsərində qaraqalpaq dilinin kök sözlərini iki qrupa ayırır: 1) Birinci yaranan köklər, yəni ilkin köklər, məs.: *at, kol, al-, sal-*; 2) ikinci yaranan, yəni tarixən düzəltmə köklər: *ay+t-, kar+ın, or+un*.

¹Дмитриев Н.К. Грамматика кумыкского языка. М.-Л, 1940, с.14-15

²Yenə orada. s.16

O, qaraqalpaq dilində ilkin kök morfevlərə bu quruluşlu kökləri aid edir:

C+V+C: *tas, kel-*

V+C: *at, al-*

C+V: *je-, de-*

-V-: *e-* "olmaq".

Türkoloqun fikrincə, qaraqalpaq dili üçün bu qədim kök formaların ən əskisi C+V+C heca tipidir. Çünki bu heca tipi ən əski kök strukturunu özündə ehtiva edir, digər üç heca tipi sonralar yaranmışdır. O belə hesab edir ki, çağdaş qaraqalpaq dilindəki *V+C* hecalı kök morfevlər məhz (C)+*V+C* formalı köklərdə ilkin samitin reduksiyası nəticəsində yaranmışdır. Məsələn, qaraqalpaq *bol-* oğuz dillərində *ol*.

N.A.Baskakovun ehtimalına görə, bu tipli köklər anlautda əsasən *h, y, v* samitlərinin düşməsi nəticəsində yaranmışdır. *C+V* tipli köklərdə isə axırıncı samit düşmüşdür: *C+V+(C)*. Müəllif göstərir ki, *CV* kök forması həm qaraqalpaq, həm də digər türk dillərində çox az müşahidə olunur. Qaraqalpaq dilində bu formalı ancaq iki söz var: *ce-* (*ye-*), *de-*. Tədqiqatçıya görə, görə, həmin köklərin sonunda tarixən *y* samiti olmuşdur¹. O, irəli sürdüyü fikri əsaslandırmaq üçün qaraqalpaq dilində həmin kök feldən düzəlmə bəzi sözlərdə bu halın müşahidə olunduğunu qeyd edir: *ceymen-//ciymen* "yeyəcəyəm"; *der-//diyer* "deyə". Türkoloqun fikrincə, axırıncı *-V-*(səit) heca forması da tarixən (*C+V+C* kök formasından reduksiya və ilkin samitin düşməsi nəticəsində yaranmışdır.

¹Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. ч.2. Фонетика и морфология. Москва, 1952, с.100

N.A.Baskakov sonrakı tədqiqatlarında da həmin fərziyyəni davam etdirmişdir. Lakin onun bu ideyası əksər türköloqlar tərəfindən tənqid olunmuş, dəstəklənməmişdir. Alim əski türk abidələrində *CVC* heca strukturunun daha çox işlənməsinə əsasən həmin heca tipini ən qədim türk söz kökü hesab edirdi. N.A.Baskakov bu məsələdə daha çox statistikaya əsaslanırdı.

N.K.Dmitriyev bəzi türköloqlardan fərqli olaraq, 1940-cı ildə yazdığı “Qumuq dilinin qrammatikası” əsərində türk dillərində ən qədim kök sözlərin çoxhəcalı olması qənaətinə gəlmişdir¹.

Müqayisə üçün qeyd edək ki, tədqiqatçılar hind-Avropa dilləri üçün praformaları əsasən *CVC* formasında bərpə edirlər. Avropa dilçiliyində Benvenist-Kuriloviçin larinqal nəzəriyyəsinə əsasən, *CV* və *VC* heca tipləri *CVC* formasının təkamülü nəticəsində yaranmışdır². E.Makayev qeyd edir ki, hind-Avropa dillərində samitlərin ilkin və bütün saitlərin isə sonradan yaranması fikri düzgün deyildir³. Marahlı fakt ondan ibarətdir ki, türk dillərindəki təkhecalı sözlər monqol dillərində ikihəcalı şəkildədir, məsələn, türk *ər* - monqol *əṛə*, türk *av//ov* - monqol *ava*, türk *quc*-monqol *quci*-.

N.K.Dmitriyev də, Q.Ramstedt də monqol dillərindəki həmin ikihəcalı variantları birinci hesab edir, məhz monqol dillərində qədimliyin qorunduğunu ehtimal edirlər. Q.Ram-

¹Дмитриев Н.К.Грамматика кумыкского языка. М. -Л., Изд-во Академии Наук СССР, 1940, с.157

²Гамкрелидзе Т., ИвановВ.В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Тбилиси. Т.1, Изд-во Тбил.ун.-та, 1984, с.249; Макаев Э. Структура слова в индоевропейских и германских языках. М., Наука,1970, с.151

³Макаев Э. Структура слова в индоевропейских и германских языках. М., Наука, 1970, с.141.

stedt tunqus-mancur və monqol dillərinin türk dillərindən daha əvvəl yarandığını iddia edir. Q.Ramstedt də N.Dmitriyev kimi, monqol dillərinin faktlarına əsaslanaraq ikihəcalı kökləri ilkin hesab edir. O, Altay dillərində olan kök morfevləri altı quruluşda bərpə edir: *V, CV, VC, CVC, VCC, CVCC*¹.

Türkölogiyada kök morfevlərin qədim strukturu məsələsində, düzgün olaraq, üstünlük təkhecalılığa verilir ki, biz də həmin fikrin tərəfdarıyıq. Yəni qədim söz kökləri monosillabizmdən çoxhəcalılığa doğru inkişaf yolu keçmişdir. Çünki hər şey sadədən mürəkkəbə doğru inkişaf edir. Əksinə inkişaf olmur. Məntiq də, fəlsəfə də, dilin ümumi qanunauyğunluqları da bunu sübut edir.

Türk dillərinin ilkin yazılı qaynaqları olan Orxon-Yeni-sey abidələrinin dilində kök ad və fellərin əksəriyyəti təkhecalıdır: *öt-* “öyüd”, *ög-* “öyrənmək”, *öz* “dərə”, *öy-* “öyrənmək”, *kat-* “qatmaq”, *küt-* “gözləmək”, *id-//id-* “göndərmək”, *ərk* “güc, qüvvə”, *ba-* “bağlamaq”, *öd* “vaxt”, *il-//al-* “qazanmaq”, *qız-//kız-* “qızmaq”, *ki* “geri” və s.

Tarixi qaynaqlarda, qədim abidələrdə ancaq sait – *V* formasında işlənən köklər də işlənmişdir. *ö-* “duymaq, düşünmək”, *ü-* “yığmaq, birləşdirmək”, *u-* “bacarmaq, güclü olmaq”, *ı* “ağac, meşə, kol”. Fikrimizcə, bu tipli, yəni *V* (sait) quruluşlu köklər kök morfevlərin ən qədim heca strukturlarından biridir. Qıpçaq qrupu türk dillərində, az da olsa, belə köklər mövcuddur. Bu dillərdə qədim *V* (sait) quruluşlu köklərin əksəriyyəti asemantikləşmişdir: məs., *u* “yuxu” morfemi qırğız dilində *uyku* sözündə fuziallaşmışdır.

¹ Ramstedt. Г.И. Введение в алтайское языкознание, М., 1957, с.25-27.

Türkoloji ədəbiyyatda V (sait) tipli köklər qədim söz formalarına aid edilir. Çağdaş türk dillərində belə köklər digər heca tiplərinə nisbətən çox azdır. Tarixi qaynaqlara əsaslanaraq, fərz etmək olar ki, vaxtilə bu heca tipinə malik kök sözlər kəmiyyətcə çox olmuşdur. Qazax türkoloqu A.T.Kaydarov V (sait) quruluşlu kökləri prototürk dövrünün əlaməti kimi xarakterizə edir¹. A.M.Şerbak isə qeyd edir ki, onların başlanğıc kök olduğunu və ya hər hansı bir strukturun dəyişməsi nəticəsində yarandığını söyləmək mübahisəlidir. Buna görə də onların mənşəyi naməlumdur (SFTY, 142). V quruluşlu köklər çağdaş qaraqalpaq dilində də müşahidə edilir. Belə köklərin də bir çoxu sonradan yaranmadır. Belə ki, qaraqalpaq dilində *e-* “olmaq” mənasındadır (Azərbaycan dilindəki *idi* hissəciyinin variantı kimi): *men auruu edim*: “mən xəstə idim” (KRS, 185). Ancaq tarixi baxımdan həmin söz *er//ir-* “çatmaq” fel kökündən yaranmışdır.

Digər V (sait) quruluşlu köklər aşağıdakılardır:

ü “ev, ailə” barabın (baraba) tatarlarının dilində²,

ı “nə” qırğız dilində (Kir.RS,237),

ü “ev” tatar dialektlərində³ törəmə kökdür, *ü* > **öy//üy* “ev”,

u “o” tatar dialektlərində⁴, bu kök də sonradan törəmədir: *o//u* > **ol*,

u “zəhər” qazax dilində⁵;

¹ Kayдаров А.Т. Структура односложных корней и основ в казахском языке. Алма-Ата, 1986, с.146.

² Дмитриева В. Язык барабинских татар. Л., Наука, 1981, с.193.

³ Tatar telenen dialektoloqik süzleqe. Kazan, Tatarstan kitap nəşriyyatı, 1969, с.556.

⁴ Yenə orada. s.451.

⁵ Kayдаров А.Т. Структура односложных корней и основ в казахском языке. Алма-Ата, 1986, с.293.

e- “olmaq” Altay dilinin tatar-çalkan dialektində¹;

ü “ev” Altay dilinin tuba-kiji dialektində².

Tədqiqatlar göstərir ki, təkhecalı söz kökləri ilkin dil elementləri kimi lüğət tərkibinin zənginləşməsində baza rolunu oynamışdır. Hər bir təkhecalı söz kökü inkişaf edərək yüzlərlə yeni lüğət vahidi əmələ gətirmişdir. Ona görə də təkhecalı ilkin köklərin əksəriyyəti öz qədim formalarını tam qoruyub saxlaya bilməmişdir³.

Araşdırmalarımızın nəticələri sübut edir ki, qədim türk kök morfolojiyalarının yalnız bir heca modelindən ibarət olması nəzəriyyəsi özünü doğrultmur. Buna görə də, biz türk kök morfolojiyalarının aşağıdakı heca tiplərində olduğunu ehtimal edirik:

V (sait), CV (səmit+səit), CVC (səmit + səit + səmit), VC (səit+səmit).

Digər heca modelləri bu kök hecalardan törəmədir. Qıpçaq qrupu türk dillərində bu heca formaları içərisində ən məhsuldarı CVC formalı köklərdir.

Tarixən türk dillərində ən qədim söz köklərindən biri də CV(səmit+səit) quruluşunda olan köklər olmuşdur. Ancaq müasir türk dillərində bu quruluşda olan kök sözlər nisbətən azdır. Bəzi türkoloqlar (B.Yunusəliyev, A.Zayonçkovski, A.Kononov, A.Kaydarov, V.Kotviç, Q.Kazımov) belə formada olan kökləri ilkin kök forması kimi qəbul edirlər.

¹ Баскаков Н.А. Северные диалекты Алтайского (ойротского) языка. - Диалект Лебединских татар чалканцев (куу-кижи), Москва, Наука, 1985, с.228.

² Баскаков Н.А. Диалект черневых татар (туба-кижи). Северные диалекты Алтайского(ойротского) языка. Москва, Наука, 1966, с.162.

³ Xəlilov B. Fellərin ilkin kökləri. Bakı, ADPU, 1998, s.59.

Qıpçaq dillərində də belə köklər azdır: qaraqalpaq *je-* “ye”, *de-*, qumuq *şu, şo*, tatar *su, su-* “sağmaq”, *su-* “saymaq”, *bu*, başqırd *ni* “nə”, qazax *ju-* “yu”, *je-* “ye”, Altay *te-* “demək”.

Lakin onların bəziləri törəmədir, reduksiya (səs düşmə) nəticəsində yaranmışdır. Məsələn, tatar dilindəki *bi* “knyaz” sözü *bay//biy//beg* kökündən *y* samitinin düşməsi nəticəsində yaranmışdır və ya tatar dilindəki *su* sözünün qədim variantları *suv//suq//sub* şəklində olmuşdur. Qazax dilində *suv*, başqırd dilində *hiv* şəklində ilkin heca qapalılığı qorunmuşdur. Tatar dilində isə reduksiya nəticəsində *su* forması qalmışdır. Maraqlıdır ki, həmin söz çin dilində *şhue//şhuy*, saxur dilində *şan* (s~ş) şəklindədir. Barabin (baraba) tatarlarının dilində CV quruluşlu *kü-* “qovmaq”, *kü* “musiqi”, *yu-* “yığmaq”¹ sözləri işlənir.

Qıpçaq qrupu türk dillərində VC tipli köklər də var: başqırd: *il* “ölkə”, *et* “it”, *es* “qarın”, *uk* “ox”, *ul* “oğul”, *ul* “o”, *uy* “fikir”, *öç* “yuxarı hissə”, *öy* “ev”, *uy* “dağlar arasında dərə”, qırğız: *at-* “tullamaq”, *ir-* “qırmaq”, *is-* “içmək”, qazax: *er-* “izləmək”, *em* “müalicə, dərman”, *er* “kişi”, *ər* “hər”, *öy* “ev”, tatar: *il* “kənd”, *en//ön* “səs”, *ut* “od”, Altay: *uk-* “eşitmək”, *ur-* “tökmək, qoymaq”, *ün* “səs”, *ür-* “hürmək”, *eş-* “yemək”, qaraqalpaq: *oy* “xəndək”, *is* “iş”, *qu-muq:* *ot* “od”, *et-* “etmək” və s. Bunlardan da bəziləri ilkin deyil, sonradan törənmədir, məsələn, *ul* “oğul” kökü *oğul* sözünün ixtisarı nəticəsində yaranmışdır.

Əski türk söz kökünün əsas heca strukturlarından biri də CVC (samit+sait+samit) heca tipidir. Bu quruluşda olan

¹Дмитриева В. Язык барабинских татар. Л., Наука, 1981, с.147, 155, 163.

köklərin bir qismi praformalarını mühafizə edə bilmişdir. Ancaq onların da bir qismi sonradan törənmədir.

Məsələn, başqırd dilində *bıs-* “kəsmək” feli törəmədir, *bi-* kökündən yaranmışdır, uйğur dilində indi də *bi-* şəklində işlənir. Digər CVC (samit + sait + samit) heca tipli köklər: qırğız *cap-* “bərək qaçmaq”, *bök* “təpə”, *boz-* “qaçmaq”, *baq* “bağ”, *kir-* “girmək”, *bol-* “olmaq”, tatar *bay* “sahib, başçı”, *kuy* “qoyun”, başqırd *bar* “var”, *bez* “biz”, *kün* “dəri”, *küp* “çox”, *kaş* “qaş”, *kot* “qəlb, xoşbəxtlik”, *hüz* “söz”, *höt* “süd”, *hat-* “satmaq”, *tin* “qəpik”, *tel* “dil”, qazax *kan* “qan”, *koy* “qoyun”, *koz-* “cəlb etmək, qıcıqlandırmaq”, *kol* “qol”, Altay *kon-* “gəcələmək”, *kel-* “gəlmək”, *men* “mən”, *bar-* “getmək, çatmaq”, *çık-* “çıxmaq”, *kıs* “qız”, qaraqalpaq *kıs* “qış”, *jay* “yay”, qumuq: *qel* “gəlmək”, *qun* “gün”, *tav* “dağ”, *kol* “göl” və s.

Qıpçaq qrupu türk dillərində kök morfolojiyada *ş>s* keçidi əsasən qazax, qaraqalpaq, noqay dillərində müşahidə olunur.

T.A.Bertaqayev qıpçaq dillərində müşahidə olunan *ş-s* əvəzlənməsini qədim runik abidələrində yad dillərin təsiri ilə izah edənlərin əleyhinə çıxır. O bu hadisəni türk konsonantlarının eyalusiyası ilə əlaqələndirir¹.

Mövqeyinə görə, türkologiyada kar samitlər güclü, cingiltili samitlər isə zəif səslər hesab olunur. Kök morfolojiyada anlautda (söz əvvəlində) *h*-laşma qıpçaq qrupu türk dillərində ən çox başqırd dilində özünü göstərir. Başqırd dilindəki bu fonetik xüsusiyyət Cənubi Azərbaycanı yaşayan

¹Бертагаев Т.А. Морфологическая структура слова в монгольских языках. М., Наука, 1969, с.292.

xalacların dilində də müşahidə olunur¹. Türkologiyada bu hadisə ərəb-fars, tunqus-mancur dillərinin təsiri ilə izah olunur. Anlautda *j*-laşma isə daha çox qazax və qaraqalpaq dillərinin kök sözləri üçün səciyyəvidir: *qazax jil* “il”, *jer* “yer”, *jet* “yetmək”, *jür* “yüyürmək”, *qaraqalpaq jol* “yol”, *jaz* “yay”.

Qıpçaq qrupu türk dillərindəki dil faktlarını digər türk dilləri ilə müqayisə etdikdə müasir dövrdə quruluşca sadə hesab olunan bir çox söz köklərinin, əslində, diaxronik baxımdan düzəltmə olduğu anlaşılır. Məsələn, Azərbaycan dilində işlənən *dayı* sözü qırğız dilində indi də işlənən *tay* “ana xətti üzrə qohum” sözündən yaranmışdır. Yəni karlaşmanın birinci yarandığını və CVC heca tipinin CVCV heca tipindən daha öncə təşəkkül tapdığını nəzərə alsaq, *dayı* sözünün düzəltmə olduğunu görmək mümkündür. Qırğız dilində *tay eçe* “ananın bacısı”, *tay ata* “ana tərəfdən olan baba”, *tay ene* “ana tərəfdən olan nənə” mənalarındadır (Kir. RS, 476). Qazax dilində *kayna-* (“qaynamaq”) *feli* > **qay* kökündən, *karğ-* (“tullanmaq”) **qar-* kökündən, *bağın-* (“təbə olmaq”) > *bay* kökündən, *buyır-* (əmr etmək) > **buy-* kökündən təşəkkül tapmışdır, qazax dilindəki *iter-* (“itələmək”) felinin kökü xakas dilində *it-*, yakut dilində *üt-* formalarında qalmışdır².

Çağdaş qıpçaq qrupu türk dillərində fərqli heca tipiəri vardır. Məsələn, qazax dilində *sait+sait+samit* (*uul* “oğul”) heca tipi var ki, Azərbaycan dilində belə heca quruluşlu kök yoxdur.

¹Budaqov B., Qeybullayev Q. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı, Oğuz eli, 1988, s.295.

²Манкеева Ж.А. Реконструкция первичных корней глагольных ос-нов казахского языка. Алма-Ата, Гылым, 1991, s.90.

Qıpçaq qrupu türk dillərində qədim söz yaradıcılığının aparıcı üsullarından olan fonomorfoloji üsul kök sözlərdə indi də müşahidə olunur. A.A.Yuldaşev başqırd dilinin kök fellərini təhlil edərək bu qənaətə gəlir ki, eyni köklərdə fonetik variantın yaranması mənə fərqlinin yaranması üçün şərait yaradır. Səs variantları mənə variantlarının ifadəsi üçün əsas potensial vasitədir: *kör-göz*, *huk* “zərbə vurmaq” – *hük* “da-laşmaq”. O, qıpçaq qrupu türk dillərində müşahidə olunan *ş~s* keçidində *s*-laşmanı ikinci hesab edir: məsələn: *eşit-esit*. Onun fikrincə, həmin hadisə fonetik dəyişmənin nəticəsində yaranmışdır. Alim kök morfevlərin formalaşmasında fonetik dəyişmənin bir neçə yolunu göstərdi: kök morfevlərdə səs əvəzlənməsi, türk dillərinin ilkin vaxtlarında və sonralar da özünü göstərən palatallaşma və postpalatallaşma, kökdə axır-ıncı və ya ilk səsin reduksiyası¹.

Qumuq dilində belə bir diferensiallaşma faktı var: *qök* “göy rəng” – *kok* “hava, səma”. Halbuki bu dilə qohum olan noqay dilində *kok* “səma, göy rəng” anlamlarındadır. Deməli, qumuq dilində də bəzi türk dillərində olduğu kimi, karlaşma hadisəsi kök sözlərdə semantik fərq yaradır². Bu faktlar da göstərir ki, əski kök morfevlərdə cingiltiəşmə və karlaşma türk dillərinin kök morfevlərində ən qədim söz yaradıcılığı üsullarından biri olmuşdur. Bəzi monosillabik söz kökləri qıpçaq qrupu türk dillərində fonosemantik divergensiyaya – ayrılıma məruz qalmışdır:

¹Юлдашев А.А. Система словообразования и спряжение глагола в башкирском языке. М., Изд-во Академии Наук СССР, 1958, с.21-27.

²Дмитриев Н. К. Грамматика кумыкского языка М.-Л., Изд-во Академии Наук СССР, 1940, с.14-15.

dart- çağdaş türk dillərində fərqli fonovariantlarda işlənir: *türk tart-*, *qaqauz daat-*, *özbək tort-*, *çuvaş turt-*, *tuva tirt-*, *qırğız, başqırd tart-*. Bu felin qədim forması *tart-* olmuşdur (DTS, 538). *dart-* feli qırğız dilində əsasən “itələmək, çəkmək, qonaqlıq vermək, hədiyyə vermək, çalmaq, etmək, əyləndirmək” anlamlarında işlənir. Aş *tart* “yemək vermək”, *surnay tart* “zurna çalmaq”, *çapan caap, at tarttı* “xələt və at hədiyyə etdi”. Ümumilikdə, bu sözün qırğız dilində 13 mənası var (Kir.RS,703). Başqırd dilində “itələmək, oxşar olmaq, üyütmək, əldə etmək” (BRS,510), noqay dilində “çəkmək, qonaqlıq vermək, vaxtı yubatmaq, cəlb etmək”: *onu tabiat tartadı* (RNS, 638). Qıpçaq qrupu türk dillərində *dart-* felinin mənası Azərbaycan dilindəki *çək-* felinin semantik yükünü daşıyır. Müqayisə edək:

Azərbaycan	başqırd
<i>siqaret çəkmək</i>	<i>təməke tarmay</i>
<i>anasına çəkmək (oxşamaq)</i>	<i>əməhəne tartmay</i>

Fikrimizcə, bu tip köklər (yəni CVCC formalı) sonradan törənmədir. Yəni onlar türk dillərinin sonrakı inkişaf mərhələsində yaranmışdır.

Çağdaş başqırd dilində bu felin “ifa etmək, musiqi alətinə çalmaq” mənası da var. Məsələn, *qarmon tartıy* “qarmon çalmaq”. Qırğız, qaraqalpaq dillərində də həmin mənada işlənir. Burada da *çəkmək* semantikasının izləri müşahidə olunur. Qaraqalpaq dilində *tart-* “çəkmək, itələmək, gərmək, geydirmək, cəlb etmək, düzmək, yaralamaq”: *kaçkır kozunu tarttı*: “canavar quzunu yaraladı”. Ümumilikdə, çağdaş qaraqalpaq dilində bu felin 21 mənası var (KRS, 624). Türkoloji ədəbiyyatda dəfələrlə qeyd olunmuşdur ki, türk dillərində söz köklərinin sonunda, yəni auslautda samit qoşalığı qədimliyi:

əks etdirmir. Ehtimal ki, *dart-* felinin ilkin forması **tar-+*it-* olmuşdur. Yəni bu kök iki arxaik kökün birləşməsindən yaranmışdır. Çünki əski türk fel kökləri ya CV ya da CVC formalı olmuşdur. Əslində, çağdaş türk dillərində işlənən *qorx-*, *dart-*, *qalx-*, *sürt-* tipli köklər tarixən ikihecalı olmuşdur.

A.M.Şərbak bu felin *tarat-*, A.Məmmədov isə *darıt-* formasından yaranmış olduğunu qeyd edirlər. N.Katanovun fikrinə istinad edən A.Məmmədov bu qənaətə gəlir ki, *sür-i-*, *dart-* tipli fellər iki kökün birləşməsindən yaranmışdır: *sür+üt*, *dar+it*, sonrakı *it-* kökü “göndərmək, buraxmaq” mənasında olan qədim *it-* felinin qalığıdır¹. Qeyd edək ki, *it-//id-//id-* feli Orxon-Yenisey abidələrində “göndərmək, yollamaq, yola salmaq” mənalarında işlənmişdir: *kağanladuk kağanın yitiri id-mis*” xaqan qoyduğu xaqanı sona yetirmiş” (Kül Tigin, Şərq tərəfi,30,72).

Əksər türkoloji tədqiqatlar sübut edir ki, çağdaş dövrimüzdə quruluşca sadə hesab olunan bəzi fel kökləri tarixən iki kökün birləşməsindən təşəkkül tapmışdır. Q.Bağırov, haqlı olaraq qeyd edir ki, türk, o cümlədən Azərbaycan dilində olan *apar-* sadə feli tarixən *alıp barmaq//varmaq* sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. O göstərir ki, həmin fel sintaktik yolla yaranmış *alıp-ber* fellərinin fonetik dəyişikliyi nəticəsində formalaşmışdır. Alimin fikrincə, qazax və qaraqalpaq dillərində işlənən *alıp-bar* fellərindən *appar-*, *alıp gei* fellərinin birləşməsindən isə *akel* felinin yaranmışına şübhə yoxdur². B.Xəlilov bu tip fellərin *samit + sait* köklərindən təşək-

¹Мамедов А.Тюркские согласные:анлаут и комбинаторика. Б., 1985, с.129-130.

²Баğıров Q. Azərbaycan dilində fellərin leksik-semantik inkişafı. Bakı, 1971, s.66.

kül tapdığını göstərir. O, Azərbaycan dilindəki *dart-*, *dürt-*, *yort-*, *yirt-* fellərinin eyni sinkretik kökün allomorflarına qrammatik ünsürlərin - şəkilçilərin birikməsi yolu ilə yarıdığını qeyd edir¹.

çal- *qumuq* “kəsmək, dişləmək”: *kaban ayıvnu art budlarını çaldı* (Kum.RS,353), *qırğız* “bək zərbə vurmaq, kəsmək, sarımaq, bağlamaq, qarışdırmaq, aldatmaq” (Kir.RS, 838), *tatar* “kəsmək”, başqırd “kəsmək, doğramaq”(BRS, 460). *Altay* dilinin kumandı kiji dialektində *çap-* “kəsmək, örtmək” mənasındadır². M.Kaşğari bu sözün ilk mənalının “məlumat çatdırmaq, xəbər vermək, yerə atmaq, zərbə vurmaq” (MK, I,276), C.Klauson “yerə atmaq, yerə vurmaq” (GC, 417), V.Yeqorov “otu kəsmək, yolmaq” (ESÇY, 206) olduğunu göstərmişdir. Bu felin ilkin mənalı “zərbə vurmaq, yerə salmaq, söz çatdırmaq” olmuşdur (DTS, 137).

Fikrimizcə, türk dillərində işlənən *yol-//yul-// çul-* feli ilə *çal-* felinin kökü eynidir. Fonosemantik inkişaf nəticəsində (*ç~y*) *çal~yol* felləri müxtəlif leksik vahidlərə çevrilmişdir.

Müqayisə edək: *ot çalmaq - ot yolmaq*.

sal- feli *qumuq*: “yerə qoymaq, buraxmaq, təşkil etmək, vurmaq, mühasirəyə almaq, boşamaq”: *katının salmaq* “arvadını boşamaq” (Kum.RS, 279), *tatar* “tökmək, əymək, səpmək, çıxartmaq, içmək”: *aşlık salu* “buğda səpmək”, *beraz saldim* “bir az içdim”, *ayaktan salu* “ayaqqabını çıxartmaq” (Tat.RS,466), *qaraqalpaq* “qoymaq, vurmaq, naxış vurmaq, içmək”: *atka mindi de col menen salıp ketti* “ata mindi və yolla hərəkət etdi” (KRS, 559), *qırğız* “tikmək, əmizdirmək.

¹ Xəlilov B.Fellərin ilkin kökləri.Bakı,ADPU,1998, s.39

² Yenə orada.s. 266

hərəkət etmək, bala salmaq, qoymaq” (Kir.RS,559). Qədim praforması **sa-* olan bu felin qıpçaq qrupu türk dillərində fonosemantik diferensiallaşması baş vermişdir. Qədim türk dillərində *sal-* “tullamaq, gətirmək, çıxartmaq, qoymaq, atmaq” anlamlarında olmuşdur (DTS, 482). “Kitabi-Dədə Qorqud”da “sürmək” mənasındadır. *Yürüyübən kafərə at saldılar, qılıj urdular* (KDQ,121). C.Klauson bu sözün ilk mənasının “hərəkət etmək” olduğunu göstərir (GC,824).

yak-//yax- türk dillərində müxtəlif fonovariantlarda işlənir: *türk, türkmən yak-*, *qaraqalpaq çak-*, *Azərbaycan yax-*. Azərbaycan dilində *yandırmaq-yaxmaq* qoşa felində “yanmaq” mənası izini saxlamışdır. *Qumuq* “yandırmaq, sürtmək, ruh vermək, ürəkləndirmək” (Kum. RS, 389), *qaraqalpaq* “xoşuna gəlmək, sürtmək, ocaq qalamaq”: *ol mağan çaktı* “o mənim xoşuma gəldi”, *baldı nanğa çaktı* “balı çörəyə sürtdü” (KRS, 215); *yax-* qaqauz dilində “yandırmaq, od qalamaq”, türkmən dilində “əsəbləşmək, əzab vermək”, türk dilində “yandırmaq, öldürmək” mənalındadır.

Sözün ilkin praforması **yaq-* şəklindədir (DTS, 237). M.Kaşğarinin lüğətində “sürtmək, yaxınlaşmaq” (MK, III, 22), C.Klausonun etimoloji lüğətində isə “yaxmaq, yandırmaq, sürtmək” (GC,896) mənalarda verilmişdir. Fikrimizcə, *yan-*, *yax-*, *çax-* fellərinin kökü eynidir. Çünki *y~ç* əvəzlənməsi türk dillərində geniş yayılmışdır. Məsələn, *ıldırım çaxdı* ifadəsində “yanmaq” semantikasi Azərbaycan dilində mühafizə olunmuşdur.

Qədim qaynaqlardan məlum olur ki, bu fel kökü tarixən omonim olmuşdur. Çünki *yaxın* sözünün kökü də *yak-*dir olmuşdur. Moyun Çur abidəsində həmin formada işlənmişdir.

“Qədim türk lüğəti”ndə yax- felinin qədim mənələrindən biri kimi “yaxınlaşmaq” mənası verilmişdir. Deməli, yax- felinin ilkin mənələri “sürtmək, yandırmaq, yaxınlaşmaq” olmuşdur.

Bu kökün “yandırmaq” mənası Azərbaycan ədəbi dilində arxaikləşsə də, digər türk dillərində mühafizə olunmuşdur. Çağdaş türk dilində *yaklaşmaq* felində *yak* forması “yaxın” semantikasını mühafizə edə bilmişdir.

sür- feli *noqay*: “idarə etmək, həyata keçirmək”: *bir orunnan bir orunqa avısıp yüröv* “bir yerdə başqa yerə qaçmaq” (RNS,37); *qırğız*: “irəli getmək” (Kir. RS, 672), *tatar*: *sörü*–“göndərmək, qovmaq, sürgün etmək” (Tat.RS, 502).

sür- feli qədim **sü-* (qoşun çəkmək, ordu) sinkretk kökündən törəmişdir. Fikrimizcə, türk dillərində işlənən *yür-//yürü-//yüyür-* feli ilə *sür/sürü-* feli eyniköklüdür. Çağdaş yakut dilində həmin felin *süür-* forması “qaçmaq” mənasındadır. Faktlardan da görüldüyü kimi, çağdaş qıpçaq dillərində monosillabik fel kökləri morfosemantik divergensiyaya məruz qalmışdır. Tarixən fonetik səviyyədə baş verən parçalanmalar kök morfevlərin sürətli inkişafını təmin etmişdir. Həmin hadisə ilə paralel olaraq semantik istiqamətdə baş verən təkamül prosesi müasir türk dillərinin leksik qatında məlum ayrılmalara gətirib çıxarmışdır. Aparılan araşdırma göstərir ki, kök sözlərdə fonetik fərqlər artdıqca semantik fərqlər də güclənmişdir.

dur- feli türk dillərində aşağıdakı variantlarda işlənir: *türk, qaqauz*: *dur-*, *başqırd, tatar*: *tor-*, *qaraqalpaq, türkmən, qırğız, noqay*: *tur-*, *çuvaş*: *tar-*, *qazax*: *tür*. Görüldüyü kimi, *dur-//tur-* felinin anlautda kar variantı müasir türk dillərində daha fəaldır. Həmin fakt da cingiltiləşmənin sonradan yaranmışlığını sübut edir.

Həmin felin qıpçaq qrupu türk dillərində bu mənələri var: *qaraqalpaq*: “dayanmaq, durmaq, ayağa qalxmaq, yerləşmək, yaşamaq”: *sen aulda turasan ba?* “sən aulda yaşayırsanmı?”; “hansı qiymətə malik olmaq”: *kanşı turadı* “nəçəyədir?” (KRS,654); *başqırd*: “durmaq, yaşamaq” (BRS, 533); *qırğız*: “durmaq, yaşamaq” (Kir. RS, 767), *tatar* “ayağa qalxmaq, hansı qiymətdə olmaq” (Tat.RS, 547).

Yuxarıdakı faktlar göstərir ki, *dur-//tur-* felinin türk dillərində fərqli fonetik və semantik variantları yaranmışdır. Müasir Altay dilində də bəzi türk dillərində olduğu kimi “yaşamaq” mənasında işlənir. Türk dillərində işlənən *dur-//tur-* şəkilçisinin bu feldən yarandığı ehtimal olunur. Əksər türk dillərində “durmaq, dayanmaq, ayağa qalxmaq” mənələri aparıcı olsa da, digər fərqli mənələrin mövcudluğu differensiallaşma faktını təsdiq edir. Bu felin “yaşamaq” mənası əsasən qıpçaq qrupu türk dilləri üçün daha çox səciyyəvidir. Türkmən dilində “başlamaq” və “yaranmaq”, tuva və qaqauz dillərində “yaşamaq, yorulmaq”, digər türk dillərində “hər hansı dəyərə malik olmaq” tipli mənələrin yaranması çoxmənalılıq və omonimləşmə hadisələri ilə bağlıdır.

Qədim qaynaqlar sübut edir ki, bu felin *tur-* variantı daha qədimdir. Həmin felin anlautda (söz əvvəlində) cingiltili variantları sonradan yaranmışdır. “Qədim türk lüğəti”ndə “ayağa qalxmaq, durmaq, dayanmaq, arıqlamaq” tipli mənə variantlarında verilmişdir (DTS, 586-587). Deməli, hələ qədim dövrlərdən həmin fel geniş semantik yük daşımışdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında “yerindən qalxmaq, dayanmaq” anlamlarımdadır: *Bir gün Ulaş oğlu Qazan bəg yerindən turmuşdı* (KDQ,68), *Boz ayğır dəxi Beyrəgi görüb*

tayandı, iki ayağının üzərinə turdu, kişnədi (KDQ,60). Qədim uyğur dilində, cağatay türkcəsində *tur-* “dayanmaq” mənasında olmuşdur. İ.Batmanov Yenisey abidələrində *tur-* sözünün “yaşamaq” mənasında olduğunu göstərir¹. M.Kaşğarının lüğətində *tur-* feli “arıqlamaq” mənasında işlənmişdir: *at turdı*: “at arıqladı” (MK,II,198). XII-XIII əsrlərə aid təfsirlərdə *tur-* “dayanmaq, yaşamaq, gəlib çatmaq, ayağa qalxmaq” mənalarında işlənmişdir². Semantik təkamül nəticəsində bu felin mənası bəzi türk dillərində daralmış, bəzi türk dillərində isə, əksinə, genişlənmişdir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, digər dillərdə də bu kökün paralelləri müşahidə olunur: şumer *tur* “mal-həyvən saxlanan yer”, tunqus-mancur *tura* “torpaq”, moңqol *tura* “qala”.

az- feli çağdaş türk dilində “dənizin, çayın suyunun qabarması, daşması”. *Deniz azdı* -“dəniz daşdı”; “xəstəliyin təhlükəli vəziyyətə gəlməsi”-*Bazılarının bronşiti, bazılarının romantizması azmış* (A.Haşim); “təbiiyyəti pozulmaq”(TS, 169), qaraqalpaq dilində “yanılmaq, arıqlamaq çəşmaq; yorulmaq”: *akillinin atı azbas, tonu tozbas*: “ağıllının atı yorulmaz, paltarını cırılmaz”(məsəl) (KRS,22), qağauz dilində “irinləmək; çəşmaq” (QRMS, 30), başqırd dilində “pis hərəkət etmək, biabırçılıq etmək” (BRS, 23), çuvaş dilində “dəcəllik etmək, artmaq, əxlaqı pozulmaq, şiddətlənmək” (ÇRS,43), qumuq dilində “biabırçılıq etmək” (Kum. RS,52), qırğız dilində “yolundan çıxmaq, arıqlamaq, kasıblamaq” (Kır.RS,25) mənalarındadır. Qədim türk yazılı abidələrinin dilində bu mənada

¹Баязитова Ф.С. Говоры татар крянен в сравнительном освещении. Москва, Наука, 1986. с.84.

²Боровков А.Лексика среднеазиатского тefsира XII-XIII вв., М., 1963. с.311

larda işlənmişdir: 1)“yolu səhv salmaq”: *azıp jügrür erdim aju berdi jol* “mən yolu çəşdim, o mənə düz yol göstərdi”; 2) “səhv etmək, yolundan çıxmaq” (məcazi mənada): *konilikdə azmış özüüm*: “mən həqiqət yolunu azdım” (DTS, 72)

az- feli qazax, Altay, tuva, xakas, çuvaş dillərində *as-* şəklində işlənir.

XII-XIII əsrlərə aid təfsirlərdə bu fel “yolundan çıxmaq, yolunu itirmək” anlamlarında işlənmişdir (EŞÇY,33).

E.Sevortyan müasir türk dillərindəki *azaş-* və *adaş-* fəllərinin kökünün *az-* feli olduğunu göstərir (ESTY,I,95).

Hal-hazırda qaraqalpaq, başqırd, özbək dillərində *adaş-*, qazax, noqay dillərində *adas-*, çuvaş dilində *ataş-* fəlləri “səhv etmək, yolundan çıxmaq” mənalarında işlənir ki, bu söz də **az-* felinin derivatıdır.

Ehtimal ki, qədim abidələrin dilində işlənən *yaz-* (günah etmək, səhv etmək) feli ilə *az-* feli eyniköklüdür.

Türkoloq V.İ.Aslanov XV əsrə qədərki yazılı qaynaqlarda *yaz-* felinin “günah etmək, səhv etmək” mənalarında işləndiyini göstərir¹. N.A.Baskakov da *az-* (azmaq) və *yaz-* (səhv etmək) sözlərini eyniköklü hesab edir. Onun fikrincə, *yaz-* felində sonradan reduksiya nəticəsində *y* səsi düşmüşdür². Biz də bu qənaətdəyik.

V.Yeqorov *sataş-* (tatar), *hataş-* (başqırd), *sapaş-* (qazax) “ağılını itirmək” mənasında *çataş-* (qırğız) fəllərinin məhz *az-* felindən yarandığını qeyd edir (EŞÇY,36). Qədim

¹Aslanov V. *Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər. II cild* - Проблемы исторической лексикологии азербайджанского языка (Внутренняя реконструкция исконно тюркской лексики). Bakı, Elm, 2003, s.257

²Баскаков. Н.А. Историко-типологическая морфология тюркских языков. М., 1979. с.35

omonim kök söz olan *az-* felinin ilkin mənalardan biri də “arıqlamaq” olmuşdur. Həmin məna müasir qaraqalpaq dilində qorunmuşdur. Bu faktlar bir daha göstərir ki, qədim dövrə tarixi ekskurs etdikcə ilkin söz köklərində omonimlik səciyyəvi hal kimi müşahidə olunur.

Orxon-Yenisey abidələrində həmin fel “yanılmaq, səhv etmək, yolunu azmaq, xəyanət etmək” mənalarda işlənmişdir: *...bizinə yanılukın azundukın üçün kağam elti buyuruki, bəgləri yəmә ölti*: bizə qarşı xəyanət etdiyi üçün xaqanı öldür, əyanları, bəyləri də öldür (Gül Tigin,30,80). Türk dillərinə aid etimoloji lüğətlərdə həmin felin ilkin mənalari “yolunu səhv salmaq, yolu itirmək; çaşmaq” kimi izah olunmuşdur (GC, 278; ESÇY, 36; ESTY, 94; DTS, 72) Beləliklə, qıpçaq qrupu türk dillərində *az-//as-//yaz-*fonovariantlarında ayrılan bu felin mənasında fərqlənmələr yaranmışdır .

düş- felinin qədim forması **tüş-* olmuşdur. Müasir qaraqalpaq dilində indi də *tüş-* şəklində işlənir Həmin forma da, yəqin ki, **tü-*kökdən yaranmışdır. Çünki kök fellərdə CV tipi daha qədimdir.

Qaraqalpaq dilində “aşağı yenmək, yıxılmaq, dayanmaq, gecələmək, gəlmək”: *tars ete tüştü*: “gurultu ilə yıxıldı”, *men dostumdikine tüştüm*: “mən dostumgildə qaldım” (KRS, 664), tuva dilində “tökülmək, başlamaq, yıxmaq, dayanmaq”(Tuv.RS,186), özbək dilində “aşağı yenmək, dayanmaq, oturmaq”(URS,459), türkmən dilində “baş düşmək” mənalardadır.

Bu felin semantikasi ən çox müasir türk dilində genişlənmişdir. Çünki türk dilində həmin felin 30-a yaxın mənası vardır (TS, 590-591). Azərbaycan dilində olduğu kimi, bəzi qıpçaq qrupu türk dillərində də həmin fel “zəifləmək, arıq-

lamaq” mənasında işlənir ki, bu məna məcaziləşmə nəticəsində sonradan yaranmışdır.

“Orxon-Yenisey” abidələrində *tüş-//tüs-* “düşmək, yıxılmaq, yerləşmək” mənalarda işlənmişdir: *onlayı təgdi. Ol at anta tüstü.*: “hücum etdi”. O at orada yıxıldı (öldü) (Gül Tigin,30, 82). XII-XIII əsrlərə aid təfsirlərdə “yıxılmaq, aşağı düşmək, dayanmaq, baş vermək” mənalarda işlənmişdir: *ewindä bir katiñ iş tüşmiş turur*¹.

Etimoloji lüğətlərdə ilkin məna “yerə düşmək, aşağı enmək” hesab olunur (DTS, 600; GC, 558). *düş-//tüs-//töş-*formalarında tarixi modifikasiyalara məruz qalan bu kök felin semantikasında parçalanma yaranmışdır. Kök morfevlərdəki müxtəlif distribusiyalar, kombinator dəyişmələr prototürk dövrünün izləridir. Fərqli dil mühitləri, areal faktorlar divergensiyaların yaranmasını sürətləndirmişdir. Hətta dialektlər səviyyəsində həmin proseslər müşahidə olunur.

Ölü söz kökləri müasir sözlərin tərkibində daşlaşmışdır. Oğuz və qıpçaq qrupu türk dillərinin kök morfevlərini müqayisə etdikdə maraqlı faktlar ortaya çıxır. Məsələn, qədim **or-*“biçmək” feli qırğız dilində aşağıdakı sözlərdə mühafizə olunur: *oroq* “oraq”; *orum* “biçin”; *oruu* “biçin” (Kir. RS,328).

Maraqlıdır ki, Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, qırğız dilində *oraq* isminin etimoloji kökü olan *or-* “biçmək” feli müstəqil işlənir (Kir.RS,327). Azərbaycan dilində isə həmin kök arxaikləşmişdir. Belə ki, əgər Azərbaycan dilinin indiki vəziyyəti baxımından *oraq* sözü sadədirsə, müasir qırğız dili

¹Боровков А.Лексика среднеазиатского тѣфсира XII-XIII вв., М, 1963, с.320

baxımından düzəlmədir. Azərbaycan dilində ancaq etimoloji baxımdan *oraq* sözünü düzəltmə hesab etmək olar.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, *ar//ır//or-* “hərəkət etmək” prasemantikalı fel kökü qıpçaq qrupu türk dillərində morfonoloji dəyişikliyə məruz qalmışdır: başqırd dilində olan *arık* “arıq”, *arığan* “yorulmuş, zəifləmiş” (BRS, 52) sözləri qədim **ar-* “yorulmaq, zəifləmək” (PDP, 35; DTS,50) kökünün reliktini qoruyub saxlayır, qazax dilindəki *arşı-* “təmizlənmək”, *arı-* “yorulmaq”, *arba-* “qarğımaq”, *araanda-* “güclənmək” sözlərində də **ar//ır//or-* “hərəkət etmək” kökünün izləri var.

Qıpçaq qrupu türk dillərində asemantikləşən qədim söz köklərindən biri də qədim *ır//ar//ur//ir/er/or* formalarında şəxələnən **ar* (“su”) morfemidir. Tarixi inkişaf prosesində bu qədim söz kökü müxtəlif dillərdə fərqli fonosemantik variantlar qazanmışdır. Çünki ən qədim dillərdə həmin kök mövcuddur. Məsələn, qədim bask dilində *ur*, şumer dilində isə *hur* “su”, *uru* “su kanalı” mənasında işlənmişdir. Qədim xett dilində də *ur//ura* “su, çay” anlamlarında olmuşdur¹. Müxtəlif araşdırmalar aparılsa da, bu kökün etimologiyası, fonosemantik variantları, morfonologiyası indiyə qədər tam şəkildə öyrənilməmişdir.

Faktlar göstərir ki, həmin kökün işlənmə arealı çox geniş olmuşdur. Qədim *ar* “su” kökünün Ural-Altay dilləri ilə, ilk növbədə türk dilləri ilə bağlılığı bəzi müəlliflər tərəfindən qeyd olunmuşdur. Bu kök Ural-Altay, hind-Avropa, slavyan, İber-Qafqaz və digər dil ailələrində işlənməkdədir. Digər türk dillərində olduğu kimi, qıpçaq qrupu türk dillərinin

¹ Əhmədov T. Azərbaycan paleotoponimiyası. Bakı, 1985. s.49

də də həmin kökün izləri müşahidə olunur. Dilçiliyimizdə Ə.Haqqverdiyev, N.Əsgərov, B.Əhmədov, A.Rəhimov, *ar* kökünün “su” anlayışı ilə bağlılığını qeyd etmişlər.

Aparığımız araşdırma göstərir ki, həmin kök əksər türk dillərində yalnız birikmiş köklərin tərkibində qalaraq asemantikləşmişdir. Çağdaş türk dillərində işlənən *irmak//ırmaq* “çay”, *arx//arık* “kanal”, *araşan* “bulaq”, *aral* “ada”, *aray* “bataqlıq”, *arna* “su kanalı” sözlərində *ur//ar//ır//ir* (“su”) kökünün izləri var.

Müasir uyğur, qazax, tatar, başqırd dillərində *aruk* “suvarma kanalı”, türk dilində *arq//ark* “kanal, xəndək”, çağatay dilində *aruy//aruk* “su xətti, yarılmış yer”, xakas, yakut dillərində *arık* “ada”, özbək dilində *arık* “su yolu” anlamlarındadır. M.Fasmer etimoloji lüğətində *arx* sözünü türk mənşəli söz kimi izah edir (ESRY, I, 92). C.Klauson *arık//arığ//ark//arğ* sözünün “suvarma kanalı, su yolu” mənalarında hələ XI-XIII əsr türkdilli yazılı qaynaqlarda işləndiyini qeyd edir və bu sözün mənşəyini türk dilləri ilə bağlayır (GC,214).

Ən qədim türkdilli qaynaqlarda *aryq//aruy* “kiçik çay, su kanalı, çay kənarı” mənalarında olmuşdur (PDP, 360). “Qədim türk lüğəti”ndə *arıq* “çay,arx” anlamında verilmişdir: *er arıq qazdı* “kişi arx qazdı” (DTS, 52).

Azərbaycan dilinin Göyçay şivəsində *art* “arx” mənasındadır (ADL,18). Qədim türk abidələrində həmin söz *ark//arık* formalarında işlənmişdir. Əski türk söz köklərində *sait + samit + samit* quruluşlu köklərin yaranması sonrakı hadisə olduğundan *arx//ark* forması törəmədir.

E.Murzayev coğrafi adların izahlı lüğətində qeyd edir ki, Avrasiyada *ir* komponenti ilə başlayan bir sıra müəmmalı

hidronimlər vardır: *İrbit, İrqiz, İraqadi, İrtış*¹. B.Əhmədovun məlumatına görə, *aru* sözü oyrot dilində “su” anlamında işlənir².

Qazax dilində *arna* “çay qolu, magistral kanal” anlamındadır. Yəni çağdaş qıpçaq qrupu türk dillərində *ar/ır//ir* komponentli su adlarında həmin kökün izlərini görmək mümkündür. Xüsusilə, metateza hadisəsinin bu prosesdə tarixi rolu güclü olmuşdur. Həmin proses nəinki türk dillərində, eləcə də digər dünya dillərində də müşahidə olunur. Analogiya kimi göstərmək olar ki, türk dillərində işlənən *su//suv//suq* sözü monqol dillərində *us//usun* formasındadır.

“Qədim türk lüğəti”ndə *irkin* “bir neçə gün aramsız yağan yağış” mənasında verilmişdir (DTS, 212). E.Sevortyan *irmak* sözünün etimologiyası ilə bağlı qeyd edir ki, həmin söz guya *ır-“yırmaq”* felindən yaranmışdır. Onun qənaətinə görə, *ır-* feli ilə *yır-* “deşmək, yırmaq” kökü arasında əlaqə var (ESTY, I, 665). Fikrimizcə, E.Sevortyan haqlı olaraq, həmin sözün *arık* sözü ilə homogen olduğunu qeyd etsə də, onun mənşəyini düzgün izah etmir. Bu ehtimalözünü doğrultmur. Çünki *irmaq//irmak//irmak* (türk), *sırma* (çuvaş), *irmaq* (özbək), *yırmak* (qumuq) sözü çağdaş türk dillərində “çay, kiçik çay, çay yatağı, sel, su axını, körfəz, dərə” mənalarında işlənir. Yəni həmin söz bilavasitə su adlarının semantikasını əks etdirir və “su” mənası verən qədim *ar//ir//ır//ur//or* kökündən yaranmışdır.

¹Мурзаев Э.В. Словарь народных географических терминов. Москва, Мысль, 1984. с.56

²Əhmədov B. Azərbaycan dili şivələrində fono-semantik söz yaradıcılığı. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1994. s.94

Türk dialektlərində *irim* sözü “körfəz” mənasında işlənir. Şərqi türk dillərində *iren* sözü “su” anlamındadır (ESTY, I, 664). Q.Qeybullayevin qeyd etdiyinə görə, qədim skiflərin dilində *Arqimpas* “yağış ilahəsi” anlamında olmuşdur¹. Qazaxstanda da *Arıs* adlı çay və göl vardır. Qazax dilçisi E.N.Janpeisov da *Arıs* hidroniminin *ar* morfemindən yaranmış olduğunu qeyd edir². Qədim osmanlı dilində *araz* “su axını” mənasında olmuşdur (ESTY, I, 188). Vaxtilə Volqa və Ceyhun çaylarının adının *Araz* olması həmin sözün *su* semantikasına ilə bağlılığını bir daha sübut edir. Ə.Haqqverdiyevə görə də, türk dillərində *ar/az* sözü “su” anlamında işlənmişdir. O, *Araz* sözünün düzgün olaraq *ar* “su” sözündən yaranmış olduğunu qeydlərinə görə, türkdilli hidronimlərdə *ır//ar* komponentli su, çay adları var: *arışan* “mineral su”, *ari* “çay”, *arna* “kanal”³.

Qırğız dilçisi K.Konkobayev qırğız dilinin Pamir şivəsində *ar* kökünün “sahil, su ilə yuyulmuş çuxur” mənasında olduğunu göstərir⁴. Bir çox türk dillərində qədim **ar* “su” kökü *ir// or//ır* variantlarında şaxələnməmişdir. Əslində, müasir türk dillərində həmin kök fuziyaya məruz qalmışdır. Aparığımız araşdırma göstərdi ki, müasir türk dillərində bu kök yalnız bir çox sözlərin tərkibində qalmışdır, yəni müstəqil ləksəm kimi işlənmişdir. Belə bir fakt da həmin kökün qədimliyini sübut edir. Əski türk abidələrində *Ürünq* çay adı kimi

¹Qeybullayev Q. Azərbaycan türklərinin təşəkkül tarixindən. Bakı, 1994. s.140

²Жанпейсов Е.Н. Этнокультурная лексика казахского языка. Алма-Ата, Наука, 1989. с.116.

³Haqqverdiyev Ə.Ş. *Araz//“Türk dillərinə dair etimoloji və tarixi tədqiqatlar”*. Bakı, ADU nəşriyyatı, 1987. s.59-62.

⁴Конкобаев К. Топонимия Южной Киргизии, Фрунзе, Илим, 1980, с.116

qeyd olunmuşdur (QTAS, 120). Ural çayının adında, Urmiya gölünün adında da ur “su” komponenti mühafizə olunmuşdur. Ural *aral* “ada” sözünün çevrilmiş variantıdır.

Türk xalqlarının yayıldığı ərazilərdə *ur//ır//ir* komponentli çoxlu hidronimlər mövcuddur. Məlumdur ki, hidronimlər digər onomastik vahidlərlə müqayisədə qədimliyi daha çox qoruyub saxlayır, mühafizə edə bilir. Türkdilli xalqların yaşadıkları ərazilərdə *ur//ır* “su” komponentli sözlərin çoxluğu, hidronimlərin əksəriyyət təşkil etməsi həmin kökün türk mənşəli olması və ya ən azından Ural-Altay dillərinə aidliyi ehtimalını inandırıcı edir. O da məlumdur ki, hidronimlər digər onomastik vahidlərlə müqayisədə daha az dəyişmələrə məruz qalır. Qıpçaq qrupu türk dillərinin yayıldığı arealda da *ar//ur//or//ir//ır* komponentli hidronimlər geniş yayılmışdır. Faktları nəzərdən keçirək:

- Arqut* – Altay dağlarında Katun çayının qolu, Şərqi Qazaxıstanda
Aralsor – Qazaxıstanda göl,
Arasan – Qazaxıstan ərazisində çay,
Arıs – Qazaxıstan ərazisində çay,
Arıs – Qazaxıstan ərazisində göl (müqayisə edək: *Araz~Arıs*),
Urbulak – Qazaxıstanda çay
İrqız//İrqız – Qazaxıstanda çay
İrirkol – Qazaxıstanda göl
İirsu – Qazaxıstanda çay
Oralkol – Qazaxıstanda göl
Or – Ural çayının qolu, Qazaxıstanda,
Orkaş – Qazaxıstanda göl

- Uran* – Samara çayının bir qolu, Başqırdıstanda
Uri – Selenqa çayının bir qolu (Baykal gölünə tökülür)

Monqol dilində *aral*, kalmık dilində *arl* “ada”, çağatay dilində *aral* “dəniz”, qazax, qırğız, noqay, başqırd dillərində *aral* “çay kənarında ada”, özbək dilində *orol* “ada”, şor dilində *arıl* “ada”, yakut dilində *arın* “ada”, *aral* “çay hövzəsi”, *arıq* “ada”, Altay dilində *aru* “çay və ya göl kənarında kol” mənələrindədir. Yəni Aral dənizinin adı da Altay dillərinə aid olan *aral //arl* “ada” kökü ilə bağlıdır (ESRY, I, 83).

Arqu//arğı//arıq şərqi türk dillərində “çay qolu” mənasındadır. J.Pokornu düzgün olaraq, *aral* sözünü *ar* “su” kökü ilə bağlayır. Q.Ramstedt *aral* sözünün mənşəyini monqol dilləri ilə əlaqələndirir. Q.Dörfer, N.Poppe isə həmin sözün monqol dillərinə məhz türk dillərindən keçdiyini qeyd edirlər (ESTY, I, 167).

Bəzi türk dillərində *ari* “çay qolu”, *arka* “kanal”, *aran* “suvarma kanalı”, *ardı* “çay qolu”, *armak* “bulaq, çay, su” mənələrindədir¹. Tatar dilindəki *arıq* “arx” sözündə də *ar* “su” kökü asemantikləşmişdir. Qədim bask dilində *arrain* “balıq”, *auri* “yağış”, *erreka* “sel, daşqın” mənələrində işlənmişdir. Qədim şumer dilində *a* “su” mənasında olmuşdur². Deməli, sözün praforması **a* (su)-dır. Qədim şumer dilində *a* kökünün mənələrindən biri “yağış, göz yaşı”dır. *Ar* forması müasir macar dilində mühafizə olunmuşdur.

¹Əhmədov B. Azərbaycan dili şivələrində fono-semantik söz yaradıcılığı. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1994. s.82

²Məhərrəmlı B. Kök morfevlərin söz yaradıcılığı prosesində rolu // Tədqiqatlar, №1, Bakı, 2007, s.101-107.

Macar dilində *ar* “su, çay” mənasındadır. Bu kök *a~ar~ur~ir~ir~er~or* formalarında morfoloji və fonosemantik təkamül keçmişdir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, avarların dilində *ior* “çay, su” anlamındadır. Beləliklə, faktlar sübut edir ki, bu kök morfeim Altay dillərində geniş arealda işlənir və onun mənşəyi bu dillərlə bağlıdır. Tunqus-mancur dillərinə aid olan evenk dilində *irpi* “qar” (SSTMY, 324) mənasındadır.

İ.Varobyova, A.M.Mololetka, M.F.Rozen Altay toponimiyasında özünü göstərən *Adur* sözündəki *ur* komponentini *ur//ir* “su” kökü ilə bağlayırlar¹.

Türk mənşəli *araşan* “bulaq” sözü türk dillərindən rus dilinə keçmişdir. Monqol dilində *arsijan* və kalmık dilində *arşân* “müqəddəs su, müalicəvi suyu olan bulaq”, qazax dilində *arasan* “müalicəvi, isti suyu olan bulaq”, qırğız dilində *araşan* “isti suyu olan bulaq”, Altay dilində *araşanisti* “bulaq, çeşmə”, *arjaan* “bulaq” mənələrindədir. M.Fasmer, Q.Ramstedt, V.Radlov da bu sözü türk mənşəli hesab edirlər (ESRY, I, 192). Tunqus-mancur dillərində də (əsasən evenk dilində) *araşan* “müalicəvi su” anlamında işlənir.

Türk dillərində *şura* “göl”, udmurt dilində *şur* “çay”, *irim* “su burulğanı, qurumaqda olan çayın axan hissəsi”, *urem* “kollu, qamışlı, çaybasar”, “subasar sahə, çaylaq” mənasındadır. Müqayisə üçün göstərək ki, başqırd dilində *şur* “mineral su” mənasındadır (BRS, 663). Ş səsini protetik hesab etsək, o zaman *ur* kök morfeim kimi qəbul edilməlidir.

Türk dillərində *aray* “qamışla dolu olan bataqlıq” sözü V.Fasmerin ehtimalına görə, fin, karel dillərində olan *aro*

¹ Əhmədov T. Azərbaycan paleotoponimiyası. Bakı, 1985. s.49

“körfəz” sözündən alınaraq rus dilinə keçmişdir (ESRY, I, 82). Deməli, bu kök də Ural-Altay mənşəlidir, müasir komi dilində *aray* “bataqlıq” mənasındadır.

Qədim türk abidələrinin dilində *aral* “ada”, *arku* “çay, dərə, yarıq”, *arığ* “çay” (QTAS, 18-19) anlamlarında işlənmişdir. Ölü xett dilində *aruna* “dəniz, göl”, qədim hind dilində (vedaların dilində) *arna*, *arnava* “dalğalı dəniz”, *Aruna* “dəniz allahı” mənələrində olmuşdur. A.T.Kaydarov *aral* “ada” sözünü *ar**- “ayırmaq” kökü ilə bağlayır¹.

Lakin bu izahla razılaşmaq olmaz. Yəni, əslində, bu söz də proto **ar* “su” kökü fuziallaşmışdır. C.Canuzakov da, haqlı olaraq, İrtış çayının adını əksər tədqiqatçılardan fərqli olaraq, *ır*-“deşmək, yırtmaq” feli ilə deyil, *ar//ir* “su” kökü ilə bağlayır². *İrtış* adı ilk dəfə V-VIII əsrə aid qədim türkdilli yazılı qaynaqlarda çəkilmişdir.

Başqırdıstanda *Ar* (Tamp çayını sol qolu), *Eri* (Buya çayının qolu), *Eryulqa* (Usen çayını qolu) hidronimləri, Yakutiya da *Ulı Aru* (böyük ada), *Uon Aru* (on ada) hidronimləri var. Həmin hidronimlərdəki *er//ar* qədim “su” kökünün fonetik variantıdır. Türkmən dilində *aarik* “kanal, çay yatağı”, monqolca *arx* “quyu”, “çökəklik”, türkcə *örek* “kiçik çay” mənələrindədir. Türk dilində *ark//arık* “içindən su axıtmaq üçün torpağı qazaraq çəkilən su yolu” sözləri də bu köklə homogenidir. Türk dillərində *uram* “çaylaq, subasar yer”, *arka* “dağ belində olan su ayrıcı” anlamında işlən-

¹ Кайдаров А.Т. Структура односложных корней и основ в казахском языке. Алма-Ата, 1986. с.187.

² Джанузакон Т.Дж. Материалы древней топонимии Казахстана как база для этимологических исследований // Проблемы этимологии тюркских языков, Алма-Ата, “Гылым”, 1990, с.301.

mişdir. Şor dilində *arqı* “ada”, yacut dilində *aral* “su anbarı, hovuz”, *arıq* “ada”, macar dilində *ar* “çay, sel”, başqırd dialektlərində *ar* “çay yatağı” mənələrindədir¹. Göründüyü kimi, bu qədim kök ilkin formalarını macar və başqırd dillərinin dialektlərində mühafizə etmişdir. Bəzi tədqiqatlarda *ar//ur* kökü səhvən ancaq hind-Avropa dilləri ilə əlaqələndirilsə də, həmin kök nostratik mənşəlidir. Bu faktı türk dillərinin onomastik vahidləri, daha konkret desək, hidronimlər də təsdiq edir. Həmin faktlarla kökü şumer dili ilə bağlanan Ural-Altay dillərinin, o cümlədən türk dillərinin qədimliyi bir daha sübut olunur.

Qıpçaq qrupu türk dillərində qədim kök morfevlərdən biri də *ar//or//ur//ir//er* fonovariantlarında diferensiaslaşan “yer” semantik kök morfevidir. Çağdaş Azərbaycan dilində *aran*, *ara*, *arxa*, *ard*, *orta*, *ora*, *örüş* sözləri bu qədim kökün reliktni qoruyub saxlayır.

Türk dillərinin mənsub olduğu Ural-Altay dillərinə nəzər saldıqda həmin kökün izini onlarla sözdə görmək mümkündür. Azərbaycan dilçiliyində F.Cəlilovun², B.Xəlilovun³ etimoloji araşdırmalarında proto **ar//ur* “yer” morfevinin tarixi inkişafından bəhs edilmişdir.

F.Cəlilov *ar* morfevinin allofonlarının üç semantika üzrə inkişaf etdiyini göstərmişdir: hərəkət-ayırılma, insan, tanrı, yer-məkan. O, bu kökdən doğan yer-məkan anlamlı köklərə aşağıdakı allofonları göstərmişdir: *orta*, *ara*, *arxa*,

¹ Мурзаев Э.В. Словарь народных географических терминов. Москва, Мысль, 1984. с.54.

² Cəlilov F. Ar morfevli sözlər//Azərbaycan dili morfologiyasının aktual problemləri. Bakı: ADU-nun nəşri. 1987

³Xəlilov B. ir-morfemli sözlər(tarixi-etimoloji istiqamətdə)//Dil,etnos, etnonimiya. Bakı, Örnək,1994.

orman, *arx*, *arix*, *arpa*, Ağrı//Arğı dağı¹.

Fikrimizcə, *arx* sözünün mənşəyi başqa bir köklə *-*ar* “su” kökü ilə bağlıdır. *Arx* qədim *ar* “su” kökünün derivatıdır. Yəni bu köklə onun əlaqəsi yoxdur.

Q.Qeybullayev və N.Məmmədovun toponimlərlə bağlı araşdırmalarında **ar//or//ir//er//ur* “yer” komponentli qədim kökün adı çəkilmişdir. Həm qıpçaq qrupu türk dillərində, həm də Ural-Altay dillərində bu qədim kökü özündə ehtiva edən sözləri nəzərdən keçirək:

Orun//urun//orin başqırd dilində “yataq ağı, yataq yeri”, türk dilində “yer”, qaraqalpaq dilində “yer”, *hur* “meşə”, evenk dilində *ure//ure* “dağ tayqası, meşə”, *urikit* “dayanacaq”, *ör* “təpə”, *orman* “meşə”, *oram* “dağ”, *araqan* “açıq yer”, macar dilində *orom* “dağ zirvəsi” mənələrindədir.²

Ör türk dillərində “yuxarı, yoxuş, yüksəklik, sərhəd” (ESTY, I, 542), *örqe//örge* “özül, çadır, həyəət, otaq, saray, məbəd, dayanacaq” (ESTY,I,547) mənələrindədir. Əski türk yazılı abidələrində *orun* “yer, məskən, məhəllə, taxt” mənələrində işlənmişdir: *orun yurt* “yer, məskən”, *orun nağ* “yer, taxt”, *yığışlığ orun* “qurbangah”, *orun töşək* “yataq yeri”, *yer orun* “ölkə, diyar”, *kara orun* “qara yer, qəbir, məzar” (QTAS, 79). *Orun* “yer” sözünün *or* kökündən yarandığını N.A.Baskakov da qeyd edir: *nor+in*³. Türk dilində *arqı*” keçid, dağ boğazı”, başqırd dilində *aray* “çə-

¹Cəlilov F. Ar morfevli sözlər//Azərbaycan dili morfologiyasının aktual problemləri. Bakı: ADU-nun nəşri. 1987, s.34-39

²Faktlar - Мурзаев Э.В. Словарь народных географических терминов. Москва, Мысль, 1984, 653 с. -əsərindən götürülmüşdür.

³Budaqov B.,Qeybullayev Q. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti, Bakı, Oğuz eli, 1988. s.100

mən”, *ara* “məsafə” (BRS,45), *aran* “mal-qara saxlanan yer” (BRS, 46), *arğı* “uzaqda yerləşən” (BRS, 47) sözlərində həmin kök asemantikləşmişdir.

Qıpçaq qrupu türkdilli xalqların yayıldığı ərazilərdən biri də Mərkəzi Asiyada olan Ordos yaylasıdır.

Türk dillərindən başqa, digər Altay dillərində də həmin kökün izlərini görmək mümkündür. Məlumdur ki, qədim türk dillərində *ir//er-* “çatmaq, gəlmək” mənasındadır. Deməli, *er//or//ur-er* ad-fel omonimliyini əks etdirən qədim sinkretik köklərdən biri olmuşdur.

Xakas, çuvaş dillərində *or-* feli “qazmaq” anlamındadır. Başqırd dilində *üreş* “otlaq”(BRS,588) sözündə də *or//ur//ür* “yer” kökünün asemantikləşməsi müşahidə olunur. Qazax dilində *or* “xəndək, çuxur, oyuq” mənasındadır. Deməli, bəzi qıpçaq qrupu türk dillərində bu kökün ilkin formalarından, yəni fonovariantlarından biri mühafizə olunmuşdur.

Fikrimizcə, qıpçaq dilləri üçün səciyyəvi olan *orman* “meşə” sözünün kökü də *or//ur* “yer” kök morfemi ilə bağlıdır. Əksər mənbələrdə də bu ehtimal irəli sürülür.

Q.Ramstedt *orman* sözünün *or//ur* “dağ, təpə” kökündən yarandığını ehtimal edir (ESTY, I, 473). A.T.Kaydarov da *orman*, *orın* sözlərinin **or* kökündən yarandığını qeyd edir. Lakin ilkin mənanın nə olduğunu göstərmir¹.

Qərbi Sibir tatarlarının dilində *urman* “şam ağacı”, çuvaş dilində *vərman* “meşə” deməkdir. Çuvaş dilindəki forma sonradan *v* protetik səsinin köməyi ilə yaranmışdır. *Orman* çuvaş dialektlərində “kənd, tala, meşədə ağacsız yer”,

¹Кайдаров А.Т. Структура односложных корней и основ в казахском языке. Алма-Ата, 1986.с.256.

qumuq, tatar, qazax, noqay dillərində “meşə” mənasındadır (ESTY,I,473). Həmin sözün fərqli fonovariantları var: *başqırd*, tatar *urman*, *noqay*, *qumuq*, *qazax orman*, *qırğız ormon* “meşə”. Hətta bu söz türk dillərindən slavyan dillərinə də keçmişdir.

Türk dilləri ilə genetik qohumluğu ehtimal olunan koreya dilində *orom//oram* “dağ, yüksəklik” mənasındadır. Türk dillərində *arkaç* “dağın arxası, dağın gün düşməyən hissəsi, quzey” anlamındadır¹. Altay dilinin şimal dialektlərindən olan tuba-kijilərin dilində *araqa* “sıra dağlar”, *arqa* “çıxış yeri”, *arqa* “dağ, təpə, dağın arxası, arxa tərəfi”, *arqaa* “şimal”, *arka* “sıra dağ”, *örö* “yüksəklik, hörmətli yer, yuxarı”, *örökö* “həyət”, *örqöö* “saray”² mənələrindədir.

Orta Asiyada Erqın hidronimi var. E.Murzayev *erqın* sözünü “çöl, düz” anlamında izah edir³. *Oroy// oray//uray* əksər qıpçaq dillərində işlənir. Məlumdur ki, Türkiyə ərazisində Urfa şəhəri var. Rusiyanın türkdilli xalqlar yaşayan ərazilərində də Orenburq, Orsk şəhərləri var.

Qədim şumer dilində *ur* “şəhər” mənasında olmuşdur. Monqol dilində *areq* “sıldırım sahil, yağan, dərə”, türk dillərində *artaş* “gəzdek, dağ çökəyi” mənələrindədir⁴. Qədim türk dillərində *aran* “qışlaq, isti yer” mənasında işlənmişdir. Türk dillərində *arım* “çuxur, çökək” mənasındadır⁵.

¹ Cəlilov F. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, 1988. s. 129.

² Баскаков П.А. Дialect черневых татар(туба-кижи). Северные диалекты Алтайского(ойротского) языка. Москва, Наука, 1966, с. 103, 142.

³ Мурзаев Э.В. Словарь народных географических терминов. Москва, Мысль, 1984. с. 201.

⁴ Budaqov B., Qeybullayev Q. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti, Bakı, Oğuz eli, 1988, s.256

⁵ Yənə orada. s.256

Bu qədim kökdən yaranmış *orta* sözü qumuq, noqay dillərində *orta*, başqırd, tatar dillərində *urta* variantlarında işlənir. Yəni həmin kökün özü də tarixən düzəlmədir. Kryaşen tatarlarının dilində *urin* “yer”, tatar dilinin mişar dialektində *uram*, başqırd dilində *uram* “küçə” mənasındadır. Sonuncu söz bəzi türk dillərində *oram* variantında da işlənir.

Beləliklə, paralellər göstərir ki, proto **ar* “yer” kökünün işlənmə coğrafiyası çox geniş olmuşdur və həmin qədim kök qeyri-Altay dillərində də yayılmışdır. Bu qədim kökü özündə ehtiva edən sözlərdən biri də *art* sözüdür. *Art* türk dillərində, xüsusilə toponimlərin tərkibində “arxa tərəf, arxa, dağ döşü, dağlıq ərazi, yayla, sıldırım yer, yoxuş, təpə, dağ aşırımı, keçidi, arxa” mənalarındadır (ESTY, I, 179). Hazırda qırğız, tuva, özbək dillərində bu söz müstəqil şəkildə işlənir. Qədim türk yazılı abidələrində də *art* “keçid, aşırım, dağ keçidi” anlamındadır¹. A.T.Kaydarovun məlumatına görə, qazax dilində *art*- feli də, yəni sinkretik kökü də mövcuddur. Yəni qazax dilində *art*- “aşırımı keçmək” anlamındadır².

Düzündür, bu sözü başqa köklə bağlayanlar da var. Məsələn, K.Brokelman bu kökü *ar*- “keçmək” sözü ilə izah edir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, əslində, *ar// er// ir*- sinkretik kök olmuşdur və buna görə də onların genezisi eynidir. Türk dilləri ilə genetik bağlılığı ehtimal edilən qədim şumer dilində *ur* kökü beş fonovariantda işlənərək “dağ keçidi, dərəsi, vadi, çıxış yeri” mənalarını daşımışdır³.

¹ Budaqov B., Qeybullayev Q. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahı lüğəti, Bakı, Oğuz eli, 1988, s.348

² Кайдаров А.Т. Структура односложных корней и основ в казахском языке. Алма-Ата, 1986, с.188

³ Qeybullayev Q. Azərbaycan türklərinin təşəkkül tarixindən. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1994, s.27

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, *uram//oram* türk dillərində “küçə” anlamındadır. *Uram* türk dialektlərində “şəhər”, karaim, qumuq, noqay, tatar dillərində “küçə” mənasında işlənir (ESTY, I, 601). N.K. Dmitriyev bu sözü **orom* variantında bərpa edir¹.

Bu söz həmçinin müasir qazax, noqay dillərində “dərə, uçurum, yarıq”, qumuq dilində “qaya”, qazax dialektlərində “divar” mənalarındadır. Qırğız dilində *orolo* “ətraf” mənalarında işlənir. Qədim türk dillərində *örək* “qala”, *örtis* “aşırım” mənasında olmuşdur². Sibir tatarlarının dilində *urin*, Altay (oyrot) dilində *urun* “yer” mənasını bildirir.

Türk dillərində *ur*- “tikmək, bina etmək” mənalarında işlənməmişdir. Bu fakt sübut edir ki, *ur* kökünün korrelyativliyi onun fonovariantlarının divergensiyası nəticəsində yaranmışdır. Türk toponimlərində *ur* “yer, möhkəmləndirilmiş qaya, qala səddi, səngər, yarıq, sıldırım” mənalarındadır.

Q.Qeybullayevin məlumatına görə, Qazaxıstanda *Urnaq* şəhərinin adı da bu köklə bağlıdır³. Başqırd toponimlərində *ürqən* komponenti “yuxarı” mənasındadır: *Ürqə Yırkəy* (hidronim), *Ürqə Kıyğı* (hidronim), *Ürqə Teteşle* (hidronim), *Ürqə Əüzən* (hidronim) (BRS, 740). Beləliklə, toponimik materiallar bir daha təsdiq edir ki, *or//ur* kökü qədim və müasir türk dillərində onomastik vahidlərdə “yer, məkan” anlamında qorunmuşdur. Əksər müasir söz kök-

¹ Дмитриев Н. К. Грамматика кумыкского языка М.-Л. Изд-во Академии Наук СССР, 1940. с.11

² Budaqov B., Qeybullayev Q. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahı lüğəti, Bakı, Oğuz eli, 1988, s.125.

³ Qeybullayev Q. Azərbaycan türklərinin təşəkkül tarixindən. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1994, s.92.

lərində həmin kök asemantikləşmişdir. Lebedin tatarlarının (Altay dilinin şimal dialekti-kuu-kiji) dilində *urna-* feli “yer tutmaq, yerində olmaq” anlamındadır¹. Türk dilində *oron//uran* “yer, heyvanlar üçün hasarlanmış yer”, Altay dilində *oron* “düşərgə, oba, yatacaq yeri”, türk toponimlərində *arqu* “dərə”, *erqə* “sıldırım qaya”, *urqa* “yüksəklik, sıldırım yer” mənələrindədir².

Lebedin tatarlarının dilində (Altay dilinin şimal dialekti) *örqö* “məbəd, saray, qala”, *ora//oro* “quyu, çuxur”, *ordo* “yuva”, *orom* “küçə”, *orno-* “başqasının yerini tutmaq” anlamlarındadır³. *Örqö//luru* türk dillərində “quyu, çuxur” mənələrində işlənir. Qazax dilində *aran* “çəpər, alçaq divar”, türk dilində *aran* “mal-qara saxlanan həyət” mənasındadır. V.V.Radlovun qeydinə görə, qədim türk dillərində *aran* “çəmən, qışlaq” mənələrində işlənmişdir (OSTN,I,143). Türk dillərində olduğu kimi, monqol dilində də *oron* “yer” mənasındadır. B.Xəlilovun fikrincə, *ax* və *ar* “hərəkət-yer” anlamlı morfevlər sinonimdir⁴.

Müasir qazax dilində *ör* “hündürlük, yüksəklik”, başqırd dilində *ür* “yoxuş”, qırğız dilində *ör* “yuxarı” mənasındadır. Deməli, *ör//ur* əslində *ar* kökünün allomorfudur. *Uru* sözü türk dillərində “quyu, çuxur” mənasında işlənir. Çuvaş dilində *arka* “məbəd”, Altay dilində *arka* “dağ döşü, yamacı” mənasındadır. Qədim toxar və alan dillərində də

¹Баскаков Н.А.Северные диалекты Алтайского (ойротского) языка - Диалект Лебединских татар чалканцев(куу-кижи), Москва, Наука, 1985. с. 217.

² Qeybullayev Q.Azərbaycan türklərinin təşəkkül tarixindən.Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı,1994.s.56.

³Баскаков Н.А.Северные диалекты Алтайского (ойротского)языка-Диалект Лебединских татар чалканцев(куу-кижи), Москва, Наука, 1985. с.181.

⁴ Xəlilov B.Fellərin ilkin kökləri.Bakı,ADPU,1998.s.54.

arqon “məbəd” mənasında olmuşdur. E.Koyçubəyovun məlumatına görə, Qazaxıstanda *Oral, Orjar, Öron, Örükti* toponimləri var. Bundan başqa, Qazaxıstanda *Ornek, Orlik, Oranqay* toponimləri də mövcuddur¹.

Qədim türk yazılı abidələrində *Arkuy, Arkun* toponimləri işlənmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında *art* “arxa, bel”, *arqa* “arxa”, *arqıç*” arxac, yazda sürünün dincəldiyi yer” mənələrindədir. Ural dillərinə daxil olan mansı dilində *ur* “dağ döşü”, mordva dilində *vır* “meşə”, udmurt dilində *vır* “yüksəklik” anlamındadır (KESKY, 122; 129; 133). Başqırd dilində *ur* “dərə, yarıq, dağ”, şor dilində *oro* “dərə”, qazax, qumuq dillərində *or* “xəndək, quyu”, Altay dilində *örö* “yuxarı”, *örölö-* “yuxarıya qalxmaq” mənasındadır.

Türk dillərində *örqe* “çadır, saray, məbəd” mənələrində işlənir. *Arqa* Altay dilinin şimal dialektlərindən olan tubakijilərin dilində “dağ, təpə, dağın arxası, dağ döşü” mənasındadır. Qaraçay-balkar dilində *art* “arxa”, lebedin tatarlarının (tatar- çalkan, kuu-kiji) dilində *ordo* “yuva”, Altay dilində *örökö* “həyət”, xakas dilində *arığ* “meşə” sözləri də bu qədim kökün izlərini əks etdirir.

“Qədim türk lüğəti”ndə *ir* “dağın günəş düşən, günəşli tərəfi, hissəsi”(DTS,211), *uruk* “dayanacaq” (DTS, 390) mənələrində verilmişdir. Rusiyada xakas türklərinin etnik tayfalarından olan saqaylar yaşayan ərazidə Ar dağı var. Qırğız dilində *arka* “şimal tərəf”, *art* “aşırım”, *örüş* “kənd yaxınlığında otlaq”, *örö* “yüksəklik” sözlərində də bu kökün izlərini müşahidə etmək olur.

¹ Койчубаев Е.Краткий толковый словарь топонимов Казахстана, Наука, Алма-Ата,1974, с.184-185, 231, 215, 228.

Evenk və nanay dillərində *ure* “meşə, dağ tayqası” anlamındadır. Karel dilində *orqo* “alçaq yer, aran yer”, fin dilində *orko* “rütubətli dərə”, eston dilində *orq//oru* “dərə, vadi” mənasındadır (ESRY, III, 149). Tunqus-mancur dillərində *urke* “qapı”, türk dilində *erken* “astana” anlamındadır. *Arqa* tuva dilində “dağ meşəsi”, qazax dilində *or* “xəndək, çuxur, oyuq”, noqay dilində *or* “quyu, xəndək”, *orun* “yataq yeri”, qumuq dilində *orun* “yataq yeri”, qırğız dilində *orun* “yer”, *ar* “arxa tərəf, dal”, *or* “yuxarı”, *oram* “küçə” mənasındadır. Deməli, bəzi türk dillərində bu kökün ilkin formalarından, yəni fonovariantlarından biri saxlanmışdır.

Bütün bu sadaladığımız dil faktları bir daha sübut edir ki, proto **or//ur* “yer” kök morfemi qədim türk dillərində ən məhsuldar işlənən köklərdəndir. Həmin əski kök sinkretik-korrelyativ morfeim olmuşdur.

Tarixən onun allomorfları çoxşaxəli fonomorfoloji təkamül prosesinə məruz qalmışdır. Nəticədə morfonoloji divergeniya yaranmışdır. Həmin qədim kök morfeim *ar//or//ur//ür//er* fonovariantlarında yeni mənalar qazanmış və ya digər sözlərin tərkibində asemantikləşmişdir. Ural-Altay dillərinin zəngin materialları bir daha sübut edir ki, həmin kökün tarixi çox qədimlərə gedib çıxır. Bu qədim kök VC heca tipli kök morfemlərdən biri kimi türk dillərinin söz yaradıcılığında əsas baza rolunu oynayan köklərdən biri olmuşdur. Həmin kökün də ilkin prasemantikası məhz “yer” olmuşdur.

Beləliklə, bu nəticəyə gəlirik ki, kök sözlərdə qarşılaşma oğuz qrupu türk dilləri ilə müqayisədə qıpçaq qrupu türk dillərində daha çox qalmışdır (qumuq dili istisnadır). Heca qapahlığı qıpçaq qrupu türk dillərinin kök morfemlərində

oğuz dillərinə nisbətən daha çox mühafizə olunmuşdur. Məsələn: Azərbaycan *su* - qırğız *suv*.

Daşlaşmış, ölü söz kökləri digər türk dillərində olduğu kimi, qıpçaq qrupu türk dillərində tarixən düzəltmə olan köklərdə asemantikləşmişdir. Ulu dilin qalığı-relikti olan nos-tratik köklər qıpçaq qrupu türk dillərində də mühafizə olunmuşdur.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

a) Azərbaycan dilində:

1. Bağirov Q. Azərbaycan dilində fellərin leksik-semantik inkişafı. Bakı, Maarif, 1971.
2. Budaqov B., Qeybullayev Q. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı, Oğuz eli, 1988.
3. Cəlilov F. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, 1988.
4. Cəlilov F. *Ar* morfeimli sözlər//Azərbaycan dili morfolo-giyasının aktual problemləri. Bakı, ADU-nun nəşri. 1987, s.34-39
5. Əhmədov B.B. Azərbaycan dili şivələrində fonoseman-tik söz yaradıcılığı. Bakı, 1994.
6. Əhmədov T. El-obamızın adları. Bakı, Gənclik, 1984.
7. Əhmədov T. Azərbaycan paleotoponimiyası. Bakı, Azər-baycan Dövlət Universiteti, 1985.
8. Əhmədov T. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı, Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1991.
9. Haqverdiyev Ə.Ş. Araz//“Türk dillərinə dair etimoloji və tarixi tədqiqlər” - Bakı, ADU nəşriyyatı, 1987, s.6-8.
10. Xəlilov B. *ır-* morfeimli sözlər (tarixi-etimoloji istiqamətdə)//Dil, etnos, etnonimiya. Bakı, Örnək, 1994.

11. Xəlilov B. Fellərin ilkin kökləri. Bakı, ADPU, 1998.
12. Xəlilov B. Azərbaycan dilində fellərin fonosemantik inkişafı. DDA, Bakı, 1999.
13. Kazımov Q. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, 2003.
14. Qeybullayev Q. Azərbaycan türklərinin təşəkkül tarixindən. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1994.
15. Mirzəliyeva. M. Türk dillərində fleksiya//Tədqiqələr, №3, Bakı, 1999, s.165-172
16. Məhərrəmli B. Türk dillərində kök morfevlərin tədqiqi//Dilçilik məsələləri, №2, Bakı, 2005, s.106-109.
17. Məhərrəmli B. Kök morfevlərdə leksik-semantik inkişaf haqqında//Dilçilik məsələləri, №3, Bakı, 2005, s.45-48
18. Məhərrəmli B. Kök morfevlərin strukturu//Tədqiqələr. №3, Bakı, 2006. s.106-112
19. Məhərrəmli B. Türkologiyada kök və əsas problemi //Tədqiqələr, №4, Bakı, 2006, s.92-94.
20. Məhərrəmli B. Türk dillərində iş fellərində məna ayrılığı //Tədqiqələr, №2, Bakı, 2007, s.117-128
21. Məhərrəmli B. Kök morfevlərin söz yaradıcılığı prosesində rolu//Tədqiqələr, №1, Bakı, 2007, s.101-107
22. Məhərrəmli B. Türk dillərinin kök hal-vəziyyət fellərində məna ayrılımları//Tədqiqələr-3, Bakı, 2007, s.159-170.
23. Məhərrəmli B. Türk dillərində tək sait quruluşlu köklərin inkişafı//Dilçilik İnstitutunun Əsərləri, №1, Bakı, 2008, s.209-218.
24. Məhərrəmli B. Türk dillərində ilkin köklərin quruluşu və mənşəyi//Tədqiqələr, №1, Bakı, 2008, s.82-89.
25. Məhərrəmli B. Türk dillərinin kök morfevlərinin səciyyəvi xüsusiyyətləri//Filologiya məsələləri, №4, Bakı, AMEA Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, 2008, s.53-62.

26. Məhərrəmli B. Türk dillərində samit+sait (CV) quruluşlu kök morfevlərin inkişafı//Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, Humanitar Elmlər seriyası, Bakı, Elm, 2008, №3, s.69-77.
27. Məhərrəmli B. Türk dillərində *or//ur "yer" kök morfeminin asemantikləşməsi//Filologiya məsələləri, №5, Bakı, AMEA Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, 2009, s.30-38.
28. Məmmədov N. Toponimika. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2007.
29. Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri, Bakı, 1993.
30. Rəcəbli Ə. Qədim türkcə-Azərbaycanca lüğət. Bakı, Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Nəşriyyatı, 2001.
31. Rüstəmov R. Azərbaycan dili dilalekt və şivələrində fel. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1965.
32. Yusifov M. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli fonetikasi, Bakı, 1984.
33. Şükürlü Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili, Bakı, Maarif, 1993.
34. Zeynalov F.R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası, I hissə, Bakı, MBM nəşriyyatı, 2008.

b) digər türk dillərində:

35. Atalay B. Türk dilinde ekler ve kökler üzerine bir deneme, İstanbul, Matbaai Ebuuzziya, 1941.
36. Kazırqi kazak tılı. Almatı, Kazak SSR Çılim Akademiyasının Baspası, 1954.

37. Tatar telenen dialektoloqik süzleqe. Kazan, Tatarstan kitap nəşriyyatı, 1969.

c) rus dilində:

38. Асланов В.И. Проблемы исторической лексикологии азербайджанского языка (Внутренняя реконструкция исконно тюркской лексики). *Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər, II cild*, Bakı, Elm, 2003.
39. Акбаев Ш.Х. Фонетика диалектов карачаево-балкарского языка. Черкесск, Карачаево-Черкесское Книжное Издательство. 1963.
40. Ахметов М.А. Глагол в языке орхон-енисейских памятников. Саратов, Изд. Саратов Ун. 1978.
41. Ахтямов М.Х. О структуре и звуковом составе односложных корней в башкирском языке // Тюркское языкознание. Ташкент, Фан, 1985, с.285-288.
42. Алишина Х.Ч. Тоболо-Иртышский диалект языка Сибирских татар. Казань, Казанский пед. инс-т. 1994.
43. Азнабаев А.М., Песчанин В.Ш. Историческая грамматика башкирского языка. Башкирский Государственный Университет, Уфа, 1983.
44. Баскаков Н.А. Ногайский язык и его диалекты. Москва-Ленинград, 1940.
45. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. ч.1. Москва. Изд. - в Академия Наук СССР, 1951.
46. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. ч.2. Фонетика и морфология. Москва, Из-во Академия Наук СССР, 1952.

47. Баскаков Н.А. Структура слога в тюркских языках // Исследования по грамматике тюркских языков. Ч.1. Фонетика. Москва, Наука, 1955, с.34-37
48. Баскаков Н.А. Морфологическая структура слова в тюркских языках // Морфологическая структура слова в языках различных типов. М-Л, 1963, с.76-84.
49. Баскаков Н.А. Алтайский язык. Москва, Изд-во Академии Наук СССР, 1959.
50. Баскаков Н.А. Диалект черневых татар (туба-кижи). Северные диалекты Алтайского (ойротского) языка. Москва, Наука, 1966.
51. Баскаков Н.А. Северные диалекты Алтайского (ойротского) языка - Диалект кумандинцев (куманды-кижи), Москва, Наука, 1972.
52. Баскаков Н.А. Историко-типологическая морфология тюркских языков. М., 1979.
53. Баскаков Н.А. Северные диалекты Алтайского (ойротского) языка - Диалект Лебединских татар чалканцев (куу-кижи), Москва, Наука, 1985.
54. Баскаков Н.А. Историко-типологическая фонология тюркских языков. М., 1989.
55. Баязитова Ф.С. Говоры татар кряшен в сравнительном освещении. Москва, Наука, 1986.
56. Батманов И. Язык Енисейских памятников древнетюркской письменности. Фрунзе, 1959.
57. Бертагаев Т.А. Морфологическая структура слова в монгольских языках. М., Наука, 1969.
58. Бертагаев Т.А. Об анлауте и некоторых этимологических наблюдениях в алтайских языках // Структура

- и история тюркских языков. Москва, Наука, 1971, с.301-306.
59. Бертагаев Т.А. Внутренняя реконструкция и этимология слов в алтайских языках.//Проблема общности алтайских языков. Ленинград, Наука, 1971, с.90-110.
60. Боровков А. Лексика среднеазиатского тевиса XII-XIII вв., М., 1963.
61. Богородицкий В.А. Введение в татарское языкознание. Казань, Татгосиздат, 1953.
62. Бётлингк О.Н. О языке якутов. Новосибирск, Наука, 1989.
63. Дмитриев Н.К. Грамматика кумыкского языка. М.-Л. Изд.-во Академии Наук СССР, 1940.
64. Дмитриев Н. Грамматика башкирского языка. М.-Л., Изд. Академии Наук СССР, 1948.
65. Дмитриева В. Язык барабинских татар. Л., 1981.
66. Джанузаков Т.Дж. Материалы древней топонимии Казахстана как база для этимологических исследований.//Проблемы этимологии тюркских языков, Алма-Ата, «Гылым», 1990, с.252-302.
67. Дыренкова Н.П. Грамматика ойротского языка, Москва-Ленинград, Изд. АН СССР, 1940.
68. Ишбердин Э.Ф. О рефлексах звука *й* в башкирском языке и путях развития его в тюркских языках.//Тюркское языкознание. Ташкент, 1985, с.288-291.
69. Жанпейсов Е.Н. Этнокультурная лексика казахского языка. Алма-Ата, Наука, 1989.
70. Кажибекоев Е.З. Глагольно-именная корреляция гомогенных корней в тюркских языках. Алма-Ата. 1986.

71. Кажибекоев Е.З. Фоносемантическая характеристика пратюркского корня-//Проблемы этимологии тюркских языков. Алма-Ата, 1990.
72. Казахстан. Национальная энциклопедия. Алматы, Казак энциклопедиясы, 2006, т.4.
73. Кайдаров А.Т. Структура односложных корней и основ в казахском языке. Алма-Ата, 1986.
74. Кайдаров А.Т. Тюркская этимология: проблемы и задачи//Проблемы этимологии тюркских языков, Алма-Ата, Гылым, 1990, с.5-25.
75. Кайдаров А.Т., Кажибекоев Е.З. Из опыта этимологических исследований корневых моносиллабов казахского языка//Теория и практика этимологических исследований. М., Наука, 1985, с.42-46.
76. Котвич В. И. Исследование по алтайским языкам. М., Изд. Иностранной Литературы, 1962.
77. Конкобаев К. Топонимия Южной Киргизии, Фрунзе, Илим, 1980.
78. Кормушин И.В. К происхождению частей речи в тюркских языках.//Тюркология-88, Фрунзе, Илим, 1988. с.23-25.
79. Койчубаев Е. Краткий толковый словарь топонимов Казахстана. Алма-Ата, Наука, 1974.
80. Коков Дж. Н., Шахмуразов С.О. Балкарский топонимический словарь. Нальчик, Эльбрус, 1970,
81. Киекбаев Г. Фонетика башкирского языка. АДД, Москва, 1959.
82. Гамкрелидзе Т., Иванов В.В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Тбилиси. Т.1, Изд. Тбил. ун.-та, 1984.

83. Малов С.Е. Уйгурский язык (хамийское наречие). Москва-Ленинград. Изд. АН СССР, 1954.
84. Мамедов А. Тюркские согласные:анлаут и комбинаторика. Б., 1985.
85. Макаев Э. Структура слова в индоевропейских и германских языках. М.Наука,1970.
86. Манкеева Ж.А.Реконструкция первичных корней глагольных основ казахского языка. Алма-Ата, Гылым,1991.
87. Мурзаев Э.В. Словарь народных географических терминов. Москва, Мысль,1984.
88. Миржанова С.Ф. Южный диалект башкирского языка. Москва, Наука,1979.
89. Наджип Э.Н. Исследования по истории тюркских языков XI – XIV вв. М.-Л., 1989.
90. Насилов В.М.Древне-уйгурский язык.Москва, Изд-во Восточной Литературы ,1963.
91. Орузбаева Б. О структурно-морфологических особенностях корневых морфем типа ГС в Киргизском языке//СТ, Баку, 1975, №5.
92. Рамстедт. Г.И. Введение в алтайское языкознание, М., 1957.
93. Рассадин В.И. Фонетика и лексика тофаларского языка. Улан-Уде, 1971.
94. Ряснен М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков. М., 1955.
95. Сыромятников Н.А. Методика сравнительно-исторического изучения общих морфем в алтайских языках//Проблема общности алтайских языков. Ленинград, Наука, 1971. с.51-65.

96. Суюнчев Х.И. Карачаев-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкасск, Ставропольское Книжное Издательство, 1977.
97. Щербак А. Грамматика староузбекского языка, М.-Л., 1962 .
98. Щербак А.М. О морфологической структуре слова в тюркских языках//Морфологическая структура слова в языках различных типов, М.-Л,1963, с. 267-270.
99. Юнусалиев Б.М. Киргизская лексикология. Фрунзе, 1959.
100. Юлдашев А.А. Система словообразования и спряжение глагола в башкирском языке. М., Издательство Академии Наук СССР, 1958.
101. Зайонцковский А. К вопросу о структуре корня в тюркских языках//ВЯ,М.,1961,№2,с.29-30
102. Закиев М.З. Проблемы языка и происхождения волжских татар. Казань, Татарское Книжное Издательство,1986.

İnternet səhifələrindən:

A.Halloran.Sumerian Lexicon.

<http://altaica.narod.ru/v-turks.htm>

<http://www.tataroved.ru/publication/journals/1/>

www.philology.ru/linguistics.htm

www.iling-ran.ru/kavkaz/otdel.htm

http://starling.rinet.ru/Altaic_etimoloqu

<http://www.kurguz.ru/page=61>

İXTİSARLAR:

ADL - Azərbaycan dialektoloji lüğəti.I cild, Ankara, Kılıçaslan Matbaacılık Ltd.,1999.

- BRS* - Башкирско-русский словарь. М., 1958.
DTS - Древнетюркский словарь, Л., Наука, 1969.
ESÇY - Егоров В. Этимологический словарь чувашского языка. Чебоксары, Чувашское книжное издательство, 1964.
ESTY - Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские и межтюркские основы), I-М., Наука, 1974.
ESTY - Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. (Общетюркские и межтюркские основы на буквы «В», «Г», и «Д»), II-М., Наука, 1980.
ESRY - Фасмер М. Этимологический словарь русского языка, Т. I—IV, М., “Прогрес”, 1986.
KDQ - Kitabı –Dədə Qorqud, Bakı, Yazıcı, 1988.
QTAS - Qədim türk abidələri sözlüyü. Bakı, Azəbaısan Dövlət Pedaqoji İnstitutu, 1992.
PDP - Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. М-Л., Изд-во АН СССР, 1951.
KRS - Каракалпакско-русский словарь. М., 1958.
GC - Sir Gerard Clauson. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford At The Clarendon Press, 1972.
Kir. RS - Киргизско-русский словарь. М., Гос. Изд-во Иностраных и национальных словарей, 1940.
Kum. RS - Кумыкско-русский словарь. М., 1969.
QRMS - Гагаузско-русско-молдавский словарь. Москва, Советская энциклопедия“, 1973.
RNS - Русско-ногайский словарь. М., 1956.

- Tat. RS* - Татарско-русский словарь. М., 1966.
TS - Türkçe sözlük, Ankara, Türk Dil Kurumu, Akşam Sanat Okulu Matbaası, 2005.
Tuv. RS - Тувинско-русский словарь. М., 1968.
MK - Kaşğari Mahmut. Divanü-lügat-it türk tercümesi. I-III c. I-1939, II-1941, III-1942.
ÇRS - Чувашско-русский словарь. М., Русский язык, 1982.
OSTN - Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий, Т. I-IV, СПб., I, 1893; II, 1899; III, 1905; IV, 1911
SSTMY - Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Ленинград, Наука, 1975, 1 т.
SFTY - Щербак А. Сравнительная фонетика тюркских языках. Наука, Л., 1970.
KESKY - Лыткин В.И., Гуляев Е.С. Краткий этимологический словарь коми языка. Москва, Наука, 1970.

Elçin Məhəmməd oğlu Məmmədov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

QIPÇAQ QRUPU TÜRK DİLLƏRİNDƏ TOPONİMLƏRİN LİŊVİSTİK TƏHLİLİ

Toponimlər xalqın yaddaşlara həkk olunmuş tarixidir və onun soykökünün öyrənilməsində misilsiz rol oynayır. Təsadüfi deyil ki, “qədim dövr tarixçiləri toponim və etnonimlərə mütəbər sənədlər kimi müraciət etmişlər. Həqiqətən, bu qəbildən olan sözlər mövcud torpağın əsil yaddaşdır. Bu ərazidə nəsilər dəyişir, müxtəlif dilli etnoslar gəlib gedir, toponimlər isə yerində durub müşahidə aparır, gələnləri yola salır, ancaq ona ilk dəfə verilən adı özündə yaşadır”.¹

Hər bir xalq yaşadığı əraziyə öz dilində ad verir. Məhz bunun nəticəsidir ki, toponim həmin ərazidə yaşayan xalqın dilini, milli mənsubiyyətini özündə əks etdirir. Toponimlər həm də məna etibarilə mənsub olduqları xalqın tarixi etnoqrafiyası, mədəni həyatı və yaşadığı ərazinin təbii şəraiti ilə bağlı olur.

Professor Afad Qurbanovun qeyd etdiyi kimi, “...toponimlərin genetik və etnolinqvistik təhlili göstərir ki, müxtəlif dövrlərdə coğrafi obyektlərin adlandırılmasında müəyyən meyillər olmuşdur. Belə ki, yaşayış məskənləri və başqa yer adları müəyyən dövrdə ancaq hər hansı bir şəxsin adını daşımışdır. Başqa bir dövrdə bu adlandırma tayfa və qəbilələrin adı əsasında formalaşmışdır. Beləliklə, yer adları şəxs, tayfa,

¹ Hacıyev T., Vəliyev K. Azərbaycan dili tarixi, Bakı, 1983, səh.25.

qəbilə, heyvan, bitki, səma cisimləri, su obyektlərinin və s. adını daşımaqda meydana çıxmışdı”.¹

Türk areal toponimləri sistemində xüsusi yer tutan qıpçaq qrupu türk dillərinin yayıldığı ərazilərdəki coğrafi adlar uzun tarixi inkişaf prosesi keçirmişdir. Həmin toponimlərin əksəriyyəti tarixən bu ərazidə yaşayan şəxslərin, türk tayfalarının adını, coğrafi obyektin görüntüsünü, flora və faunasını özündə əks etdirir. Ərazinin toponimləri, demək olar ki, bu amillər əsasında yaranaraq formalaşmışdır. Bu cür yaranma texnologiyası haqqında hələ 60-cı illərdə A.N.Popov belə yazırdı: “Toponimika həm etnonimika, həm də antroponimika (patronimika) ilə üzvi surətdə bağlıdır. Bir çox təbii obyektlər gah xarici görünüşünə, gah istehsal təsərrüfat əlamətlərinə, gah da sahiblərinin adlarına görə və ya başqa əlamətlərinə görə adlandırılır. Yaşayış məntəqələrinin adına gəldikdə isə onu demək olar ki, onlar əsasən ya yaxınlıqda yerləşən təbii obyektlərin, ya da qəbilə, tayfa, nəsil, şəxs adları, ləqəblər və s. əsasında yaranır”.²

Tez-tez rast gəlinən coğrafi adların formalaşmasını müəyyənləşdirmək marağı insanlarda hələ qədim zamanlarda formalaşmışdır. Toponimlərdə özlərinin uzaq əcdadlarının izlərini duyan insanlar onlara müxtəlif izahlar verməyə cəhd etmişlər. Məlumdur ki, toponimik araşdırmaları hələ bizim eradan əvvəl IV əsrdə böyük mütəfəkkir, filosof və ensiklopediyaçı Aristotel aparmışdır.

Alimlər artıq çoxdan sübut ediblər ki, heç vaxt təsadüfi yaranmayan coğrafi adlar xalqların məişətinin, maddi-mədə-

¹ Qurbanov A.M. Azərbaycan dilinin onomalogiyası, Bakı, 1988, səh. 322.

² Попов А.И. Географические названия, М-Л., 1965, ст.22.

niyyət tarixinin bütöv bir epoxasını əks etdirir. Yüzlilliklər keçir, lakin təbiətin və cəmiyyətin müxtəlif tərəflərini əks etdirən, xalqın dilinin özünəməxsus xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edən coğrafi adlar nəsillərdən-nəsillərə keçərək yaşayır.

Toponimlərin əksəriyyəti zəngin informasiya yükünə malikdir. A.V.Superanskaya haqlı olaraq göstərir ki, toponimlər tarixin aynasıdır¹. Bu cəhətdən toponimlərin semantikasının açılması xalqın tarixinə, dilinə, iqtisadiyyatına və s. məsələlərə dair maraqlı məlumatlar verir. Buna görə də hər bir toponimin ayrı-ayrılıqda öyrənilməsi, onların qonşu və qohum xalqların dillərinə aid faktlarla qarşılaşdırılması, toponimlərin dialekt variantlarının öyrənilməsi və s. vacibdir. Bu zaman etimoloji araşdırmalar da aparılmalıdır.

Məlumdur ki, etimoloji araşdırmalar çox qədimlərdə yaranıb bu gün dildə işlənən, ancaq indiki halında ilkin lüğəvi məzmunu qavranmayan, kökü izah oluna bilməyən sözlərin açılmasında, aydınlaşdırılmasında əvəzsizdir. Bu zaman alınan nəticələr də xalqın tarixinin qaranlıq səhifələrinin açılmasına yardımçı olur. Sözlərin izahında, mənşəyinin müəyyən edilməsində ya elmi əsaslara söykənən elmi etimologiyanın, ya da xalqın məntiqinə söykənən etimologiyanın (xalq etimologiyasının) imkanlarından geniş istifadə olunur. Bəzən sözlərin etimoloji təhlilləri aparılarkən bir neçə fikir təqdim olunur. Ona görə də alınan nəticələr həmişə eyni dəqiqlikdə olmur. Xüsusən, qeyri-dəqiq etimoloji təhlillər yer-yurd adlarının - toponimlərin mənşəyinin izahında daha çox rast gəlinir. Bir neçə paralel izahat aparılarkən etibarlı mənbələrə əsaslanmaq araşdırmanı düzgün istiqamətə yönəltməyə kömək edər. Bu baxımdan toponimlərin izahı, onların mahiyyə-

¹A.В.Суперанская.Общая теория имени собственного, М.,1973,стр.13.

tinin açılması həm də həmin adın möhürlədiyi ərazinin dəqiq etnik-siyasi mənzərəsinin aydınlanmasına gətirib çıxarar.

Azərbaycan dilçiliyində toponimlərinin izahı bu və ya başqa istiqamətdə aparılmışdır. Yer-yurd adlarının geniş, elmi təhlili əraziyə iddia edən düşmənlərimizə kifayət qədər etibarlı və tutarlı cavab ola bilər. Bu baxımdan, türk areal toponimikasının əhəmiyyəti az deyil. Elə toponimik adlar var ki, onların izahını bir ərazinin sərhədləri çərçivəsində izah etmək bəzən mümkün olmur. Bu zaman qohum türk dillərinin yayıldığı ərazilərdəki coğrafi adlar köməyimizə gəlir. Məsələn, hər hansı toponimi izah edərkən onun etnotoponim olduğunu daha dəqiq müəyyən etmək üçün eyniadlı toponimlərin çox-çox uzaqlarda da eynilə işlənməsinə rast gəlirsə, bu zaman izahatların istiqamətini müəyyənləşdirmək, təhlillərin dəqiqliyini təmin etmək mümkündür. Elə buna görə də ölkəmizdəki yer-yurd adlarının izahını daha dəqiq həyata keçirmək üçün digər türk dillərinin yayıldığı ərazilərdəki toponimlərin araşdırılması əhəmiyyətini özündə saxlayır. Araşdırmalar aparılarkən oğuz qrupu türk dillərinin işləndiyi yerlərdən kənara çıxaraq digər qruplara daxil olan türk dillərinin yayıldığı ərazilərdəki toponimlər də tədqiqatə cəlb edilir və bu, təhlillərin sanbalını daha da artırmış olur. Bu baxımdan qıpçaq qrupu türk dillərinin yayıldığı ərazilərin toponimik leksikasını araşdırmaq problemin həlmlənməsində yardımçı mövqe nümayiş etdirir. Qıpçaq qrupuna daxil olan türk dillərinin yayıldığı ərazilərdə kifayət qədər maraqlı toponimik adlara rast gəlinir. Onların bəziləri ilə Azərbaycan ərazisindəki toponimləri müqayisə edərkən uyğunluqlar müşahidə edilir. Araşdırma cəlb edilmiş toponimlərə qıpçaq qrupuna daxil olan türklərin məskunlaşdığı Qazaxıstan, Qırğızıstan, Dağlıq Al-

tay, Tatarıstan, Qaraqalpaq Muxtar Vilayəti ərazilərində tez-tez rast gəlinir.

Qazaxıstan ərazisində rast gəlinən coğrafi adlar müxtəlif mənşəlidir. Burada qazax, rus, özbək, qırğız, uyğur və başqa dillərə aid toponimlər var. Adətən qazax adları iki və üç sözdən ibarət olur. Onların tərkibində yerli toponimlərin formalaşmasında böyük rol oynayan xalq coğrafi terminlərinə tez-tez rast gəlinir. “Bu adların bəziləri rus coğrafi ədəbiyyatına daxil olmuş və MDB miqyası qazanmışdır. Məsələn: *say, sırt, saz, sor, bidaik, adır, tuqay, takır, tomar, tortkul*”¹. Qeyd edək ki, Qazaxıstan ərazisində mövcud olan bütün coğrafi adları toplayıb, elmi izahını vermək üçün bir tədqiqat əsəri kifayət etmir. Ona görə də dilçilik baxımından xarakterik olan toponimləri tədqiqata cəlb etmək, onları sistemləşdirmək daha məqsədəuyğundur. Belə toponimlərin elmi cəhətdən öyrənilməsi ərazidə itib-batmış xalqların tarixini işıqlandırmaqla yanaşı, həm də dillərin qarşılıqlı təsir və inkişafı tarixinə də bir aydınlıq gətirir.

Bu mənada, Qazaxıstan toponimlərinin öyrənilməsi türk filologiyası, tarixi və coğrafiyasına aid həll edilməmiş problemlərin açılmasına təkan verə bilər. Qeyd edək ki, məlum ərazinin toponimləri təhlil edilərkən mahiyyətində müxtəlif dil elementlərini saxlayan yer-yurd adlarına rast gəlirik. Bu xüsusda Qazaxıstan ərazisindəki toponimlərin izahlı lüğətini tərtib edən Koyçubayev yazır: “Respublikanın toponimləri sözyaratma modeli və xarakterik tərkib elementləri baxımından özündə beş müxtəlif qatı əks etdirir: 1) Qədim qat; əski dil elementlərini (*tal, sal, qar, kən*) xarakterizə edir; 2) Türk-

¹Г.К.Конкашпаев.Словарь казахских географических названий, Алма-Ата, 1963,с.5.

monqol, türk-iran elementlərindən ibarət olan qədim qat (*al, ala, bay, bala, toqay, şar, kar, kok*) qədim şəkilçilər (*-tı, -sı, -ın, -um*); 3) Türkdilli qat (özündə türk dilləri ailəsinin əsas əlamətlərini ehtiva edir); 4) Müasir türk dillərinin (*qazax, qırğız, altay, qaraqalpaq, başqırd, özbək, uyğur*) xüsusiyyətlərini əks etdirən qat; 5) Rus mənşəli toponimik elementləri əks etdirən qat”¹.

Qazaxıstan ərazisindəki toponimləri nəzərdən keçirərkən məlum olur ki, yuxarıda qeyd olunan ilk üç qatı özündə əks etdirən coğrafi adlar nəinki həmin ərazidə, eyni zamanda, Kiçik Asiyadan tutmuş Uzaq Şərqi qədər Rusiya Federasiyasının cənub və cənub-şərqi əhatə edən nəhəng ərazidə yayılmışdır. İlk üç qatı əhatə edən bu toponimlər ən mürəkkəb və çətin izah olunan tiplərdəndir.

Qazaxıstan ərazisində rast gəlinən toponimlərin bir hissəsi mənşə baxımından da diqqəti cəlb edir. Məsələn, “Altay xalqlarının dil, etnik və tarixi yaxınlığı toponimlərdə bir sıra monqol elementlərini də müşahidə etməyə imkan verir”². Ölkənin toponimik adlar sistemində türk və monqol elementləri ilə yanaşı, ərəb və İran alınmaları da görünür. Lakin Qazaxıstanın qədim yer adlarının türk mənşəli olması yaddan çıxarılmamalıdır. Tədqiqatçıların fikrincə, “Qazaxıstanın toponimik adlarında türk və monqol elementlərindən ziyadə, həm də sanskrit və soqdi elementləri müşahidə olunur”³. Bu onu

¹Е.Койчубаев. Краткий толковый словарь топонимов Казахстана, Алма-Ата, 1974, с.5.

²Э.М.Мурзаев. Монгольские элементы в топонимике Киргизии.--В сб.: Географические исследования в Киргизии, Фрунзе, 1970, с.62.

³Е.Койчубаев.Краткий толковый словарь топонимов Казахстана, Алма-Ата, 1974,с.55.

göstərir ki, ölkənin toponimik stratiqrafiyasındakı* qədim qat köklərini, izlərini uzaqlara, protürk epoxasına aparır. Respublikanın toponimləri içərisində etnonimlər əsasında formalaşanlar diqqəti daha çox çəkir. Məs.: *Alaman, Bayan, Dolan, Elçen, Jabay, Jabasak, İkan, Kalmak, Karaul, Kaspan, Maremik, Motay, Noqaylı, Sarnokay, Topar, Ukok, Ulan, Urimtay, Xanteli, Çauldir, Şaqa, Şaqatay (yaxud Çaqatay)* və digər coğrafi adlar qədim yerli tayfaların əsasında yaranmışdır.

Qazaxıstan ərazisindəki bir sıra toponimlərdə rəng və say bildirən elementlərə də rast gəlinir. Bu tipli coğrafi adları araşdıran tədqiqatçılar müəyyənləşdirmişlər ki, toponimlərin tərkibində rast gəlinən rəng bildirən sifətlər (*ak, ala, jiren, kök, sarı, şubar* və s.) tez-tez rəng mənasında yox, digər mənələrdə görünürlər. Belə ki, *ak* sözü rəng və hərəkət mənalarını toponimik adlar sırasında “sıx” mənasına dəyişir. Məsələn: *Aktobe* - “sıx təpə”. Qədim türklərdə “işiq ölkəsi - şərqi” mənası daşıyır¹.

Ala sözü Qazaxıstanın çoxsaylı toponimlərində “böyük”, yaxud “dağ” mənalarında çıxış edir.

Qara sözü əsas rəng mənası ilə yanaşı (*Karatas, Karatau, Karasor*) “torpaq”, “qrunt”, “təpə”, “qərb”, “yüksək”, “silsilə”, “geniş sahə” mənalarını da daşıyır.

*Qeyd. Stratiqrafiya – (lat. Stratum – təbəqə + qrafiya) tarixi geologiyanın bir bölməsidir. Stratiqrafiyanın əsas məqsədi Yer qabığının ayrı-ayrı sahələri üçün süxurların ilkin yatma ardıcılığını və yaş münasibətini müəyyənləşdirmək, yer qabığının inkişaf tarixini aydınlaşdırmaq, həmçinin struktur geologiya, geoloji planlama və axtarış-kəşfiyyat məsələlərini həll etmək, bütün Yer kürəsi üçün ümumi nisbi geoloji xronologiyanın təbii şkalasını yaratmaqdır. Stratiqrafiyanın əsası XVII/Danimarka alimi: H. Steno/XIX/ingilis geoloqları: U. Smit, R. Murçison, A. Secvik/ əsərlərdə qoyulmuşdur./ ASE, IX cild, Bakı, 1986, s. 45.

¹Р.М.Юзбашев. Опыт исследования азербайджанских географических терминов, Автореф. канд. дисс., Баку, 1963, с.5.

Göy sözü rəng mənasından başqa (*Koktas, Koktuma* və b.) “səma”, və “təmiz” anlamında da işlənir (*Kokbulak, Koksı, Kokkiya, Koksenqir*).

Sarı və *Kızıl* sözlərinin rəng təyinatına paralel olaraq digər mənalar daşması *Sarıbel, Sarıarka, Sarıbulak, Sarıdala, Sarkan, Sartau, Kızılkaynar, Kızıltas, Kızılkum, Kızılsu* toponimlərində də müşahidə edilir¹. Bu cür komponentli toponimlərin qıpçaq dillərinin işləndiyi ərazilərdə geniş yayıldığı müşahidə edilməkdədir. Bu mənada tərkibində rəng bildirən apelyativləri daşıyan toponimlər Qırğızıstan ərazisində də az deyildir. Belə ki, sözügedən ərazidə rast gəlinən *Karaquz* toponimi *kara* və *quz* komponentlərindən ibarətdir. Buradakı *quz* formantını qədim türkcədəki *quz* sözü ilə müqayisə etmək olar. Qədim türk dilində *quz* sözü “dağın gün düşməyən yeri” mənasında işlənmişdir². Həqiqətən də, *Karaquz* elə bir ərazidir ki, oraya gün düşmür, yaxud oraya günəş şüaları çox qısa zamanda düşür. Qədim türkcədəki *quz* monqol və qazax dillərindəki *xuus, küz* sözləri ilə mənaca yaxındır. Belə ki, monqol dilində *xuus* “günəşin gec görünüb, tez batdığı yer” mənasını ifadə edir.³ Qazax dilində isə *küz* “qaya” mənasını bildirir.⁴

Digər bir toponim *Kara-Çukur* coğrafi adı qırğız dilində hərfi mənada “qara çökək”, “dərinlik” kimi başa düşülə bilər. Lakin bu heç də adlandırılan ərazinin relyefini tam əks etdirmir. Belə ki, həmin ərazidə *çuxur* yoxdur. Əksinə, *Kara*

¹ E. Məmmədov. Bəzi qıpçaq dillərində rəng və say komponentli toponimlər – Tədqiqatlar, Bakı, 2007, №1, səh. 114.

² Древнетюркский словарь, Л., 1969, ст. 475.

³ Монгольско-русский словарь, М., 1957, ст. 580.

⁴ Казахско-русский словарь, М., 1954, ст. 470.

Çukur adlı yaylaq və aşırım böyük dağ massivini xarakterizə edir. Onun da sinəsi daşlarla örtülüdür. Həmin daşlı zirvənin sağ tərəfi bir az aşağıya doğru *Kara-Çukur* adlı aşırımdır. Həmin aşırımda *Uzun Ayırık* və *Terek* adlı dağ vadiləri kəşşir. Bu ad qədim türk toponimidir. *Minusin* şəhərindən 25-27 km aralı Yenisey çayı sahilində tapılmış runik yazılarında *Kara-Şukur* adı qeyd olunmuşdur. Qırğız toponimi *Kara-Çuxur* qədim türk adı olan *Kara Şukurun* dəyişmiş formasıdır. Azərbaycan ərazisində də eyniadlı toponim mövcuddur. Bakı şəhərində *Qaraçuxur* qəsəbəsi, eyni zamanda Şamaxıdakı *Çuxuryurd kəndi* bu toponimin yayılma arealının geniş olduğunu sübut edir.

Dağlıq Altay Muxtar Vilayəti ərazisində mövcud olan coğrafi adlarda *ağ* sifəti də apelyativ məqamda fəal iştirak edir. 70-dən çox müxtəlif tip coğrafi obyektlərin: çayların, göllərin, şlalələrin, dağların, aşırımların, vadilərin, yaşayış məntəqələrinin adlarında bu apelyativ müşahidə olunur.

Buradan da belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, əslində *ak* sifəti heç də həmişə rəng mənasında işlənməyib. Doğrudur, qədim türk lüğətində əsas mənası “ağ”dır. Lakin digər mənalar (“tutqun”, “əlverişli”) da qeyd olunub.

Müqayisə üçün deyək ki, türkmən dilində *ağ* sözü birləşmə tərkibində başqa mənaları da ifadə edir: məsələn, *aak qövünlü* – “təmiz ürəklə, səmimi”; *qövniya ak* – “günahsız”; *yoolun aak bolsun* – “yaxşı yol”¹. N.Kononov *ağ* sözünü izah edərkən onun *su* ilə birləşmə təşkil edən zaman “axın, sel” mənalarını bildirdiyini yazır və göstərir ki, *aksu* – “axar su” deməkdir. Daha sonra o qeyd edir ki, *ak* sifəti türk

¹ Мухамедова О.Т. Исследования по истории туркменского языка XI-XIV вв., Ашхабад, 1973, ст.51.

dillərində “qərb, dünyanın qərb tərəfi”ni ifadə edir. Müqayisə üçün deyək ki, türklər (osmanlılar) Aralıq dənizinə *Ak deniz* deyirlər¹.

Ak sifətinin işləndiyi coğrafi obyektlərin xarakterini müşahidə edərkən onun daha çox hidronomik sahələrlə əlaqədar olduğu görünür. Tədqiq olunan ərazidə çay, göl və şlalə adlarında bu sifət müşahidə olunur. Məsələn, *Ak-Ayrı*, *Ak-Suu*, *Ak-Bulak*, *Ak-Karasu*, *Ak-Kem*, *Ak-Kool* və s. Göründüyü kimi, gətirilən misallarda *ak* apelyativi obyektin xarakterini deyil, suyun xarakterini ifadə edir. *Ak* komponenti dağ adlarında isə “ağ, qarlı, çılpaq” mənalarını bildirir. Bütövlükdə oronim və hidronimlərdə rast gəlinən *ak* sözü ola bilər ki, “yaxşı, gözəl” mənalarını da bildirsin. Məs.: *Ak-Boom*, *Ak-Kaya*, *Ak-Korum*, *Ak-Taş* və s. Bundan başqa Dağlıq Altayda *Ak-Baş*, *Ak-Bert*, *Ak-Biyik* dağ adları da mövcuddur.

Ala sifətinin iştirakı ilə yaranan toponimlərə də Altay ərazisində rast gəlinir. Məs.: *Ala-Ayqır*, *Ala-Askır*, *Ala-Can* və s.².

Qıpçaq qrupu türk dillərinə aid toponimlərin bir qisminə də birinci komponent kimi saylar da iştirak edir. Müşahidələr göstərir ki, toponimlərin tərkibində iştirak edən saylar (3,7,9,40,70 və b.) konkret sayı deyil, “çox” mənasını bildirir. Məsələn, *Cuzaral* hərfi mənada “yüz ada” olsa da, əslində “daha çox ada”mənasını ifadə edir. Yaxud *Mınşunkur* toponiminin hərfi mənası “min çala” olsa da, “daha çox çala qazılmış yer” mənasını bildirir.

¹ Кононов А.Н. Семантика цветообозначений в тюркских языках. в сб. Тюркологический сборник, М., 1978, ст. 171.

² Вах: Молчанова О.Т. Топонимический словарь Горного Алтая, 1979, с.20.

Qırğız dilinə aid toponimlərdə də birinci komponent kimi saylar müşahidə olunur. Qırğızıstan ərazisində rast gəlinən bu tipli toponimlər izah edilərkən təkcə kəmiyyət göstəricilərinin arxasınca getmək səhv araşdırmaya aparır. Bu cür struktura malik toponimlərin bəziləri diqqəti cəlb edir. Məs.: Oş vilayətinin Uzqan rayonunda *Törtköl* adlı dağ və çay mövcuddur.

Kənd adı olan *Kırk-Kazık* “qırx paya» mənasını daşıyır. Bundan başqa *Otuz-Adır*, *Otuz-Art* adlı toponimlərdə də say komponenti görünür. Qırğız coğrafi adlarında “iyirmi” komponentli toponimlərə rast gəlinmir. Bununla belə, Oş vilayətinin Canqı-Göl rayonunda *Altmış-At* adlı çay mövcuddur”¹.

Altay vilayəti toponimlərinin tərkibində də saylar müşahidə olunur. Bunlardan biri də *altı/aldı* sayıdır. Təkcə Altayda deyil, Qırğızıstanda və Tuvada da bu tipli coğrafi adlara rast gəlinir.

Məsələn, Cənubi Qırğızıstanın Batken rayonunda *Altı-Kuruk* adlı yaşayış məskəni və çay mövcuddur². Altay ərazisində isə meşə massivi belə adlanır: *Altı-Kayın*. O.T. Molçanovanın fikrincə, *altı* burada təkcə “altı” mənasını deyil, həm də “hansısa dəqiq ölçü vahidi”ni ifadə edir³.

Qeyd edək ki, Azərbaycan ərazisində, Xızı rayonunda *Altağac* yaşayış massivi mövcuddur.

Altay vilayətinin toponimlərində geniş şəkildə işlənən saylardan biri də *beş* apelyatividir. Bəzən bu söz *bes* fonetik

¹Кудайбергенов С. Числительные в составе Киргизских топонимов — в сб. Ономастика Средней Азии, Ф., 1980, ст. 166.

²Конкобаев К. Топонимия Южной Киргизии, Фрунзе, 1980, ст. 104.

³Молчанова О.Т. Топонимический словарь Горного Алтая, 1979, с. 20.

variantında da işlənir. Məsələn, *Bes-Çoku*, *Beş-Boltir*, *Beş-Kici*, *Beş Köl*, *Beş Özök* və s. Verilən toponimlərdəki *beş* apelyativinin dəqiq sayı ifadə etməsini qəbul etmək çətindir. Güman ki, yuxarıdakı toponimlərdə özünü göstərən *beş* hansısa kompakt çoxluğu ifadə edir. Qeyd edək ki, *beş* komponentli toponimlər təkcə Dağlıq Altay ərazisində deyil, Cənubi Qırğızıstanda da mövcuddur.

Qırğızıstanda rast gəlinən toponimlərə *Beş-Taş*, *Beş-Aral*, *Beş-Başat*, *Beşkol*, *Beş-Toş-Ata*, *Beş-Cıqaç*, *Beş-Moynok*, *Beş-Terek*, *Beş-Koşun*, *Beş-Arça*, *Beş-Badam*, *Beş-ıştak*, *Beş-Korqon*, *Beş-Tal*, *Beş-Məxəllə*¹ və s. misal göstərmək olar.

Toponimistlər türk toponimlərindəki *beş* komponentini yalnız müəyyən miqdar sayı kimi xarakterizə edirlər. K.Konkobayev isə qeyd edir ki, “toponimik adlardakı *beş* komponenti iki mənada işlənir: 1) müəyyən miqdar sayı “5” və 2) “çoxlu” mənasını bildirən say kimi. Birinci halda özbəklərdəki *Beşbala*, *Beşkal*, *Beştenek*, *Beşkala*, *Beşkaşka*, qırğızlardakı *Beş-Börü*, *Beş-Baca*, qazaxlardakı *Beskempir*, *Beskene*, *Beskara* etnotoponimlərində “beş” komponenti “say” mənasını ifadə edir. Cənubi Qırğızıstanda *Beş-Cıqaç* (hərfi mənası “beş ağac”) toponimi var. Burada *beş* komponenti “say” bildirir. *Cıqaç* komponenti isə uzunluq vahididir. Bir ağac, təxminən, 6 km-ə bərabərdir. Deməli, *Beş-Cıqaç* 35-40 km məsafəni əks etdirir.

İkinci halda təqdim olunan *Beş-Badal*, *Beş-Tal*, *Beş-Terek*, *Beş-Bulak*, *Beş-Aral*, *Beş-Tör*, *Beş-Moynok*, *Beş-Taş* coğrafi adlarının tərkibində görünən *beş* komponenti “5”

¹Вах:Конкобаев К.Топонимия Южной Киргизии,Фрунзе,1980,с.106.

sayını deyil, “çoxlu” mənasını bildirir”¹. Cənubi Qırğızıstan-da və Orta Asiyanın bir neçə rayonunda tez-tez *Beşkent* toponiminə rast gəlinir. Bu ad da əslində “çoxlu ev”, “çoxlu kənd” mənalərini ifadə edir².

Qırğızıstanın cənubunda mövcud olan toponimlərin əsas hissəsi türk qatından təşkil olunmuşdur. Onlar qədim türk, qırğız, cənubi-sibir, uyğur-özbək coğrafi adlarıdır. Bunların içərisində uyğur və özbək mənşəli coğrafi adlar üstünlük təşkil edir. Eyni zamanda, bəzən elə toponimlərə rast gəlinir ki, onlar qazax dilinin bazası əsasında izahını tapır. Məsələn, *Çatkal, Tatır* və s.

Qədim türk toponimlərinin bəzilərinə Cənubi Qırğızıstan ərazisində də rast gəlmək olur. Məsələn:

Ağaç-Art. Toponim *ağaç* və *art* hissələrindən ibarətdir. Buradakı *ağac* komponenti özünün qədimliyi ilə seçilir. Tədqiqatçılar *ağac* formantını ümumtürk sözü kimi səciyyələndirirlər. “İnkişaf edən bitki” mənasını ifadə edir. *Ağaç-Art* toponimindəki *ağaç* sözü qədim türk formasını müasir qırğız dilində *jıqaç* şəklində saxlayıb. *Art* komponenti də qədim türk forması hesab olunur, ayrıca digər toponimlərin də tərkibində rast gəlinir (*Kız-Art, Etek-Art, Toruq-art* və s.) və Pamir qırğızlarının dialektində də bu söz işlənir.

“Qədim türk lüğəti”ndə *art* sözü “dağ keçidi” mənasında qeyd edilmişdir.³

¹ Конкобаев К. Топонимия Южной Киргизии, Фрунзе, 1980, стр. 106.

² E. Məmmədov. Bəzi qırçaq dillərində rəng və say komponentli toponimlər—Tədqiqatlar, Bakı, 2007, №1, səh.117.

³ Древнетюркский словарь, Л., 1969, с.55; Конкобаев К. Древнетюркская топонимия Южной Киргизии.//Ономастика Средней Азии, Фрунзе, 1980, с.171.

Qırçaq qrupu türk dillərinə aid toponimlərdə tez-tez *Art* sözünə rast gəlinir. *Art* sözü “aşırım” mənasını qırğız dilində yalnız coğrafi adlarda qoruyub saxlayıb. Dağlıq Altayın bütün dialektlərində “dağın döşündə alçaq aşırım” mənalərini bildirir. Bu termin “aşırım” mənasında yalnız müasir tuva, şor, altay dillərində işlənir. Qalan digər türk dillərində başqa mənalər ifadə edir.

Art toponimik termininə Qırğızıstanda ayrıca coğrafi ad kimi rast gəlinmir. Bu söz həmişə toponimlərdə ikinci komponent kimi çıxış edir. Məsələn, *Kum-Art, Kız-Art, Kök-Art, Eşik-Art, Aqaç-Art, Kayın-Art, Kızıl-Art* və s. *Art* komponenti qırğızların məskunlaşdığı Pamir rayonu ərazisindəki toponimlərdə də geniş şəkildə işlənir. Məs.: *Ayık-Art, Kara-Art, Uluq-Art, Kök-Art* və s.

Art komponentli cənubi qırğız toponimləri içərisində maraqlıları, diqqət çəkənləri çoxdur. Məsələn, *Koş-Art* (“iki-qat aşırım”), *Kız-Art*. Bu toponimlərə Qırğızıstanın müxtəlif ərazilərində rast gəlinir. Çox güman ki, *Kız-Art* toponimindəki *kız* sözü türk dillərindəki müasir mənada (“qız”) işlənməyib. Bu söz, yəqin ki, oğuz etnonimi ilə bağlıdır. Həmin söz qırğız toponimində elliptik inkişafın nəticəsində dəyişib. Buradan çıxış edərək qeyd edə bilərik ki, *Kız-Art* “qız aşırımı” yox, “oğuz aşırımı” mənasındadır. *Kök-Art* (hərfi mənada “göy aşırım”), *Kızıl-Art* (“qırmızı aşırım”) toponimlərindəki *göy* və *qırmızı* sözləri bu aşırımdakı dağ suxurlarının rəngi ilə əlaqədardır.

Kayın-Art toponimi haqqında isə belə bir fikir yürütmək olar: qayın ağacları ilə əhatə olunan aşırım olduğu üçün belə adlandırılıb: “Qayın aşırımı”. *Ağaç-Art* – hərfi mənası “ağac aşırımı” deməkdir. Toponim çox ağac və yaxud aşırım olan

“aşırım” mənasını ifadə edir. Hal-hazırda həmin ərazidə bir və ya bir neçə ağac mövcuddur”.

Ak-Boquz. Eyni adlı çayın sağ sahil ərazisində -Tar Uşelye rayonunun danışıqında *Ak-Boquz* çatı adlandırılır. Toponimin ikinci komponentinin əsasında qədim türk sözü olan *boğaz//boquz* dayanır və bədən üzvü olan “boğaz” mənasını ifadə edir. Toponimin mənası “dağda keçid, yarğan” kimi ehtimal oluna bilər. *Boğaz/boğoz* qırğız dilində geniş şəkildə işlənir. Bu sözün birinci komponenti olan *Ak* sözü, çox güman ki, iki çayın – *Tar* və *Ak-Bokuzun* axmasından daşların aldığı rəngin ağ olması ilə əlaqədardır.

Jıl-Kol – “balaca vadi”. Yerli sakinlər toponimi *jil* “il” və *kol* “əl” sözlərinin assosiativ formaları hesab edirlər.

Jıl-Kol sözünün mənşəyi qədim türk dilinə gedib çıxır. Müqayisə üçün qədim türkcədə *jul* “mənbə”, “balaca çay”, *julaq* “balaca çay, sel” və *qol* “vadi” mənalarını bildirir¹. Buradan çıxış edərək deyə bilərik ki, *Jıl-Kol* “çoxlu mənbələrin, vadilərin olduğu yer” deməkdir.

Qədim türk sözləri olan *jil*, *julaq* və *qol* türk dillərində bir qədər fonetik dəyişikliyə uğramış şəkildə müəyyən qədər izlərini saxlamışdır. Məsələn, qırğızcada *jilqa* “bulaq yatağı”, başqırdcada *jilqa* “çay”, tatarcada *yelqe* “çay”, noqaycada *jilqa* “çay” mənaları qalıb. *Kol//qol* sözü isə türk, monqol dillərində “çay”, “dağ vadisi” mənalarını bildirir. Qırğızistanda *kol* komponentli xeyli toponim mövcuddur: *Tarkol*, *Karakol*, *Uzun-Kol* və s.

Jıl-Kol toponiminin birinci komponenti olan *Jıl* sözü haqqında başqa bir fikir də irəli sürmək olar. Bu sözün qazax dilində “isti” mənasında *Jilbulaq* toponiminin tərkibində iş-

¹ Древнетюркский словарь, Л., 1969, ст.277,278,453.

ləndiyi məlumdur. Qazaxıstanın Alma-Ata və Çimkənd vilayətlərində belə bir yer mövcuddur. Hərfi mənası isə “isti bulaq” deməkdir. Çox güman ki, *Jıl-Kol* toponimində də “isti” mənası var. Əgər yuxarıdakı faktlara əsasən *kol* “çay” mənasını bildirirsə, onda *Jıl-Kol* “isti çay” mənasındadır.

Coğrafi qanunlara görə, çayın mənbələrində adətən isti su hövzələri mövcud olur. Bu baxımdan *Jıl-Kolun* “bulaq yatağı” mənasını deyil, “isti bulaq”, “isti vadi” mənalarını ifadə etdiyi daha inandırıcıdır.

Karaquz. Toponim *kara+quz* komponentlərindən ibarətdir. Buradakı *quz* sözünü qədim türkcədəki *quz* sözü ilə müqayisə etmək olar. Qədim türk dilində *quz* sözü “dağın gün düşməyən yeri” mənasında işlənmişdir¹. Həqiqətən də, *Karaquz* elə bir ərazidir ki, günəş işığı ilə təmin olunmur, yaxud oraya çox qısa zamanda günəş şüaları düşür. Qədim türkcədəki *quz* monqol və qazax dillərindəki *xyyu*, *кыз* sözləri ilə mənaca yaxındır. Monqol dilində *xyyu* – “günəşin gec görünüb, tez batdığı yer” mənasını ifadə edir².

Qazax dilində isə *кыз* “sıldırım qaya” mənalarını bildirir³. Toponimin birinci komponenti olan *qara* sözü qırğız dilinin cənub dialektində “dağın qarlı örtülməyən yeri” mənasında işlənir. Çox güman ki, bu sözün də izləri qədim türk dilinə gedib çıxır.

Koy-Bulak, *Sarı-Koy* toponimlərində *koy* komponenti daha çox maraqlı doğurur. Bu sözün “dərə dibi” mənası türk dillərində çoxdan məlumdur.

¹ Древнетюркский словарь, Л., 1969, ст.475.

² Монгольско-русский словарь, М., 1957, ст.580.

³ Казахско-русский словарь, М., 1954, ст.470.

Müasir türk dillərində *koyun\koyun* (əsas mənası “qol-tuq”) formalarında işlənir. Coğrafi adlarda bu söz “geniş dərə, ensiz dərə, dayaz dərə” mənalarında işlənir. *Koyun* sözü qazax dilində “küləkdən qorunan körfəz, бұхта; dağda balaca dərə”, qaraqalpaq dilində “çuxur, dayaz dərə”; qırğız dilində *моо койну* (hərfi mənada “dağ qoynu”), *koynot* “yarğan, geniş dərə” mənalarını ifadə edir.

Beləliklə, qədim türk leksikasına daxil olan *koy* sözü qırğız toponimlərinin tərkibində, xüsusən cənubi qırğız adlarında (*Koy-Bulak*, *Sarı-Koy*) qorunmuşdur. *Koy-Bulak* “dağ vadisində bulaq”, *Sarı-Koy* isə (hərfi mənada “sarı dağ vadisi”), çox güman ki, “böyük dağ vadisi, yaxud yuxarı geniş dərə” mənalarında işlənir.

Kök-Janqak. Qırğızıstan ərazisində rast gəlinən bu toponimi də maraqlı xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Bu toponimin yerli işlənmə forması *Kök-Janak* şəklindədir. Həmin sözün hərfi mənasının “yaşıl qoz-fındıq” olduğunu qeyd edən tədqiqatçılara etiraz edən K.Konkobayev göstərir ki, “*Kök-Janqak* qədim türk adıdır. Yerli qırğızlar bu adın mənasını səhvən “yaşıl qoz”la əlaqələndiriblər.

Xalq etimologiyasına görə, *Şaxtyor* şəhəri ətrafındakı bu ərazidə nə vaxtsa müqəddəs yunan qoz ağacları bitirmiş. Əslində isə toponimin əsasında dayanan *kök* sözü “yaşıl, göy”, *canaq* (*canqak*) sözü isə “tərəf” mənasını ifadə edir. Yəni *Kök-Janqak* “dağın yaşıl tərəfi, yaşıl yamac” mənasındadır¹. Qədim türk yazılı abidələrində *janaq* sözü *janaq/ zanaq, jnaq, jaq* variantlarında “tərəf, istiqamət” mənalarını bildirmişdir. Həmin söz toponimin ikinci komponentinin əsa-

¹ Конкобаев К. Древнетюркская топонимия Южной Киргизии—в сб. Ономастика Средней Азии, Фрунзе, 1980, ст.174.

sında dayanmışdır. Belə ki, *kök* sözü *janaq* sözünün təyini kimi çıxış edərək rəngi, ümumi fonu, landsaftın xarakterini əks etdirir. Toponimin əsasında digər türk mənşəli söz *janraq* dayana bilər. Bu söz “bükük, dağın əyrisi” mənalarını ifadə edir. Bu mənada *Kök-Janak* – “qırıq-qırıq yer, dağın qırçını” məqamında da reallığa yaxındır.

Suzak – Oş vilayətində kəndin adıdır. Əvvəlki dövrlərdə bu toponim *Sozok* şəklində işlənməmiş. Toponimin yayılma arealı genişdir. Müxtəlif variantlarda Qazaxıstan və Türkmənistan ərazisində də rast gəlinir.

Sozak adının yaranması ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur. A.Abdurraxmanov onu qədim etnotoponim kimi nəzərdən keçirərək, apasiakların və sakların türk variantı hesab edir¹. E.Koyçubayev qeyd edir ki, *Sozak* qədim türk sözüdür və hərfi mənası “qəsəbə” deməkdir.

Qədim türk dilində (X əsrə aid “Altun Yarıq” abidəsində) “köçmə” mənasında toponim kimi qorunan *sozaq, sozaqtarda* sözlərinə rast gəlinir. Elə E.Koyçubayev də qeyd edir ki, toponimin əsasında məhz bu söz dayanır. K.Konkobayev isə E.Koyçubayevin *Suzak* toponiminin mənşəyi haqqındakı fikirlərini inkar etmədən başqa bir fərziyyə irəli sürür. O göstərir ki, Oş vilayətinin Djanqi-Djol rayonunda “dar dərə, iki dağ arasındakı dərə, təpə” mənasını ifadə edən *sozak* sözü işlənir.

Maraqlıdır ki, başqırd dilindəki *susak* sözü də “təpə” mənasını bildirir. Bu sözün mənası *Suzak* toponiminə daha çox uyğun gəlir, onun coğrafi görüntüsünü əks etdirir.

¹ Абдрахманов А.А. Отражение этнонимов в топонимии Казахстана— Всесоюзная конференция по топонимике СССР, Л., 1965, ст.188.

Çatkal – Dərənin, vadinin, çayın, yaşayış məntəqəsinin adıdır. Bu toponimin mənasının izahı ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur. Xasanov Şeyx Süleyman Buxaralının lüğətinə əsaslanaraq yazır ki, *çatkal* “düz olmayan yer, dar keçid, hündür dolay” mənalərini ifadə edir. Konkospayev isə bu sözü kazax coğrafi termini olan və “daş təpə, dərin dərə” mənasını ifadə edən *çatkalı, şatkal* sözləri ilə müqayisə etmişdir. Toponim “iki dağ arasında eniş” mənasını bildiren *çatkal* sözündəndir. Çox güman ki, bu söz qədim qırğız dili dövründə də işlənmişdir. *Çatkal* sözü ayrıca olaraq göstərilmiş mənada qırğız dilində saxlanmayıb, lakin eposlarda tez-tez rast gəlinir.

Qırğız dilindəki *çatkal* sözü formal əlamətləri və semantikasından Buxaralının lüğətindəki və qazax dilindəki *çatkal, şatkal* sözlərinə yaxındır. Bundan başqa bu toponimə coğrafi ad kimi təkcə Qazaxıstanda rast gəlinmir. Turfanda *Çatkal* yaşayış məskəni və Çinin Şərqi hissəsində *Çatkaltaq dağı* vardır.

Yassı – çöl, aşırım, düzənlik adlarında Uzgen rayonu ərazisində rast gəlinir. Bu coğrafi ad qədim türkcədə “çöl, düzənlik” mənalərini ifadə edən *jazi* sözündəndir. Müasir türk dillərində müxtəlif variantlarda işlənir: qırğız dilində *jazi*; qazax və qaraqalpaq dilində *jazık*; tatar dilində *yassı*, başqırd dilində *yası* “geniş sahə”; özbək dilində *yastı* “düz” və b. Bu söz qırğız toponimlərinin yaranmasında fəal iştirak edir: *Jası, Say, Jazi-Tokoy, Jazi-Bel*. Türkmənistanın Çarco rayonunda *Yassıdepa*, Özbəkistanın Fərqanə vilayətində *Yazi-Yavan, Ak-Yazi, Yaztepe* yaşayış məskənləri də mövcuddur. *Yassı* qırğız adı kimi ərəb-fars mənbələrində qeyd olunmuşdur. Toponim *Yazi, Yası, Yasi* formalarında orta əsr müəllifləri İbn-əl

Əsirin, Nizaməddin Şamininin, Şərafəddin Əli Yəzdinin, Əbdürəz Səmərqəndinin əsərlərində, “Məcmu-ət təvərix” və “Anonim İskandara” kitablarında da qeyd olunmuşdur. Toponimdə cənub dialekti üçün xarakterik olmayan *s-z* səs keçidi müşahidə olunur. *Jası, Jaası* – müasir qırğız dilində *jazi* formasındadır. Bundan başqa bu toponimin semantik diferensiallaşması da müşahidə olunur. Müqayisə üçün deyək ki, müasir türk dillərində *jazi, yası* “geniş sahə, yastı” mənalərindəndir. Eyni zamanda, qədim türkcədə olduğu kimi “çöl, düz” mənalərini da daşıyır.

Toponimik tədqiqatlar ölkənin tarixi, etnoqrafiyası və coğrafiyası haqqında qiymətli faktlar ortaya çıxarır. Tarixi-lingvistik və tarixi-coğrafi metodların köməyiylə coğrafi adların müasir sisteminin formalaşmasını, strukturunu (etimologiyasını) bərpa etmək olur və bu onların etimologiyası haqqında fikir yürütməyə imkan verir.

Qırğızıstan ərazisi istənilən digər ölkə kimi, uzun əsrlər boyu mürəkkəb tarixi hadisələrin arenası olub və bu hadisələr onun toponimiyasında iz qoymuşdur. Qırğıstanın müasir ərazisində 300-ə yaxın qədim coğrafi ad bizə məlumdur. Həmin coğrafi adlar antik dövrdən tutmuş XII əsrə qədərki bütün tarixi mənbələrdə əks olunmuşdur. Umurzakov qeyd edir ki, “bu qədim toponimlərin formalaşmasında *usun, kanqlı* və *uş* etnonimləri fəal rol oynamışdır. *Usun* etnoniminin qazax mənşəli *uyşun, kanqlın*ın isə özbək tayfası olan *kanqlı* ilə uyarlılığı görünür: *yuu* Altay vadisində məskunlaşmış qədim tayfadır. Hal-hazırda Oş vilayətinin adında qorunub”¹. Qırğı-

¹Умурзаков С.У. К исторической топонимии Киргизии - в сб. Ономастика Средней Азии, М., 1978, ст.53.

zıstan toponimlərinin dil mənsubluğu barədə yalnız ümumi şəkildə danışmaq mümkündür. Onların böyük bir qismi yunan-roma mənbələrində, çin xronikalarında qeyd olunub. Bütövlükdə bu toponimlərin əsasında şərq-İran və türk mənşəli aparıcı yer tutur.

Bununla belə, Cənubi Qırğızıstan toponimlərini geniş tədqiq edən K.Konkobayev bu toponimlərin müxtəlif qatlarını göstərir. Onun təqdimatında qırğız toponimlərində İran, türk, ərəb, monqol, rus, tunqus-mancur qatları müşahidə olunur.

Tədqiqatçı "Cənubi Qırğızıstanın toponimiyası" əsərində bu barədə geniş bəhs edir. Kitabın "Toponimiyası stratiqrafiya" fəslində hər bir qatın özünün də yarımövzlər faktlarla izah olunur. Oş vilayətinin toponimlərində İran elementləri Qırğızıstanın şimalına nisbətən daha çoxdur. Cənubi rayonlarında (*Naukat, Frunze, Batken, Lyaylyak*) isə şimal-şərqdə (*Suzak, Tortoqul, Uzqen*) müqayisədə üstünlük təşkil edir.

Cənubi Qırğızıstanın İran mənşəli toponimləri kifayət qədər öyrənilməmişdir. Yalnız məqalələr səviyyəsində bu toponimləri izah etməyə cəhd etmişlər. Bu məqalələrdə İran mənşəli toponimlər (*Келте-Булак, Кыз-Дара, Зилзала-Булак, Санам-Булак, Бас-Мойнок, Баккен, Зардалы, Догмен, Ташты-Калан, Роут*) tacik dilinin bazası əsasında izah olunmuşdur. Məsələn, qeyd olunur ki, *Kelte-Bulak, Kız-Dara, Zilzala-Bulak, Sanam-Bulak, Bas-Böltök* toponimlərinin komponentləri tacik dilində *kelte* – "qısa", *dara* – "dar keçid", *zilzala* – "zəlzələ", *bas* – "ensiz, alçaq" mənalarını ifadə edir. Bundan başqa tədqiqatçıların fikrincə, *Zərdalı, Догмен, Жопая, Ташты-Калан, Роут* toponimlərinin də əsasında zar-

dalı – "ərik sahəsi», *duqman* – "qorxulu yer", *jopaya* – "arpa sahəsi", *daşkalon* – "susuz çöl", *poyt* – "yaşıl sahə" tacik sözləri dayanır.

K.Konkobayev bu izahatın əksinə çıxaraq toponimlərin semantikasını ilə bağlı qeyd edir ki, əslində *Zərdalı* "ərik qurusu", *Ташты-Калан* "böyük düzənlik", *Роут* isə yaqnob coğrafi termini olaraq "köndələn dərə" mənalarını ifadə edir¹.

Cənubi Qırğızıstan toponimiyasında çoxsaylı coğrafi adlarda İran qatı kifayət qədər təmsil olunub. Ərazinin toponimiyasında İran qatını iki yarımqrupa bölmək olar: *soqdi-yaqnob* və *tacik*.

Soqdi-yaqnob yarımqatlı Cənubi Qırğızıstan toponimlərinin, eyni zamanda, Tacikistan ərazisində də paralelləri görünür. Bu toponimlər digər coğrafi adlara nisbətən Cənubi Qırğızıstan ərazisində daha qədim tarixə malikdir. Onlar soqdi yazılı mənbələrində qeyd olunub. Bu tip toponimlərin izahı zamanı qədim tarixi mənbələrə mütləq müraciət etmək lazım gəlir. Soqdi-yaqnob mənşəli toponimlərdən bəzisini nəzərdən keçirək.

Borjoy – yaşayış məntəqəsi K.Konkobayevin fikrincə, soqdi-yaqnobca izah oluna bilər. Tədqiqatçı bu barədə yazır: "Müqayisə üçün soqdi dilində *bor* – "qarşı", *zux* – "yer, ölkə" deməkdir.

Por, Zoy sözlərinə eyni zamanda, pamiir və yaqnob dillərində, onların toponimlərində rast gəlinir. Məsələn, ruşan dilində *por* – "qarşı"; yaqnobca *Zoy* – "torpaq sahəsi" deməkdir. Eyni zamanda, toponimlərin tərkibində də bu sözlərə rast gəlinir. Məs.: *Porboq, Porfiz, Pornov, Porvoq, Pordar*;

¹ Конкобаев К. Топонимия Южной Киргизии, Фрунзе, 1980, с. 11.

*Qurzoy, Xopzoy, Dumzoy.*¹ K.Konkobayev hesab edir ki, soqdi-yaqnobca *Porzoy* qırğız dilindəki *Borjoy* sözünə transformasiya olunmuşdur. *p/b, z/j* əvəzlənməsi adaptasiya prosesində rast gəlinən səs keçidi hadisələridir².

Vaxum-Çartak. Yaqnobca *vekkun* –“uzaq” deməkdir. Eyni adlı yaqnob toponimləri də mövcuddur (*Вехун, Векхун*). *Vakum-Çartak* – “Çartok dərəsinin sərhədi” deməkdir.

Qarim. Frunze rayonunda dağ adıdır. *Qarim* toponimini soqdi dilində “kənd, vilayət” mənalarını ifadə edən *Qarm* adı ilə müqayisə etmək olar. Vilayət və mərkəz adı kimi Tacikistan Respublikası ərazisində qorunub saxlanılır. Dağlıq Altay ərazisində də *Karim* adlı çay, vadi və yaşayış məskəni (Manjerok rayonu) mövcuddur³. O.T.Molçanova bu adı qədim türk sözü olan *karım* – “çuxur, çala” leksemi ilə müqayisə etmişdir⁴.

Jay-Terek. Lenin rayonunda yaşayış məskənidir. İlk baxışda bu toponimin komponentlərini *Joy* –“yay fəslı” və *Terek* – “qovaq ağacı” kimi izah etmək olar. Lakin birinci komponent *jay* heç də “yay” mənasını verən söz deyildir. Əslində isə «sözdəki *jay* yaqnobca “sahə” mənası verən *zoy* sözüdür. Qırğız toponimi olan *Jay-Terek* yaqnob toponiminin assimilyasiya olunmuş variantıdır. Beləliklə, *Jay-Terek* – *Zoyi diraxıt, yaxud Zoyi Terek* – “qovaq ağaclarının bitdiyi sahə” deməkdir⁵.

Кандава. Uzqen rayonunda yaşayış məskənidir. K.Konkobayevin fikrincə, “toponim yaqnob-tacik mənşəlidir. To-

¹ Конкобаев К. Топонимия Южной Киргизии, Фрунзе, 1980, с. 11.

² Yənə orada.

³ Bu izahat üçün bax: Конкобаев К. Топонимия Южной Киргизии, Фрунзе, 1980.

⁴ Молчанова О.Т. Топонимический словарь Горного Алтая, 1979, с. 214.

⁵ Конкобаев К. Топонимия Южной Киргизии, Фрунзе, 1980, с. 113.

ponimin strukturunu hissə-hissə belə izah etmək olar: yaqnobca, tacik dilində *kanta/kande* – “çuxur, oyuq”+*av*(tacikcə *об*) – “çay”+*a* – yaqnob-tacik topoformantı. Mənası “çay suyunun açdığı oyuq” deməkdir¹. *Karavşan* – Batken rayonunda yaşayış məskəninə, çayın adıdır. Qırğızstan toponimi olan *Karavşanı* Tacikistandakı *Zeravşan* toponimi ilə müqayisə etmək olar. Hər iki çay başlanğıcını Türküstan dağlarından götürür. *Zeravşan* tərcümədə “qızılapanar çay” deməkdir. *Karavşan* isə çox güman ki, “soqdi-yaqnob dilində *zap* – “dağ”+*av* – “su”, “çay”+*şan* suffiksindən ibarətdir və “çay”, “dağdan axan”, yaxud “dağ çayı” deməkdir².

Nookat. Eyniadlı rayonda yaşayış məskənidir. Toponim struktur baxımından mürəkkəbdir. “Buradakı *noo* komponenti yaqnob və tacik dillərində, onların toponimlərində *nov, noy* formalarında işlənir. “Çuxur, balaca vadi” mənasını ifadə edir.

Kat komponentinə isə Avropa və Asiyanın geniş ərazisində müxtəlif fonetik variantlarda rast gəlinir. Bu toponimlərdə “kənd, qəsəbə, şəhər” mənalarını bildirir³.

Tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, “*Kat* sözü soqdi dilində “şəhər”, “kənd” mənalarını ifadə edən *kt* elementlərindən yaranmışdır⁴. *Kat* topoformantıma *kant, ken, qön* variantlarında qırğız toponimlərinin tərkibində rast gəlinir. Məs.: *Nookat, Nookent, Topkent, Munkent, Temirkent, Özqen.*

Təhlillərə söykənərək qeyd etmək olar ki, *Nookat* toponiminin “vadidə kənd, balaca çuxur” mənası *Nookat* kəndinin yerləşdiyi ərazinin coğrafi vəziyyətini əks etdirir.

¹ Конкобаев К. Топонимия Южной Киргизии, Фрунзе, 1980, с.125.

² Yənə orada. s.127.

³ Yənə orada. s.139.

⁴ Мурзаев Э. М. Очерки топонимики, М., 1974, с. 118.

Patkul. Batken rayonunda, Frunze rayonunda yaşayış məskənidir. Toponimi iki hissəyə bölmək olar: *pat* + *kul*. Tədqiqatçılar *pad/pat* komponenti haqqında belə bir fikir söyləyirlər ki, “*pad* – soqdi dilindəki *pt* prefiksindən törənmişdir. Prefiksin mənası isə “daxildə” deməkdir. Məs.: *pod-roq* – “çəmənlik sahə” mənasındadır. *Kul* komponentinin isə yaqnobca “otlaq” mənasını ifadə edən sözlə etimoloji əlaqəsi var”¹. Qırğız toponimi olan *Patkul*, görünür ki, soqdi mənşəlidir.

Royt-Koyt. Batken rayonunda yaşayış məskənidir. Toponimin hər iki komponentini tədqiqatçılar yaqnob dilinə əsasən izah etməyə çalışmışlar. A.Xromov qeyd edir ki, *rovut*, *royt* komponenti yaqnobca “yan dərə”; *kabud//kabut* yenə yaqnobca “yaşıl” deməkdir. *Royt-Koyt* toponimi “şirin, dadlı yaşıl otların bitdiyi dərə” mənasını bildirir².

Yaqnob toponimləri ilə müqayisə edək: *Yaqroyt* – “buzlu dərə”, *Royt* – “dərə”, *Roytak* – “balaca dərə”; *Kabud xok*, *Kabut xokak* – “ətrafında şirəli yaşıl otların bitdiyi bu-laq”, yaxud “yaşıl yamac” mənasını ifadə edir.

Çartak-Say. Lenin rayonunda çay adı, yaşayış məskənidir. Toponimin strukturuna fikir versək, burada iki yaqnob, bir türk sözlünün olduğunu görürük.

Müqayisə edək: Yaqnobca *çar* – “ensiz dərə”, “dar keçid”+yaqnobca *tak* – “çayın aşağı axarı”+türkcə *say* – “çay”. *Çartak-Say* – “dərənin aşağısı, yaxud aşağı axarı” deməkdir. *Say* komponenti, görünür ki, sonrakı əlavədir. Su ilə dolu dərəni türklər *Çartak-Say* adlandırmışlar.

¹ Конкобаев К. Топонимия Южной Киргизии, Фрунзе, 1980, с. 143.

² Хромов А. Л. Очерки по топонимии и микропонимии Таджикистана, Душанбе, 1975, с.37.

Çon-Navat. Uzqen rayonunda yaşayış məskənidir. Bu ad türk (qırğız) və İran mənşəli sözlərdən təşkil olunmuşdur: *çon* – “böyük” və *nav* yaqnobca *nov*, *noy* “çuxur”+*a+t*(*a* və *t* iran toponimləridir). Toponimin mənası “böyük və geniş çuxur” deməkdir. Azərbaycan dilində də balaca çuxuru ifadə etmək *nav* sözündən istifadə edilir. Ehtimal ki, bu söz yaqnob dilindən keçmədir.

Maraqlıdır ki, Cənubi Qırğızıstan ərazisində mövcud olan soqdi-yaqnob yarımqatları bəzi sözlərin etimologiyası haqqında da dəqiq fikir yürütməyə kömək edir. Məsələn, Azərbaycan dilində işlənən *hovuz* sözü soqdi mənşəli *xavz* – “nohur, hovuz” sözündəndir. Cənubi Qırğızıstan toponimləri içərisində tacik mənşəli coğrafi adlar da az deyildir. Bu tip adların izahı tacik dilinin bazası əsasında nəzərdən keçirilmişdir. Qırğızıstan ərazisində mövcud olan tacik yarımqatlı toponimlərin bir neçəsini nəzərdən keçirək.

Apsir-Say. Nokat rayonu ərazisində dərə, çay, şalələ adını bildirir. *Apsir-Say* güclü selin axdığı dərənin adıdır. Toponimin birinci komponenti olan *Apsir* adının etimologiyası haqqında dilçilikdə iki fikir mövcuddur:

1) *Apsir* tacik adı olaraq *obe* və *şir* hissələrindən ibarətdir. Mənası “dağ seli, süd rəngli su” deməkdir. Güclü sel nəticəsində suxurların yuyulub qarışması suya süd rəngini verir¹;

2) *Apsir* komponenti ola bilər ki, digər iran dilli söz kimi də izah olunar. Müqayisə üçün deyək ki, farsca *abşar* “şalələ”, *abşir* “navalça”, “axan su çuxuru”, tacik dilində *ab-*

¹Хромов А.Л.Очерки по топонимии и микропонимии Таджикистана. Душанбе, 1975, с.49.

şar “şəlalə”, “sel”, “bol sulu” mənalarını ifadə edir. Görünür ki, *Apşir* – sel, şəlalə deməkdir.

K.Konkobayev xeyli tacik yarımqatlı Qırğızıstan toponimlərini tədqiq edərək onların struktur-semantik xüsusiyyətlərini izah etməyə çalışmışdır. Həmin toponimlərdən *Ayk, Aystan, Bayastan, Berik-Suu, Bursa, Qaz, Qauzen, Darqaz, Daşman, Joybolont, Kovsubar, Marqun, Mustan, Mirzake, Payzavat, Parakanda, Taqan, Taştı-Kalan, Çuyanqi, Eski-Auçu, Şura, Yaak-Pista* coğrafi adları tacik dilinin bazası əsasında araşdırılmışdır. O, hər iki qat (soqdi-yaqnob və tacik) toponimlərin yayıldığı əraziləri qısaca xarakterizə edərək göstərir ki, “tacik coğrafi adları soqdi-yaqnob adlarına nisbətən kifayət qədər çoxdur. Tacik toponimləri Cənubi Qırğızıstanın hər yerində yayılıb. Lakin soqdi-yaqnob adlarına yalnız Alay vadisində, Oş vilayətinin Namkat, Frunze, Batken, Lenin rayonlarında rast gəlinir”.¹ Beləliklə, Cənubi Qırğızıstan toponimlərində İran mənşəli qat mövcuddur və tarixi-toponimik materiallar da bu fikrin doğruluğunu təsdiq edir.

Cənubi Qırğızıstan toponimlərinin əsas hissəsini türk qatı təşkil edir. Türk qatlı Cənubi Qırğızıstan toponimlərində dörd yarımqat müşahidə olunur: *qədim türk, qırğız, cənubi sibir (altay və tuva), uyğur-özbək*. Toponimlər izah olunarkən bəzən yuxarıda adlarını çəkdiyimiz dillərin materialları kifayət etmədiyindən ara-sıra toponimin aydınlaşdırılması qazax dilinin bazasına istinad etməklə həyata keçirilir.

Qədim türk yarımqatlı Qırğızıstan toponimlərinin bəziləri diqqəti cəlb edir. Məsələn:

Kara-Çukur. Alay-Kuu vadisinin, eyniadlı yaylağın, aşırımın adını bildirir. Qırğız dilində hərfi mənada “qara çö-

¹ Конкобаев К. Топонимия Южной Киргизии, Фрунзе, 1980, с. 17.

kək, çala” kimi başa düşülə bilər. Lakin bu heç də adlandırılan ərazinin relyefini tam əks etdirmir. Belə ki, həmin ərazidə “çuxur” yoxdur. Əksinə, *Kara Çukur* adlı yaylaq və dolay böyük dağ massivini xarakterizə edir. Onun da sinəsi daşlarla (*korum, şaqıl*) örtülüdür. Həmin daşlı zirvənin sağ tərəfi bir az aşağıya doğru *Kara Çukur* adlı aşırımdır. Həmin aşırım *Uzun-Ayrık* və *Terek* adlı dağ vadiləri ilə kəşşir.

İlk əvvəl görünür ki, aşırım adlandırılıb. Bu ad qədim türk toponimidir. *Minusin* şəhərindən 25-27 km aralı *Yenisey* çayı sahilində tapılmış runik yazılarında *Kara-Şıkur* adı qeyd olunmuşdur. Qırğız toponimi olan *Kara Çukur* qədim türk adı olan *Kara-Şıkurun* dəyişmiş formasıdır. Azərbaycan ərazisində də eyniadlı toponim mövcuddur. Bakı şəhərindəki *Qaraçuxur* qəsəbəsi, eyni zamanda, Şamaxıdakı *Çuxuryurd* kəndi toponimin arealının geniş olduğunu sübut edir.

Tatır. Sovet rayonunda *Ak-Tatır*, Batken rayonunda *Döb-bö-Tatır* yer adları mövcuddur. Japarov yazır ki, “*Ak Tatır* toponimi *tatır* otunun adından əmələ gəlmişdir”.¹ Bu söz *tatıran* formasında (mənası “qarağac ailəsinə aid bitki” mənasında) qırğız dilinə aid lüğətdə qeyd olunub. *Tatır, takır* coğrafi termin kimi Orta Asiyada, Altayda, Qazaxıstan ərazisində geniş yayılmış toponimlərin yaranmasında iştirak edir.

Tatır termini Mahmud Kaşğarının zamanından məlumdur. O, bu sözü *tatır yer* kimi qeydə almış və “düz gilli sahə, bitkidən məhrum yer” mənasında izah etmişdir. Bu cür formada qazax dilində də işlənir: *Tatır* – “şoran sahə”.²

¹ Жапаров Ш. Лексические особенности лаялякского говора киргизского языка, Автореф. канд. дисс., Ф., 1969, ст. 15.

² Казахско-русский словарь, М., 1954, с.493.

M.Qeldixanovun fikrincə, ümumtürk termini olan *Takır* – “hamar, bərk, gilli səth” qədim *tatır* sözünün müasir formasıdır.¹ Bu mənada *Tatır*, *Takır*, *kakır* sözləri *t/k* səsdəyişməsi nəticəsində əmələ gəlmişdir. Qeyd olunan sözlər türk dillərində eyni mənəni (“bitkidən məhrum yer”, “şoran”) ifadə edir. Tədqiqatçılar *k-t* səskeçidlərini cuvaş dilində, türk-mən dilinin sarık dialektində müşahidə etmişlər. Belə bir fikir formalaşmışdır ki, *t* variantlı söz daha qədimdir, *k* variantlılar isə sonrakı dövrün hadisəsidir.

Beləliklə, *tatır* türk coğrafi terminindən əmələ gələn qırğız adı Mahmud Kaşğari epoxasından məlumdur və “bitkidən məhrum yer”, “şoran, şoran yer” mənalarını ifadə edir. Bu cür izahat “Sovet rayonundakı *Tatır* yerinin xarakterini tam əks etdirir”.² *Tatır* yer adı Qazaxıstanın Turqay vilayətində də “ətraf mühitdən fərqlənən sahə” və “çay” adları kimi mövcuddur.³

Qırğız yarımqatı Cənubi Qırğızıstan toponimlərinin əsas hissəsini təşkil edir. Onların bəzilərini nəzərdən keçirək:

Aqaça. Laylak rayonunda yaylaq, dərə, çay adlarını bildirir. Toponimin əsasında qırğız dilinin *cerqe-tal* dialektində qeyd olunan “çayın iki hissəyə parçalanması”, “çay yatağı”, “dayaz və ya geniş dərə, ensiz vadı” mənalarını bildirən *aqaça* sözü dayanır.

Tədqiqatçıların fikrincə, *aqaça* sözü altay dilində qadınların danışığında işlənən *aqaçı* (hərfi mənası “bol su”) sözü ilə əlaqəlidir. Cənubi Qırğızıstandakı *Aqaça*, *Aqaçakol* to-

¹ Гельдыханов М. Местные географические термины Туркменистана, Автореф. канд. дисс., Баку, 1973, с.15.

² Конкобаев К. Топонимия Южной Киргизии, Фрунзе, 1980, с.30.

³ Койчубаев Е. Краткий толковый словарь топонимов Казахстана, Алмата, 1974, с. 213.

ponimləri də semantik cəhətdən, eyni zamanda, coğrafi görünüşü baxımından “dolu su” mənasına yaxınlaşır.

Başat. Bu hidronimik termin Qırğızıstanın rayonlarında qeydə alınmışdır. Cənubi Qırğızıstan ərazisində təxminən, on səkkiz toponimin tərkibində *başat* komponentinə rast gəlinir. Məsələn: *Tam-Başat*, *Ak-Başat*, *Taş-Başat*, *Kızıl-Başat*, *Kaşka-Başat*, *kara-Başat*, *Beş-Başat*, *Alça-Başat*, *Kazqan-Başat*, *Jar-Başat*, *Ular-Başat*, *Şoro-Başat*, *Bel-Başat*. *Başat* sözü qırğız dilində “çəsmə, daşlı quru yerdən çıxan bulaq”, “kiçik bulaq” mənalarında işlənir. *Başat* Cənubi Qırğızıstanın bəzi rayonlarında *bulak* termininin sinonimi kimi çıxış edir. Bu hal Cənqi-Col, Uzqen, Sovet rayonlarında müşahidə olunur. *Başat* komponentli toponimlər Cənubi Qırğızıstanın Alay, Djanqi-Djol, Ala-Bukin, Toktoqul, Uzqen, Sovet rayonları ərazisində qeydə alınmışdır.

Qırğızıstan ərazisindəki toponimlərin etimologiyasını, mənasını izah etmək üçün bəzən altay, tuva, xakas, şor dillərinin materialları köməyimizə çatır. Belə toponimləri tədqiqatçılar cənubi Sibir yarımqatlı coğrafi adlar başlığı altında nəzərdən keçirmişlər. Qeyd edək ki, bu toponimlərin mənasını yerli qırğızlar ya heç başa düşmürlər, ya da aydınlaşdırmaqda çətinlik çəkirlər. Xüsusən altay və tuva dili elementlərinin izinin müşahidə olunduğu Cənubi Qırğız coğrafi adlarının bəzilərinin linqvistik interpretasiyasına diqqət yetirək.

Ajk. Ala-Bukin rayonunda şəhər, aşırım adıdır. Toponimin əsasında cənubi sibir türk coğrafi termini olan və “dolay” mənasını bildirən *aju* sözü dayanır. Müqayisə göstərir ki, altay dilində *aju* – “dağ aşırımı”, “dağdan keçid”, tuva dilində *ajıq* – “dolay”, xakas dilində *azıq* – “dağ aşırımı”, şor dilində

ajıq – “aşırım” mənasını ifadə edir.¹ *Aju* termini toponim kimi Dağlıq Altay Muxtar Vilayətində işlənir: *Aju dağı*, *Azu xrebet*.² Digər hallarda coğrafi adların tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Belə bir vəziyyət Qazaxıstan toponimlərində də müşahidə olunur. Məsələn, *Ası* - çay və yaylaq adı, *Asubulak* “aşırımında çay”. Qazax dilində də “aşırım”, “ağır aşırım” mənalərini ifadə edir.³ “Aşırım” mənasını ifadə edən *aşuu* sözü qırğız toponimlərinin tərkibində fəal işlənərək toponimiyarata mada iştirak edir: Məsələn: *Aşuu-Ayrık*, *Kalmak-Aşuu*, *Tuş-Aşuu*, *Şar-Aşuu*, *Tuz-Aşuu* və s.

Kazanak. Batken rayonunda dağ adıdır. *Kaznak*, *kazınak*, *kazanak* apelyativlərinə qırğız və tuva dillərində “cənazə dəfn olunan qəbrin yan çuxuru”, “xəzinə”, “komacıq”, “daxma”, “pəyə”, “it damı” mənalərində rast gəlinir. Tədqiqatçılar cənubi Sibirdə işlənən apelyativləri qırğız mənşəli hesab edirlər. Cənubi Qırğızıstan oronimi olan *Kazanak* ilk əvvəl dağın adı kimi işlənmişdir. Çünki adətən qırğızlar özlərinin qiymətli əşyalarını məhz belə dağlarda gizlədirmişlər. Qeyd edək ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında da *Qazılıq dağı* toponimi tez-tez işlənmişdir.

Tədqiqatçılar cənubi Sibir yarımqatlı qırğız toponimlərinin bir qismini – *Ajık*, *Ak-Suur*, *Kara-Suur*, *Beş-Belçir*, *Boz-Belçir*, *Boru-Tokoy*, *Debqe*, *Juuka*, *Tasırkoy*, *Kajır*, *Kajır-Çatı*, *Kajır-Jon*, *Toqotoy*, *İrum-Başı*, *Sını*, *Xaydarkan*, *ÇekeyŞ Sarı-Çekey*, *Şibeli* coğrafi adlarını daha geniş şəkildə nəzərdən keçirmişlər.

¹ Конкобаев К. Топонимия Южной Киргизии, Фрунзе, 1980, с. 43.

² Nümunələr üçün bax: Молчанова О.Т. Топонимический словарь Горного Алтая, 1979.

³ Койчубаев Е. Краткий толковый словарь топонимов Казахстана, Алмата, 1974, с. 41.

Altay və qırğız paralel toponimləri kifayət qədərdir. Bu toponimlərin əmələ gəlməsində iştirak edən coğrafi terminlər təkcə haqqında danışılan dillər üçün deyil, digər türk dilləri üçün də xarakterikdir. Toponimlərin belə paralel işlənməsi qırğızların qədimdə məskunlaşdıqları yer haqqında fikir yürütməyə imkan verir. Qırğızşünaslar artıq çoxdan müəyyənləşdirmişlər ki, Qırğızıstanın xeyli sayda coğrafi adları Altaydan gəlmədir. Müq. et: *Çuy* adı Qırğızıstan və Altayda işlənir. Eləcə də *Kara-kujur*, *Boom*, *Kurkuroo*, *Korumdu*, *Kulundu* vadisi və b.

Altay toponimləri üzərində müşahidə və araşdırmalar aparan O.T.Molçanova qırğızların qədimdə Altayda yaşamaları barədə maraqlı fikrə gəlmişdir. O göstərir ki, 1896 Altay toponiminin 79-u qırğız və tuva dillərinin bazası əsasında etimoloji analiz edilir.¹ Altay və qırğız toponimlərinin öyrənilməsi qırğızların qədimdə Altay ərazisində məskunlaşdığı zonanın sərhədlərini müəyyənləşdirməyə, onların Cənubi Sibirdən başlanan köç yolunu təyin etməyə kömək edir. Belə tədqiqat qırğızların digər türk xalqları və Cənubi Sibirin başqa xalqları ilə qarşılıqlı dil əlaqələrinin səviyyəsini də xarakterizə edir. Beləliklə, Qırğızıstan toponimlərində cənubi Sibir qatlı qırğız toponimləri, xüsusən altay və tuva toponimləri ilə daha çox paralellik təşkil edir.

Uyğur-özbək yarımqatlı qırğız toponimləri o qədər də geniş öyrənilməmişdir. Uyğur mənşəli coğrafi adlar içərisində daha çox etnotoponimlər üstünlük təşkil edir. Bunların da əsasında uyğur adı dayanır. Məsələn: *Uyqur-Avat*, *Kaşkaldak*, *Kaşkalak*, *Kaşkarçı*, *Tokçı*, *Talık*. *Kənəli*.

¹ Молчанова О.Т. Топонимический словарь Горного Алтая, 1979, с.22.

Uyğur mənşəli digər qırğız adları oykonimlərdir ki, vaxtilə Şərqi Türküstandan köçən uyğurlar yeni ərazidə özləri ilə gətirdikləri adları işlətməyə başlamışlar. Cənubi Qırğızıstan ərazisində belə coğrafi adlara *Kəpəkkay, Yançan//Uyançan, Çertik, Tepe-Korqan, Taş-Akur, Yar-Koton, Sarı-Kozon, Uç-Koton, Bulqandık, Uvam-Kuçe, Çanqet, Çanqet-Say*¹ və s. daxildir.

Özbək mənşəli qırğız toponimləri də sayca azdır. Cənubi Qırğızıstan ərazisində rast gəlinən toponimlər bu baxımdan 1) əsasında qırğız və özbək dilləri üçün ümumi olan; 2) əsası yalnız özbəkcə izah oluna bilən; 3) əsasında etnonimlər dayanan növlərə ayrılır.

Birinci qrup coğrafi adlarda bu cür özbək sözləri komponent kimi çıxış edir: *kəttə* – “böyük”, *yanqi* – “yeni”; *yar* – “yarğan, uçurum”, *pəski, pəs* – “aşağı”, *qava* – “geniş dərə” və s. Məsələn: *Kəttə-Taldık, Kəttə-Yar, Kəttə-Buura-Bel, Kəttə-Kum-Bel, Kəttə-Ayırma-Say, Kəttə-Talpak-Say, Kəttə-Taş-Say, Kəttə-Koş-Bulak, Kəttə-Karamık; Yanqi-Arık, Çu-yanqi, Yanqi-Avat, Yarvan, Kəttə-Yar, Yar-Kışlak, Yar-Koton, Pəs-Kuçe, Pəski-Tolaykon, Pəs-Koro, Pəs-Məxalla, Pəs-ki-Arık, Qava-Say, Qaba, Ozbok-Qava* və s.

Cənubi Qırğızıstan ərazisində ərəb mənşəli coğrafi adlara da rast gəlinir. Belə adların sayı, təxminən, 77-yə çatır. Bu toponimlər fiziogen, antropogen obyektləri və eyni zamanda, dini xarakter daşıyan sahələri əhatə edir.

Maraqlıdır ki, Qırğızıstan toponimləri içərisində monqol mənşəli yer adlarına da rast gəlinir. Bu coğrafi adlar iki istiqamətdə sistem təşkil edir.

¹ Nümunələr üçün bax: Конкобаев К. Топонимия Южной Киргизии. Фрунзе, 1980, с.56.

Birinci istiqamətdə toponimlər həm qırğız, həm də monqol dilində işlənir. Məsələn, monqolca “isti, yaxud mineral bulaq, çeşmə” mənalarını bildirən *arşan* sözü Şimali Qırğızıstan ərazisində *Araşan, Araşan-Bulak* toponimlərində görünür. Monqol dilində “yamac, maillik, dağ ətəyi” mənalarını bildirən *bel* sözü tez-tez Qırğızıstan toponimlərində işlənir: *Orto-Bel, Ak-Bel, Ala-Bel, Kok-Bel, Kum-Bel, Bel-Başat, Buura-Bel* və s.

Monqolca *Belçir* sözü Qırğızıstanda *Beş-Belçir, Boz-Belçir* adlarının tərkibində işlənir. *Yol* monqolca “böyük dağ” deməkdir. Qırğızıstan ərazisində *Ak-Jol, Kır-Jol-Say, Kiçi-Ak-Jol, Jol-Çıraq, Jol-Joy* toponimlərində işlənir.

Sondok – “böyük olmayan, yarğanlı, gilli təpə” mənasında monqol dilində işlənir. Qırğızıstanda bu komponentli *Sandık, Jeti-Sandık, Çon-Sandık, Kiçi-Sandık* toponimləri mövcuddur.

İkinci istiqamətdə toponimlər yalnız monqol mənşəlidir və bu dilin bazasında aydınlaşdırıla bilər. Onlardan bəzilərini nəzərdən keçirək: *Ak-Eçki, Eçki-Tor, Jaman-Eçki* Narınski vilayətində, Talasda, Çuy vadisinin cənub hissəsində mövcuddur. Göstərilən coğrafi adlardakı *Eçki* komponenti monqolca “sıldırım, yalçın, dik, şaquli” mənalarını verən *eqi* sözüdür. Beləliklə, *Eçki-Tor* “şaquli dağ otağı”, *Jaman-Eçki* “yastı, düz” mənalarını ifadə edir.

Alay – toponimindən bir neçə ad yaranmışdır. *Alay Tooloru* – “Alay dağları”, *Zaalay Kırka Toosu* – “Zaalay dağ silsiləsi”, *Çon-Alay sovxoçu, Alay rayonu* və s.

Alay vadisi haqqında az yazılmayıb. Hələ Mahmud Kaşğari öz lüğətində göstərirdi ki, *Ala* – Fərqanə vadisinə yaxın yaylaq adıdır. Müasir tədqiqatçılardan E.Murzayev də

Alay toponimi ilə bağlı araşdırma aparmışdır. O bu toponimin yayıldığı geniş ərazini göstərək *Himalay, Nipalay* coğrafi adları ilə müqayisə etmişdir. Hindistanda da tərkibində *alay* elementinin açıq-aşkar göründüyü *Anamalay* və *Nillamalay* dağları mövcuddur. *Alay* sanskrit dilində “yaşayış yeri” mənasını bildirir. *Himalay* sözü isə “qarların yaşayış yeri” mənasını bildirir.¹

E.Murzayevin bu fikirlərini müdafiə edən M.Melxeyev və Xasanov da qeyd edirlər ki, *alayya* sözü sanskrit dilində “ölkə, yer” mənalarını bildirir.² Sözü monqol dilində “geniş düzənlik sahə” mənalarını daşıyan *nalay* sözü ilə müqayisə etmək olar.

Bordun jonu – Sovet rayonunda dağ adıdır. Toponim monqol dilində “qranit” mənasını verən *borjin* sözündəndir. Qırğız forması olan *Bordun Jonu* adaptasiya nəticəsində yaranmışdır. Bunu sübut edən digər fakt odur ki, *Bordun Jonu* “tabaşirli dağ silsiləsi” mənasında qırğız dilində işlənməkdədir. Beləliklə, *Bordun jonu* – *borjin* (“qranit”) monqol sözü əsasında izahını tapır.

Budalık – Alay rayonunda yaşayış məskənidir. Toponim monqol dilində “ibtidai insanın məskun olduğu yer, düşərgə, çaparxana” mənalarını bildirən *buudal* sözündən və qədim türk affiksi olan *-ik* şəkilçisindən əmələ gəlmişdir. *Budalık* – balaca düşərgə. Ola bilər ki, *Budalık* qədim türk mənşəlidir. Müqayisə üçün deyək ki, monqolca *buudal* – “düşərgə, çaparxana”, qırğız dilində *buydal* – “bir qədər qalmaq, yerləşmək” mənalarını ifadə edir.

¹ Мурзаев Э.М. О происхождении географических названий – Природа, 1956, с. 41.

² Мельхеев М. Н. Географические имена, М., 1961, с. 7

İlan -Bulak Ala-Bukin rayonunda çay adı. Eyni mada, Frunze rayonunda *İlan çayı* da mövcuddur. Monqolca *ulaan* – “qırmızı” deməkdir. Onda toponimin mənası “qırmızı sulu bulaq” kimi qavranılır. Artıq bu tipli toponimlərə müəyyən qədər rast gəlmişik. Qırğızıstanda *Kızıl-Bulak, Kızıl-Suu* toponimlərində də birinci komponent predmetin rəngini ifadə edir. *İlan* sözü ilə bağlı başqa bir fikir də irəli sürmək olar. Belə ki, *uul (an)* monqol dilinə aid lüğətdə “dağ” kimi qeyd olunub.¹ Ola bilər ki, *İlan-Bulak* “dağ çeşməsi”, yaxud “dağ çayı” mənalarını bildirir.

Qırğızıstan ərazisində mövcud olan toponimlərin bir hissəsi də monqol mənşəli etnonimlərin bazası əsasında öz izahını tapır. Belə toponimlərə bunları misal göstərmək olar: *Sarık-Moqol, Moqol, Manqut, Kandı, Nayman, Jiyde-Nayman, Kara-Nayman, Narayı-Nayman, Beş-Nayman* və s.

Bu cür monqol-türk leksik paralelləri iki qrupa ayrılır. Onlardan bir qrupu daha qədim qatlardan bu dillərə keçib, digər qrupu isə monqol və türk dilləri arasında yaranan siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələr nəticəsində sonralar formalaşmışdır.

Birinci qrupa aid toplanan materiallar içərisindəki coğrafi terminlər həm monqol, həm də qırğız toponim yaradıcılığında iştirak edir. İkinci qrup qırğız toponimləri sırf monqol mənşəlidir. Onlar monqol dilinin Orta Asiyada, xüsusən Qırğızıstanda yayılması ilə əlaqədar olaraq yaranmışlar. Bütövlükdə, qeyd etmək lazımdır ki, monqol-türk (qırğız) apelyativlərinin mövcud olması bu iki dilin qohumluğundan, ümumi bir kökdən yaranmasından xəbər verir.

¹ Монгольско-русский словарь, М., 1957, с. 466.

Tədqiqatçılar Qırğızıstan toponimləri sırasında rus, tunqus-mancur qatının olduğunu da söyləyirlər. Məsələn, *Ala-Buka, Bir-Suu, Bosoqo, Kuran, Jıpka, Konduk, Bosoqon-Bulak* coğrafi adları tunqus-mancur dillərinin bazası əsasında şərh edilir. Qırğızıstan toponimləri içərisində xeyli sayda coğrafi adlar hələ də öz izahını tapmayıb. Məsələn, *Pskem, Toyalmış, Kasan-Say, Ura-Say, Şanik, Kerey-Suu, Korqon-Sanik, Yavazar-Say, Balek-Çal, Turdun, Çakar-Top, Çımkoy-Too, Ozqur, Kara-Suran* və s.

Toponimlərin interpretasiyası həmin xalqlarının keçmişdə mövcud olmuş dil, tarixi, etnoqrafik, coğrafi əlaqələrinin mənzərəsini üzə çıxarır. Beləliklə, Qırğızıstan ərazisində mövcud olan toponimlərin analizi də əlaqələrin olduğunu bir daha sübut edir. Xronoloji ardıcılıqla bu bölgənin toponimlərində tədqiqatçılar yuxarıda qeyd etdiyimiz beş əsas qatı müəyyənləşdirmişlər: *iran, türk, ərəb, monqol, rus*.

Türk qatı hal-hazırda ən qədim dövrün hadisəsi hesab olunur və Qırğızıstan toponimlərinin əsas hissəsini təşkil edir.

Iran qatı da qədim dövrlərlə bağlıdır.

Ərəb mənşəli toponimlərin sayı isə çox deyildir və ərazidə islamın yayılması nəticəsində əmələ gəlmişdir.

Monqol mənşəli coğrafi adlar monqol və qırğızların tarixi-qohumluq əlaqələri nəticəsində yaranmışdır. Bu yaranma sonralar monqol tayfalarının Orta Asiyaya, o cümlədən Qırğızıstana axını zamanı davam etmişdir.

Rus mənşəli coğrafi adlar isə XIX əsrin sonlarından başlayaraq, Qırğızıstan ərazisində görünməyə başlayır.

Kırım toponimlərinin formalaşmasında müxtəlif vaxtlarda ayrı-ayrı türk tayfaları (xalqları) - kumanlar, poloves-

lər, karaimlər, kırım tatarları türklər (osmanlı), noqaylar yaxından iştirak etmişlər. Kırımın türk mənşəli toponimlərinin tərkibində oğuz və qıpçaq elementləri, eyni zamanda, ayrıca qıpçaq qrupu dillərinin xüsusiyyətləri müşahidə olunur. Oğuz elementləri ən çox türk (osmanlı), qıpçaq elementləri isə daha çox noqay dili materialları çərçivəsində təmsil olunur.¹ Kırımın türk mənşəli toponimlərinin, təxminən, 80%-i müxtəlif vaxtlarda Kırımda yaşamış və ya oradan keçmiş tayfaların adından götürülmüşdür.

Eyni mənşədən törənmiş belə toponimlər (*tədqiqatçılar belələrini genotoponim adlandırırlar - E.M.*) Kırım ərazisində yayılıb. Məs. Kırımda *Konrat* komponentli 19, *Qıpçaq* komponentli 22, *Kiyat* komponentli 13 kənd adı mövcuddur.

Kırım toponimlərinin əsasında müəyyən qədər qıpçaq tayfa elementləri görünür. Nəzərə almalıyıq ki, bu tayfa yaxın keçmişdə altayların, başqırdların, qazaxların, qaraqalpaqların, qırğızların, kırım tatarlarının, noqayların, türkmənlərin, özbəklərin və s. etnogenezində vacib rol oynayıb. İstisna kimi qeyd etmək olar ki, qıpçaq mənşəli bir-neçə ad yadincisli etnik elementlərlə əlaqədar ola bilər. Əgər bu və ya digər bir genonim qıpçaq elementli iki və daha çox xalqın dilində təmsil olunursa, onda onun qədimliyindən danışmaq olar. Belə genonimlərdən *Kokkoz, Kulan* adları, eyni zamanda, *Ayu* və *Kuba* komponentləri haqqında danışmaq olar. Şərqi Kırımda *Karabi* dağ adı, olsun ki, bulqarlarla bağlıdır. Çünki Volqa tatarlarından bir qrupu *Kara-Bi* adlandırılıb. Oğuz-türkmən elementli coğrafi adlardan bəziləri isə (məsələn, *Salqir*) adə-

¹Исхакова Х.Ф.Огузско-Кыпчакские соответствия в топонимии Крыма – в сб.Ономастика,Типология,Стратиграфия,М.,1983,с. 127.

rin toponimlərinin öyrənilməsi qıpçaq qrupu türk dillərindən olan qaraqalpaqların tarixinə işiq salır.

Aral ətrafının müasir toponimləri içərisində çoxlu, sirri açılmamış coğrafi adlara rast gəlinir. Məsələn, *Urqe* Aral dənizinin cənubunda “burun”. Rus variantında *Urqa*, qazax variantında isə *Urqi* kimi məlumdur.

Urqe adının mənşəyi ilə bağlı belə bir xalq əfsanəsi mövcuddur: “İgid sultan Mahmudun qızı Ursulunu zorla Riljuy xanlığından qaçırır. Yolda birdən igid fikrə gedir: “Onun (yəni qızın) ölkəsi bədbəxtlik içərisində olduğu bir zamanda qızı özümə arvad eləməyə dəyərmimi?”. O, qızı çölün düzündə azad edir. Evə qayıtmağın onun üçün böyük bir təhqir olduğunu bilən qız çöldə qalır və yaşayış yeri tikir, ətrafına da xeyli əhali toplayır.

Həmin şəhər də onun adı ilə *Ursuluu* (*Xursuluu*) adlanır. Sonra isə *Urqe* şəklinə düşür. Hal-hazırda bu şəhər Aral dənizinin altındadır.¹

Urqe adı ilə bağlı xalq etimologiyası toponimin necə əmələ gəlməsinin elmi izahı deyil. *Urqe* adı əslində landşaftın xarakteri ilə bağlıdır. Belə ki, *Urqe* yaylası dəniz səviyyəsindən 200-300 fut yuxarıda yerləşir: Bu toponim və onun fonetik variantları Aralətrafi ərazilərdə, Orta və Mərkəzi Asiyada yeganə coğrafi ad deyil. Bu toponimə digər türkdilli və monqoldilli xalqlar arasında rast gəlinir. Məsələn, başqırdlarda yoxuşa *ur*, “yuxarı” *urqe* deyirlər.² S.Malov isə bu toponimin sarı uyğurlarda da işləndiyini qeyd edir: “Monqollar,

¹ Бекбаулов У. Топонимы приаралья как источник для изучения истории каракалпакского народа – в сб. Ономастика Средней Азии, М., 1978, ст. 130

² Башкирско-русский словарь, М., 1958, с. 588.

ümumiyyətlə, yüksəklikdə yerləşən şəhərləri *Urqe* adlandırırlar. Sarı uyğurların *Urqe* toponimi də məhz belə bir mənə daşıyır.¹

Qaraqalpaq xalqının tarixi ilə bağlı digər toponimlər də (*Karakoy soyqan* və *Alamesek*) onların məskunlaşdıqları ərazilər haqqında məlumat verir. Birbaşa qaraqalpaqların tarixi və etnoqrafik münasibətlərini açıqlayan xeyli sayda toponimlər hələ də öz izahını gözləyir. Belə toponimlər izah olunduqca xalqın tarixinin qaranlıq səhifələri işıqlanır, digər xalqlarla etnokulturoloji səviyyədə əlaqələrinin mənzərəsi yaranır. İzahata ehtiyacı olan Aralətrafi toponimlər kifayət qədərdir. Məs.: *Aral-Bay-Turuk, Naqaday, Karjau, Tokboy, Bayan, Tumen, Tokuz, Taqay, Yanqi, Ay-Yetim, Aybay, Tay, Muqaltay, Saqdaqbay, Boqra, Denik, Jayberi, Kuyas, Marqa, Mınq, Onqar, Sarqalı, Tanq, Sunak* və s.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

a) Azərbaycan dilində

1. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycanın toponimlər sistemi, B., 2005.
2. Hacıyev T., Vəliyev K. Azərbaycan dili tarixi, Bakı, 1983.
3. Xəlilov B. Türkologiyaya giriş, Bakı, 2006.
4. Qurbanov A. Azərbaycan dilinin onomologiyası, Bakı, 1988.
5. Məmmədov E. Bəzi qıpçaq dillərində rəng və say komponentli toponimlər -Tədqiqələr, Bakı, 2007, №1, səh.117.

¹ Малов С. Е. Язык желтых уйгуров. Словарь и грамматика, Алма-Ата, 1957, с. 133.

6. Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları, Bakı, 1981.

b) rus dilində

7. Абдрахманов А.А. Отражение этнонимов в топонимике Казахстана – Всесоюзная конференция по топонимике СССР, Л., 1965.
8. Башкирско – русский словарь, М., 1958.
9. Бекбаулов У. Топонимы приаралья как источник для изучения истории каракалпакского народа – в сб. Ономастика, Средней Азии, М., 1978.
10. Гельдыханов М. Местные географические термины Туркменистана, АКД, Баку, 1973.
11. Губаева С. С. Топонимические данные к этническому составу и расселению каракалпаков Ферганской долины – в сб. Ономастика Средней Азии, Ф., 1980.
12. Древнетюркский словарь, Л., 1969.
13. Жапаров Ш. Лексические особенности ляйлякского говора киргизского языка, АКД, Ф, 1969.
14. Жданко Т. А. Очерки исторической этнографии каракалпаков, М., 1950.
15. Исхакова Х. Ф. Огузско-кыпчакские соответствия в топонимии Крыма – в сб. Ономастика, Типология, стратиграфия, М., 1983.
16. Казахско-русский словарь, М., 1954.
17. Койчубаев Е. Краткий талковый словарь топонимов Казахстана, Алма-Ата, 1974.
18. Конкашпаев Г. К. Название «Алтай» - В сб. Географические науки, Алма-Ата, 1974.
19. Конкашпаев Г.К. Словарь казахских географических названий, Алма-Ата, 1963.

20. Конкобаев К. Древнетюркская топонимия Южной Киргизии – в сб. Ономастика Средней Азии, Фрунзе, 1980.
21. Конкобаев К. Топонимия Южной Киргизии, Фрунзе, 1980.
22. Кононов А.Н. Семантика цветообозначений в тюркских языках – в сб. Тюркологический сборник, М., 1978.
23. Кудайберген С. Числительные в составе Киргизских топонимов – в сб. Ономастика Средней Азии, Фрунзе, 1980.
24. Лезина И.Н. К вопросу о стратификации тюркских генотопонимов Крыма – в сб. Ономастика, Типология, стратиграфия, М., 1988.
25. Магидавич И. Население. – Материалы по районированию Средней Азии, Т., 1923.
26. Малов С.Е. Язык желтых уйгуров. Словарь и грамматика, Алма – Ата, 1957.
27. Мельхсеев М.Н. Географические имена, М., 1961.
28. Молчанова О.Т. Топонимический словарь Горного Алтая, 1979.
29. Монгольско-русский словарь, М., 1957.
30. Мурзаев Э.М. Монгольские элементы в топонимии Киргизии, - В сб. Географические исследования в Киргизии, Фрунзе, 1970.
31. Мурзаев Э.М. Очерки топонимии, М, 1974.
32. Мурзаев Э.М. О происхождении географических названий – природа, 1956.
33. Мухамедова З.Б. Исследования по истории Туркменского языка XI-XIV вв А., 1973.
34. Попов А.И. Географические названия, М-Л., 1965.

35. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного, М., 1973.
36. Умурзаков С.У. К исторической Топонимии Киргизии -- в сб. Ономастика Средней Азии, М., 1978.
37. Хромов А. Л. Очерки по топонимии и микропонимии Таджикистана, Душанба, 1975.
38. Юзбашев Р.М. Опыт исследования азербайджанских географических терминов, АКД, Баку, 1963.

Elnarə Nadir qızı ƏLİYEVƏ
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

QIPÇAQ QRUPU TÜRK DİLLƏRİNİN DİALEKT LEKSİKASI

Dilçilikdə “dil”, “dialekt”, “şivə”, “ləhcə” terminləri müəyyən vaxtlarda mübahisə obyektinə çevrilmişdir. Bu terminlərin sərhədləri dəqiq müəyyən olunmamışdır.

“Dialekt” yunanca “danışiq, şivə” mənasını verir. K.F.Zaxarova, V.Q.Orlova, B.A. Serebrennikov *ləhcə və şivə qrupları* terminlərini işlədirlər. Hətta “dialekt” terminindən “şivələr məcmusu” kimi istifadə edənlər də vardır¹.

E.Əzizov yazır: “*Dialekt* dil mövcudluğunun ərazicə məhdud formasıdır. Başqa sözlə desək, dialekt ədəbi dilə qarşı dayanan ünsiyyət formasıdır. Buna görə də “dialekt” termini dilin dialekt bölünməsinin xüsusi vahidi mənasında işlətmək doğru deyil”². Dialektologiyada bu məsələ ilə bağlı mövcud fikirləri təhlil edən tədqiqatçı dilin dialekt bölünməsinin əsas vahidi kimi *ləhcə və şivələr qrupu* terminlərinin işlədilməsini təklif edir. Onu da əlavə edək ki, Türkiyə türkcəsində *ləhcə* terminindən müstəqil dillərə işarə məqsədilə istifadə olunur.

D.İ.Edelman qeyd etmişdir ki, dil arealının dillərə və dialektlərə bölünməsində dünya dilçiləri aşağıdakı faktları nəzərə alırlar: “1. Bu lokal vahidin daşıyıcıları arasında qar-

¹ Bax: E.Əzizov. Söz xəzinəsi. Bakı: Maarif, 1995, s.95.

² Yenə orada, s. 96

şılıqlı anlaşmanın olub-olmaması (*bu, tarixi-lingvistik səciyyə daşıyır*); 2. Fərqli dillərin birinin bazasında vahid yazılı və ədəbi dil normasının olub-olmaması (*bu faktor sosial-mədəni xarakterlidir*); 3. Bu lokal fərqli dil daşıyıcılarında etnik vahidliyin qəbul olunub-olunmaması”. Məsələn, əfqan dilinin öz daxilində - aralarında fərqlənən dialektləri (*puştu*) vahid etnik dərkətmənin və vahid ədəbi dilin mövcudluğu prinsipi əsasında eyni bir dilin dialektləri kimi təsnif olunur.

Ç.X.Bakayev bildirmişdir ki, bir-birindən çox uzaq, iki öz daxilində fərqlənən ədəbi dil ətrafında qruplaşan kürd dialektləri daşıyıcılarının sosial-etnik əlamətlərinə görə vahid kürd xalqına mənsub olub, vahid kürd dili adı altında birləşirlər. D.İ.Edelmanın fikrincə, “dil”, yaxud “dialekt” məsələsinin – probleminin həllində mübahisəli məqamlarda ənənəvi olaraq sosial qayda meyar götürülür¹. O, həmçinin “dillər – dialektlər” termininin mövcudluğunu da vurğulamışdır.

Rus dialektologiyasında *dialekt* termini belə izah olunur: “Dialekt – bu, dilin fərqliliyidir, yerli əhalinin müəyyən ərazidə istifadə etdiyi vasitədir və vahid dil sistemi ilə xarakterizə olunur. Dialekt həmişə bütövu təqdim edir, daha geniş əhatə dairəsinə malikdir, buna görə də həmişə bir dialekt başqasına qarşı durur”².

“Dialekt” termini D.Q.Tumaşeva tərəfindən 2 mənada işlənir. Birincisi, vahid ümumxalq dili olmayan bu və ya digər dərəcədə tarixi-etnik qrupları, böyük olmayan etnik qrupları, yaxud kollektivləri adlandırmaq üçün dil vahidi mənə-

¹ Эдельман Д.И. Проблема «язык» или «диалект» при отсутствии письменности. На материале памирских языков//Лингвистическая география, диалектология и история языка. Ереван, 1976, с. 87

² Русская диалектология. Ред. Аванесова Р. ; Орлова В. М., 1964

sında. Bu mənada dialekt yüksək dərəcəli dil vahidi kimi dilin hissəsi, yaxud qolu hesab olunmur, əksinə, yaxın qohum dialektlərin cəmi, etnik birliyin cəmi ola bilər. Bu anlamda dialekt onun tərkib hissəsi kimi, bu və ya digər kollektivə və onu dil vahidinə yeganə xidmət edən kimi dilə aid olmur, burada dilin dialektindən deyil, xalqın, etnik qrupların, yaxud digər insan birliklərinin dialektindən danışmaq olar¹.

A.Qurbanov bu məsələ ilə bağlı yazır: “Dialekt” dedikdə müəyyən ərazi, sosial, peşə birliyində yaşayan əhalinin məhdud danışq variantı, bir-birinə yaxın olan bir neçə şivənin məcmusu, ləhcə nəzərdə tutulur”². Türk dilinin dialektologiyasında *ağız* “şivə” və *dialekt* terminindən istifadə olunur, vahid termin problemi hələ həll olunmayıb.

Kırım-tatar dilçiliyində *dialekt* termini belə izah olunur: “Dialekt – bəlli bir yerdə (ərazidə) yaşayan, ya da bir ictimai qrupa aid insanların dili. Dialektlərin bu növləri var: 1) ictimai - jarqon və arqolar, 2) yerli - şivə və ləhcələr”³. Böyük əksəriyyət tərəfindən müstəqil dil hesab olunan qıpçaq qrupu dilləri (eləcə də digər türk dilləri) İ.N. Berezin tərəfindən dialekt adlandırılmışdır⁴. Əslində, İ.N.Berezinin dialekt adlandırdığı hər bir dil özünün müstəqilliyi, normaları ilə seçilir. Bunlar öz daxilində dialektlərə bölünürlər. Dialekt isə ədəbi dilə qarşı duran, onun formalaşmasında iştirak edən, dilin qədim xüsusiyyətlərini qoruyan, məhəlli xarakterli ünsiyyət formasıdır.

¹ Тумашева Д.Г. Диалекты сибирских татар. 1977.с.5

² Qurbanov A. Ümumi dilçilik. II cild. Bakı: Maarif, 1993, s.150

³Эмирова А.М., Ганиева Э.С., Сейдаметова Н.С. Кырымтатар тили тильшы-наслыкь терминлерининь лугьаты.Симфереполь: Сонат, 2001. с.11

⁴ Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. Bakı: Maarif, 1981, s. 59

Məlumdur ki, hələ tam müstəqillik əldə etməyən, normaları sabitləşməyən dillər də mövcuddur ki, bunlar “dillər-dialektlər” adlanır.

Dialekt öz daxilində ləhcə və şivələri ehtiva edir. Şivə isə ləhcənin tərkib hissəsidir. Qıpçaq qrupu türk dillərinin tədqiqatçıları da digərləri kimi, bu anlayışları ifadə etmək üçün vahid termindən istifadə etməmişlər. Məsələn, əgər başqırd dilinin şərq ləhcəsindən bəhs edərkən N.K.Dmitriyev *dialekt* terminindən istifadə edirsə, N.X.Maksutova gah *dialekt*, gah da *şivə* terminini işlətməmişdir. N.V.Radlov başqırd dilinin “ləhcələri”ndən, C.Q.Kiyekbayev “şivələri”ndən söz açmışlar. N.A.Baskakov da tatarlardan bəhs edərkən onların ünsiyyət forması kimi gah *dil*, gah *dialekt*, gah da *ləhcə* terminindən istifadə etmişdir. N.A.Baskakovun təsnifatına əsasən qıpçaq qrupu türk dillərinə qumuq, karaim, qaraçay-balkar, Krım-tatar (1.Qıpçaq-poloves yarımqrupu); tatar, başqırd (2.Qıpçaq-bulqar yarımqrupu); noqay, qaraqalpaq, qazax (3. Qıpçaq-noqay yarımqrupu); qırğız, Altay (4. Qırğız-qıpçaq yarımqrupu) dilləri daxildir. Bu dillərin hər biri özünəməxsus dialekt zənginliyinə görə fərqlənir. Bu dialektlərin öyrənilməsi: tədqiqi və təsnifi XX əsrin əvvəllərindən başlanır.

§1. Başqırd dili dialektologiyası.

Başqırd dili dialektlərinin öyrənilməsi XX əsrin 30-cu illərindən başlamışdır. 1928-ci ildə N.K.Dmitriyevin rəhbərliyi ilə SSRİ EA-nın Başqırdıstana ilk ekspedisiyası olub.

1950-ci illərə qədər olan ekspedisiyalar daha çox praktiki səciyyə daşıyıb. Bu dialektlərin ardıcıl və mükəmməl öyrənilməsi isə XX əsrin 50-ci illərindən sonra başlayıb.

1955-ci ildə N.K.Dmitriyevin redaktəsi ilə Q.Q. Baişevin “Başqırd dialektləri və onların ədəbi dilə münasibəti”

(«Башкирские диалекты в их отношении к литературному языку») əsəri çap olunmuşdur¹.

1954-cü ildə aparılan dialektoloji ekspedisiyalar zamanı Başqırdıstanın qərb rayonları tədqiq olunmuş, 1958-ci ildə isə bu respublikanın cənub və cənub-şərq rayon şivələri araşdırılmış və bunların nəticəsi kimi “Başqırd dialektologiyası məcmuəsi” dərc olunmuşdur. 1959-cu ildəki ekspedisiyanın tərkibinə artıq Başqırdıstan Dövlət Universitetinin təmsilçiləri də daxil idi².

M.Kulayev başqırd dilinin ilk tədqiqatçısıdır. Başqırd dilinin dialekt xüsusiyyətləri haqqında ilk əsaslı məlumat isə A.Q.Bessonov tərəfindən verilmişdir. Başqırd dili dialektlərinin təsnifi ilə bağlı ilk cəhd də məhz A.Q.Bessonova məxsusdur. O, başqırd dilini “dağ” və “çəmən” olmaqla iki dialektə ayırmışdır. Cəm şəkilçisinin formalaşmasında bu fərq nəzərə alınmışdır.³ S.F.Mirjanovun tədqiqlərindən məlum olur ki, müasir başqırd ədəbi dilinin əsasında iki dialekt durur: şərq (əvvəllər *kuvakan*) və daha çox milli ədəbi dilin əlamətlərini özündə əks etdirən cənub (keçmiş *yurmatın*)⁴. N.Maksyutova da S.F.Mirjanov kimi bu dili iki dialektə bölmüşdür: *şərq (kuvakan)* və *cənub (yurmatın)*. O, şərq dialektinə 5 müstəqil şivə aid etmişdir: *əy, arğayaş, meyas, halyot (salyut), kızıl*.

¹Ишбулатов Н.Х. (Уфа). Вопросы диалектологии тюркских языков. Т. III. Баку, Изд. АН Аз. ССР, 1963, с.238-244

²Гарипов Т.М. Башкирская диалектология, современное состояние и ближайшие перспективы. / Вопросы диалектологии тюркских языков. Т. II, Баку, Изд. АН Аз. ССР, 1960, с.219-221

³Максютова Н.Х. Формирование и современное состояние говоров восточного диалекта башкирского языка (сравнительное исследование). АДД, Баку, 1980.

⁴Миржанова С.Ф. Южный диалект башкирского языка. М., Наука, 1979, 272 с.

Başqırd dilinin şərqlə dialekti mürəkkəb tarixi formalaşma prosesi keçmişdir. O, türk, fin-üqor və moŋqol dili şivələri ilə bir çox ümumi cəhətlərə malikdir, bunlar leksik, fonetik, morfoloji xüsusiyyətlərlə təsdiqlənir. Sonralar C.Q.Kiyekbayev qeyd etmişdir ki, başqırd dilinin şərqlə şivələri öz dialekt xüsusiyyətlərini daha qabarıq qoruyub saxlamışdır. Belə ki, onlar müstəqil inkişaf etmiş və başqırd dilinin digər şivələrinin təmsilçiləri ilə sıx əlaqədə olmamışlar.

50-ci illərin əvvəllərində T.Q.Baişev başqırd dilini üç dialektə ayırmışdır: *şərq, cənub, qərb*. Təxminən eyni vaxtda S.Q.Kiyekbayev 2 dialekt ayırmışdır: *cənub və şimal-şərq*. Başqırd dili dialektlərinin qruplaşdırılmasına kompleks münasibət N.X.İşbulatova məxsusdur.¹

Cənub dialektinin müxtəlif şivələrinə aid T.Q.Baişev, X.Q.Yusipov, S.F.Mirjanov, N.X.Maksyutov, U.M. Yarillin, R.Q.Aznaqulov, U.F.Naderqulov və başqalarının monoqrafiya və məqalələrinin olmasına baxmayaraq, bu dialekt əhatəli monoqrafik tədqiq olunmamışdır. Müqayisəli material kimi ikicildlik "Başqırd şivələri lüğəti" (1967,1970) çap olunmuşdur². Ümumiyyətlə, cənub qrupu sistemində 3 böyük şivə ayrılır: *ixsakmar, orta və dyom*. Bu dialekt müxtəlif adlarda qeydə alınmışdır: *yurmatın, çöl* - Orenburq başqırdlarının ləhcəsi, çəmən Ufa başqırdlarının ləhcəsi (Bessonov, 1881), *çöl-çəmən* ləhcəsi (Radlov, 1882). Başqırdıstanın 54 rayonundan 24-nü cənub dialekti əhatə edir³.

K.Z.Axmerov, T.Q.Baişev, A.A.Yuldaşev, T.M.Qaripov və başqaları başqırd dilini 3 dialektə ayırmışlar: *cənub, şərq*

¹ Миржанова С.Ф. Южный диалект башкирского языка. М., Наука, 1979, с.5.

² Yenə orada.

³ Yenə orada, s.6

və *qərb*, yaxud *şimal-qərb*. Bu təsnifatı N.N. Poppe dəstəkləmişdir. N.Poppe bu dili 3 dialektə ayırmışdır: 1) *dağ, şimal və cənub*; 2) *çöl və lingvistik arealın cənub-qərb və mərkəzi hissələri*; 3) *şimal-qərb*. T.Q. Baişev morfoloji əlamətlərinə görə üç dialekt ayırmışdır: *şərq, cənub və qərb*. Fonetik əlamətlərinə görə o, dialektə aidiyyəti olmayan 7 ləhcə (şivə) ayırmış və fonetik əlamətlərinə görə onlara ad vermişdir. S.F. Mirjanovun fikrincə, T.Q.Baişev başqırd dilinin əsas şivələrini və onun dialektlərini düzgün müəyyənləşdirmişdir¹.

S.Q.Kiyekbayev, N.X.İşbulatov və N.X.Maksyutova başqırd dilində 2 dialekt bərpa etmişlər: *cənub və şərq, şimal-qərb* dialektinə *ara şivə (keçid-E. Ə.)* kimi baxmışlar.

Ərazi-coğrafi, daha dəqiq desək, hidronim prinsipi əsasında, həmçinin ayrı-ayrı fonetik, morfoloji, leksik təzahür əsasında S.Q.Kiyekbayev cənub dialektini *ixs-yumşatır, -karaidel, orta başqırd* (yaxud orta), *ziqan* və *şimal-qərb* şivələrinə bölür. Şərqlə dialekti onun tərəfindən *aysk-yauk* (indiki *aysk* və *miassk*), *kızıl-sakmar, arqayaş* və *sinar-Karabulak* (indiki *salyut*) şivələrinə bölünür. Sonralar o, *ziqan* şivəsini orta şivəyə daxil etmiş, *şimal-qərb*, yaxud *Karaidel* adlandırdığı şivəni isə cənub dialektinin tərkibindən çıxarmışdır.

C.Q.Kiyekbayevin təsnifatını dəstəkləyən N.X.İşbulatov bəzi şivə adlarının ərazi baxımdan yerləşməsinə və onların yayılması arasındakı uyğunluğu izləmiş və dəqiqləşdirmişdir. N.X.İşbulatov da C.Q.Kiyekbayev kimi iki böyük şivəni (aussk və miassk) birləşdirmişdir. S.F.Mirjanovun fikrincə, bunu düzgün hesab etmək olmaz². N.X.Maksyutov şərqlə

¹ Миржанова С.Ф. Южный диалект башкирского языка. М., Наука, 1979, с.13

² Yenə orada. s.14

dialektini beş şivəyə ayırır: *ayssk, miassk, arqayaş, salyut, kızıl*; cənub dialektini *ik-sakmar, orta, dyom, karaidel, şimal-şərq* şivələrinə bölür.

Şimal-qərb şivəsi öz dialekt əlamətlərinə görə, başqırd dilinin 2 fərqli dialektidir. S.F.Mirjanov onu cənub dialekti şivələr sistemindən çıxarmışdır. Belə olan halda, cənub dialektinin tərkibinə 3 iri məhəlli şivə daxildir: *ik-sakmar, orta* və *dyom*¹.

Orenburq (Aşağı-Sakmar, Toksuran), Kuybişev (İrqiş zonası) və Saratov (Kamelik zonası) vilayətlərindəki başqırdların danışdığı dili müstəqil məhəlli şivə yaratmır. Tarixi planda Orenburq, Kuybişev və Saratov başqırdları Cənubi və Mərkəzi Başqırdıstandakı başqırdların indiyə qədər “oloyort”, yaxud “Olostan” adlandırılan fərqli tayfaların nəslindəndir. Göstərilən qrupların dili, hətta ayrı-ayrı kəndlərin sərhədlərində qarışıqdır və onlar başqırdların əvvəllər danışdığıları xüsusiyyətləri əks etdirirlər. Beləliklə, Kuybişev (İrqiş zonası), Orenburq başqırdlarının dili (İk-Sakmar şivəsi istisna olunmaqla), *tok* zonası şivəsinə yaxındır. Saratov (Kamelik zonası) və *tok* başqırdlarının dili *dyom* şivəsinin xüsusiyyətlərini əks etdirir. Bununla yanaşı, bu başqırdların dilində cənub dialektinin 3 şivəsinin xüsusiyyətləri müşahidə olunur². Qeyd edək ki, S.Mirjanov cənub şivələrinin fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətlərini öz monoqrafiyasında geniş araşdırmış və bütün özəllikləri ilə təqdim etmişdir.

§2. Tatar dili dialektologiyası

Tatar dili əsasən Tatarıstan Muxtar Respublikasında, həmçinin digər qonşu vilayətlərdə və Sibirin müxtəlif rayon-

¹ Миржанова С.Ф. Южный диалект башкирского языка. М., Наука, 1979, с. 15

² Yənə orada. s.16

larında (*Tomsk, Barabin, Tüman, Tobolsk* və s.) yaşayan tatarların ədəbi dili və danışdığı dilidir.

N.Baskakov tatar danışığı dilini üç əsas dialektə bölür:

- 1) Mərkəzi, yaxud orta Volqaboyu tatarlarının (Tatarıstanın əksər əhalisinin, həmçinin Kazan tatarlarının) dialektidir.
- 2) Qərb, yaxud mişar dialekti. Tatarıstan Respublikasından kənarda: Qorki, Tambov, Voronej, Ryazan, Penzen, Ulyanov, Kuybişev, Saratov, Orenburq vilayətlərində, həmçinin Mordov və Başqırdıstan Muxtar respublikalarında yaşayanların dialektidir.
- 3) Şərq, yaxud Sibir tatarlarının (*turin, barabin, tom, tüman, işim, yalutorov, irtış, tobol, tar* və s.) dialekti.

3 əsas dialektdən başqa, qarışıq ləhcələr də mövcuddur:

1. *Astraxan* tatarlarının ləhcəsi (Volqanın aşağı axarı boyunca yerləşən - əvvəllər *yurtov* və *kundurov* tatarlarına bölünən əhalinin ləhcəsi). Cəmi 43 min nəfər.
2. *Kasimov* tatarlarının - Ryazan quberniyasının Kasimov və digər rayonlarında yaşayan əhalinin ləhcəsi. Cəmi 5 min nəfər.
3. *Teptyarların* - Perm, yaxud Qlazov, Başqırdıstan tatarlarının ləhcəsi.
4. *Ural-tatar*, həmçinin *naqaybakların* ləhcəsi¹.

İlk öyrənilən dialektlərdən biri mişar dialekti olmuşdur. Mişar dialektinin materialları Ryazan, Tambov, Qorki, Penza, Ulyanov, Saratov, Kuybişev, Volqoqrad, Orenburq vilayəti, Mordva, Çuvaş, Tatarıstan, Başqırdıstan Muxtar respublikalarından toplanmışdır².

¹ Баскаков Н.А. Тюркские языки. Москва, 1960, с.158-160

² Махмутова Л.Т. Опыт исследования тюркских диалектов татарского языка. Москва: Наука, 1978, с.28

Ötən əsrin 80-ci illərində Kazan və Simbirsk quberniyalarının Sivil Buin qəzasının mişar şivələri diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu dövrdə N.İ.Zolotnitski, V.A.Kazanov, E.A.Malovun əsərləri meydana çıxmışdır ki, burada daha çox fonetik xüsusiyyətlər nəzərə alınıb¹. A.Q.Bessonov, N.F.Katanov, V.V.Radlov, Q.Axmarov, S.Y.Malov kimi tədqiqatçılar mişar dialektlərini qohum türk dilləri ilə müqayisəli öyrənmişlər. N.F.Katanov belə nəticəyə gəlir ki, "mişar ləhcəsi Kazan-tatar, Ufa-tatar və teptyarlardan fonetik baxımdan fərqlənir, morfoloji baxımdan isə onlara yaxındır"².

XX əsrin 20-ci illərində tatar dialektlərinin öyrənilməsinə yenidən maraq artmışdır³. 40-50-ci illərdə R.A.Xakimovun rəhbərliyi ilə mişar şivələrinin tədqiqi sahəsində ekspedisiyalar başlayır.⁴

XX əsrin 50-ci illərindən tatar dialektlərinin öyrənilməsinin yeni dövrü başlayır. Bu dövrdən dilçilik coğrafiyası metodu ilə tədqiqat davam edir.⁵

Tatar dilinin mişar dialektinin daşıyıcıları Rusiyanın vilayət və muxtar respublikalarında yaşayırlar. Mişar kəndləri kompakt halda Qorki, Penza, Ulyanov vilayətlərində, Tatar, Mordva, Çuvaş və Başqırdıstan Muxtar respublikalarında yayılmışdır. Müqayisədə çox olmayan qruplar Kuybişev, Saratov, Volqoqrad və Orenburq vilayətlərində yerləşmişlər.

Bundan başqa, mişarların bir hissəsi Orta Asiya respublikalarında, Qafqaz, Stavropol, Sibir, Pribaltika (Tallin və s.),

¹ Махмутова Л.Г. Опыт исследования тюркских диалектов татарского языка. Москва. Наука, 1978, s.18

² Yənə orada, s. 20

³ Дж. Валиди. О диалектах казанского языка.

⁴ Р.А.Шакирова. Говор татар Краснооктябрьского района Горьковской области. Автореф. канд. дисс. фил. н. Москва, 1950

⁵ Yənə orada, s.26-28

RSFSR-in iri şəhərlərində (Moskva və Leningrad istisna olunmaqla) yaşayırlar.

Mişarların yerləşməsinin ilk dövrlərindən (XVI) əsr iki tip şivə mövcud idi: [ç]laşan (чокай) və [ts]laşan (цокай). II qrupa indiki dövrdə aşağıdakı şivələr aiddir: *serqaç* şivəsi (Qorki vilayətinin rayonlarında yayılıb), drojyan (Tatar Muxtar Respublikasının Drojyan və Buin rayonlarında, Çuvaş MR-da; Batıryev və Kanav rayonlarında; Zakamya rayonlarında və Kuybişev vilayətində, ona yaxın Melekes-Ulyanov vilayətinin şimal rayonlarında, Başkibaşev-Başqırdıstan MR-nın Karaidel rayonlarında yaşayırlar¹. Tatar dilinin müasir dövrdə orta, qərb və şərq qruplarına bölünməsi 1947-ci ildə L.Z.Zalyanın tatar dialektologiyası ilə bağlı dərsliyi çıxandan sonra elmdə çox işlənmişdir.

D.Q.Tumaşevanın qeydlərinə görə, tatar dilinin *orta dialekti* Tatarıstan MR və Başqırdıstan MR ərazisində, qərb dialekti Qorki, Ulyanov, Penza, Saratov, Kuybişev və digər vilayətlərdə, şərq qrupu dialektinin daşıyıcıları Tümen, Omsk və Novosibirsk vilayətlərində yaşayanlardır. Bu şəkildə tatar dilinin şərq dialekti kimi Qərbi Sibir tatarlarının ləhcəsi nəzərdə tutulur. Qərbi Sibir tatar dialekti eynicinsli deyildir².

Sibir tatarlarının dilinin öyrənilməsi 3 dövrə bölünür:

I dövr Radlova qədərki dövrdür. Bu, avropalıların Sibirdəki türk dillərinin öyrənilməsi və tanışlığı missiyası ilə əlaqədardır. Bu dövrə tarixi əsərlərdə əhatə olunan Sibir dia-

¹ Р.А.Шакирова. Говор татар Краснооктябрьского района Горьковской области. Автореф. канд. дисс. фил. н. Москва, 1950. с.17

² Тумашева Д.Г. Восточный диалект татарского языка и его отношение к татарскому литературному языку и другим его диалектам. / Вопросы диалектологии тюркских языков. Казан. 1960, s.45

lektinə aid materialların toplanması və s. daxildir. Sibirdəki tatar dialektlərinin öyrənilməsi ilk olaraq V.V. Radlova tapşırılmışdır. Sibir-tatar dialektlərinin ilk elmi təsnifi də V.V. Radlova məxsusdur. Onun çap olunmuş əsərləri sonrakı illərdə çoxlu türkoloji tədqiqatlara əsas olmuşdur. N.F.Katanov da Sibir sahəsindəki əsərlərini onun əsasında hazırlamışdır. N.F.Katanov V.A.Boqoroditski tərəfindən məşhurlaşmışdır.¹

II dövr Sibir-tatar dialektlərinin ümumtürkoloji fonda öyrənilməsi ilə səciyyələnir. Bu dövrə V.A.Boqoroditskinin də əsərləri daxildir. N.Katanovun konsepsiyasında yer tutan Sibir-tatar ləhcəsinin təsnifatı V.A.Boqoroditski tərəfindən fonetik tədqiqatlarda verilmişdir.

III dövr Tatarıstandakı dialektologiya elminin dirçəlməsi və inkişafı ilə bağlıdır. Sibir-tatar dili xüsusiyyətlərinin ifadəsi üçün L.Z.Zalya tərəfindən ilk dəfə 1938-ci ildə "Tatar dilinin şərq dialekti" termini işlədilmişdir. Həmçinin "Dialektoloji lüğət" in I cildi çap olunmuşdur.

1950-ci illərdə Sibirin tatar dialektlərinin öyrənilməsinə Leningrad və Moskva Dövlət Universitetləri, Tomsk Dövlət Pedaqoji İnstitutu, 1956-cı ildə Kazan, 1958-ci ildə Tobolsk Pedaqoji İnstitutu qoşulur². Bu sahədə L.B.Dmitriyev, D.Q. Tumaşeva, M.A. Abduraxmanov, Q.Axatov, Q.F.Sattarov da məşğul olmuşlar. Vaxtilə S.Əmirovun topladığı materialları L.Z.Zalya "Tatar dilinin dialektologiyası"nın tərtibində istifadə olunmuşdur³.

¹ Тумашева Д.Г. Диалекты сибирских татар. Опыт сравнительного исследования. Изд. Казанского Университета. 1977, s.8

² Уепə orada. s.10

³ Тумашева Д.Г. Диалекты сибирских татар отношении к татарскому и другим тюркским языкам. Автореф. Москва, 1969, 50 с., s.6

Müasir dövrdə tatar dilinin öyrənilməsi ilə bağlı 2 istiqamət mövcuddur:

Birincisi ona əsaslanır ki, Qərbi Sibir tatarları tatar dilinin Şərq dialektinin daşıyıcıları sayılır. Bu halda dialekt tatar ədəbi dilinin normasına uyğunlaşaraq öyrənilir.

Digər istiqamətə görə, ləhcələr tatar, yaxud hansısa türk dili ilə əlaqədə öyrənilmir.

I konsepsiyanın tərəfdarları arasında fikir yekdilliyi yoxdur. Bəziləri şərq dialektinə barabın və Tomsk tatar ləhcələrini aid edirlər (S.Amirov, L.Zalya), digərləri (Q. Axatov) Tobol-İrtiş hövzəsi ilə onun ərazisini məhdudlaşdırırlar¹.

V.V.Radlov turalin, kyurdak, tobol-tümen, barabın dialektlərini qazax, qırğız, qaraqalpaq və s. dillərlə bir sıraya qoymuşdur. Müasir tatar dialektologiyasında Sibir tatarlarına aid olan bütün dialekt vahidləri tatar dilinin şərq şivəsi hesab olunur. L.Zalya 6 şivə ayırmışdır: tümen, tobol, tevriz, tar, barabın və tomsk.

Belə bir nəzəriyyə vardır: *Şərq dialekti ərazisində şivələrin mövcudluğunun inkarı*. Digər bir nəzəriyyə də mövcuddur: mövcud dialektləri (xüsusən barabın və tomsk kimi) müstəqil dil saymaq. Sibir tatarlarının ərazi və etnik baxımdan qarışdırılması mövcud ərazidə dil və dialekt bölünməsinə də öz əksini tapıb. Barabın tatar, çulım tatar, tomsk tatar dili, tümen tatar dili və s. termin yaranmışdır. Digər tərəfdən, dialekt (kurdak, turalin, tobolo-tümen, və barabın dialekti – V.V.Radlovun bölgüsü) və şivə (tümen, tobol, barabın, tomsk və s. şivələr – S.Amirov və L.Zalyanın bölgüsü) termini iş-

¹ Тумашева Д.Г. Диалекты сибирских татар. Опыт сравнительного исследования. Изд. Казанского Университета. 1977, s.10

lədilir¹. D.Q.Tumaşeva qeyd edir ki, tatar dilində üç iri ərazi-etnik qrup var: tobolo-irtış, barabin və tom, həmçinin 3 dialekt mövcuddur, onları ifadə üçün eyni termindən istifadə olunur. Göründüyü kimi, burada da dil, dialekt və şivə terminləri mübahisəli əks olunmuşdur.

D.Q.Tumaşeva bildirir ki, Sibir-tatar dialektləri tarixi inkişaf prosesində tatar milli dili ilə birləşmiş və onun dialekt sisteminə daxil olmuşdur, inkişafın müasir mərhələsində onlar haqqında tatar dilinin dialekti şəklində danışmaq olar. Bu halda dialekt termini dilin bir hissəsi kimi öz adı mənasında işlənir².

§ 3. Qırğız dili dialektologiyası

Qırğız dili dialektlərinin öyrənilməsi 1923-24-cü illərdən başlanmışdır. 1938-ci ildə İ.A.Batmanovun "Qırğız dilinin şimal dialektləri" (Frunze, 1938), bir qədər sonra J.Şükürovun "Altay şivəsinə aid materiallar", B.M.Yunusaliyevin "Qırğız dialektologiyası" (1971), "Qırğız dialektlərinin öyrənilməsinin nəticələri" (Труды ИЯЛИ АН ВШП. VI, 1956) kimi tədqiqatlar yarandı. Bu dilin tədqiqatçıları sırasına Q.Bakinova, E.Abdullayev, T.Axmatov, K.Bakeyev, Ş.Japarov, J.Jumaliyev, A.Ormonbıkova, N.Beyşekeyeva, L.Ormonbekova, B.Oruzbayeva və b. daxildir. Qırğız dilinin dialekt və şivələrinin coğrafi linqvistik metodla öyrənilməsi qırğız dilçiliyi tarixində ilk dəfə aparılır, qırğız dialektologiyasının inkişafında yeni mərhələ sayılır.

Qırğız dilinin dialektoloji atlası 1970-73-cü illərdə tərtib olunmuşdur. Bu atlas fonetika, leksika və qrammatikanı

¹ Тумашева Д.Г. Дialeкты сибирских татар. Опыт сравнительного исследования. Изд. Казанского Университета. 1977, s.27

² Yenə orada. s..5

əks etdirən 3 hissədən ibarətdir. Bu iş Q.Bakinovun rəhbərliyi və tərtib etdiyi proqram əsasında həyata keçirilmiş, materiallar Qırğızstan, Özbəkistan və Tacikistanda yaşayan qırğız əhalisindən toplanmışdır. Qırğız dialektlərinin öyrənilməsi tarixini 3 dövrə bölmək olar:

- 1) 1927-ci ildən 1950-ci ilə qədər;
- 2) 1950-ci ildən 1962-ci ilə qədər;
- 3) 1962-ci ildən bu günə qədər.

Dialektlərin coğrafi-dilçilik metodu ilə öyrənilməsi III dövrə aiddir. İlk iki mərhələ dialekt və şivələrin dialektoloji öyrənilməsi dövrüdür. III mərhələ isə izoqlosların, həmçinin ayrı-ayrı dialekt və şivələrin məxsusi fərqli əlamətlərinin və dilin funksionallaşması ərazisində onların yayılması sərhədinin təzahürünə xidmət edən dialektografik mərhələdir¹.

Dialektlərin təsnifatında qırğızşünaslar arasında yekdil fikir yoxdur. Bəziləri Cənubi Qırğızstan ərazisini iki dialektə ayırırlar: etnik prinsipə əsaslanaraq içkilik və qeyri-ıçkilik. Şimali Qırğızstanı isə ərazi prinsipinə əsaslanaraq şimal dialekti kimi təsnif etmişlər (Bu məqamda müəllif Yunusaliyevin 1956, 1962, 1971-ci illərdəki təsnifatını nümunə kimi xatırladır).

Digər təsnifata görə, respublika ərazisində 2 dialekt yayılmışdır: Cənubi Qırğızstanda cənub, Şimali Qırğızstanda şimal. Bu bölgü Q.Bakinovanın bildirdiyinə görə, Batmanov, Yudaxin, Sartbayev, Bakinova, Axmatov, Abdullayev və b. tərəfindən ərazi prinsipi əsasında aparılmışdır. Materialların areal tədqiqi ərazi prinsipinin düzgünlüyünü təsdiqlədi. Bu,

¹ Бакинова Г. Лексика диалектов киргизского языка в ареальном освещении. Фрунзе, Илим, 1990, с.4

Özbəkistan və Tacikistan qırğızlarının dil xüsusiyyətlərinə aiddir¹.

§ 4. Altay dili dialektologiyası

Altay dili dialektlərindən materiallar 1934, 1939, daha çox isə 1941, 1942-ci illərdə Altaya səyahət zamanı toplanmışdır. Konkret dialektlərin fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətləri ilə bağlı materiallar, 1942-49-cu illərdə Moskva Dövlət Pedaqoji İnstitutunun Oyrot (*sonralar Altay – E.Əliyeva*) şöbəsinin tələbələri tərəfindən yazılmışdır. Nəhayət, yeni mətnlər və materiallar 1952-ci ildə Dağlıq Altayın şimal rayonlarına böyük olmayan ekspedisiyalar zamanı yazılmışdır.

Altay dilinin şimal dialekti, o cümlədən Tuva dialekti ilə bağlı materiallar: bəzi mətnlər və kiçik təsvirləri V.Verbitskinin “Altayın yadelliləri” (Алтайские инородцы. 1983) kitabında görmək olar. Daha dəqiq, lakin qısa mətn yazıları və Tuva dialektinin fonetikasi ilə bağlı bəzi məlumatlar V.V. Radlovun “Şimali türk tayfalarının ədəbiyyat nümunələri” (1866) və “Şimali türk dillərinin fonetikasi” kitablarında (1882) əks olunmuşdur². Tuva dialekti ilə bağlı məlumatları N.F.Katanovun³, N.Yadrinçevin⁴, L.P.Potanovun⁵ tədqiqatlarında da görmək olar. Altay dili dialekti ilə bağlı bəzi məlumatlar Rusiyadan Sibirə səyahət etmiş akademik və məşhur səyyah P.S.Pallasın yazılarında əks olunmuşdur.

¹ Бакинова Г. Лексика диалектов киргизского языка в ареальном освещении. Фрунзе, Илим, 1990, с. 73

² Баскаков Н.А. Северные диалекты алтайского (ойротского) языка. Диалекты черневых татар (Туба-кижи). Тексты и переводы. Москва: Наука, 1965, с. 6

³ Опыт исследования урянхайского языка, с. 1, 2, Казань, 1903

⁴ Об алтайцах и черневых татарах, СПб, 1981

⁵ Очерки по истории алтайцев, М-Л, 1953

Ayrı-ayrı Sibir xalqlarına aid lüğətlər tərtib etmiş Q. Qmelin, həmçinin E.Laksman Sibirə son səyahətləri zamanı karakas(tofalar) ləhcəsini öyrənmişlər. V.M.Verbitskinin “Altay və aladağ ləhcəsinin lüğəti” («Словарь алтайского и аладарского наречий») hələ də öz elmi əhəmiyyətini itirməmişdir. Bu lüğət həm də dialektoloji səciyyə daşıyır.

A.S.Kumandin və P.P.Tıdıkovun hazırladıqları lüğətlər də əhəmiyyətlidir.

V.A.Boqorodiskinin “Digər türk dilləri ilə müqayisədə tatar dilçiliyinə giriş” (Введение в татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками, 1934) kitabında altay dialektləri təsnif olunmuşdur¹.

Altay dialektlərinin tədqiqi Altay dili və qohum dillərlə etnik və linqvistik əlaqəsinin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Altay dili Dağlıq Altay Muxtar vilayətinin Altay ölkəsində yaşayan Altay xalqlarının ədəbi dilidir. Altay dili monolit deyil, iki dialekt qrupundan (şimal və cənub) ibarətdir. Cənubi Altay dialektində danışanlar Onquday, Ustkan, Elikmanar və Şebalin oymaqlarında yaşayırlar. Onlar özlərini “altay kiji”, yaxud “altaylar” adlandırırlar. Tarixi mənbələrdə və rəsmi sənədlərdə onlar “dağ altayları, ağ, yaxud sərhədyanı kalmıqlar” kimi verilir.

Altay dialekti daxilində “mayma-kiji” və ya “maymalar” linqvistik cəhətdən fərqli olub, mayma şivəsi kimi xüsusi qrup yaradıb. Bunlar cənub qrupuna daxildir. Buraya daxil olan telenqit dialektinin daşıyıcıları Ulaqan və Koşaqaç oymaqlarında yaşayırlar. Telenqit dialekti 2 şivəyə bölünür: telenqit-teles (özlərini “telenqit” və “tölös” adlandırırlar) və

¹ Вах: Баскаков Н.А. Алтайский язык. М, 1958, с. 5-26

çuy (özlərini “çuy-kiji” adlandırırlar; rusca onlar həm də çuy kalmıkları adlanırlar)¹. Əlavə edək ki, *Teles* həmin ərazidə göl, *Çuy* isə çay adıdır. Teleut dialektinin daşıyıcıları Dağıstanın Altay Muxtar vilayətinin Şebalin və Maymin oymaqlarında, Altay vilayətinin Çumış rayonunda və başlıca olaraq Novosibirsk vilayətinin Belov rayonunda yaşayırlar.

Şimal dialekti 3 qrupdan ibarətdir: *tuba, kumandin, çalkan*.

Kumandin dialekti 3 şivəyə bölünür: *turaçak, solton* və *köhnə bardin*.

Çalkan dialektinin daşıyıcıları özlərini “çalkandu, şalkandu-kiji, kuu-kiji” adlandırırlar. Rusca bunlar “lebedin tatarları” adlanırlar. Tuba dialektinin daşıyıcıları özlərini “tuba, tuva, tuma-kiji, tubalar, diş, tiş, yış-kiji” adlandırırlar. Rusca bunlar “qara tatarlar”² adlanırlar.

Tuba dialekti linqvistik əlamətlərinə görə: fonetik, leksik və qrammatik baxımdan vahid və monolit deyil. Bu dialekt oymaq adına uyğun olaraq çoy və turaçak şivələrinə ayrılır³.

N.A.Baskakov sonrakı tədqiqatlarında qeyd etmişdir ki, “qara-tatar, yəni tuba-kiji altay (oyrot) dilinin şimal dialektlərindəndir ki, bura kumandin (kumandı-kiji) və çalkan, yaxud lebedin (kuv-kiji) daxildir. Altay dilinin şimal dialekti göstərilən 3 dialektədən ibarətdir”⁴. Göründüyü kimi, tədqiqatçı 1958-ci ildə daha aydın ifadə etdiyi fikri bir qədər fərqli, lakin anlaşılmaz şəkildə izah etmişdir.

¹ Баскаков Н.А. Алтайский язык, с.67-68

² Баскаков. Северные диалекты алтайского (ойротского) языка. с.68

³ Баскаков. Алтай. язык. М, 1958 с.10.

⁴ Баскаков. Северные диалекты алтайского (ойротского) языка. с.7

Beləliklə, *şimal* (tuba, kumandin və çalkan) və *cənub* (altay, teleut və telenqit, yaxud çuy) dialektləri kifayət qədər fərqlənir. Buna görə də onlar, hətta fərqli dil qruplarına bölünürlər. Şimal dialekti şor dilinə yaxındır və onunla birgə türk dillərinin şərq budağının uyğur-oğuz qrupunun xakas yarımqrupuna aiddir; cənub dialekti isə qırğız dilinə yaxındır və onunla birgə türk dillərinin şərq budağının qırğız-qıpçaq qrupuna aiddir¹.

N.A.Baskakov Altay dilinin şimal dialektini əhatəli tədqiq etmiş, bu dialekt daşıyıcılarından xeyli material toplamış, bunun əsasında fonetika, morfologiya və sintaksisi əhatə edən qrammatik очерк və əlavə olaraq lüğət hazırlamışdır.

§5. Qumuq dili dialektologiyası

Qumuq dili Dağıstan MR-də yaşayan qumuqların dilidir. İ.A.Kərimovun bildirdiyinə görə, tədqiqatçılar tərəfindən bu dildə üç (buynaq, xaytaq və zasavyurt dialektləri) və bəzən də beş (kaydaq, dağ ətəyi, buynaq, xasavyurt və ter dialektləri) dialekt göstərilir². Ədəbi dilin əsasında *buynaq* və *xasavyurt* dialektləri durur. Ədəbi dildən daha çox fərqlənən *xaydaq* dialektidir. İnternet səhifəsində isə bu dilin 4 dialekti göstərilir: *xasavyurt, buynaq, kaytak (xaydaq)* və *dağətəyi*. Bu dilin tədqiqatçıları sırasına N.K.Dmitriyev, A.Şifner, K.Q. Zaleman, Y.Nemet, B.Çobanzadə, A.Akbayev, A.Satıbalov, M.Osmanov və b. daxildir³.

§6. Qazax dili dialektologiyası

Qazaxıstanda qazax dilinin dialekt sistemi çox zəif təhlil olunmuş, dialektlərin müqayisəli öyrənilməsi yaxınlarda

¹ Баскаков Н.А. Северные диалекты алтайского (ойротского) языка. с.7-8

² Зеуналов Ф. Түркologиянын асарлары. Баки, 1981, с.244

³ www.yandex.ru. тюркские языки

başlanmışdır. V.V.Radlov və P.M.Melioranski belə fikrə gəlmişlər ki, qazax dili dialekt fərqlərindən məhrumdur. Qazax dili dialektlərinin tədqiqatçılarına ən əvvəl bu dialektlərin mövcudluğunu sübut etmək lazım gəlmişdir¹. 1940-cı illərə qədər qazax dialektologiyası ilə bağlı heç bir əsər mövcud deyildi. Böyük Vətən müharibəsi illərində (1941-1945) dialektoloji işlər kəsilmişdir. Bu, yalnız 1946-cı ildə bərpa olunmuşdur.

1948-49-cu illərdən başlayaraq Akademiyanın Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun dialektoloqları sistemli olaraq hər il ayrı-ayrı rayonlara getmiş və bu yolla şöbənin fondu tədricən yeni materiallarla zənginləşmişdir. Hətta bəzi rayonlara dialektoloqlar 2-3 dəfə getmişlər. Ekspedisiyalar zamanı Qazaxıstanın 200 rayonundan yalnız 40 rayonu tədqiqata cəlb edilmişdir².

Fondda qorunan dialektoloji material özünəməxsus xarakterə malikdir. Burada leksik material daha geniş təqdim olunmuş, bundan sonra ayrı-ayrı rayon əhalisinin nitqinin fonetik xüsusiyyətləri verilmişdir. Qrammatik xüsusiyyətlər haqqında materiallar isə daha azdır.

Qazaxıstan Dövlət Universitetinin qazax kafedrası və Akademiyanın Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun dialektologiya şöbəsi 1936-cı ildə ilk dəfə kompleks şəkildə işləmişlər. Ekspedisiya iştirakçılarının topladıqları materialların bir hissəsi məqalələr şəklində "Qazax dilinin dialektologiyası və tarixi materialları" məcmuəsində çap olunmuşdur. Bu sahə ilə bağlı

¹ Убрютова Е.И. Изучение диалектов тюркских языков. Вопросы диалектологии тюркских языков. Т. II, Баку, 1960, Изд. АН Азерб. ССР, с. 14

² Сауранбаев Н.Т., Сарыбаев Ш.Ш. Казахская диалектология./Вопросы диалектологии тюркских языков. Баку, АН Азерб. ССР, 1958, с. 80

çap olunmuş əhəmiyyətli işlərdən biri J.Doskarayevin "Qazax dilinin yerli xüsusiyyətləri" kitabıdır ki, burada Qazaxıstanın müxtəlif rayon əhalisinin xarakterik dialekt xüsusiyyətləri təsnif olunmuşdur. 1956-cı ildə qazax dilinin dialektoloji xüsusiyyətləri toplanmış məcmuə tərtib olunmuşdur¹. 1955-ci ildə J.Doskarayev qazax dilinin ilk dialektoloji lüğətini nəşr etdirir.

Bu gün qazax dilinin daha bir dialektoloji lüğəti var ki, bu da prof.S.Amanjolovun "Qazax dili tarixi və dialektologiyası məsələləri" (Alma-Ata, 1959, s.353-448) kitabına daxildir. Prof.S.Amanjolovun dialektoloji lüğəti qazax dilinin dialekt leksikası ilə bağlı zəngin və maraqlı materialları ehtiva edir. Bu lüğət, eləcə də J.Doskarayevin daha əvvəl çıxmış dialektoloji lüğəti leksikoqrafiya sahəsində qazax dialektoloqlarının sonrakı fəaliyyətləri üçün mühüm mənbə hesab olunur².

Qazax dili üç dialektə bölünür:

1. Şimal-şərq dialekti (Müasir qazax ədəbi dilinə əsaslanır, daha şox ədəbi dilə yaxındır);
2. Cənub dialekti;
3. Qərb dialekti³.

Qazax dilinin şərq dialektində respublikanın şimal, mərkəz, cənub və qərb şivələri ilə uyğunluq təşkil edən sözlərlə yanaşı, Altay, uyğur, çin, monqol, urianxay, dunqan və digər dillərdən alınmalar var.

¹ Сауранбаев Н.Т., Сарыбаев Ш.Ш. Казахская диалектология./Вопросы диалектологии тюркских языков. Баку, АН Азерб. ССР, 1958, с. 85

² Покровская Л.А. О диалектологическом словаре казахского языка / Вопросы диалектологии тюркских языков. Баку, Изд. АН Азерб. ССР, с. 157

³ Баскаков Н.А. Тюркские языки. Москва, 1960, с. 169

Ümumiyyətlə, bütün qazax dialektlərini aşağıdakı xüsusiyyətlər birləşdirir: az və ya çox dərəcədə arxaik söz və ifadələrin qorunması; hər hansı bir sözün fərqli, bəzən də əks mənalarda işlənməsi; sinonim sıranın çoxluğu. Bunlarla bərabər qazax dili şivələri bir-birindən alınmaların mənşəyinə görə seçilir¹.

§ 7. Qaraqalpaq dili dialektologiyası

Qaraqalpaq dilinin dialekt və şivələrinin öyrənilməsi sovet dövrü ilə əlaqədardır (1930). Bu dilin tədqiqatçıları sırasına S.E.Malov, N.A.Baskakov, E.D.Polivanov, və b.daxildir. 1960-61-ci illərdə KKMSSR-nin Muynak ərazisinə D.S.Nasırovun rəhbərliyi ilə dialektoloji ekspedisiyalar göndərilmişdir. Ekspedisiyalar zamanı bu dialektlərin leksikası ilə bağlı çoxlu material toplanmışdır.²

N.A.Baskakovun təsnifatına görə, qaraqalpaq ədəbi dili şimal-şərq ədəbi dili əsasında, D.S.Nasırovun təsnifatına görə isə şimal dialekti əsasında formalaşmışdır.

T.Beqjanovun "Qaraqalpaq dilinin Muynak şivəsinin leksikası" adlı tədqiqat işində terminoloji səciyyə daşımayan sözlər: omonimlər, sinonimlər, antonimlər, neologizmlər, arxaizmlər təhlil olunmuşdur. Burada, həmçinin termin səciyyəli sözlər: toponimlər, etnonimlər, balıqçılıq, bitkiçilik və s. təhlil olunmuş, rus, ərəb, fars dillərindən alınmalar tədqiqata cəlb edilmişdir.

§8. Noqay dili dialektologiyası

Noqay dili Stavropol ölkəsində və Çərkəz Muxtar vilayətində yaşayan noqay xalqının dilidir.

¹Болатов Ж. Восточная группа говоров казахского языка и ее отношение к литературному языку. АКД. 1970, с.21-22

²Бегжанов Т.Лексика муйнакского говора каракалпакского языка. АКД, Б, 1966, 22 с.

Noqay dilinin 3 əsas dialekti var:

1. Ak noqay. Bu dialekt daşıyıcıları əvvəllər özlərini kuban noqayları adlandırmışlar (Çərkəz MV-də yaşayırlar).

2. Əsl noqay dialekti. Sərhədləri tədricən Acıkulak və Koyasulin rayonlarına uyğun gəlir.

3. Qara noqay dialekti. Stavropol ərazisinin Karanoqay rayonu ərazisində yaşayanların dialektidir.

Noqay dili dialektlərində ədəbi dildə olduğu kimi, milli sözlərlə yanaşı, alınmalar da üstünlük təşkil edir. Bu alınmalar arasında ərəb, fars mənşəli alınmalar daha çoxdur.

Ak noqay dialektində Qaraçay və çərkəz dilindən alınmalar, qara noqay dialektində qumuq dilindən alınmalar var. Noqay dili leksikasında kifayət qədər böyük yeri rus dilindən alınmalar təşkil edir. Ak noqay dialekti ərəb, fars alınmalarının azlığı və rus alınmalarının çoxluğu ilə seçilir. Əsl noqay dialektində isə ərəb, fars alınmaları çoxdur, rus məişəti ilə bağlı alınmalar azdır, nəhayət, bu dialektə ak noqay dialektindən də sözlər keçmişdir. Qara noqay dialekti daha çox əsl noqay dialektinə yaxındır və ak noqay dialekti ilə də uyğun xüsusiyyətlərə malikdir.¹

§ 9. Balkar dili dialektologiyası

Balkarların dil və şivələrinin öyrənilməsi XIX əsrin sonlarından başlanmışdır. Balkar dili və dialektlərinə rus tədqiqatçılarından ilk müraciət edən N.A.Karaulov olmuşdur (1912). Sonralar o, ilk olaraq balkar dilini iki dialektə bölmüşdür: *balkar-xulam* və *çeqem-urusbiyev*. Balkar dili haqqında ilk əhatəli tədqiqat işi yazan macar şərqşünası V.Pröle

¹Баскаков Н.А. Ногайский язык и его диалекты. Грамматика, тексты и словарь. Москва-Ленинград, Изд.АН, 1940, 271 с.

bir “ts(ɯ)”-laşan (цокающего) dialekt müəyyənləşdirmişdir. O, qaraçay və balkardan müstəqil dil kimi bəhs etmişdir. A.K.Borovkov balkar dilində bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan iki dialekt aşkar etmişdir: Yuxarı Balkar, Aşağı Xulam və Bezenq rayonlarında “ts(ɯ)”-laşan və Çeqem, Baksan rayonlarında “ç”-laşan.

Qaraçay dili “ç”-laşan balkarlardan az seçilir. Qaraçay dilində “ləhcə” yoxdur. Eyni zamanda balkar dilindən fərqli olaraq, qaraçay dilində iki dilin qarışması müşahidə olunur¹.

1940-cı ildən balkar dilinə olan maraq artmışdır. V.P. Suxotinin “Balkar dili şivələrinin xarakteristikası haqqında” (1940), A.M.Appayevin “Balkar dili dialektləri və onların balkar ədəbi dili ilə əlaqəsi”(1960) kimi qiymətli əsərləri yazmışdır.

Qabardin-balkar Elmi Tədqiqat İnstitutunun əməkdaşları hesab edirlər ki, balkar dilində bir-birindən aydın fərqlənən 3 şivə var:

- 1) Yuxarı Balkar (“ts(ɯ)”-laşan),
- 2) Baksan, yaxud baksan-çeqem(“ç”laşan),
- 3) Xulam-bezenq (qarışiq)².

¹ Материалы и исследования по балкарской диалектологии, лексике и фольклору. Нальчик. Кабардино-балкарское книжное издат. Ред.А.Ю. Бозиева). 1962, с.7

² Yenə orada, s.8

Qeyd 1: Bu kitabda (Материалы и исследования по балкарской диалектологии, лексике и фольклору. Нальчик, 1962,) balkarlar, onların dili və dialektlərinin tədqiqi, ayrı-ayrı şivələrin qruplaşdırılmış xüsusiyyətləri, balkar folkloru və janrları, şivələrdən toplanmış mətnlər və balkarca-rusca lüğətin də verilməsini xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Qeyd 2: Balkar dili ilə bağlı tədqiqatlar sırasına aşağıdakı əsərlər də daxildir: Н.А. Караулов «Краткий очерк грамматики горского языка «балкар»», В.И. Филоненко «Грамматика балкарского языка» (1940), И.В. Алиев «Диалектное членение языка карачаевцев и балкарцев» (1963), «Исследования и материалы по балкарской диалектологии, фольклору и лексике» (1962) və s.

Prof.V.İ.Filolenko iki fonetik əlaməti nəzərə alıb (ç~ɯ; j~z) balkar dilini 4 dialektə ayırmışdır: “ts(ɯ)”-laşan, “ç”-laşan və qarışiq.

A.M.Appayev balkar dilində 4 dialekt müəyyənləşdirmişdir, lakin bunlar dil faktları ilə təsdiqlənməmişdir: o, öz təsnifatında fonetik prinsipə əsaslandığını qeyd etsə də, Ş.X.Akbayev bunu inkar etmiş və müəllifin coğrafi (ərazi) baxımdan təsnif etdiyini bildirmişdir: çerek, xolam-bizinqi, çeqem və basxan. O qeyd etmişdir ki, Qaraçay-balkarın bütün rayonlarında toplanan materiallar, canlı müşahidələr belə nəticə çıxarmağa imkan verir ki, qaraçay-balkar dili çox mürəkkəb dialekt sisteminə malikdir, bura şivələrlə bağlı 2 dialekt daxildir, lakin bütün şivələr bu və ya digər dialektə daxil deyil.

O, belə təsnif etmişdir:

1. Əsas, yaxud “ç” dialekti basxan-çeqem şivəsi ilə;
2. Malxar, yaxud “ts(ɯ)”-dialekti;
3. Xolamo-bizinqi keçid şivəsi¹.

Balkar dili dialektlərində müşahidə etdiyimiz bəzi maraqlı fonetik faktlara diqqəti cəlb etmək istərdik. Bu, Azərbaycan dili ilə müqayisədə bəzi isimlərin qarşısına z samitinin artırılması hadisəsidir. Məs.: *züzük* “üzük”, *züzüm* “üzüm”, *zulduz* “ulduz”, *zütü* “iti, cəld”.

Balkar dili dialektlərində işlənən bəzi fellər Azərbaycan və türk dillərindən fərqli fonetik quruluşa malikdir. Məs.: *jabış* “yarış”, *zukla* “yuxula”. Burada *j-y*, *z-y* uyğunluğu müşahidə olunur. Yalnız *t-d* əvəzlənməsi ilə müşahidə olunan fel-

¹ Акбаев Ш.Х. Фонетика диалектов карачаево-балкарского языка (Опыт сравнительно-исторического изучения). Черкесск, 1963, s.16-21

lər də az deyil: *töz* “döz”, *toltur* “doldur”, *tuura* “doğra”. Bəzi fellərdə isə *o-u* əvəzlənməsi özünü göstərir: uşa “oxşa”, urla “oğurla”, yuyan “oyan”. Azərbaycan dilində yalnız atla gedişə aid olan *çapmaq* feli balkar dili dialektlərində “yortmaq, tələsmək, qaçmaq” mənalarında işlənir.

Azərbaycan dili ilə müqayisədə daha geniş semantikaya malik sözlər də mövcuddur. Məs.: *tınç* “sakit, asan, yaxşı” (balkar) - *dinc* “sakit”. *Dinc* sifətindən düzəlmiş *dincəlmək* feli balkar dili dialektlərində *tınçay* şəklində işlənir.

Dialektə rus dilindən alınmalar da müəyyən yer tutur ki, bunlar arasında da Azərbaycan dili ilə uyğunluq təşkil edənlər var: *payton* “fayton”, *papiros* “siqaret, papiros”.

Balkar dilinə keçmiş rus alınmalarının böyük hissəsi inqilab vaxtı və sosialist quruculuğu vaxtı daxil olmuşdur. Bunlara sovetizmlər deyilir. Elm, təhsil, ictimai, siyasi, mədəni inkişaf rus dilindən alınmaların sayının daha da artmasına səbəb olmuşdur. Bu alınmaların sayı hətta o qədər artmışdır ki, artıq yersiz alınmalar da yaranmışdır. Məsələn, Xulamo-Bezenqi rayonunun bir kəndinin telefonçusunun nitqindən nümunəyə nəzər salaq: Mında Nalçik bla liniya soyediniç etilip “Burada xətt Nalçiklə bağlanılıb”¹. Dildə bu cür alınmaların işlədilməsi dilin korlanmasına, gözəlliyinin itməsinə, onun ağırlaşmasına gətirib çıxarır.

Bəzi sözlər isə fərqli semantikada işlənir. Məs.: *kötür* “yuxarı qaldır”, *kımlıda* “tərpənmək, tələsmək”, *kızqan* “paxıllıq etmək” və s. Bu dialektə (Çeqen dərəsi) işlənən eyni köklə bağlı *kızqanç* “xəsis” sözü də, göründüyü kimi, Azərbaycan dilindən fərqli mənada işlənir.

¹ Материалы и исследования по балкарской диалектологии, лексике и фольклору, 1962, с.19

Balkar dili dialektlərində Azərbaycan dili dialektləri ilə uyğunluq təşkil edən bir ifadəyə də rast gəlirik: *lakırda et* “zarafat et”, *lakırda* “zarafat, söhbət”¹. Bu leksik vahid Azərbaycan dili dialektlərində *lakırtı vurmaq* “söhbət etmək, deyib-gülmək” şəklində işlənir.

Balkar dili dialektlərində türk mənşəli sözlərlə yanaşı, bəzi fars, ərəb mənşəli sözlər də işlənir ki, bunlar Azərbaycan ədəbi dili ilə eynilik təşkil edir. Məsələn, *muxur* “möhür”, *muxurla* “möhürlə”, *osiyat* “vəsiyyə”, *murat* “arzu, məqsəd”. Bu dialektə “arzulamaq” mənasında *murat et* ifadəsi də işlənir. Bundan başqa, fars mənşəli *umut et*, ərəb mənşəli *şukur et*, *daulaş* “mübahisə” kimi leksik vahidlər də Azərbaycan dili ilə yaxından səsləşir.

§10. Qaraçay dili dialektologiyası

Qaraçaylar da balkarlarla yanaşı, Şimali Qafqazda yaşayırlar. Qaraçayların dili bəzən balkarla birgə, bəzən də müstəqil dil kimi tədqiq olunmuşdur. Balkar dilini geniş tədqiq edən V.Prele qaraçay dilini də müqayisəyə cəlb etmişdir. O yazır: “Balkarlar kuman tayfasına aiddirlər, lakin onların ləhcələri bəzi özünəməxsusluğuna baxmayaraq, Çeqem, Baksan və Kuban Vilayətlərində yaşayan eyni tayfa nümayəndələri tərəfindən asanlıqla başa düşülür”².

V.Prele qaraçay və balkar dillərini müstəqil bir dil kimi tədqiq etmişdir.

Bu məsələyə İ.Aliyeva da öz münasibətini belə bildirmişdir: “Bolqarıstanda təxminən hər dərədəki – çökəklikdəki

¹ Материалы и исследования по балкарской диалектологии, лексике и фольклору, 1962, с.180

² Аппаев А.М. Диалектная основа карачаево-балкарского литературного языка. Сб.ст., М., 1986, с.26

şivə bir-birindən fərqlənir, balkarlar çeçemlərdən, onlar da balkarlardan fərqlənirlər; Qaraçayda da eyni vəziyyətdir, hərədən böyük və kiçik Qaraçayın şivələri arasındakı fərqi rast gəlmək mümkündür...Qaraçay və balkar dillərinin fonetik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətləri o qədər cüzidir ki, onlar hətta eyni bir qrammatikadan istifadə edə bilirlər”¹.

A.K.Borovkov qaraçay və balkar dillərinin əlaqələrindən bəhs edərək yazır: “Qaraçay dili “ç”-laşan balkarlardan az fərqlənir. Qədim qaraçay dili xüsusi inkişaf etmiş, balkar dili ilə ayrıca əlaqəsi olmayan müəyyən tarixi inkişaf prosesi keçmişdir”.

A.M.Appayevin fikrincə, A.Borovkov bu mövqedə V.Prelenin səhvini buraxmışdır². A.M.Appayev fonetik, leksik və morfoloji prinsip əsasında qaraçay-balkar dili dialektlərinə aşağıdakıları daxil etmişdir: çerek, xulamo-bezenqi, çeçem, baksan və qaraçay. Tədqiqatçının fikrincə, sadalanan xüsusiyyətlərinə görə, çerek və qaraçay şivələri bir-birinə ziddir. Ara şivələr olan xulamo-bezenqi, çeçem, baksan müxtəlif dərəcəli əlamətlərinə görə, çerek və qaraçay şivələrinə uyğunlaşır. O, göstərir ki, müasir qaraçay-balkar dili baksan, qaraçay və çeçem dialektləri əsasında formalaşmışdır³.

İnternet səhifələrində bu dialekt bir qədər fərqli tədqiq olunmuşdur: qaraçay-baksan-çeçem, yaxud “ç”-laşan (ədəbi dilin əsası, malkar, yaxud “ts(y)”-laşan və xolamo-bizinçeyev, yaxud qarışiq⁴.

¹ Аппаев А.М.Диалектная основа карачаево-балкарского литературного языка. Сб.ст.,М.,1986, с.27

²Yenə orada.

³Yenə orada. s.28

⁴ www.yandeks.ru,тюркские языки

§11. Karaim (karay) dili dialektologiyası

Onlar Litva, Ukrayna, Moskva, Leninqrad, Rostov, Polşa və s. ərazilərdə yaşayırlar.

Karaim dili Şərqi Avropa karaimlərinin, şimal-qərb türk dillərinin danışq və ədəbi dilidir. Bu dilin 3 müstəqil dialekti var: 1) *Kırım*; 2) *Tarakay* (şimal); 3) *Qaliç* (cənub).

Müasir türkologiyada bu dialektlər 3 müstəqil dil hesab olunmur. XVIII əsrin sonlarından yox olan Kırım dili indi dialekt sayılır. Bu, Kırım-tatar dilinin karaim variantıdır. Bütün karaim dialektlərində ərəb, fars, yunan, italyan, litva və idiş dillərindən alınmalar var¹. Bu dilin tədqiqatçıları K.Musayev, V.Radlov, Y.Qjekojevski, V.A.Qordlevski, A.N.Samoyloviç, A.Zayonçkovski, T.Kovalski, A.Mardkoviç, O.Priçak, S.M.Şapşala, V.Filonenko, N.Baskakov, A.M.Şerbak və başqaları olmuşlar.

Karaylar da karaimlər, xəzərlər vaxtında (VII-XI əsr) müsəviliyi qəbul etmiş az saylı türk toplusudur. Onlar son vaxtlara qədər kiçik qrup halında Litvada, Polşada və Türkiyədə yaşayırlar.

Tüləy Çulhanın bildirdiyinə görə, türk topluları arasında önəmli yer tutan karayların adı bağlı olduqları məzhəbdən irəli gəlir. Karaim sözü ibrancə “müqəddəs yazını oxuyanlar” mənasındadır².

Karay dilində Azərbaycan dili ilə yaxınlıq təşkil edən ərəb-fars mənşəli alınmalar da az deyil: *acdaha* “əjdaha”, *ahu* “ceyran”, *avaz* “səs, səda”, *imdat* “imdad”, *tarazu* “tərəzi” və s.

¹ www.eleven.co.il

² Bax: Tüləy Çulha. Karaycanın Kısa Sözlüğü. Karayca-Türkçe Kısa Sözlük. İstanbul, 2006, s.9

Karaycada ərəb mənşəli sözlər də az deyildir. Bu, karayların uzun müddət islam mədəniyyətinin təsiri altında qalmalarını, müsəlman türk xalqları və tatarlarla yaxın əlaqədə olduqlarını göstərir. Bir də ibrani yazı dilinin təsiri karaycanın sintaksisini böyük şəkildə dəyişdirmişdir.

Karay dilinin dialektlərində qədim türk mənşəli sözlər xüsusi yer tutur. Məs.: *arıslan* “aslan”, *arıhlıh* “zəiflik, quru-luq”, *orman* “meşə”, *öksüz* “yetim”, *yumuşluh* “iş, fəaliyyət”, *börü* “qurd”, *koy* “qoyun”, *kenəş* “öyüd, nəsihət, tövsiyə”, *al* “qırmızı; hiylə”, *buğday* “buğda”, *bitik* “məktub, yazı”, *bilgin* “bilgi” və s.

Rus dilindən alınmalara da rast gəlmək mümkündür: *advokat* “vəkil”, *biblioteka* “kitabxana”, *literatura* “ədəbiyyat”, *kontakt* “təmas”, *vot* “budur”, *vizit* “ziyərət” və s. Qeyd etmək lazımdır ki, rus dilindən alınmalar karaycanın Trakay dialektində işlənir. Qaliç və Krım dialektlərində isə bunlar daha az müşahidə olunur.

Rus dilindən sonra alınmalar arasında ikinci yerdə ibri dili durur. Bunlar isə daha çox Trakay və Qaliç dialektlərində özünü göstərir. Krım dialekti isə daha təmiz dialekt kimi diqqəti cəlb edir.

Ümumiyyətlə, Karay dili dialektlərində qədim türk mənşəli sözlər daha çoxdur. Bu leksik vahidlərə “Codex Cumanicus”, Orxon abidələrində, V.Radlovun lüğətində və s. yazılı mənbələrdə rast gəlmək mümkündür. Həmin sözlər arasında Azərbaycan ədəbi dilində işlənən, dialektlərdə qalan, yaxud tamamilə arxaikləşənlər də mövcuddur. Birincilərə *bitmək*, *biz*, *çıhuş* “çıxış”, *elçi*, *səfər*, *sekiz* “səkkiz”, *turna* “durna”, *yoharı* “yuxarı” və s. sözlər daxildir. İkincilərə *bilgi* “nişanlıya verilən hədiyyə” - bəlgə//bəliyə “qız evinə oğlan

evindən aparılan hədiyyə” (Azərbaycan dialektləri) və s. sözlər daxildir.

Karay dialektlərində işlənən bəzi sözləri təhlil etmək istərdik.

Abayla - *saymaq, hörmət etmək, qiymətləndirmək*. Bu dialekt sözü eynilə qazax dilində də işlənir: *abayla*. *Abay* sözü Azərbaycan dilinin dialektlərində müxtəlif mənələrdə işlənir: “ləzgi arvadı” (Şəki), “xala” (Qax), “bacı” (Çəmbərək)¹.

Ankit - *su quşu*. Türk ədəbi dilində işlənən bu söz (*angut kuşu*) Azərbaycan dilində dialekt səviyyəsində müşahidə olunur. *Anqut* (Ağdam, Şuşa) “uzunboğaz ördəyə oxşar quş”. Azərbaycan dili şivələrində bu söz semantik baxımdan dəyişikliyə uğrayaraq yeni mənələr qazanmışdır: “acgözlüklə yeyən”, “avam, qanmaz”².

Yumuşçu - *işçi*. “Kitabi-Dədə Qorqud”da da bu ifadəyə rast gəlirik: *Mən bir yumuş oğlanam*. Müasir Azərbaycan dili dialektlərində isə bu sözlə rastlaşırıq.

Kemik - *sümük*. Karaycanın Krım dialektində işlənən bu söz Azərbaycan dilində qeydə alınmasa da, müasir türk dilində işlənərkədir.

Çeriv –döyüş, əsgər. Bu ifadə qədim türk leksik qatına daxil olan sözlərdəndir: *çerik*. Sözü kökü olan “qoşun” mənalı *çəri* sözü XX əsrin əvvəllərinə qədər Azərbaycan ədəbi dilində işlənmişdir. Müasir Türkiyə türkcəsində isə bu gün də *çəri* leksemi dilin aktiv lüğət fondundadır.

Azaş- yolunu itirmək, yolunu azmaq, günah işlətmək. Karay dili dialektlərində bu sözün digər variantları da işlənir:

¹ Azərbaycan dialektoloji lüğəti.İc.,A-L, Ankara, 1999, s.1.

² Yenə orada.s.15-16.

azaşmah “günah işləmə”. *Azaş* felinin kökü olan *az* sözü “aldanmaq, yanılmaq” mənasında karay dilinin bütün dialektlərində işlənir. Bu fel Azərbaycan ədəbi dilində *yolumu azmaq* frazeoloji vahidin tərkibində qalıb, yuxarıda göstərilən mənada işlənir. Müstəqil şəkildə isə *azmaq* “çaşmaq, səhv salmaq” mənasındadır.

Azərbaycan dilinin Şəki dialektində karay dilinin Kırım və Trakay dialektlərində olduğu kimi, *azışmax* feli “çaşmaq” mənasında işlədilir: - *Hağlı azışdı, gedə danışığımi bilmiyi heç*. Bu dialektde *azışmax* feli həqiqi mənada da qeydə alınmışdır: *Yolu azışdım, zornan tapbişəm sizi*¹.

Aya- “acımaq, mərhəmət göstərmək, təəssüf etmək” mənalarda karay dilinin bütün dialektlərində müşahidə olunur.

Bu fel eyni fonosemantik tərkibdə qazax dilində də işlənir. Azərbaycan dilinin Borçalı dialektində bu köklə bağlı *ayar* “ürəyiaçıq, gülürüzlü” (*Mənim ayar adamnan xoşum var*), Culfə dialektində isə *ayanat* “kömək”-*Hökmət mənə ayanat eliyir*) ifadələri müşahidə olunur².

Kip - güclü, qüvvətli. Əlamət bildirən bu söz Azərbaycan dili dialektlərində “möhkəm” mənasında işlədilir. Məsələn: *Qapımı kip bağla – Qazanın qapağını kip ört*. Karaçay dili dialektlərində Azərbaycan dilindən fərqli olaraq bu köklə bağlı yeni sözlər də yaranmışdır: *kiplə* “qüvvətləndirmək, gücləndirmək”, *kiplik* “güc, qüvvət, taqət”.

Öktəm- məğrur, qürurlu.

Bu fel qazax dilində də eyni fonosemantik tərkibdə işlədilir. Azərbaycan dilində isə bu ləksəm bir qədər fərqli şəkildə özünü göstərir: *ötkəm* “möhkəm”.

¹ Azərbaycan dialektoloji lüğəti. İc., A-L, Ankara, 1999, s.24.

² Yəne orada. s.22.

Torun - növə. Karaycanın Kırım və Trakay dialektlərində işlənir. Bu söz Azərbaycan ədəbi dilində və dialektlərində işlənməyə də, Türkiyə türkcəsində hələ də ümumişlək leksikaya daxildir.

QIPÇAQ QRUPU TÜRK DİLLƏRİNİN DİALEKT LEKSİKASININ TƏHLİLİ

Qıpçaq qrupu dialektləri özünün lüğət tərkibinin zənginliyinə görə seçilir. Təsədüfi deyil ki, bu qrupa daxil olan hər bir dil özünün dialekt qruplarının rəngarəngliyi ilə diqqəti cəlb edir. Buna səbəb həm qrup daxili dillərin, həm də dil daxili dialektlərin müxtəlif dillərlə əlaqədə olmasıdır. Bu əlaqənin nəticəsində dialektlərdə müxtəlif mənşəli sözlərə rast gəlmək mümkündür.

Bu qrupda nəinki ayrı-ayrı dillərin dialektləri, hətta eyni dilin dialektləri arasında da fərqə rast gəlmək mümkündür. Dialektlərdə külli miqdarda omonim, sinonim, çoxmənalı sözlər və s. leksik-semantik söz qrupları müşahidə olunur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu leksik vahidlər fonetik fərqlərlə müşahidə olunur. Eyni bir dilin dialektlərində bir sözün bəzən dörd-beş, bəzən isə daha çox fonetik variantlarına rast gəlmək mümkündür. Məs.: *tebetey//tebetay//tevatay//telpek* “kişilər üçün milli baş geyimi”(qırğız dili dialekti), *tirəz//tirəzə//tərzə* “pəncərə” (tatar dili dial.), *baka yaprağı//bakayafraq// baka yafraqı* (başqırd d.dial.), *hukır seben//sukır seben// sukır çeben* “mığmığa, hüni”(başqırd d.dial.)¹.

¹Бакинова Г.Лексика диалектов киргизского языка в ареальном освещении, Фрунзе, Илим, 1990.с.40; Хайрутдинова Т.Х.Образование говора златоустовский татар/Исследования по исторической диалектологии татарского языка с.51; Дильмухаметов. Материалы по лексике среднеуральских башкир //Исследования и материалы по башкирской диалектологии.с.63,66-68; Tumaşeva D.Q.Könbatış seber tatarları tele. Grammatik oçerk həm süzlek. s.89

Daha çox fonetik fərq dillərarası dialektlərdə özünü göstərir. Məs.: ana//ene(Şm.Altay) //əni//ada(tat.) //əne// inəy (baş.) anay //nənəy// nənə (xris. tat.)

Dialektlərdə kifayət qədər sinonim sözlərə rast gəlmək mümkündür. Məs.: *burun*: borın (ədəbi dil)// yıslık (Vaqay r-nu)//tanau//tomşık(Tümən ölkəsi,Vaqay r-nu) //porın (şimal)

Mesə:urman (ədəbi dil)//urmannık (Tobol r-nu.-Tümən ölkəsi)//ağaçlık(Tümən ölkəsi)//tös(Tümən).

Göründüyü kimi, Qərbi Sibir tatarlarının dilində bir məflum 4-5 sözlə ifadə olunur.

Qırğız dili dialektlərində də kifayət qədər sinonimlərə rast gəlmək mümkündür: *böyük*: çon// kəttə// zor ;

oxlov: okto// oktov// sekelek// yayqıç ;

vedrə: çelek// pakır// çaka

pis, xoşagəlməyən: jaman// xunik// kunik

inək: uy// sıyır// mal// kara mal// pada// inek

Başqırd dili dialektlərində də belə sinonimlərə rast gəlmək mümkündür:

Baba: karttay// olatay

Pis: listır// yamatay

Fincan(çay üçün): ayak// tustak// sönkə//kübətə

Düymə: elmə// töymə// hizən// bufka

Ördək: ürdək// öyrək// supkay.

Noqay dilində işlənmiş sinonimlərə də nəzər salmaq maraqlıdır.

Sırğa: sırqa// toqa

Ürək: yurok//serdça

Kiçik qardaş: ini// koşşı

Dialektlərdə kifayət qədər coxmənəli sözlərə də rast gəlinir. Çoxmənəli sözlər məcazi mənəli ifadələrdir. Qırğız dili

dialektlərində işlənmiş çoxmənəli sözlərə nəzər salmaq: bədən “telo”, “korporus”.

Qırğızistanın İssık-kul vadisində (Şimal zonasının) *ene* termini “ana” mənəsində lokallaşmışdır. Qırğızistanın şivələrinin böyük əksəriyyətində, həmçinin Özbəkistan və Tacikistanın qırğız şivələrində *ene* leksemi çoxmənəlidir və bir neçə mənələrdə çıxış edir:“ana”,“nənə”, “qaynana”¹.

Q.Bakinovanın bu qeydi ilə razılaşmaq olmaz. Çünki bu, çoxmənəli söz deyil, burada məcazilik yoxdur. Burada *ene* leksemi mənə genişlənməsinə məruz qalmışdır. Dialektlərdə işlənən *kiçik* sözü “möcüzəli, qeyri-adi, orijinal, maraqlı, heyvətli” mənələrində diqqəti cəlb edir. Burada semantik genişlənmə özünü göstərir.

Başqırd dili dialektlərində işlənən surət/hürət/ hörət sözü bütün şivələrdə “şəkil”, bəzi şivələrdə isə “surət, görünüş”, “müqəvva” mənələrində işlənir. Bu dialektlərdə *şüşə* sözü *şəşə/şişə/şişə* fonetik variantlarında yayılıb, “pəncərə şüşəsi, şüşə qab (butılka), lampa şüşəsi” mənələrini bildirir.

Dialektlərdə daha çox diqqəti çəkən terminoloji zənginlikdir. Qonşu dillər, eləcə də dialektlərlə əlaqə bu terminologiyanın inkişafına səbəb olmuşdur. Ədəbi dildə işləkliyini itirmiş sözlər də dialektlərdə öz ümumişləkliyini saxlamaqla zənginliyə səbəb olmuşdur. Qıpçaq qrupu dialektlərində qohumluq bildirən, məişət, heyvandarlıq, bitkiçilik, əkinçilik və s. ilə bağlı kifayət qədər terminlər işlənir.

1. Qohumluq terminləri. Ən zəngin tematik qrupdan biri qohumluq terminləridir. Ümumiyyətlə, qohumluq terminlə-

¹ Бакинова Г.Лексика диалектов киргизского языка в ареальном освещении, Фрунзе, Илим, 1990.с.27

ri indiyə qədər geniş tədqiq olunmuşdur. L.A.Pokrovskaya, U.D.Dospanov, S.İ.Rudenko da bu sahədə olan tədqiqatlarını müqayisəli şəkildə aparmışdır. Lakin qıpçaq qrupu dialektləri müqayisəli tədqiq olunmadığından diqqəti bu sahəyə yönəltməyi məqbul bildik.

Bütün dillərdə olduğu kimi, qıpçaq qrupu türk dillərində qohumluq terminləri 2 yerə ayrılır: qan qohumluğu və nikaha əsaslanan qohumluq sözləri. Qıpçaq qrupu dialektlərində qohumluq terminləri həm fonetik variantlarının çoxluğuna, həm də omonimlərin zənginliyinə görə seçilir. Onlardan bəzilərinə nəzər salaq.

ANA. Müasir Azərbaycan dilində işlənən *ana* sözü qıpçaq qrupu dialektlərində müxtəlif variantlarda işlənir: *ana/ene* (Şimali Altay), *əni/ ana/ ada/ nənə* (tatar), *ana* (noqay), *əni/əne/inəy/ənkəy/əsəy/əpsəm* (başqırd), *anay/ nənəy /nənə* (xristian tatarları). Bu ifadə qədim yazılı abidələrdə və müasir türk dillərinin əksəriyyətində *ana* şəklində işlənir. Birinci hecədə anlautda dialektlərin əksəriyyətində *a/e/ə* saitləri müşahidə olunur. Başqırd dili dialektlərində (*inəy* sözü) *-kəy* şəkilçisi canlıların adını düzəldən məhsuldar şəkilçidir¹.

Başqırd dialektlərində *inəy* sözü “ananın böyük bacısı; xala” mənasında da işlənir. Ümumiyyətlə, başqırd dili dialektləri *ana* məfhumunun ifadə vasitələrinin zənginliyinə görə seçilir. Burada “ananın anası - nənə” *ələsəy, yırağəbey/ jırağəbey*; “atanın anası - nənə” isə *durinəy/durnəy/zurinəy/zurnəy* şəklində ifadə olunur. Göründüyü kimi, ana tərəfindən nənə bir qədər uzaq tutulmuş, ata tərəfindən olan nənə isə *zur* adlandırılmışdır. *Zur* sözü tatar dili dialektlərində 1. “güclü, möhkəm”; 2. “uzun”; 3. “uzaq” mənalarında işlənir. Burada,

¹Максютова Н. Восточный диалект башкирского языка.М., 1976, с.113

həmçinin *zurata* ifadəsi də qeydə alınmışdır ki, bu, ataya və ya atanın ən böyük qardaşına müraciət forması kimi işlənir¹. Qırğız dili dialektlərində isə *zor* sözü “böyük” mənasını bildirir.

Azərbaycan dilinin Cəbrayıl dialektində *zorapa* ifadəsi işlənir ki, bu leksem qıpçaq qrupu dialektləri ilə müəyyən yaxınlıq təşkil edir. Cəbrayıl dialektində *zorapa* sözü “tut yarpağının özəyi-zoğ” mənasını ifadə edir: *-Bir çəngə zorapa olseydi, qurdu yayardıx*².

Buradakı I tərəf (*zor*) məlumdur, *apa* isə “ana” mənasında türk, türkmən, qırğız, özbək dili dialektlərində, uygur, tuva, çuvaş dillərində işlənir.

Zorapa və *zörinəy* leksemlərini semantik eynilik birləşdirir. Azərbaycan dilinin Cəbrayıl şivəsində isə *zorapa* sözü semantik dəyişikliyə uğramışdır. Yarpağın özəyi və ana “başlangıç” məfhumları arasındakı əlaqə göz qabağındadır. S.Qilmanovanın *zörinəy* ifadəsi ilə bağlı qeydi diqqəti cəlb edir: “*Kart, yaş, zor//dur, dəri* sifətləri ilə ana xətti qohumluğu bildirmək üçün çoxlu yeni tərkibli terminlər düzəlir. *Zürinəy* ifadəsi müxtəlif fonetik variantlarda aktiv işlənir: *zurinəy, durinəy, durnəy, dəünə, durəni, zürənəy* və s.”³. Souradan müəllif əlavə edir ki, *zurinəy/zurnəy* daha çox atanın anasına aid edilir⁴. Başqırd dili dialektlərində *kartinəy, nənəy, kartıy* terminləri isə ata nənəyə aid edildiyi kimi, ana nənəyə də aid

¹ Tatar telening dialektolojik süzleqe, s.138

² Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti..s.232.

³ Гилманова С.Г.Термины родства в северо-западном ареале башкирского языка./ Исследования и материалы по башкирской диалектологии. - Уфа: изд-ие БФ АН СССР, 1982, с.51.

⁴ Yenə orada. c.51.

edilə bilir. S.Qilmanova bildirir ki, sonu -y,-ey,-əy formantı ilə bitən qohumluq terminləri müvafiq şəkilsiz terminlərə nisbətən daha geniş yayılmışdır. *İnə, ənə* yalnız müəyyən söz birləşmələrinin və cümlələrin tərkibində işlənə bildiyi halda, onlar daha çox müraciət məqamında işlənir.¹

Qırğız dialektlərində *ene* termini “ana” mənasında şimal zonasının İssık-kul vadisində geniş yayılmışdır. Qırğızistanın digər əksər şivələrində, həmçinin Özbəkistanın və Tacikistanın digər qırğız şivələrində *ene* müxtəlif mənaları bildirir: 1.ana; 2.nənə; 3.qaynana (həm oğlana, həm də qıza aid). “Ana” mənalı *apa* izoqlosu Qırğızistanın bütün ərazisində, müəyyən qədər Özbəkistanda, həmçinin qırğız ədəbi dilində yayılmışdır; eyni mənada *ene* izoqlosu yayılmış İssık-kul vadisi dialekt arealı istisna təşkil edir.²

Zaqatala şivəsində *ana* sözünə *adıy* şəklində rast gəlik ki, tatar dilindəki *ada*, başqırd dilindəki *atay* “ata” ləksemi ilə səsləşir: -Bizim *adıy* fermada işləyir³ *Ene* termini *çon* sözü ilə birgə (*çon ene*; *çon* “böyük”) cənubi qırğız şivələrində, xüsusən İssık-kul vadisində “nənə-ananın anası” mənasında işlənir. Çuy, Talas, Ketmen, Tübin vadisində isə *çon* sözü *apa* ləksemiə qoşularaq *çon apa* “ata nənə-böyük nənə” mənasında işlənir.⁴

Geniş semantikaya malik *ana* sözü Azərbaycan dilində *qayın* ləksemiə qoşulmaqla(qayınana) “həyat yoldaşının

¹ Гилманова С.Г. Термины родства в северо-западном ареале башкирского языка. / Исследования и материалы по башкирской диалектологии. - Уфа: изд-ие БФ АН СССР, 1982, с.51.

² Yenə orada. s.28.

³ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, İc., A-L. Ankara, 1999, s.2.

⁴ Бакинова Г. Лексика диалектов киргизского языка в ареальном освещении, Фрунзе, Илим, 1990, с.27.

anası” mənasında işlənirsə, bu anlayış başqırd dili dialektlərində daha maraqlı şəkildə ifadə olunur: *kəynəm* “qadının - arvadın anası”, *beyəm* “kişinin - ərin anası”. *Kəynəm/beyəm/qaynana* leksik vahidlərindən istifadə, görünür, böyüklərdən utanma, çəkinmə, böyüklərə hörmət əlaməti ilə bağlıdır. Təsədüfi deyildir ki, bu gün də bəzi bölgələrdə həyat yoldaşına “uşaqların anası” deyə müraciət olunması onunla bağlıdır. Başqırd dilində paralel olaraq *beyana, beyanay, biana, beyemey* variantları da qeydə alınmışdır. *Bəy* köklü variant xristian tatarlarının dialektində *beyem, beyatay* variantlarında işlənir. Xristian tatarlarının ədəbi dilində *kaynana, kaynata* ləksemləri qeydə alınmışdır.

Qaynana məfhumu ilə bağlı Şimalı Altayda *kayın*, tatarlarda isə *babay* ləksemi işlənir.

Qırğız dili dialektlərində *mama* ləksemiəndən istifadə olunur. *Mama* burada izoqloss təşkil edərək Özbəkistanın (Əndican, Səmərqənd, Sır-Dərya, Daşkənd), Tacikistanın (Cərqə-Talsk rayonu və Leninakan vilayətinin rayonlarında) bəzi şivələrində, bütün qırğız şivələrində, Fərqanə vadisində və Qırğızistanın Oş vilayətinin cənub-qərb rayonlarında aşağıdakı mənələrdə işlənir:

1. *Mama, kəmpir mama* “nənə” (ata xətti üzrə);
2. *Mama* “nənə” (ana xətti üzrə);
3. *Mama, kəmpir mama, mama ene* “ulu nənə”;
4. *Mama* “uşaqların atanın böyük və ya kiçik qardaş arvadlarına müraciət forması”.
5. *Mama* “uşaqların böyük qardaş arvadlarına müraciət formaları”;
6. *Mama, kəmpir mama* “yaşlı, avtoritetli qadına mədəni müraciət forması”.

Qıpçaq qrupu dialektlərində *ata* sözünün də fərqli ifadə variantları mövcuddur: *aba/ata*(Şm.Altay), *əti/tətə* (tatar), *atay* (xris.tatar), *atay/atıy/ətəy* (baş.), *ata* (qırğız).

Dialektlərdə *baba* termini də fərqli şəkildə ifadə olunur: *babaç* (tatar), *baba* (noqay), *kıs / karttay/olatay*

Başqırd dili dialektlərində *baba* məfhumu *ata* və *ana* xətti üzrə fərqli şəkildə adlandırılır: *yırağbabay* (ana xətti), *karttətəy* (ata xətti). Burada da *ana baba* uzaq tutulmuş, *ata babanı* adlandırmaq üçün əsas tərəf kimi *tətəy*, yəni *dədə* sözündən istifadə olunmuşdur.

Ümumiyyətlə, başqırd dilində elə qohumluq terminləri var ki, digər türk dillərində onların analoqu yoxdur: *olo ata* “baba-böyük, ulu ata”, *kart olo ata* “baba-qoca ulu ata”¹.

Dialektlərdə *bacı* məfhumu da fərqli şəkildə ifadə olunur. Qıpçaq qrupu dialektlərində, hətta bacılar fərqləndirilir, böyük-küçüklüyündən asılı olaraq müxtəlif terminlərdən istifadə olunur: *abista/appa/apay* (tatar), *apte/ aba* (noqay), *əye/ əpeme/apa*(qazax), *ağabey/abzəbey/tətəyəbey/ yaşəbey/bələkəy/mullabey/karındaş/hende* (başqırd), *eqeç*(balkar).

Sadalanan ifadələr arasında təkcə *karındaş* sözü oğuz qrupu türk dillərində işlənir. Tatar dilində isə bu ləksə *xarendəş* şəklində “kiçik bacı” mənasında qeydə alınmışdır. Şimali Altay dialektində bu mənada *sıyın* sözü işlənir.

Dialektlərdə “bacı” mənasında daha çox müşahidə olunan söz(müxtəlif fonovariantlarda) *apa* ifadəsidir. Qırğız dilində isə *apa* “ana”, *apaja* isə “böyük bacı” mənasında işlənir. *Apa* sözü bir sıra qədim türk və müasir türk dillərində “ana” semantikasında qeydə alınmışdır.

¹Бурнашева С.А.Некоторые вопросы лексики татарского языка/ Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков.IV, Лексика,1962,с.117

S.Y.Malov qədim türk yazılı abidələrində *apa* sözünün aşağıdakı mənalarda işləndiyini qeyd etmişdir: 1. “ana” (uyğur), 2.“böyük bacı, xala”; 3. cavan olmayan qadınları da belə adlandırılır; 4. Krım ləhcəsində “baba”. M.Kaşğarının “Divani-lügət-it türk” əsərində *apa* “ana” mənasında karluq türkmənlərinə aid edilmiş, eyni zamanda sözün cingiltili variantı *aba* “ana”nın oğuzlar üçün səciyyəviliyi qeyd edilir.

Qədim türk yazılı abidələri üzərində işləyən İ.Batmanov terminin müxtəlif mənalarını qeyd etmişdir: *apa* “ana, böyük bacı, ata, baba və s.”¹.

Bu gün *apa* termini “böyük bacı” mənasında qırğız dilinin şimal dialektlərində işlədilmir, Çuy, Talas zonasının şivələrində bu, mürəkkəb dialekt termininin ilk tərkib hissəsi kimi saxlanılmışdır: *aqaje/apaje/əpəjə/ apiçe/apçe*. Terminin son komponenti(*çe/açe/açi*) anoloji olaraq qədim türk *ça, aça* “böyük bacı”, *aça* “qohum”, baş açaqlarım “mənim böyük qohumlarım”, Yenisey abidələrində *aça/açi/ içi* “böyük qohum”(Batmanov), müqayisə et:tuva *ça(aça/ açay* “böyük bacı”), xakas *piçe* “böyük bacı”²

Dialektlərdə qohumluq terminlərindən *qardaş* məfhumunun ifadəsi də maraqlıdır: *aqə/aka/akı* (Şimali Altay), *aqə*(qırğız), *aba*(tatar), *nini* (xristian tatar), *ağay/ abziy/akı/ akbabay* (>*akı*+*babay*- başqırd) , *aqə* (noqay).

Noqay dili dialektlərində *kardaş/kardas/karındaş/xarındaş* ifadələri də işlədilir ki, bu, ümumiyyətlə, “bacı, qardaş”, yəni eyni zamanda həm bacıya, həm də qardaşa aid edilir.

¹ Бакинова Г.Лексика диалектов киргизского языка в ареальном освещении, Фрунзе, Илим, 1990. с.30

² Yene orada. s.31

Noqay dili dialektlərində qardaşlar arasında yaşından asılı olaraq qardaşlara müraciət forması da fərqlidir. Burada kiçik qardaşa *ini*, yaxud *koşşı* deyilir.

Qazax dili dialektlərində *karındaş* leksemi “kiçik qardaş” mənasındadır.

Tatar dili dialektlərində əksər qohumluq terminləri böyük və kiçikliyinə görə fərqləndirilir:

Abız - uşaqların ata, yaxud ananın böyük və kiçik bacılarına müraciəti

Abzəni - ata, yaxud ananın böyük bacılarına müraciəti

Avay/abay - gəlinlərin qaynanaya müraciəti

Abızlaçın - ərin kiçik bacısına, yaxud onun əmi, dayı qızlarına müraciət

Abızınkay/abızyenqi - ata, yaxud ananın ən kiçik qardaşı arvadına müraciəti

Abızəbi/abızəbekey - atanın böyük qardaşı arvadına müraciət

Abızapa - gəlinlərin ərin böyük bacısına müraciəti

Abızbikəçəy - gəlinlərin ərin kiçik bacısına müraciəti

Abıstuğanmıy - ərin kiçik bacısının gəlinə müraciəti

Abızbabay - ata, yaxud ananın ən böyük qardaşına müraciəti

Abızdədəy - ərin arvadının böyük qardaşına müraciəti

Abziy, *abzıkay*, *əbzəy*, *əzəy* sözləri tatar dilinin mişar dialektində “böyük qardaş”, “ata”, yaxud “atanın qardaşı”, həmçinin “böyük qohum” mənasında geniş işlənir. Bu dialektə “ata, yaxud ananın bacısı” mənasında *tüti*, *abız*, *abız tüteş*, *abız tüti*, *abıstay*, *abıstakay* və s. sözlər; “böyük bacı” mənasında isə *tətə*, *tətəy*, *tütəy*, *tuta*, *abıstay*, *abıstay*, *attay*, *əbtəy*, *əpti*, *əptəy* və s. leksemlər işlənir. Bunların hər ikisi

tuta/tütə, yaxud *abız* sözlərindən, həmçinin onların birləşməsindən yaranmışdır¹. *Tuta*, eləcə də onun fonovariantları rus mənşəli *tyotyta* (*мемя*), *abız* isə ərəb mənşəli sözdən götürülmüşdür. Həmin sözü karaim dilində “böyük bacı” mənasında *tota*, noqay dilində *totay kız* “xanım” şəklində işlənir². *Xalabibi* məfhumu xristian tatarlarında *tətə*, *apay*, başqırd dili dialektlərində isə *inəy* şəklində ifadə olunur.

Qırğız dili dialektlərində ata və ananın bacısı, həmçinin yad, yaşlı qadına müraciət məqamında *xala* (hörmət forması) terminindən və özbək dilinə söykənən *xola*, *xələ* terminindən istifadə olunur. *Xala* termini dar mənada (*xala* - ana tərəfdən), qırğız dilinin cənub dialektinin bütün şivələrində paralel olaraq *tayeje*, *taaje*, *tayje* şəklində yayılmışdır.

Özbək əhalisinin arasında yaşayan qırğızlar həm böyük bacı, həm də atanın böyük və kiçik bacısına uşaqların müraciət forması kimi *əmmə/amma* terminindən istifadə edirlər (özbəkcə *amma* “bibi”). Atanın ən böyük bacısını isə uşaqlar *apağ əje* adlandırırlar³. Qeyd etmək istərdik ki, *əmmə* leksemi M.Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” poemasında *əmməcamı* şəklində və “əmiarvadı” mənasında işlədilmişdir.

Başqırd dili dialektlərində *apa*, *tütəy*, *tutay*, *təttəy*, *tətəy* “böyük bacı, analıq, özündən böyük istənilən qadın” mənasında işlədilir⁴.

¹ Л.Т.Махмутова. Некоторые материалы по лексике мишарского диалекта татарского языка / Исследования по исторической диалектологии татарского языка, с.139-168.

² Yənə orada. s.143

³ Бакинова Г. Лексика диалектов киргизского языка в ареальном освещении, Фрунзе, Илим, 1990. с.32

⁴ Гильманова С.Г. Термины родства в северо-западном ареале башкирского языка, // Исследования и материалы по башкирской диалектологии. - Уфа: издание БФ АН СССР, 1982, с.52

Qıpçaq qrupu dialektlərində diqqəti çəkən maraqlı ifadələrdən biri *baldız* leksemidir. Bu leksemə ifadə etdiyi mənalara və işlənmə məqamlarına diqqət yetirək:

- Baldız* - 1. arvadın kiçik qardaşı (Şərqi Qazaxıstan);
2. Arvadın kiçik bacısı (tatar);
3. *İr baldız* – arvadın qardaşı;
4. *Kız baldız* - arvadın bacısı (tatar);

Bu dialektlər üzərində aparılan müşahidələr göstərir ki, *baldız* sözü bu gün Azərbaycan dilində yalnız ər, yaxud arvadın bacısına aid edilsə də, digər türk dillərinin dialektlərində semantik genişlənməyə məruz qalmışdır.

Oğuz qrupu dillərində qaqauz dilində də bu sözün ifadəsində cins kateqoriyasının izləri özünü göstərir. Onlar *baldız* sözünə *-ka* şəkilçisini artırmaqla qadın cinsini fərqləndirmişlər. *Baldızka* ifadəsi bu dildə qadına aid edilir. *Baldız* sözü M. Kaşğaridə “arvadın kiçik bacısı”, uyğur abidələrində, “Altun yaruk”da *baltır* fonetik tərkibdə “kiçik qohum (qadın cinsi)”, “gəlin” mənasında¹ qeydə alınmışdır.

Başqırd dilinin şimal-qərb arealında ər in böyük bacısını adlandırmaq, ona işarə etmək üçün *kəyneqəç/ kaynuqəç* (*kəyn* “qayın” + *-iqəç*) termini yaranmışdır ki, bu, tatar dili üçün xarakterikdir².

Kəynsenle/kəynsenel termini cənub dialektinə uyğun olub, “ərin kiçik bacısı”nı bildirir, lakin ər in kiçik bacısını adlandırmaq üçün işlədilən *baldız* termini bütün başqırd dilini əhatə edir.

¹ Древнетюркский словарь, Л.1969,с.80-81.

² Гильманова С.Г. Термины родства в северо-западном ареале башкирского языка// Исследования и материалы по башкирской диалектологии. - Уфа: изд-ие БФ АН СССР, 1982, с.54

Qıpçaq qrupu dialektlərində *gəlin* məfhumunun ifadəsi də maraqlıdır.

Başqırd dili dialektlərində doğma qardaş arvadlarının bir-birinə müraciəti üçün *kilendəş* termini mövcuddur. Bir-birlərinə müraciətlərində böyük qardaş arvadı üçün *jinqə, jiney*, kiçik qardaş arvadı üçün isə *kilen* termini işlədilir. Nikaha əsaslanan *koza* (bu gün Azərbaycanda bəzi toy dəvətnamələrinin üstündə gördüyümüz) *kozaça, baja, jiznə/jiznəy/ jinqə/jiney* (bu, rus dilindəki *jena* sözünü xatırladır), *kilen, keyəü, xatır, ir*, yaxud *yəməğət* kimi digər terminlər başqırd dilinin digər şivələrində işlədilir¹.

Şimali Altay dialektində də *kelin* terminindən istifadə olunur. Rus dilində ata, yaxud ananın qardaşı ümumi bir terminlə ifadə olunursa, türk dillərinin dialektlərində bu, gah bir, gah da fərqli terminlərlə ifadə olunur. Başqırd dili dialektlərində “atanın qardaşı” *aka, apa; zurətəy, dürətəy, dəüətəy* “atanın böyük qardaşı, həmçinin ata və ananın böyük bacısının əri” mənasında, *yəşətəy* “atanın kiçik qardaşı, həmçinin ata-ananın kiçik bacısının əri” mənasında işlənir². Xristian tatarlarında bu semem (“ata, yaxud ananın qardaşı”) *də-də, dədəy, ağa, ağay* terminləri ilə ifadə olunur (ədəbi dildə *abıy*).

Qırğız ədəbi dilində və onun bütün şimal şivələrində *tayake* (*tay+ake*) izoqlossu “dayı” mənasında lokallaşmışdır. *Taqə* (*tay+ aqa*) izoqlossu isə “dayı” mənasında cənub şivələrində lokallaşmışdır. Hər iki termin ana qohumuna, böyük

¹ Гильманова С.Г. Термины родства в северо-западном ареале башкирского языка// Исследования и материалы по башкирской диалектологии. - Уфа: изд-ие БФ АН СССР, 1982, с.54

² Yənə orada.

qardaşa müraciət forması kimi də işlədilir. Cənubi qırğız şivələrindəki *taqa* termini tam eyni mənada uyğur dilindəki *taqa*, özbək dilindəki *toqa* ilə izoqloss təşkil edir. Q.Bakinova bildirir ki, *tay* komponenti digər terminlərin yaranmasında da iştirak edir. O əlavə etmişdir ki, hər iki termindəki (*taqa* və *tayake/ taake*) sözdü *t* samiti ilə Altay, xakas, özbək, uyğur dilləri ilə (qırğız dilindəki kimi, bu dillərdə də sözdü *d* xarakterik deyil) dilarası izoqloss təşkil edir.

Məs.:altay *tay/taay*, xakas *tay*, uyğur *taqa*, türkmən *dayı*, tuva *daay* müqay. et: bur-monq. *taabay*, müasir monqol *naqas* “ata tərəfdən qohum”¹.

Dialektlərdə “qadın, arvad - həyat yoldaşı” anamlı ifadələr də maraqlıdır: *abakay*, *kadı*, *kadı/kaydat* (Şm. Altay), *katın*(balkar), *ayel* (ər. mənş.noqay), *abakay* (tatar).

Zənnimizcə, Altay və tatar dillərindəki *abakay* termininin kökündə *aba/apa* sözü durur. Noqay dilindəki *ayel* ərəb mənşəlidir, *ayal* sözüdür. Balkar və Şimali Altay dialektindəki digər sözlər *qadın* termininin variantlarıdır.

Digər qohumluq terminlərinə də nəzər salaq: *Nəvə: deen* (Şm. Altay), *neen*, *nuk*, *luçki* (tatar); *Kürəkən*, *yezna: kuyev* (noq.), *yesnə* (Qərbi Sibir tatar.); *Qayın: yanağay* (başqırd), *kəyne* (“kiçik qayın” başqırd); *Xalq: yort* (baş.).

Tatar dilinin mişar dialektində ümumi şəkildə “uşaqlar, övlad” sememi *ol-kız*, “bala” sememi isə *olan/ ulan* leksemi ilə ifadə olunur. Bu termin *kız* və *ir* sözləri ilə birgə də işlənilir: *Kız ulan* “qız” (ədəbi dildə: *kız bala*); *İr ulan* “oğlan” (ədəbi dildə: *ir bala*). Müqayisə et: türkmən dilində *qız-oqlan* “qız”, *erkek-oqlan* “oğlan övladı”, *oqlan-uşaq* “övladlar,

¹ Бакинова Г. Лексика диалектов киргизского языка в ареальном освещении, Фрунзе, Илим, 1990. с.35-36

uşaqlar”¹. Anoloji variantda bəzən Azərbaycan dilində də təsadüf olunur: – *Oğuldan, uşaqdan nəyin var?*; – *Oğul-uşaq yiyəsi olasan*”.

2. Bədən üzvlərinin adları

Baş:baş (Şm. Altay, noqay, qırğız), *kəllə* (noqay)

Bədən:boy (Şm. Altay), *kevdə* (noqay)

Boyun:boyın (Şm. Altay), *moyun* (noq.)

Bel:bel (Şm. Altay);

Ayak:ayak (tat.), *noqa*, *çaşka* (Şm. Alt.), *aşa* (qaz.);

Ovuc:alakan (Şm. Alt.), *aya* (noq.)

Ürək:dürek (Şm. Alt.), *yurok* (noq.), *yürök* (baş.), *serdça* (noq.)

Üz:düs (Şm. Alt.), *bet* (noq.);

Burun:borın(baş.), *tumşuk* (noq.), *tomşok* (Qb. Sibir tat., ədəbi dildə: *borın*);

Alın:mannay, *manday* (baş.), *miyə* (Qb. Sibir tat.);

Yanak:daak (Şm. Alt.), *yəyək* (tat.), *bet* (noq.);

Saqqal:sakal, *iyak* (tat.);

Çiyin:insə, *inbaş* (tat.) və s.

3. Məişət leksikası.

Məişət leksikası ifadəsini biz geniş mənada götürmüşük. Buraya həm məişət-mətbəxdə istifadə olunan əşyaların adları, həm də yemək adlarını daxil etmişik. Qıpçaq qrupu dialektlərində digər sahələrdə olduğu kimi, məişət leksikasına aid sözlər arasında da həm sinonimlik, həm də çoxmənalılıq özünü göstərir. Bunlara nəzər salaq:

¹ Л.Т.Махмутова. Некоторые материалы по лексике мишарского диалекта татарского языка./ Исследования по исторической диалектологии татарского языка, с144-145

- Vedrə:** 1. *bizrə* (başqırd); *bid(e)re* (tatar); *bedre* (qazax)
pətrə (Qb.Sibir tatar)
2. *çelek* (balkar, sm. Altay, qırğız dilinin cənub və keçid şivələri); *çilək* (tatar); *çilə* (xristian tatar)
3. *çaka* (qırğız ədəbi dili və şimal şivələri)
4. *kazan* (tatar)

Fincan-çaşka: *tabak* (noqay), *ayak/tustak/ təqəs/ sönkə/ kübətə* (başqırd)

Çaynik: *səynük/səyqön/səykomğan/səyğomğan/komğan* (başqırd)

Dəsmal: *arçuul* (şm.Altay), *yezlek/ bet/ çavluk* (tatar), *hölqö/ sölqö* (başqırd), *bistər/böyster/ tastımal* (xristian tat. - ədəbi dildə: *sölqe*).

Şimali Altay dialektində işlənən *arçuul* "dəsmal" sözü ola bilər ki, *ar* "təmizləmək" kökündən düzəlmişdir: *ar+çu*.

Yaylıq: *yaulık* (tatar), *yaulık* (başqırd), *kukra/ küşəqə* (xristian tat.)

Yorğan (odeyal): 1. *adiyala*(şm.altay), *odeyal* (tatar ədəbi dili); 2. *yorkan/ yuvırkan* (noqay), *yurqan* (tatar), *juurkan*(qırğız dilinin şimal dial.); 3. *küpi* (qazax), *körpe/qörpe* (qırğız dilinin cənub dial.); 4. *yabu* (tatar). Bunlardan *yabu* leksemi daha qədim işlənmə tarixinə malikdir. "Kitabi-Dədə Qorqud"da da bu söz *yapuq* şəklində qeydə alınmışdır¹. Başqırd dili dialektlərində "örtük" mənasında *jəymə/yəymə* termini işlənilir. Qazax dili dialektlərində "baş örtüyü, yaylığı" mənasında işlənilən *baylayış* sözü maraqlıdır. Bu leksem *bağlamaq* felindən yaranmışdır.

¹ Bax: Ələkbərova E. Dilimizin ulu səsi - Dədə Qorqud abidəsi. Bakı, 2007, s.121-122.

Düymə: 1. *tüyme*(cn. qırğız), *tüymə*(balkar), *töymə* (başqırd);
2. *topçı* (şm.Altay), *topçu* (şm. qırğız); 3. *tana* "köynək üçün ağ düymə"(qazax); 4. *elmə, hizəp, bufka, bıyıfka* (başqırd).

Köynək: *külmək* (qırğız; ədəbi dildə: *küldək*), *çamça* (şm. Altay)

Səbat: *çeten* (balkar)/ *karzinke* (noqay)

Güzgü: *Küzlek/ közqe* (tatar)/ *piyala* (noqay)

Nimçə: *təlikə* (<rus. *tarelka*)/*tepşek* (noqay), *şükür* (qazax), *koştabak* (başqırd)

4. Zoonimlər

Ayğır/qulun "6 aya qədə at balası": *ayqır/ kulun/ kunan* (şm.Altay), *kolkay/imçəqastay/yaş*(tatar), *ayğır/ donon* "4 yaşa qədər"/ *kunan* (noqay), *kulun* "1 yaşa qədər" (qazax), *kolkay* (başqırd)

Inək: *iynek/inek* (şimali Altay), *hıyır/ sıyır* (başqırd), *donojin* (noqay).

Qurbağa: *maka* (balkar), *baka/tarbağay/təlməryen/ təlbəryen/ təlbe/ dəlbe/ ərmənde* (başqırd).

Pişik: *besəy/nesəy*(qırğız), *kizek*(şm.Altay), *mışık*(qazax), *besəkəy* (başqırd), *maçı* (xristian tatarları)

Ayı: *ayuu* (şm.altay), *ayu* (tatar), *ayuv* (noqay), *ayık/ ayuv/ ayuu* (qırğız)

Qaz: *qas* (şm.altay), *kaz* (noqay), *kakay/ ğaz* (başqırd), *kələkəy/ bəkmə* "başqırd" (başqırd)

Ördək: *bappuş* (balkar), *örək/ öyrək* (qırğız), *uyrek* (noqay), *öyrək/ ürdək/ ürzək/ ürzək bapka/ supkay* (başqırd).

Keçi: *ulak* (noqay), *kəzəkəy* (başqırd).

Yarasa: *darqanat/* (şm.Altay), *yarğanat* (başqırd), *yarkanat/ öqö* (tatar), *jarkanat* (qazax)

Buğa: buka (sm.altay)/ kuğır/ üqez (tatar), oquz (noqay).

Quzu: inəç/ kuzı (tatar), kozı (noqay)/ bərəkəy (başqırd), bəki (xristian tatar)

Sərçə: öyturğay/ kara turğay/ kara səpsek/ öysıpsık/ səpsek /sıpsık/çıpçık (başqırd), çıpçık (tatar).

5. Fitonimlər

Kartof: alma/ kartau/ kartuk/ kartup (tatar), bürenke/ bürənke/ pürenke (başqırd).

Zəncirotu: bağayak/ ayımbak/ akpaş (başqırd)

Gicirtkan: mursa (balkar), çıtkan/ kıştkan (xristian tatar)

Bağayarpağı: baka yaprağı/yarı yaprak/baka üləne/nağış üləne(başqırd), baka üləne/baka yafrağı (tatar)

Yemişan: etətək/ enələk/ enədə/enətel/ enətlek/ kamırlık/ kamıryemeş (başqırd)

Moruğ: əbsəy/əbersə/əpsə yeləq/(başqırd), astığan(qərbi sibir tatarları)

Çobanyastığı:şənqətətəy, aktətəy üləne(başqırd), ak tətəy (tatar)

Kök: sabzi (özbək), səbiz (qazax), səptək/səbes/sərdək (qərbi sibir tatarları).

Yemiş: şərgəyin/ şərgiyın/ kavın (qərbi sibir tatarları), kayın (qazax), kovun (özbək).

Xiyar: kayın (qərbi sibir tatarları; kıyar-ədəbi dil)

Qıpçaq qrupu dialektlərinin qısa təhlilindən də görün-düyü kimi, bu dialektlər rəngarəngliyi, zənginliyi, qədim türk etnik birliyinin izlərini qoruması ilə xüsusi seçilir. Bizim ötəri nəzər saldıığımız məsələlər əslində geniş tədqiqatın obyektı olmalıdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

a) Azərbaycan və digər türk dillərində:

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı,
2. Azərbaycan dialektoloji lüğəti. I c., A-L, Ankara, 1999.
3. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı, Maarif, 1979
4. Emirova A.M., Qaniyeva E.S., Seydametova N.S. Kırım-tatar tili tilşınashk terminlərinin luqatı. Simferepol: Sonat, 2001.
5. Ələkbərova E. Dilimizin ulu səsi – Dədə Qorqud abidəsi. Bakı, "Nurlan", 2007.
6. Əzizov E. Söz xəzinəsi. Bakı: Maarif, 1995
7. Qurbanov A. Ümumi diçilik. II c. Bakı: Maarif, 1993
8. Ormonbekova A. Kırqız tilinin toquz-toro qovoru. AKD, Bişkek, 1998.
9. Tatar telening dialektoloqik süzleqe. Kazan, 1969.
10. Tumaşeva D.Q. Könbatış seber tatarları tele. Qrammatik oçerk həm süzlek.
11. Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. Bakı: Maarif, 1981.

b) rus dilində:

12. Акбаев Ш.Х. Фонетика диалектов карачаево-балкарского языка (Опыт сравнительно-исторического изучения). Черкесск, 1963
13. Аппаев А.М. Дialeктная основа карачаево-балкарского литературного языка. Сб.ст., 1986
14. Бакинова Г. Лексика диалектов киргизского языка в ареальном освещении. Фрунзе, Илим, 1990.
15. Баскаков Н.А. Алтайский язык. Москва, 1958
16. Баскаков Н.А. Ногайский язык и его диалекты. Грамматика, тексты и словарь. Москва – Ленинград, Изд. АН, 1940, 271 с.

17. Баскаков Н.А. Северные диалекты алтайского (ойротского) языка. Диалекты черневых татар (Туба-кижи). Тексты и переводы. М., Наука, 1965, 340 с.
18. Баскаков Н.А. Северные диалекты алтайского (ойротского) языка. Диалекты черневых татар (Туба-кижи). Грамматический очерк и словарь. Москва: Наука, 1966, 173 с.
19. Баскаков Н.А. Тюркские языки. Москва, 1960.
20. Бегжанов Т. Лексика муйнакского говора каракалпакского языка. АКД, Б, 1966, 22 с.
21. Болатов Ж. Восточная группа говоров казахского языка и ее отношение к литературному языку. АКД, 1970, Алма-Ата, с.21-22.
22. Бурнашева С.А. Некоторые вопросы лексики татарского языка/ Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. IV, Лексика, М., 1962
23. Гарипов Т.М. Башкирская диалектология, современное состояние и ближайшие перспективы./ Вопросы диалектологии тюркских языков. Т. II, Баку, Изд. АН Аз. ССР, 1960
24. Гильманова С.Г. Термины родства в северо-западном ареале башкирского языка// Исследования и материалы по башкирской диалектологии. - Уфа: изд-ие БФ АН СССР, 1982,
25. Дильмухаметов. Материалы по лексике среднеуральских башкир// Исследования и материалы по башкирской диалектологии. с.66-68
26. Древнетюркский словарь. М- Л, 1969.
27. Ишбулатов Н.Х. Вопросы диалектологии тюркских языков. Т. III, Баку, Изд. АН Аз. ССР, 1963

28. Максютлова. Восточный диалект башкирского языка. Москва, 1976.
29. Максютлова Н.Х. Формирование и современное состояние говоров восточного диалекта башкирского языка (сравнительное исследование). АДД, Баку, 1980
30. Материалы и исследования по балкарской диалектологии, лексике и фольклору. Нальчик. Кабардино-балкарское книжное изд. Ред. А.Ю.Бозиева. 1962, 200 с.
31. Махмутова Л.Т. Некоторые материалы по лексике мишарского диалекта татарского языка./ Исследования по исторической диалектологии татарского языка, Казань, 1979, 176 с.
32. Махмутова Л.Т. Опыт исследования тюркских диалектов татарского языка. Москва: Наука, 1978, 272 с.
33. Миржанов С.Ф. Южный диалект башкирского языка. Москва: Наука, 1979
34. Покровская Л.А. О диалектологическом словаре казахского языка/ Вопросы диалектологии тюркских языков. Баку, Изд. АН Азерб. ССР, 1963.
35. Русская диалектология. Москва, 1964
36. Сауранбаев Н.Т., Сарыбаев Ш.Ш. Казахская диалектология./ Вопросы диалектологии тюркских языков. Баку, АН Азерб. ССР, 1958.
37. Тумашева Д.Г. Восточный диалект татарского языка и его отношение к татарскому литературному языку и другим его диалектам/ Вопросы диалектологии тюркских языков. Казань, 1960, с. 45-52.
38. Тумашева Д.Г. Диалекты сибирских татар в отношении к татарскому и другим тюркским языкам. АКД, Казань, 1969, 50 с.

39. Тумашева Д.Г. Диалекты сибирских татар. Опыт сравнительного исследования. Казань, 1977
40. Убрятова Е.И. Изучение диалектов тюркских языков. Вопросы диалектологии тюркских языков. т II, Баку, Изд. АН Азерб. ССР, 1960.
41. Хайрутдинова Т.Х. Образование говора златоустовский татар/ Исследования по исторической диалектологии татарского языка. Казань, 1979, 176 с
42. Шакирова Р.А. Говор татар Краснооктябрьского района Горьковской области. АКД, Москва, 1950
43. Эдельман Д.И. Проблема «язык» или «диалект»? при отсутствии письменности. На материале памирских языков//Лингвистическая география, диалектология и история языка. Ереван, 1976.
44. www.yandex.ru. тюркские языки
45. www.eleven.co.il
46. www.turkolog.narod.ru
47. www.kitap.net.ru

Təranə ŞÜKÜROVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

QIPÇAQ QRUPU TÜRK DİLLƏRİNDƏ ALINMA TERMİNLƏR

Hər bir dilin lüğət tərkibində milli terminlərlə yanaşı, alınma terminlər də mövcuddur. Qıpçaq qrupu türk dillərinin lüğət tərkibində alınma terminlər milli terminlərə nisbətən üstündür. Bu meyarı nəzərə alaraq, Azərbaycan, eləcə də qıpçaq qrupu dillərində alınma terminlərin mövqeyi, mənşəyi və onların keçmə yollarını araşdırmaq istərdik.

Alınma prosesi mürəkkəb dil hadisəsi olduğundan bu məsələyə tədqiqatçılar müxtəlif prizmalardan yanaşmışlar. Alınma sözlər haqqında bir çox tədqiqat əsərləri yazılsa da, onun bir termin kimi düzgün anlamının həlli hələ də mübahisələrə səbəb olur. Dilçilikdə alınmalar və alınma söz-terminlər haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Azərbaycan dilçiliyində bu məsələdən bəhs edən N.Xudiyev yazır: “Bəzən «alınmalar» termini ilə *alınma* söz termini eyniləşdirilir. *Alınma* söz termini əvəzinə «əcnəbi söz» terminindən istifadə edilir. “Əcnəbi söz” və “alınmalar” eyni mənada işlədilir. Hər şeydən əvvəl qeyd etməliyik ki, bu terminlər müəyyən dərəcədə yaxın məzmunlu olsalar da, müxtəlif anlayışlar ifadə edirlər. Belə ki, yalnız *alınma* terminin özü iki mənada - dar və geniş mənada işlədilir. Birincii halda bu termin başqa dildən keçib daxil olduğu dili zənginləşdirən linqvistik vahid mənasını bildirir. Geniş mənada «alınma» bir dildən başqa

dilə söz keçmə prosesini bildirir. Beləliklə, ikinci mənada bu termin proses, birinci mənada isə prosesin nəticəsini bildirir. *Alınma* və *alınma söz* terminləri eyni anlayışları bildirmir. *Alınma* dedikdə bir dildən başqa dilə keçən bütün linqvistik vahidlər, hər hansı bir dil elementi başa düşülür. *Alınma söz* dedikdə isə yalnız leksik vahidlərin mənimsənilməsi nəzərdə tutulur. Başqa sözlə desək, *alınma* termini daha geniş anlayışı ifadə edir. Belə ki, *alınma söz* anlayışının özü də *alınma* termininin ifadə etdiyi mənanın tərkibinə daxildir¹.

H.Həsənov ümumişlək alınmalar, beynəlmiləl sözlər, ekzotizm və varvarizmləri alınma sözlərin növləri kimi verir². E.Axunzyanov isə terminlərin mənə fərqlərindən danışarkən “*alınma* termini *alınma söz* terminindən daha genişdir” fikrini əsaslandırır³.

Alınma və *alınma söz* terminlərindən başqa dilçilikdə bu anlamın ifadəsi üçün «əcnəbi söz», «alınmalar», «əcnəbi alınmalar», «xarici söz» və «xarici alınmalar» kimi terminlər də işlənir. D.Lottenin fikrincə, alınma söz termini o sözlərə aid edilir ki, onlarda heç bir dəyişiklik edilmir⁴. Bu fikir tamamilə doğrudur. Bu gün dilimizdə işlədilən alınmalar heç bir fonetik və qrammatik dəyişikliyə məruz qalmadan, olduğu variantda ədəbi dildə öz əksini tapır. Tez bir zaman çərçivəsində ədəbi dilin yazılı və şifahi qolunda sabitləşir. S.Cəfərov alınma sözlər haqqında öz fikrini belə izah edir: “Başqa dillərdən alınma sözlər xalqımızın həmin dillərdə danışan

¹Xudiyev N.M. Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü. Bakı: Maarif, 1986, s. 5-6

²Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 1987, s.124

³Ахманова О. Словарь лингвистических терминов. Москва, «Сов. энциклопедия», 1966, с.305

⁴Лотте Д. Краткие формы научно-технических терминов. М., Изд-во «Наука», 1971. с.9

xalqlarla olan müxtəlif tarixi və ictimai münasibətlərindən asılı olaraq ya bilavasitə mənsub olduğu dildən, ya da başqa bir dildən keçə bilər¹.

Azərbaycan və qazax xalqlarının tarix boyu başqa xalqlarla münasibəti, ictimai-siyasi, mədəni əlaqələri bu dillərin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə gətirib çıxarmışdır. Bu cür şərait həm də bilinqvizmin formalaşmasına xidmət edir. Sözlərin bir dildən başqasına keçməsinin əsas səbəblərindən biri də bilinqvizmdir. Azərbaycan və qazax xalqları həmişə ikidillilik şəraitində yaşamışlar. Müxtəlif dövrlərdə ayrı-ayrı xalqlarla (ərəb, fars, rus və Avropa) ünsiyyətdə olmuşlar.

İkidillilikdən danışarkən əsasən Azərbaycan və rus ikidilliyi nəzərdə tutulurdu. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, orta və ali məktəblərdə ana dili və rus dili ilə yanaşı, xarici dillərin də tədris olunması, xarici firmaların fəaliyyəti nəticəsində respublikamızda digər ikidillilik şəraiti də yaranmışdır.

Sözalmanın ikinci səbəbi hər hansı dilin öz daxili imkanları hesabına keçinə bilməməsi ilə bağlıdır. Dünya dillərində yeni yaranan sözlər özləri ilə yeni anlayışları da daxil olduğu dillərə yayır. Ancaq dil heç vaxt sözalma nəticəsində öz milli vahidlərini unutmur.

Y.Polivanovun alınma sözlə bağlı ideyaları rus dilçiliyində geniş yayılmışdır. Onun fikrincə, “söz adətən o dildən götürülür ki, həmin dil anlayışın yayıcısı olmuş olsun²”. Bu fikrə əsasən söyləmək olar ki, bu gün dilimizə daxil olan sözlər özləri ilə bərabər məfhumları da gətirmiş olur. Çünki söz məfhumu ifadə edir. Məfhumlar isə iqtisadi inkişafı bağlı

¹Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1970, s. 139

²Abbasova B. Sözalma hadisəsinin əsasları. Bakı: Azərneşr, 1995, s. 30

olaraq yaranır.

Qərbi Avropa dillərindən alınma sözlər dilçi alimlərimizin diqqət mərkəzində olmuş, tədqiqat obyektinə kimi öyrənilmişdir. Bundan başqa, alınmaların öyrənilməsi Avropa dillərinin türk dillərinə, o cümlədən Azərbaycan və qazax dillərinə müsbət təsiri kimi ümumi məsələləri aşkar etməyə imkan verir. Azərbaycan dilçiliyində Avropa mənşəli alınmalara dair A.Qarayevin "Müasir Azərbaycan dilində Avropa mənşəli leksik alınmalar"¹ əsəri də maraq doğurur. Əsərdə alınmaların tarixi, geneoloji təsnifindən başqa, onların sinonimlik münasibəti və omonimlik səciyyəsi haqqında da elmi məlumatlar verilmişdir. "Azərbaycan dilinin texniki terminologiyasında Qərbi Avropa mənşəli alınmalar"² əsərində isə R.Cəfərov texnika sahəsində alınma sözlər haqqında elmi axtarırlarının nəticələrini ortaya qoymuşdur.

Bundan başqa alınma sözlər haqqında olan nəzəri müddəalar B.Abbasovanın "Sözalma hadisəsinin əsasları"³ əsərində davam etdirilir. Burada təhlil olunan sözalma hadisəsi, onun yolları, üsulları, dildaxili və dilxarici əlamətləri praktik cəhətdən böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Termin mənimsəmə prosesi sözalma prosesinin bir hissəsidir. Qeyd etməliyik ki, bütün terminlər sözdür, lakin bütün sözlər termin deyildir. Etimon dildən söz alan dilə termin keçərsə, onun üslublar sistemində yalnız elmi üslubda mənimsənilməsi kifayətdir. Qıpçaq qrupu türk dillərindəki alın-

¹ Qarayev A. Müasir Azərbaycan dilində Qərbi Avropa mənşəli leksik alınmalar. Bakı: ADU nəşri, 1988

² Cəfərov R.C. Azərbaycan dilinin texniki terminologiyasında Qərbi Avropa mənşəli alınmalar. Fil. elm. nam. ...dis. Bakı: 1990

³ Abbasova B. Sözalma hadisəsinin əsasları. Bakı: Azərneşr, 1995

ma terminləri mənşəyinə görə üç qrupa bölmək olar.

1. Ərəb və fars mənşəli terminlər

2. Rus mənşəli terminlər

3. Avropa mənşəli terminlər:

1. Ərəb və fars mənşəli terminlər. Tarix boyu Azərbaycan və qazax xalqları ərəb, fars və rus xalqları ilə sıx əlaqədə olduğundan onlardan müəyyən terminlərin qəbul edilməsi təbii haldır. Azərbaycan və qazax dillərinin lüğət tərkibindəki alınma sözərin mühüm bir qismini ərəb və fars sözləri təşkil edir. Həmin dillərə ərəb və fars dillərinin təsiri VII əsrdən başlamışdır.

Bu proses XIX əsrin I yarısına qədər davam etmişdir. Misal olaraq hərbi sahəyə müraciət edək: *əsgər, zabit, əsir, mühasirə, hərbi, hərbi and, sərhəd, kəşfiyyat* və s. Terminlər ərəb mənşəlidir. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri olan – *qəsidə, qəzəl, qitə, müxəmməs, beyt, minacat* və s. ərəb və fars mənşəlidir. Ərəb və fars mənşəli dilçilik terminləri də bu gün öz fəallığını saxlamaqdadır: *məsdər, fel*.

Hələ XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan dilindəki ərəb və fars mənşəli terminlərə ikili münasibət olmuşdur. Bəziləri qəliz, dilimizin qrammatik qayda-qanunlarına cavab verə bilməyən, lakin artıq mənimsənilmiş ərəb, fars mənşəli söz və terminləri dildən çıxarmağı təklif etmişlər. Beləliklə, termin yaradıcılığında zərərli, ziddiyyətli, dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi, təkmilləşməsinə mənfi təsir göstərən purizm cərəyanı meydana gəlmişdir.

Puristlər ərəb-fars terminlərinə birtərəfli münasibət göstərmişlər. Onlar Azərbaycan terminologiyasının nöqsanlarının aradan qaldırılmasının əsas yolunu bütün ərəb və fars sözlərinin çıxarılıb, yerinə necə olursa-olsun "Azərbaycan

sözlərinin” qoyulmasında, yaxud sözlərin sonunun “Azərbaycan dili” şəklinə salınmasında”¹ görürdülər.

Azərbaycan dilində işlənən ərəb və fars mənşəli terminlərin bir qisminə nəzər salaq: *qətnamə, qanun, möhür, mühəndis, nəbatat, vəkalətnamə, şimal, cənub, şərq, qərb, nəzm, təlim, hakimməraz, elm, sənaye, kimya, rüsum, qafiyə, hürriyyət, ticarət, məvacib, məxaric, təzkirə, üslub, tədqiqat, mənzum, mənsur, musiqi və s.* Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, qazax dilində də dilçilik terminlərində belə dəyişiklik özünü göstərir: *xaborlı söylem* (nəqli cümlə), *suranlı söylem* (sual cümləsi), *buyırlı söylem* (əmr cümləsi), *lepti söylem* (nida cümləsi).

Azərbaycan dilində ərəb və fars mənşəli morfemlər də mövcuddur. Onlar da işlənmə yerinə görə sözdən və sözsonu mövqeyə malikdirlər. Məsələn:

a) isim düzəldən şəkilçilər: *-iyyat, -iyyat, -dar, -namə, -at/-ət, -iyyə, -i/-vi: ədəbiyyat, külliyyat, cəmiyyət, tədqiqat, əməkdar, nəzəriyyə, əhvalat, əməliyyat.*

b) Sifət düzəldən şəkilçilər: *-i, -pərəst, -pərvər, -şünas, -xah, -pəsənd, -bi, -na, -ba: bəmərə, inqilabi, avropapərəst, vətənpərvər, bədxah, namünasib və s.*

c) zərf düzəldən şəkilçilər: *-anə, -yanə, -ən: şairanə, dahiyənə, qəsdən, qəflətən və s.*

1920-ci illərdə purizm terminləri fəallaşır. 30-cu illərdə isə milli terminlər əsas yer tutur. 30-cu illərin sonlarında rus-Avropa sözlərinə meyil güclənir. 40-cı illərin sonlarında isə yenidən ərəb-fars sözləri bərpa olunur. A.Jakinovun fikrincə, “Postsovet məkanında yaşayan türklərin əksəriyyəti islam

¹ Qasimov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı: Elm, 1973, s. 10

dininə sitayiş etdiyi üçün o xalqların dillərində mövcud olan terminlərin əksəriyyəti ərəb və fars mənşəlidir və bir-birlərindən fonetik dəyişmələrlə fərqlənir”¹.

Məsələyə belə yanaşma, bircə, etiraz doğurmamalıdır. Doğrudan da, istər oğuz, istərsə də qıpçaq və karluq qrupuna daxil olub müsəlmanlığı qəbul edən türk dillərində elə dini terminlər vardır ki, onlar həm semantikasına, həm də orfoqrafiya və orfoepiyasına görə eynidirlər. Məs: *Azərb. -xuda, qır-qız -xuda, türk-xuda, türkm. -xuda, qazax -xuda, qırğız -xuda.*

Təbii ki, bu terminlərin sayını istənilən qədər artırmaq olar. *Namaz, oruc, ramazan* kimi dini terminlər islam dinini qəbul etmiş bütün türk xalqlarının dilində heç bir fonetik dəyişməyə məruz qalmadan işlənir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ərəb və fars mənşəli terminlər tək-cə dini deyil, ictimai-siyasi sahədə də həm Azərbaycan, həm də qırğız dillərində mövcuddur.

Belə terminlərin Azərbaycan və qırğız dillərində mövqeyi bir qədər fərqlidir. Məsələn: xüsusi vəzifə adını bildirən «nazir» sözü Azərbaycan dilində çox işləkdir. *Baş nazir, Təhsil Naziri, Səhiyyə Naziri və s.* Hətta bu söz *-lik* şəkilçisinin qəbulu vasitəsilə söz yaradıcılığı prosesində aktiv iştirak edərək xüsusi müəssisə adlarını da ifadə edir. Məsələn: *Vergilər Nazirliyi, Mədəniyyət Nazirliyi, Təhsil Nazirliyi, Daxili İşlər Nazirliyi.* Qırğız dilinə gəlincə, bu dildə həmin vəzifəni adlandırmaq üçün «vəzir» sözündən istifadə edilir: *Baş vəzir, Vəzirlər Maxkamasi.* Maraqlı cəhət budur ki, bu söz Azərbaycan dili üçün də yad deyildir. Müasir Azərbaycan

¹ Жакинов А. Термины верблюдства в казахском языке. АҚД., Алма-Ата. 1983. с. 77.

dilinin əsas lüğət fondunda bu sözə rast gəlməsək də, *vəzir* sözü şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində, o cümlədən nağıllarımızda «şahın köməkçisi» mənasında rast gəlinir: *qara vəzir, baş vəzir, vəzir*.

Azərbaycan və qırğız dillərində hüquq terminləri arasında da bir sıra fərqli cəhətlər vardır. Məs: qırğız dilində *məhkəmə* termini *kabinet* sözünün yerində işlənir. *Nazirlər Kabineti - Vazirlər Maxkamesi*. Azərbaycan dilində isə bu termin sırf hüquqi mənə kəsb edir, «ayrı-ayrı mübahisələri ayırd edən orqan» mənasını daşıyır: *Konstitusiya Məhkəməsi, Xalq Məhkəməsi, Ali Məhkəmə*.

Ərəb və fars mənşəli terminlər həm Azərbaycan, həm də qırğız dillərində ədəbiyyatşünaslıq terminləri kimi daha çox aktivdir: *Əruz, təşbeh, qəzəl, qəsida, müxəmməs, beyt* və s. terminlər cüzi fonetik fərqlərlə həm Azərbaycan, həm də qırğız dillərində mövcuddur. *Qəzəl, qəsida* sözlərini qırğızlar fars variantında *ğəzəl, ğəsida* kimi işlədir. Qırğız dilindəki geyim adları daha çox millidir. Lakin Azərbaycan dili ilə müqayisədə oxşarlıq müşahidə edilir. Məsələn, qadınların baş geyimi kimi tanıdığımız *araxçın* sözü hər iki dildə işlənir. Fərq burasındadır ki, bu söz qırğızlarda bu gün də müasirdir, Azərbaycan dilində isə *arxaıqlaşmaya* doğru gedir.

Azərbaycanda 1920-ci il aprel çevrilişindən sonra ictimai-siyasi formasiyanın dəyişməsi ilə əlaqədar bir sıra terminlər dilimizdə aktivləşərək xüsusi isimlərə çevrildi. Çevrilişdən sonra dilimizdə *inqilab, hökumət* kimi əcnəbi terminlər xeyli aktivləşdi və az bir zaman içərisində ümumişlək oldu. Eyni vəziyyəti *şura* və *sovet* sözlərinə də aid etmək olar. Azərbaycanda *şura* və *sovet* sözləri termin səciyyəsinə itirərək xüsusi isim kimi daha çox işlənir. Vaxtilə Azərbaycan

dilində, xüsusilə danışıq dilində işlənən *raykom, ispalkom, kolxoz* sözləri ümumişlək qazanmışdı. Hal-hazırda bu tipli sözlərdə arxaıqlaşaraq tarixin arxivinə atılmışdır.

Azərbaycan və qırğız dillərində ərəb və fars terminləri hələ də mövqeyini saxlamaqdadır. Elmi-texniki tərəqqi, qloballaşma, qərbə inteqrasiya daha çox rus və Avropa terminlərinin dilə daxil olmasına şərait yaradır.

II. Rus və Avropa mənşəli terminlər. Bu terminlərin Azərbaycan və qırğız dillərinə keçmə tarixi XIX əsrin birinci yarısına təsadüf edir. Q.Zakir, M.F.Axundov H.Zərdabi və başqaları öz əsərlərində rus və Avropa mənşəli sözlərdən geniş istifadə etmişlər.

A.Tajmuratova rus dilindən terminalmanın dörd prinsipini göstərərək yazır:

“1. Terminlər yalnız ehtiyacla əlaqədar, yəni Azərbaycan dilinin daxili imkanları əsasında nəzərdə tutulan anlayışları dəqiq ifadə edən, yaxşı yaddaqalan konkret terminlər yaratmaq mümkün olmadıqda alınmalıdır.

2. Mühüm anlayışları ifadə edən və beynəlxalq miqyasda işlədilən terminlər Azərbaycan dilində də bir qayda olaraq tərcüməsiz işlədilməlidir. Belə bir prinsip bizi mürtəcə purizmə aparıb çıxarar ki, bu da dilimizin inkişafını ancaq ləngidə bilər.

3. Rus dilindən terminlər götürülərkən onların derivatları (törəmələri) də nəzərə alınmalıdır. Məlumdur ki, terminlərdən hər birinin müxtəlif derivatları vardır. Ona görə də ya əsas terminlə birlikdə derivatlar da götürülməli, ya da həm əsas termin üçün Azərbaycan dilində müvafiq qarşılıq müəyyənləşdirilməlidir. Çünki birini götürüb, digərini götürməmək məntiqsizlik olar. Məsələn, əgər biz *reforma* termininin qar-

şılığı olaraq Azərbaycan dilində *islahat* sözünü işlədiriksə, onda *reformator, reformizm, reformist* terminləri üçün də müvafiq qarşılıq müəyyənləşdirib işlətməliyik.

4. Məlum olduğu kimi, terminoloji sistemlərdən hər birinin tərkibində müəyyən mikrosistemlər (tematik prinsip üzrə birləşən termin-adların məcmusu) mövcuddur. Odur ki, rus dilindən terminlər götürülərkən ayrı-ayrı mikrosistemlər nəzərə alınmalıdır»¹.

Rus mənşəli alınmalara misal olaraq aşığadıkları nümunə göstərmək olar: *jurnal, nömrə, filosof, konfrans, general, kapitan, zavod, kolxoz, sovxoz, telefon, televizor, maşın, gimnaziya, kompaniya, kino, teatr, bilet, komandir, matros, yar-marka, bolşevik* və s. Qumuq dilində rus dilindən alınan terminlər öz fəal işlənmə arealı ilə diqqəti cəlb edir: *aviasiya, admiral, amnistiya, anarxiya* və s. Leksik alınmalarla yanaşı, morfoloji alınmalar da türk dillərində aktiv mövqedə işlənmişdir:

a) İsim düzəldən şəkilçilər: *izm, -ist, -ik – liberalist, kommunizm, akademik, jurnalist.*

b) sifət düzəldən şəkilçilər: *-anti, -a, ist, -iv, -l, -loji, -ji, -tik. Antiimperialist, obyektiv, formal, pedaqoji, sistematik* və s.

Tarix boyunca ərəb, fars və rus dillərindən keçən sözlərin bir qismi vətəndaşlıq hüququ qazandığından dilimizdə sabitləşmişdir. Müasir dövrdə Avropa və türk mənşəli terminlərin Azərbaycan və noqay dillərinə axını güclənmişdir.

III. Avropa mənşəli alınmalar: *biznes, blank, seans, stimuly, biznesmen, market, departament, sponsor, insident* və s. Avropa mənşəli alınmalar alman, fransız, ingilis və s. mənşəli

¹ Тажмуратова А. Термины технических культур в казахском языке. АКД, Ташкент. 1966., с.110.

olur. Alman dilinə məxsus olanlar: *kassir, orden, stul, qalstuk* və s.

İngilis dilinə aid: *Azərb. seyf, tank, kombayn, traktor, futbol, voleybol, reydy və s. noqay. finiş, futbol, basketbol, boks, departament* və s.

Fransız sözləri: *Azərb. salon, restoran, salat, kompot, plombir, palto, manto; noqay. leytenant, qeneral, desant, artilleriya* və s.

Türkiyə türkcəsindən alınmalar: *sorumlu-məsul, yazar-yazıçı, olay-hadisə, uçaq-təyyarə, müsafir-qonaq.*

Azərbaycan və noqay dillərində rus mənşəli terminlərdən başqa, internasionalizmlər də mövcuddur. Bu tipli terminlər bir neçə dildə eyni məna daşdığı üçün onlarda qarşılıq axtarmaq lazım deyil. Çünki onlar beynəlxalq standartlara uyğun qəbul olunmuş terminlərdir. Məsələn, *menecer, menecment, prezident, spiker, birja, konstitsiya* kimi və s. terminlərə qarşılıq axtarmaq lazım deyil.

M.Qasımov alınma terminlərin Azərbaycan dilindəki mövqeyini bir sıra cəhətlərdən xarakterizə edir.

1. Alınma termin dilin lüğət tərkibinə möhkəm şəkildə daxil olmaqla onun həm yazılı, həm də şifahi qolunda bu və ya digər məfhumu ifadə edir. Belə terminlər daxil olduqları dilin sözləri ilə eyni hüquqa malikdir.

2. Alınma terminlərdən bəziləri yalnız canlı danışiq dilində işlənir, ədəbi dilə keçmir.

3. Alınma termin müəyyən dövrdən sonra dildən çıxarılır. Bu proses müxtəlif yollarla gedir: a) dilin öz sözləri əsasında yaranan termin alınma termini sıxışdırıb aradan çıxarır. b) alınma terminlər bir-birini sıxışdırır. Məsələn, vaxtı ilə dilimizdə işlənmiş *firqə, darülfunun, sövtiyyat* terminləri sonra-

lar partiya, universitet, fonetika terminləri ilə əvəz olunmuşdur¹.

Belə qənaətə gəlirik ki, müstəqillik illərində Avropa mənşəli terminlər rus mənşəli terminlərdən üstündür. Çünki sovet dövründə Avropa mənşəli terminlər yalnız rus dili vasitəsilə alınır. Müstəqillik illərində bu mənzərə artıq dəyişir, bilavasitə Avropa ölkələri ilə iqtisadi əlaqələrin möhkəmlənməsi yeni terminlərin alınmasına səbəb olur: *bankrot, diskont, investor, korporasiya, audit, alyans, bank, depozit, manko, treyder, poritet, aukşion*². Bu dövrdə dilimizdə Avropa mənşəli terminlər də daxil olmuşdur: *auditor, klip, klip-meker, prodüsser, tok-şou, şou, şou-biznes, impreashop, broker, makler, market, merketinq, magistr, magistratura, bakalavr, space, menecer, diler, kommersant, nyüsrayter, dizayn, disput, daycest, miltimedia, mediamorfoz, şoumen*.

Qıpçaq qrupu türk dillərində də alınmaların bu cür axını diqqəti cəlb edir. Məsələn, noqay dilində *advokatura, suverenitet, demokratiya, prezident, referendum, ratifikasiya, şou, tok-şou, şou-biznes, market, merketinq, maqistr, maqistratura, bakalavr, menecer, şoumen* kimi Avropa mənşəli alınma terminlər daxil olmuşdur.

Alınma terminlərdən danışarkən beynəlmiləl terminlərin də əhəmiyyətini qeyd etmək lazımdır. Terminologiyanın zənginləşdirilməsində qəbul edilmiş beynəlmiləl terminlərdən düzgün istifadə etmək vacibdir. Həqiqətən də, ehtiyac duyduğunuz beynəlmiləl söz və terminlərin dilimizə keçməsinin qarşısını süni surətdə almaq düzgün deyildir.

¹Qasımov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı: Elm, 1973, s.153

²İqtisadi nəzəriyyə Bakı., Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2002

Dilçilər arasında beynəlmiləl terminlərin müəyyənləşdirilməsi üçün müxtəlif fikirlər mövcuddur. A.Frinta «internasional» terminini dünyanın bütün «mədəni dillərində» işlənən söz kimi şərh edir¹. O.B.Şaxray isə bundan fərqli olaraq yazır ki, bu və ya digər söz «bir sıra» dillərdə işlənirsə, onu «internasionalizmlər» sırasına daxil etmək olar². Biz A.Frintanın fikri ilə deyil, O.B.Şaxrayın fikri ilə razılaşırıq. Çünki «mədəni dil» məfhumu bir qədər qeyri-məqbul səslənir.

Termini o zaman beynəlmiləl hesab etmək olar ki, onu dünyanın bir sıra dillərində sərbəst şəkildə işlətmək mümkün olsun. M.Qasımov internasionalizmi tamamilə başqa aspektdə izah edir. O, internasionalizmə belə bir tərif verir: «Internasional terminlər dedikdə tam, yaxud qismən ümumi semantikaya malik, orfoqrafik, fonoloji cəhətdən nəzərəcarpacaq dərəcədə yaxın olan beynəlxalq əhəmiyyətli anlayışları ifadə edən, dünyanın əksər dillərində (o cümlədən qohum olmayan dillərdə) işlənən sözlər nəzərdə tutulur³. S.Xəlilovaya görə, «Internasionalizm o zaman həqiqətən, internasionalizm olur ki, söz və terminin səs tərkibi ilə yanaşı, onun mənası da olduğu kimi başqa dillərdə yayılmış olsun»⁴.

Müasir Azərbaycan dilində işlədilən *blokada, bomba, marş, qarnizon, serjant, patron, marşal* və s. kimi fransız mənşəli hərbi terminlər beynəlmiləl səciyyə daşımaqla yanaşı, həm də dilimizin fəal leksik vahidlərindəndir. Azərbaycan və noqay dillərində iqtisadi termin kimi işlənən – *biznesmen, valyuta, broker, kommersiya, kommersant*, ictimai-siyasi ter-

¹Qasımov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı: Elm, 1973, s.147

²Yenə orada. s.147

³Yenə orada. s.149

⁴Xəlilova S.N. Internasional terminlər. Bakı: Maarif, 1991, s.65

minlər olan *priezident, vitse-prezident, diktatura, parlament, spiker, proporsional* kimi sözlər beynəlmiləl səciyyə daşıyır.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Xudiyev N.M. Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü. Bakı: Maarif, 1986, s. 5-6
2. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 1987, s.124
3. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1970, s.139
4. Abbasova B. Sözalma hadisəsinin əsasları. Bakı: Azər-nəşr, 1995.
5. Qarayev A. Müasir Azərbaycan dilində Qərbi Avropa mənşəli leksik alınmalar. Bakı: ADU nəşri, 1988
6. Cəfərov R.C. Azərbaycan dilinin texniki terminlogiyasında Qərbi Avropa mənşəli alınmalar. Fil.elm.nam.diss. Bakı:1990
7. Abbasova B. Sözalma hadisəsinin əsasları. Bakı: Azər-nəşr, 1995
8. Qasımov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı: Elm,1973, s.70
9. Qasımov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı: Elm, 1973, s.153
10. İqtisadi nəzəriyyə. Bakı., Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2002
11. Qasımov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı: Elm, 1973, s.147
12. Qasımov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı: Elm, 1973, s.149
13. Xəlilova S.N. İnternasional terminlər. Bakı: Maarif, 1991, s.65

14. Ахманова О. Словарь лингвистических терминов. Москва, «Сов. энциклопедия», 1966, с.305
15. Лотте Д. Краткие формы научно-технических терминов. М., Изд-во «Наука», 1971, с.9.
16. Жакинов А. Термины верблюдовства в казахском языке. АКД., Алма-Ата. 1983, стр. 77.
17. Тажмуратова А. Термины технических культур в казахском языке. АКД, Ташкент, 1966, с.110.
18. Мусабаев Г. Лексика современного казахского языка. АДД, Алма-Ата, 1960.
19. Современный казахский язык. Алма-Ата, 1959.

Qətibə MAHMUDOVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

**QIPÇAQ QRUPU TÜRK DİLLƏRİNDƏ
MORFOLOJİ YOLLA SÖZ YARADICILIĞI**

Görkəmli Azərbaycan alimi F.Zeynalovun türk dillərinin təsnifi ilə bağlı bölgüsünü¹ əsas götürərək qıpçaq qrupu türk dilləri dedikdə biz qazax, qırğız, qaraqalpaq, noqay, altay dillərini nəzərdə tutmuş və həmin dillərin morfoloji qatında gedən söz yaradıcılığı prosesini digər türk dilləri ilə müqayisədə izləmişik.

Türk dillərində söz yaratmanın müxtəlif yolları var:

- a) Sözlərin leksik yolla əmələ gəlməsi
- b) Sözlərin morfoloji yolla əmələ gəlməsi
- c) Sözlərin sintaktik yolla əmələ gəlməsi.

Türk dillərində söz yaradıcılığı prosesində leksik və sintaktik üsula nisbətən morfoloji üsul daha məhsuldardır. “Morfoloji söz yaradıcılığı prosesi elə məna və şəkil xüsusiyyətlərinə malikdir ki, onları dilimizin şəkilçi sisteminin həm ümumi həm də xüsusi cəhətlərində, yəni müxtəlif nitq hissələrinə münasibətində araşdırmaq lazımdır”².

Oğuz qrupu türk dillərində olduğu kimi, qıpçaq qrupu türk dillərində də söz yaradıcılığı prosesində iştirak edən şəkilçilərin hamısı eyni dərəcədə məhsuldar deyildir. Bu şəkilçilərin bir qismi yeni sözlərin yaradılmasında fəal və əhatəli olduğu halda, digər qismi az məhsuldar, və ya qeyri-məhsuldardır. “Məhsuldar şəkilçilər daha qədim tarixə malikdir. Bu

¹ Zeynalov, F. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. Bakı, 2008.

² Qiyasbəyli M.N. Azərbaycan dilində morfoloji söz yaradıcılığı. “Maarif” nəşriyyatı. Bakı-1987

şəkilçilər dilin tarixi inkişaf mərhələlərində cüzi fonetik dəyişikliyə uğramış olsalar da, onların məna xüsusiyyətləri və yeni sözyaratma dairəsi genişdir”¹.

Qeyri-məhsuldar şəkilçilərin özləri də söz yaradıcılığında müxtəlif mövqə tutur. Buraya cəmi bir-iki sözün yaranmasında iştirak edən şəkilçilərdən tutmuş daha çox sözün yaranmasında iştirak edən şəkilçilərə qədər hamısını daxil etmək olar. Buraya getdikcə ədəbi dildən çıxmaq üzrə olan şəkilçilər də daxildir.

Qıpçaq qrupu türk dillərindəki sözdüzəldici şəkilçilərin geniş təhlilinə keçməzdən öncə bu qrupa daxil olan dillərdə morfoloji yolla söz yaradıcılığı prosesinin tədqiqi tarixinə nəzər salmağı lazım bilir.

Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası sırf elmi şəkildə XX əsrin ortalarından başlayaraq tədqiq olunmağa, öyrənilməyə başlamışdır. Qıpçaq qrupuna daxil olan qazax, qırğız, qaraqalpaq, noqay, altay dillərinin də qrammatikası, o cümlədən bu dillərdə morfoloji yolla sözyaratma prosesi o dönmədə dünya türkoloji dilçiliyində aparıcı mövqeyə malik olan sovet dilçilik məktəbinin korifeyləri tərəfindən tədqiq olunmuş, bu sahədə fundamental əsərlər yazılmışdır.

Biz ilk növbədə N.A.Baskakovun adını çəkmək istədik. Onun noqay dili, qaraqalpaq dili üzərində apardığı araşdırmalar bu gün də öz qiymətini itirməmişdir.² 1940-1950-ci illərdə meydana gəlmiş bu əsərlər sonralar noqay və qaraqalpaq dillərinin qrammatikasının yazılmasında mənbə rolu oy-

¹ Qiyasbəyli M.N. Azərbaycan dilində morfoloji söz yaradıcılığı. “Maarif” nəşriyyatı. Bakı-1987.

² Баскаков. Н. А. Каракалпакский язык. Часть II, Москва-1952, Yenə də onun. Ногайский язык. , Москва-1940.

nadılar.¹ N.A.Baskakov tədqiqat zamanı bu dillərdə söz yaradıcılığı prosesini izləmiş, bu prosesin əsas və fəal ünsürü olan sözdüzəldici şəkilçiləri, onların yaranma yolları və etimologiyası məsələlərinə də toxunmuşdur.

B.Oruzbayevanın bu gün də öz dəyərini saxlayan “Qırğız dilində söz yaradıcılığı” əsərinin də böyük hissəsi məhz morfoloji yolla söz yaradıcılığına həsr olunmuşdur². “Qırğız ədəbi dilinin qrammatikası” əsərində də morfoloji yolla söz yaradıcılığı geniş işıqlandırılmışdır³. Sovet dönməndə qıpçaq qrupuna daxil olan dillərdə söz yaradıcılığı haqqında onlarla dissertasiya yazılmış, sözdüzəldici şəkilçilər müxtəlif aspektlərdə tədqiq olunmuşdur.

Bu gün bu cür araşdırmalar daha çox Türkiyə Respublikasında aparılır. Türk alimlərinə qıpçaq dillərin morfolojiyasına, eləcə də söz yaradıcılığına aid bir çox kitablar məxsusdur. Son illərdə bu sahədə aparılmış tədqiqatlardan Mustafa Önerin “Bugünkü qıpçaq türkçəsi”⁴ əsəri çox diqqətəlayiq və qiymətli əsərləndir. Lakin alim qıpçaq qrupuna daxil olan bütün dilləri deyil, yalnız tatar, qazax, qırğız dillərini tədqiqatda cəlb etmişdir.

Türkiyə alimləri qıpçaq qrupu dilləri ayrı-ayrılıqda da tədqiq etmişlər. Hülya Kasapoğlu Çengelin “Kırğız türkçəsi grammeri” əsəri bu baxımdan ən yaxşı nümunələrdən biri kimi qiymətləndirilə bilər. Müəllif kitabda qırğız dilində morfoloji yolla söz yaradıcılığı prosesini ətraflı araşdırmışdır.

¹ Грамматика ногайского языка. Черкесск-1973

² Орузбаева Б.О. Словообразование в киргизском языке. Фрунзе, 1964.

³ Грамматика киргизского литературного языка. Ч.1, Фрунзе-1987

⁴ Öner Mustafa. Bugünkü Kıpçak Türkçesi. Ankara, 1998.

Oğuz qrupu türk dillərində olduğu kimi, qıpçaq qrupu türk dillərində də morfoloji yolla söz yaradıcılığı prosesində iştirak edən sözdüzəldici şəkilçilər 3 qrupa bölünür:

1. *Ad düzəldən sözdüzəldici şəkilçilər.*
2. *Fel düzəldən sözdüzəldici şəkilçilər.*
3. *Zərf düzəldən sözdüzəldici şəkilçilər.*

Burada ad və fel düzəldən sözdüzəldici şəkilçilərdən bəhs edəcəyik.

I. Ad düzəldən şəkilçilər

a) adlardan ad düzəldən şəkilçilər

I.-lıq,-lik,-luq,-lük//-lük,-lik,-luk,-lük-. Məhsuldar olan bu morfoloji göstərici bütün müasir türk dillərində işlənir. Ona monqol dilində də təsadüf edilir: “*anda*” monqolca dost deməkdir. *Andalıq - dostluq*, “qaranqu”: *qaranlıq - qaranqu-luq* (qaranlıq), “arivun” təmiz: *arivunluq - təmizlik*.

Azərbaycan dilində 11 mənada düzəltmə adlar əmələ gətirir. Bu şəkilçi bəzi türk dillərində məsələlərə də əlavə edilir. Azərbaycan ədəbi dili tarixində də bu fakta rast gəlinir. (məsələn, C.Məmmədquluzadənin dilində “*etməlik, deməklik*” sözləri müşahidə olunur. Müasir Azərbaycan dilində arxaizmə çevrilmiş *aytmaq* (“*demək*”) felinin noqay dilində *aytmaqlıq* “*deməklik*” forması mövcuddur.

Türk alimi M.Ergin bu şəkilçi barədə yazır: “Türkçenin eskiden beri kullanılan en işlek isimden isim yapma eklerinden biridir. Başlıca funksiyonları yer, alet, topluluk isimleri, mücerret isimler ve sıfat yapmaktır”.¹

Azərbaycan dilində də *-lıq,-liq,-luq,-lüq* şəkilçisi qədimdən bəri aktiv halda işlənən bir şəkilçi olmuşdur. Bu

¹ Muharrem Ergin. Türk dili. İstanbul, 1997.səh.323.

şəkilçinin bir özəl xüsusiyyəti də onların qrammatik şəkilçilərdən sonra gəlməsidir: *gün-de-lik*.

A.N. Kononov bu şəkilçinin yer, zaman, əşya, peşə, vəzifə, hal-vəziyyət, topluluq, mücərrəd anlayışı, aid olmaqlıq və s. mənalar ifadə etdiyini qeyd etmişdir¹.

-lıq, liq- şəkilçisi tarixən daha qədimdir. "Qədim zamanlarda *-lık//lik-* toplu çoxluluğunun mürəkkəb affiksi olmuşdur. Onun ilk mənası müxtəlif türk dillərində bu günə qədər qismən saxlanılır. Məsələn: *tat*: *Naratlık* – şamlıq, *türk-mən*: *ağaclık*, *azərb*: *daşlıq*. Sonralar *-lik//lık* affiksi müxtəlif mənalar kəsb etmişdir ki, əsasən bunlardır: 1) keyfiyyətin abstract adı. *Azərb*: *ağlıq*, *tat*: "karanlıq" qaranlıq; 2) fəaliyyətin ifadəsi: *azərb*. "qazmaçılıq"²

Bu şəkilçi qazax dilində *-lık/-lik; -dik/-dik; -tik/-tik*; qırğız dilində *-lık/-lik; -dik/dik; -tik/tik* şəklində işlənir. Qazax: *dostık* "dostluq", *tuviskandık* "qohumluq", *batıdık* "qəhrəmanlıq", *ortalık* "mərkəzi", *aptalık* "həftəlik", *joldastık* "yol-daşlıq", *sendik* "səninki" və s.; qırğız: *baluuluk* "qiymət", *töş-tük* "dəmir zireh", *körkömdük* "gözəllik", *cooluk* "dəsmal", *suuluk* "plaş", *tündük* "bir gecəlik"³.

Bu şəkilçinin *-dik/dik-tik/tik* variantları qıpçaq qrupuna daxil olan dillərdən qazax, qırğız dillərində təsadüf olunur.⁴ Müasir noqay dilində o, *-lık/-lik* variantlarında reallaşır: *aşlık* "aclıq", *atalık* "atalıq", *batırlık* "igidlik", *bakılık* "paxıllıq",

¹ Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. Москва, 1956. s.67-69.

² Serebrennikov B.A., Hacıyeva N.Z. Türk dillərinin müqayisəli tarixi qrammatikası. Bakı-2002. s.130.

³ Yənə orada..

⁴ Öner Mustafa. Bugünkü Kıpçak Türkçesi. Ankara, 1998. səh.36

arıklık "arıqlıq"¹, *koyloklık* "köynəklik", *tonlık* "donluq", *aylık* "aylıq", *kozlık* "gözlik", *taşlık* "daşlıq"² və s. Müasir qaralpaq dilində də bu məhsuldar şəkilçi *-lık/-lik* variantlarında işlənir. Məsələn, *taşlık* "daşlıq", *kayınlık* "çinarlıq", *sabanlık* "samanlıq", *tavlık* "dağlıq", *kyollık* "göllük", *terlik* "tərlik", *balalık* "uşaqlıq" və s. Müasir altay dilində isə bu şəkilçi *-lık, -lik* variantlarında reallaşır. Məsələn, *baylık* "zənginlik"³. Bu şəkilçi alınma sözlərə də asanlıqla artırılır.

II. *-ç/-çi/-çu/-çü-* Monqol dilində və bütün türk dillərində işlənir. Şəxsin fəaliyyətini bildirmək üçün işlədilən bu şəkilçi türk dillərində çox yayılmışdır. "Guman ki, *-ç/-çi* sifətin affiksi olmuş və bir şeyə qarşı həvəs, meyil, vərdiş bildirmişdir. Sonra bu affiks müvafiq semantik dəyişikliklərlə isimlərin sahəsinə keçmişdir⁴.

Qazax: *-şı/-şi-* *koyşı* "çoban", *kömekşi* "yardımçı", *ötirikşi* "yalançı", *barlavşı* "araşdırmaçı", *malşı* "heyvandar", *ügitşi* "öyüt verən", *nuskavşı* "müəllim", *savınşı* "sağıcı", *jerdemşi* "yardımçı", *sportşı* "idmançı" və s.; qırğız: *-ç/-çi; -çu/çü-* - *malçı* "çoban", *dükönçü* "dükançı", *pahtaçı* "pambıqçı", *kırkmaçı* "qırxıncı", *koyçu* "qoyun çobanı", *tegirmençi* "dəyirmançı", *ötükçü* "pinəçi" və s. Bu şəkilçinin qədim türk dilindən bu günə qədər dəyişməyən *-ç/-çi*-şəkli qazax və qırğız dillərində işlənir. Qazax dilindəki *-şı/-şi* şəkli ç~ş səs dəyişməsi bu üç dil arasında tək variantdır. Müasir noqay dilində *-şı/-şi* şəklində təzahür edir: *okutuvşı* "müəllim"(okutuv-

¹ Грамматика Ногайского языка. Черкесск-1973, s. 115

² Баскаков.Н.А. Ногайский язык. , Москва-1940.s. 58.

³ <http://www.philology.ru/linguistics4/baskakov-97.htm>

⁴ Serebrennikov. B. A. , Hacıyeva. N. Z. Türk dillərinin müqayisəli tarixi qrammatikası. Bakı-2002.s.130.

təhsil), arbaşı “arabaçı”, savuvşu “sağıcı”, termənşu “dəyirmançı”, elşi “elçi”, koyşu “çoban”(qoyunçu)¹. Müasir qaraqalpaq dilində bu məhsuldar şəkilçi *-şı/-şi* variantlarında reallaşır. Məsələn, temirşi “dəmirçi”, balıxşı “balıqçı”, işşi “işçi”, duzşu “duzçu, duz satan”, koyşu “duz satan, duzçu”, elşi “elçi”, bazarşu “bazarçı, bazarda mal satan” və s.². Müasir altay dilində *-çı/-çi* variantlarında işlənir. Timirçi “dəmirçi”, ançı “ovçu” və s.³

III. -lı/-li/-lu/-lü-. Bütün türk dillərində işlənir. Mənşə etibarilə çox qədimdir. Bu şəkilçi qədim türk dilində *-lig/-lig; -lug/-lüg* şəklində olmuşdur: *altunlug, atlıg, erklig*, köngüllüg və s.⁴ Cığatay türkçəsi dönməsində də şəkilçi məhz qədim formasında işlənmişdir. Qərbi türk dillərində *-lig~lu* şəklində dəyişmiş və qıpçaq dillərində *-lı/-li-* şəkli hakim olmuşdur. Lakin maraqlı faktdır ki, bu sırada qıpçaq abidələrində *-lı/-li* şəkilçisinin *-lig/-lig* şəkilçisinə nisbətən daha çox işləndiyinin şahidi olur. Qazax dilində *-lı/-li; -dı/-di; -tı/-ti* variantlarında işlənir. Məsələn, arlı “utancaq”, güldi “güllü”, paydalı “faydalı”, ataktı “məşhur”, iykemeli “ağıllı”, ağaştı “ağaclı”, eserli “təsirli”, edepti “ədəbli” və s. Qırğız dilində isə: *-luu/-lүү; -duu/-dүү; -tuu/-tүү* şəklində işlənir. Məsələn, attuu “atlı”, tokoyluu “meşəlik”, taştuu “daşlı”, daamduu “ləzzətli”, küçtüü “güclü”, ataktuu “məşhur”, akılduu “ağıllı”, balıktuu “balıqlı”, kaygıluu “qayğılı” və s.

“Noqay dilinin qrammatikası”nda da bu şəkilçi noqay dilinin ən məhsuldar şəkilçisi kimi təqdim olunur.⁵ Noqay

¹ Баскаков.Н.А. Ногайский язык. , Москва-1940.с. 116.

² Баскаков.Н.А. Каракалпакский язык. Часть 11, Москва-1952.с. 189.

³ <http://www.philology.ru/linguistics4/baskakov-97.htm>

⁴ Öner Mustafa. Bugünkü Kıpçak Türkçesi. Ankara, 1998. səh.39.

⁵ Грамматика Ногайского языка. Черкесск-1973, с.139.

dilində bu şəkilçi *-lı/-li-* şəklində reallaşır. Məsələn, korkınışlı “qorxulu”, kumlı “qumlu”, tutinli “tüstülü”, tesikli “deşikli”, aşuvlı “acıqlı”, kayqılı “qayğılı”, kuşlı “güclü”, tesikli “deşikli” və s.

Müasir qaraqalpaq dilində bu şəkilçi *-lı/-li* variantlarında işlənir. Məs.: kumlı “qumlu”, ılaylı “gilli”, daryalı “çay qırağı”, tislili “dişli”, dıyunlu “yunlu”, davuslu “səsli”, akıllı “ağıllı” və s.¹ Müasir altay dilində bu morfoloji göstərici *-lu/-lü* şəklində işlənir. Məsələn, karlı “qarlı” və s.². Türk dilçisi Mustafa Öner *-lı/-li-* şəkilçisinin müxtəlif türk dillərinin qrammatikalarına həsr olunmuş əsərlərdə sifət düzəldən şəkilçi kimi verilməsinin əleyhinədir. Alimin fikrincə, bu şəkilçi cümlə daxilində yerindən asılı olaraq sifət, zərf, isim düzəltmə funksiyalarını yerinə yetirə bilər³. Bu şəkilçi morfem haqqında M.Ergin yazır: “Bu ek işləklilik dərəcəsi çekim eklerine yakın olan çokluq, işlek bir isimden isim yapma ekdir. Sıfat eki diye anılır. Ek sahiblik ve ya bağıllık ifade edir: *ki-lit-li, toz-lu, ölüm-lü(sahiblik);Ankara-lı, Osman-lı, köy-lü(bağıllıq)*⁴.”

IV.-cıq/-cik/-cuq/-cüq. İsimlərə artırılaraq əzizləmə, kiçiltmə mənası əmələ gətirən şəkilçidir. Məsələn: ana - *anacığım*, nənə - *nənəciyim*, sünbül - *sünbülcüyüm*⁵. S.Cəfərov bu şəkilçinin qohumluq bildirən isimlərdə əzizləmə mənası, əşya və yer adlarında kiçiltmə mənası verən isimlər düzəltdiyini yazmışdır⁶. Azərbaycan dilində bu şəkilçiyə *-az,-əz* ünsürü

¹ Баскаков.Н.А. Каракалпакский язык. Часть 11, Москва-1952.с. 193.

² <http://www.philology.ru/linguistics4/baskakov-97.htm>

³ Öner Mustafa. Bugünkü Kıpçak Türkçesi. Ankara, 1998. səh.41

⁴ Muharrem Ergin. Türk dili. İstanbul, 1997.s. 235

⁵ Xəlilov B.Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası.I h.,Bakı, 2007.s. 87

⁶ Cəfərov. S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı-1982.s. 176.

əlavə edərək yazıqlıq mənası ifadə edən *-cığaz*, *-ciyəz*, *-cuğaz*, *-ciyəz* variantları da işlənir. Məs.: *adamcığaz*, *tifilciyəz* və s. B.A.Serebrennikov və N.Z.Hacıyeva bu şəkilçinin türk dillərinin əksəriyyətində işləndiyini qeyd etmişlər. Məs.: *tuva* dilində *xem* “çay” - xemçik (caycık), türkmən dilində *körpü* “körpüçük”, xakas dilində *kime* “gəmi” - *kimecek* və s.¹

M.Öner bu şəkilçinin qədim türk dönəmində mövcud olmadığını qeyd etmiş və onun qədim türk dilində *-ç* və *-k* şəklində işləndiyini sübuta yetirmişdir. Məs.: *öğüçüm*, *öğük* “anacığım, anacık”².

Qədim qıpçaqçada *-çuk/çük* (arslançuk, atçuk, bebeçük, itçük); Çığatayca: *-çuk/çuk* (tagarçuk, yarımçuk)³. Müasir qırğız, qazax dillərində bu şəkilçinin işlənmə tezliyi o qədər də böyük sürətə malik deyil. Bu şəkilçi qazax dilində *-şik/-şik*; qırğız dilində *-çik/-çik*, *-çuk/-çük* şəklində özünü göstərir. Qazax: *oyunşık* “oyuncaq”, *tüyirşık* “kürəcik”, *kölşık* “gölcük”, *kirşık* “ləkə”, *aysık* “hilal, halqa”, *kalayşık* “kişik şəhər”, *töbecik* “təpəcik” və s.; qırğız: *kölçük* “gölcük”, *çalçık* “bataqlıq”, *botoçuk* “dəvə balası”, *termeçik* “balaca-malaca bir şey”, *kağınçık* “qırıntı”, *irimçik* “pendir”, *tığınçık* “tuxac” və s.⁴ Müasir noqay dilində isə bu şəkilçi *-şik/-şik* variantlarında işlənir. Məsələn: *kapşık* “kisəcik”, *kıızşık* “qızcıq, qızcıqaz”, *ulanşık* “oğlancıq” və s.⁵ Müasir qaraqalpaq dilində də bu morfoloji göstərici *-şik/-şik*-variantlarında işlənir. Məs.: *kıızşık* “qızcıq”,

¹ Serebrennikov B.A., Hacıyeva N.Z. Türk dillərinin müqayisəli tarixi qrammatikası. Bakı-2002. s.132.

² Öner Mustafa. Bugünkü Kıpçaq Türkçesi. Ankara, 1998. səh.43.

³ Yenə orada s.44.

⁴ Öner Mustafa. Bugünkü Kıpçaq Türkçesi. Ankara, 1998, s.45.

⁵ Баскаков.Н.А. Ногайский язык, Москва-1940.s.56.

kapşık “kisəcik”, *oyunşık* “oyuncaq”, *tyuinşık* “düyüncük”, *yumşık* “evcik” və s.¹ Müasir altay dilində bu şəkilçidən fərqli fonetik variantda olan, lakin eyni mənanı verən düzəltmə sözlər yaradan morfoloji göstərici *-aş*, *-eş* şəkilçisidir. Məs.: *ayak* “fincan”-*ayakaş* “fincancıq”².

V.-süz/-süz/-süz/-süz- Bu şəkilçi vasitəsilə əşyanın mövcud olmadığını bildirən sifətlər düzəldilir. Ə.Rəcəbov Orxon-Yenisey abidələrində bu şəkilçinin məhsuldar olduğunu qeyd etdir. O göstərir ki, bu, bir-iki müstəsna olmaqla, əsasən damaq saiti ilə işlənir. Məsələn: *İçrə açsüz*, *taşra tonsüz yabız yabak bodunta üzə olurtum*. “İçi açsız, bayırı donsuz pis və əclaf xalqın üstündə oturdum”. Alimin fikrincə, “Göytürk dilində bu şəkilçi bəzən artırıldığı sözdəki əlamətin yoxluğunu deyil, çoxluğunu göstərir. Məs.: Edgü özlək atın, kara kisi, kök teyinin *sansız* kətürüp kop kotı. “Yaxçı yorğaatını, qara maralını, göy dələsini *saysız* gətirib tamamilə qoydu”³.

Bu şəkilçi qədim qıpçaq dilində *-süz*, *-süz*, *-süz*, *-süz* şəklində işlənməmişdir. Məsələn: *kutsüz*, *tilsüz*, *ariksüz* və s. Qədim çığatay dilində isə *-süz/-süz* formasında olmuşdur. Məsələn: *küçsüz*, *ruhsüz*, *sansüz*, *yüzsüz* və s.⁴ Bu şəkilçi qıpçaq qrupuna daxil olan müasir qazax dilində *-süz/-süz* variantlarında, müasir qırğız dilində isə *-süz/-süz/-süz/-süz* variantlarında işlənir. Qazax: *kolsüz*, *bilimsüz*, *aşuvsüz* “sakit”, *tüssüz* “rəngsiz”, *muñsüz* “kədərsiz”, *tüysiksüz* “hissiz” və s.⁵ **qırğız**: *erksüz* “iradəsiz”, *suusüz* “susuz”, *caramsüz* “yararsız”, *caysüz* “yersiz”,

¹ Баскаков.Н.А. Каракалпакский язык. Часть 11, Москва-1952.s.179.

² <http://www.philology.ru/linguistics4/baskakov-97.htm>

³ Рəcəбли. Ə.Göytürk dilinin morfolojiyası. Bakı-2002.s. 151.

⁴ Öner Mustafa. Bugünkü Kıpçaq Türkçesi. Ankara, 1998. səh 41

⁵ Yenə orada. s.42.

paydasız “faydasız”, talapsız “məqsədsiz” və s. Müasir noqay dilində aktiv şəkildə işlənən şəkilçi *-sız/-siz* variantlarında reallaşır və isimlərdən sifət yaratmağa xidmət edir. Məs.: uyatsız “utanmaz”, uysız “evsiz”, suvsız “susuz”, atsız “adsız” və s.¹, *betsiz* “sifətsiz”, *kılıksız* “xaraktersiz”². Müasir qaraqalpaq dilində də bu şəkilçi işlək və məhsuldar morfoloji göstəricilərdən sayılır. Məs.: *panasız* “müdafiəsiz”, *paydasız* “faydasız”, *uruksatsız* “icazəsiz”, *atsız* “adsız”, *atasız* “atasız”, *tuvrılıksız* “düzgün olmayan, doğru danışmayan” və s.³

VI. *-taş//teş, -daş//deş*. Olduqca işlək olan bu şəkilçilərin əsas funksiyası ortaqlıq, mənsubiyyət və bağlılıq ifadə etməkdir. H.Mirzəzadə qeyd edir ki, bu şəkilçi türk sistemli dillərin hamısında vardır⁴. Hələ XX əsrin sonlarında K.Q.Zaleman yazırdı: “*daş*- şəkilçisi *-da+eş* hissələrindən ibarətdir. “*da*” ismin yerlik halı, “*eş*” isə yoldaş, ortağ deməkdir”⁵. A.N. Kononov göstərir ki, bu şəkilçi türk dilində söz kökünün son samitindən asılıdır. Cingilti samitlərdən sonra “*daş*”, kar samitlərdən sonra “*taş*” kimi yazılır. H.Mirzəzadə bildirir ki, bu şəkilçinin müasir dilimizdə mövcud olan “*diş*” variantı “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində də təsadüf edilir. Məs.: *İki qardaş bir-birinə sağdiş oldular*. “Bu affiksin əsas funksiyası birgəlik ifadə etməkdir. Bu affiksin birinci tərəfi yerlik halın *-ta//tə* affiksidir, ikinci komponent toplu çoxluğun qədim affiksinin təzahürüdür”⁶.

¹ Баскаков.Н.А. Ногайский язык, Москва-1940.с.57

² Грамматика Ногайского языка. Черкесск-1973, с.120.

³ Баскаков.Н.А. Каракалпакский язык. Часть 11, Москва-1952.с 196.

⁴ Mirzəzadə H.Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1980,s.57

⁵ Yənə orada. s. 58.

⁶ Məmmədov İ.T. “Düzəltmə adların semantik xüsusiyyətləri”. Azərbaycan dilində adların morfolojiyası. Bakı-1984. səh. 130

Bu şəkilçi qədim qıpçaq dilində də işlənmişdir. Məs: *karındaş*, *yoldaş*, *kadaş* “kardəş”, *emükdeş* “süd qardaşı”, *tengdeş* “eyni”, *yerdeş* “yerli” və s.¹. Bu morfoloji göstərici oğuz qrupu türk dillərinə nisbətən müasir qıpçaq qrupu türk dillərində, xüsusilə qazax və qırğız dillərində daha aktivdir. Müasir qazax dilində *-taş/-teş, -daş/-deş* şəklində, bəzən də samit ahənginə uyğun olaraq *-las/-les* kimi görünür. Müasir qırğız dilində isə dodaq ahənginə uyğun olaraq *-doş/-döş; -toş/-töş; -liş/-löş* şəkillərində işlənir. Qazax: *avıldaş* “yerli”, *ataş* “adaş”, *tilevleş* “eyni diləkdə olanlar”, *kadirles* “dost”, *pikirles* “eyni fikirdə olanlar”, *kəsildes* “məsləkdaş”, *otandas* “vətəndaş”, *jıldas* “yaşıt” və s.; qırğız: *cerdeş* “həmsəhərli”, *antdaş* “and qardaşı”, *coldoş* “yoldaş”, *zamandaş* “kiminsə müasiri olmaq”, *klasstaş* “sınıf yoldaşı”, *öñdöş* “eyni rəngli”, *sanaalaş* “eyni fikirli” və s.

Müasir noqay dilində də işlək olan bu şəkilçi *-das, -des* variantlarında işlənir. Məsələn. *avuldas* “həmkəndli”, *karındaş* “qardaş-bacı”, *yoldas* “yoldaş”². Müasir qaraqalpaq dilində bu morfoloji göstərici *-das, -des* variantlarında reallaşır. Məs.: *djoldas* “yoldaş”, *karındaş* “qardaş”, *kurdas* “həmyaşd” və s. Müasir altay dilində şəkilçinin *-daş//deş* variantları işlənir. Məsələn: *Ayıltaş* “qonşu”. *Ayıl* “ev” deməkdir.

VII. *-kıl/-ki//ku//kü*. S.Cəfərov bu şəkilçi vasitəsilə zaman mənalı sifətlər əmələ gətirildiyini yazır. Məsələn: *axşamkı*, *dünənki*, *bugünkü* və s.³ *-kıl* şəkilçisində mənsubiyyət məzmunu *-lı* şəkilçisinə nisbətən daha güclüdür. Bu morfemlə yaranan sözlərdə həm obyekt, həm də subyekt məzmunu

¹ Öner Mustafa. Bugünkü Kıpçaq Türkçesi. Ankara, 1998. səh.48

² Грамматика Ногайского языка. Черкесск-1973, с.117

³ Cəfərov. S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı-1982. s. 176.

mövcuddür. M.Öner bu şəkilçinin tarix boyu o qədər də məhsuldar olmadığını söyləyir¹. Bununla belə qədim türkçədə *-ki*, *-ki* variantlarında, məsələn, *tünki*, *yazıdakı*, *aşnuku*; qədim cığataycada isə *-gı/-ki/-kı* variantlarında görüldüyünü görürük. Məs.: *içreki*, *taşkı*, *evvelgi*, *burnağı* və s. Bu şəkilçi müasir qazax dilində: *-gı/-gi*, *-kı/-ki*; müasir qırğız dilində *-gı/-gi*, *-kı/-ki* / *-gu/-gü*, *-ku/-kü* variantlarında reallaşır. **Qazax**: *işki* “içindəki”, *soñğı* “sonuncu”, *törgi* “baş küncdəki”, *artkı* “arxada ki”, *türki* “dibdəki”, *jogargı* “yuxarıdakı” və s.; **qırğız**: *bayırkı* “əvvəlki”, *çetki* “ucdakı”, *başkı* “başdakı”, *keçki* “axşamkı”, *şaardagı* “şəhərdəki” və s. Müasir noqay dilində bu, *-kı/-ki*, *-qı/-qi* şəklində məhsuldar şəkilçi kimi işlənir. Məs.: *Şalqı* “dər-yaz” (şal-bişmək), *taslamkı* “tullantı”, *sıbırtkı* “qamçı”, *pışkı* “mişar” (pış-kəsmək), *şertki* “üzgəc” (btora düşmək, qarmağa gəlmək), *aşıtki* “qəlyanaltı”². Müasir qaraqalpaq dilində bu formal əlamət *-kı/-ki*, *-qı/-qi* variantlarında işlənir və məhsuldar şəkilçi sayılır. Məs.: *tıskı* “xarici”, *djazqı* “yaylıq”, *bir kyunqi* “bir günkü”, *kıskı* “qışlıq”, *astkı* “aşağıdakı” və s.³ Altay dilində bu şəkilçi *-kı/-ki*, *-qı/-qi* variantlarında işlənir. Məs.: *kışkı* “qışdakı” və s.

VIII. -cıl/-cil. “Müasir dilimizdə (*Azərbaycan dilində – M.Q*) az da olsa, işlək olan bu şəkilçi XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilində, demək olar ki, yox dərəcəsinədir. “Əkinçi” qəzetində “orta əsr” mənasında *ortancıl zaman* tərkibinə rast gəlinir”⁴. Bu şəkilçi Azərbaycan dilində olduğu kimi Türkiyə türkçəsində də o qədər işlək deyil. Lakin müasir qıpçaq qrupu

¹ Öner Mustafa. Bugünkü Kıpçak Türkçesi. Ankara, 1998. s.43

² Yenə orada s.43

³ Баскаков.Н.А. Каракалпакский язык. Часть 11, Москва-1952.s196

⁴ Azərbaycan ədəbi dili tarixi. III cild, (XIX), Bakı, Şərq-Qərb, 2007.s.121.

türk dillərində bu morfoloji göstərici daha işləkdir. Müasir qazax dilində bu şəkilçinin *-çıl/-çil* variantı, müasir qırğız dilində isə dodaq ahənginə uyğun olaraq *-çıl/-çil*, *-çul/-çül*, *-şıl/-şil* variantları var. **Qazax**: *uykışıl* “yuxucul, yuxu sevən”, *şayşıl* “çay düşgünü”, *özimşil* “eqoist”, *oyşıl* “ağıllı”, *savıqşıl* “dəcəl” və s.; **qırğız**: *konokçul* “qonaqpərvər”, *kirçil* “çox kirlili”, *oyçul* “narahat” və s. Qazax və qırğız dillərində *-çıl/-çil* şəkilçisinin yanında onunla eyni funksiyam daşıyan *-çan/-çen* morfoloji göstəricisi də işlənir. Qazax dili üçün *-ç>ş* əvəzlənməsinin səciyyəvi olması bu dildə həmin şəkilçinin *-şañ/-şeñ* variantının mövcudluğunu da labüd edir. Qırğız dilində isə bu şəkilçinin *-çon/-çön* variantları da aktiv mövqeyə malikdir. **Qazax**: *aşuşañ* “hirsli”, *kirşeñ* “tez kirlənən”, *terşeñ* “çox tərləyən”, *boysañ* “uzun boylu”, *paltoşañ* “paltolu” və s. **Qırğız**: *atçan* “atlı, süvari”, *ışıkçan* “ateşi yüksək”, *nayzaçan* “döyüşkən” və s. Müasir noqay dilində isə bu şəkilçinin variantları belədir: *-şıl/-şil*. Məsələn, *oyşıl* “fikircil”, *konakşıl* “qonaqcıl”, *areketşil* “əməkçil” və s. Müasir qaraqalpaq dilində bu morfoloji göstərici *-şıl/-şil* variantlarında reallaşır. Məsələn, *akşıl* “ağa bənzər”, *kyokşil* “göyümtül”, *sarışıl* “sarımtıl”, *djıldamşıl* və s.

IX. -çal/-çe. İsimlərdən kiçiklik mənası verən substantiv isimlər əmələ gətirən leksik şəkilçidir. Əksər türk dillərində bu şəkilçiyə rast gəlinir. M.Öner bu şəkilçinin kiçiltmə mənalı isimlər yaratdığını deyil, *-lık/-lik* şəkilçisi ilə eyni funksiya daşdığını göstərir. Zənnimizcə, alimin bu fikirləri yanlışdır. Tədqiqatımız zamanı belə nəticəyə gəlmişik ki, bu şəkilçi qırğız, qazax dillərində iki semantik məna ifadə edən isimlər yaradır: 1) həm *-lık/-lik* şəkilçisi ilə eyni funksiyam daşıyır; 2) həm də kiçiltmə mənası verir. Məs.: qazax: *balıkça*

“balıqçıq”, kitapşa “proşur”, yekeşe “təklük”, sarışa “sarıca”, sandıkşa “sandıqca”, ökizşe “dana” və s. **Qırğız**: kudaça “quda”, belesçe “dağın döşü”, klpça “incə, nəfis” və s.

M.Önerin fikrincə, qədim türk dilində əvvəlcə *-çak* şəkilçisi olmuş, sonra isə ondan *-ça* şəkilçisi yaranmışdır. Qədim cığatay dilində: *bekçək* “kiçik bəy”, *çukurçak* “kiçik çuxur”, *alınçak* “atın alın bəzəyi”, *yançak* “atın yanlarına bağlanan zireh”; qədim qıpçaqca: *kaburçak* “sandıq qutu”, *sapçak* “mis qulplu vedrə”, *kökçək* “gözəl”, *issiçək* “isti” və s. Alim daha irəli gedərək hətta *-çak* şəkilçisi ilə *-lık* şəkilçisinin qohum olduğunu qeyd edir. Lakin o, fikrinin dəqiqliyinə hardasa özü də inanmadığından bu müddəanı bir fərziyyə kimi irəli sürür. Alim belə bir sxem göstərir: *-çak~şak~lık*.

Qıpçaq qrupu türk dillərində bu şəkilçi əsasən oxşarlıq, bənzərlik mənaları ifadə edən isimlər düzəltməyə xidmət edir. M.Önerin fikrincə, bu şəkilçi qıpçaq dillərində *-lıq*⁴ şəkilçisinin funksiyasına uyğun bir vəzifəni yerinə yetirməyə xidmət edir. **Qazax**: *balıkşa* “balıqçıq”, *kitapşa*, *akşa* “pul”, *jekeşe* “təklük”, *ögizşe* “dana”, *köpşe* “çoxluq”, *sandıkşa* “sandıqca” və s.; **qırğız**: *kıpça* “incə, nəfis”, *kudaça* “quda”, *belesçe* “təpə” və s.; Müasir noqay dilində bu şəkilçi *-şa/-şe* şəklində işlənir və qeyri-məhsuldar şəkliyi sayılır. Məs.: *kızılşa* “qızılca”, *yasılşa* “yasılca” və s.² Müasir qaraqalpaq dilində də bu şəkilçi işlənərkəndədir. Məs.: *jolşa* “kiçik yol”, *akşa* “ağca”, *kızılşa* “qızılca”, *djenilşe* “yungülcə”, *kıskaşa* “qısaca” və s.

X. -tay. Bu şəkilçi qıpçaq qrupu türk dillərində əsasən qohumluq və yaxud əzizləmə, kiçiltmə mənalı isimlər yarat-

¹ Öner Mustafa. Bugünkü Kıpçak Türkçesi. Ankara, 1998. səh.47.

² Грамматика Ногайского языка. Черкесск-1973, s.118.

mağa xidmət edir. M.Öner iddia edir ki, bu morfoloji göstərici “at balası” mənasını verən “tay” sözündən yaranmışdır. Əlbəttə, bunu alimin subyektiv fikri¹ kimi qiymətləndiririk. **Qazax**: *agatay* “böyük qardaş”, *şəşetay* “anacıq”, *kişkəntay* “kiçik”, *apatay* “böyük bacı”, *böpetay* “bəbəcik”, *tətetay* “xalacıq”, *əkəntay* “atacıq” və s.; **qırğız**: *agatay* “böyük qardaş”, *initay* “qardaşcıq”, *ceñgetay* “yengəcik” və s. Qaraqalpaq dilində bu şəkilçi müqayisə mənası verir və *-day, -dey, -tay, -tey* variantlarında işlənir. Məs.: *bakaday* “qurbağa kimi”, *suvday* “su kimi”, *kyunday* “günəş kimi”, *kabaktay* “balqabaq kimi”, *barmaktay* “barmaqkimi” və s. Noqay dilində bu formal əlamət *-day// -dey, -lay// -ley, tay// -tey-* variantlarında işlənir: *tiriley* “diri diri”. Müasir altay dilində isə bu, *-diy/ -diy, -tiy/ -tiy* variantlarındadır: *töödiy* “dəvə kimi” və s.

XI. -rak// -rek. Bu şəkilçi qədim cığatay dilində *-rak/ -raq/ -rek* (məs.: *zrak, köprek, esahrak, savugrak, kiçigrek* və s.), qıpçaqçada *-rak/ -rek* (məs.: *kiçirek, ulurak, yazuçırak* və s.) kimi müşahidə olunur. Türkiyə türkçəsində bunun əvəzinə “daha” sözü işlədilir.

Qazax və qırğız dillərində samitlə bitən kök və ya başlanğıc formaları ilə şəkilçi arasında yardımçı bir sait işlənir. Məs.: **qazax**: *kögirek* “daha mavi”, *alısırak* “daha uzaq”, *küş-tirek* “daha güclü”, *agırak* “daha bəyaz”, *jaksırak* “daha gözəl”, *kölemdirek* “daha həcmli”, *jukarak* “daha incə” və s.² **qırğız**: *tattuurak* “daha dadlı”, *cakşıraak* “daha gözəl”, *suluu-raak* “daha gözəl”, *küçtütürök* “daha güclü”, *çoñuraak* “daha böyük” və s.³ Fikrimizcə, M.Öner qazax və qırğız dillərindən

¹ Öner Mustafa. Bugünkü Kıpçak Türkçesi. Ankara, 1998. səh.123.

² Öner Mustafa. Bugünkü Kıpçak Türkçesi. Ankara, 1998. səh.51.

³ Yenə orada.

masına xidmət etdi. Məs.: *asxana*, *dərixana* (apteki); 2) rus dilindən keçmiş sözlərə artırılaraq yeni düzəltmə sözlər yaratdı. Məs.: *pivoxana*. Qazax dilində *-xana* həm affiks, həm də söz kimi işlənir. Məsələn: *kitapxana*, *kitap xana*¹. Qırğız dilində isə bu şəkilçi iki variantda işlənir: *-kana// -xana*. Məs.: *kitap-kana*, *çaykana*, *tookkana*, *malkana* və s.

XVI. -dar/tar: Qaraqalpaq: *minnettär*, *xabardär*, *taraptär* “tərəfdar”, *yumittär* “ümidvar”, *miymandär* “qonaqpərvər”, *jaradär* “yaralı”, *karızdär* “borclu”; qırğız: *karızdär* “borclu”, *kuştär* “aşıq”, *jaradär* “yaralı”.²

XVII. -pərast/paras: Qaraqalpaq: *paras*: *kenceparas* “bürokrat”, *dankaparas* “şöhrətpərast”, *butparas* “bütəpərast”, *otparas* “odpərast”.

XVIII. -keş: Bitişdiyi sözə predmetlik, hal, vəziyyət məzmunu verir. Qaraqalpaq: *arbakeş* “arabaçı”, *paxtakeş* pambıqçı”, *kireykeş* “nəqliyyatçı”. Qırğız: *arabakeş* “arabaçı”.

XIX. -kar/-ker/-qer/-kor// -korok: Qaraqalpaq: *oyunakar* “cinayətkar”, *ayıpker* “günahkar”, *isker* “işcil”, *dariqer* “əczaçı”, *savdaqer* “sövdakar”, *xızmetker* “xidmətçi”, *paxtakor* “pambıqçı” və s. Məs.: *jalaakor* “iftiraçı”, *çaykor*, *kamkor* “qayğıkeş”.

Qırğız dilində *-ker// -qer* variantlarında reallaşır. Bu şəkilçi həm ərəb-fars sözlərinə, məsələn, *talapker*, *aylaker* “hiyləgər”, həm də qırğız sözlərinə artırılır: *jook er* “əsgər, döyüşçü”, *jasaker* “yaltaq” və s.

¹ Бейсембаева З. Нормализация словообразующих аффиксов имен существительных в современном казахском литературном языке. АКД, Алма-Ата. 1982. с.22.

² Орузбаева Б.О. Словообразование в киргизском языке. Фрунзе, 1964. с.182.

XX. -baz/-paz/-poz: Nəyinsə həvəskarı, vurğunu olmaq mənasını verən isimlər düzəldir. Bu şəkilçi vasitəsilə düzələn sözlər mənfi anlamda işlənir. Məs: *sözbaz*, *qumarbaz* və s. Qaraqalpaq: *ilimpaz*, *kumarpaz*, *cancelpaz* “davakar”, *maskarapaz* “zarafatçıl”, *kyulkipaz* “güləyən”, *bilimpaz* “bilikli”, *jenimpaz* “qalib”, *jaqımpaz* “yaltaq”. Qırğız: *aşpoz*, *oyunpoz*, *ilimpoz* “elmlı” və s.

H.Mirzəzadə “baz” sözünün bir şəkilçi kimi formalaşmasını XIX əsrdən sonrakı dövrlərə aid edir¹.

XXI. -kor/-xor: Qaraqalpaq: *kanxor* “qanıçən”, *jalaxor* “xəbərçi”, *teqinxor* “müftəxor”, *ısraxor* “israfçı”, *çayxor* “çayxor”, *paraxor* “rüşvətxor”, *arakxor* “araq düşkünü”.²

XXII. -bi/-biy/-bey: Qıpçaq qrupu türk dillərində bu göstərilən variantlarda reallaşır. Qaraqalpaq: *biyxabar*, *biymakset* “məqsədsiz”, *biyadeplik* “ədəbsiz”, *biydart* “dərdsiz” və s.; qırğız: *beyopa* “qəddar”, *beytaalay* “bədbəxt”, *beytaanış* “naməlum” və s.

XXIII. -na//nay: Qaraqalpaq: Məs.: *nadurus* “nadürüst”, *natuvrı* “nadürüst”, *nakolay* “narahat”, *narazı*, *namart* “namərd”, *naxak* “nahaqq”. N.A.Baskakov bildirir ki, qaraqalpaq dilində *-na//nay-* ön şəkilçisili düzəltmə sözlərin bəziləri komponentlərinə ayrılır. Məs.: *nadan*, *nasap*, *naşar* və s.³

XXIV. -izm. Qırğız: *sosializm*, *idealizm* və s. B.Oruzbaeva rus dilində sözlərlə birlikdə qırğız dilinə keçən *-izm*, *-ist* və s. morfoloji göstəriciləri alınma şəkilçi kimi götürən bir çox dilçilər razılaşırmır. Onun fikrincə, bu şəkilçilər qırğız dilinin söz yaradıcılığında iştirak etmədiklərinə, heç bir başqa

¹ Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1980. s. 69.

² Баскаков.Н.А. Каракалпакский язык. Часть II, Москва-1952.с.190-191.

³ Yənə orada. s. 209.

söz yaratmadıqlarına görə onlara alınma şəkilçi demək düzgün deyil¹. N.A.Baskakov isə noqay dilindəki bu tip şəkilçilərdən danışarkən “beynəlxalq alınma şəkilçilər” terminini işlədir və nümunə kimi *-ant, -ent, -ar, -er, -ist, -izm, -iya* və s. şəkilçiləri göstərir.²

Qazax dilçisi Z.Beysembayeva qazax dilində alınma şəkilçilərin varlığı haqqında bu sözləri yazır: “Müasir qazax dilinin lüğət tərkibində ərəb-fars formantları ilə düzələn sayca heç də az olmayan söz mövcuddur”³. O, qeyri-məhsuldar isim düzəldən şəkilçilər sırasında bu şəkilçiləri göstərir: *-qer*: *ka-lamqer* “yazıçı”.

B.Oruzbayeva qırğız dilindəki alınma şəkilçiləri əsasən 3 hissəyə⁴ ayırmışdır: 1) monqol dilindən alınanlar; 2) ərəb-fars dillərindən alınanlar; 3) rus dilindən alınanlar.

Bildiyimiz kimi, türk dilləri içərisində monqol dilinin təsirinə ən çox məruz qalan dillərdən biri qırğız dilidir. Bu dildə monqol dilindən alınma sözlərə çox rast gəlinir. Sözlərlə müqayisədə şəkilçilər azlıq təşkil etsə də, oğuz qrupu türk dillərindən fərqli olaraq qıpçaq qrupunda monqol dilindən keçmiş şəkilçilər çoxdur. Qırğız dilində monqol dilindən keçən şəkilçilərdən bəziləri bunlardır:

XXV. -qa//ılqa. Məsələn: *aqılqa* “qapaq”, *kanjıqa* “yəhərdə qayış”, *kaalqa* “qapı”;

XXVI. -çak: *kuurçak* “gəlinçik”, *köörçök* “süddən hazırlanan içki”;

¹ Орузбаева. Б.О. Словообразование в киргизском языке. Фрунзе, 1964, с.183

² Баскаков. Н.А. Ногайский язык. Москва-1940. с.61.

³ Бейсембаева З. Нормализация словообразующих аффиксов имен существительных в современном казахском литературном языке. АҚД. Алма-Ата. 1982. с.21.

⁴ Орузбаева. Б.О. Словообразование в киргизском языке. Фрунзе, 1964, с.183.

XXVII. -qay//kay: *malakay* “xəz papaq”, *ırqay* “doqquzdon - kol bitkisi”, *karəqay* “küknar” və s. Q.Ramstedtə istinad edən B.Oruzbayeva bildirir ki, bəzən leksik şəkilçinin monqol və yaxud türk dilinə aid olmasını ayırd etmək çox çətin olur. Bu da monqol və türk dilləri arasındakı oxşarlığın həddindən artıq çox olması ilə bağlıdır.

XXVIII. -man: *kaarman* “qəhrəman”, *bilermen* “bilikli”, *akılman* “ağıllı” və s.

XXIX. -ban: Bu şəkilçi İran dillərində “qorumaq” mənasını verən sözdür: *baqban*. B.Oruzbayeva bildirir ki, bu söz heç bir qırğız sözüne artırılıb yeni söz yaratmır.

XXX. -ma: bu şəkilçi qırğız dilində qoşa sözlərin yaranmasında iştirak edir. Məs.: *betme-bet* “üz-üzə”, *közmö-köz* “göz-gözə”, *oozmo-ooz* “sözbəsöz”.

XXXI. -ke: *eneke* “ana”.

XXXII. -köy: *amalköy* “zirəng”.

XXXIII. -mer: *işmer* “xadim”, *sözmer* “sözbaz” və s.²

B.Oruzbayeva rus dilindən qırğız dilinə keçən *-ov// -yev, -ova// -yeva, -in// -in.* şəkilçilərini alınma hesab edir. Məs.: *Asanov// Asanova*; Məsələn: *Abdullina*.

Rus dilindən qırğız dilinə əzizləmə və kiçiltmə anlayışı bildirən şəkilçilər də keçmişdir. Bu şəkilçilər Azərbaycan dilində söz yaradıcılığında iştirak etmir. Lakin rus dilinin təsirinə daha çox məruz qalmış qırğız, yakut, xakas dillərində isim düzəldən şəkilçilər arasında bunlardan da bəhs olunur: *-eçka// ka, -enka, -çik// -ik.* Məs.: *Asanka, Asançik, Kubat//Kubatik.*

b) feldən ad düzəldən şəkilçilər.

Feldən ad düzəldən şəkilçilər addan ad düzəldən şəkilçilərə nisbətən daha zəngindir. B.Serebrennikovun fikrincə, əvvəlcə feldən sifətlər yaranmışdır. Onlar hərəkətin nəticəsini

ifadə etmişlər. “Feldən yaranan qədim sifətlərin bu keyfiyyətləri onların substantivləşməsi üçün böyük imkanlar yaradırdı”.¹ Feldən düzələn adlar substantivləşmiş qədim feli sifətlərdən ibarətdir.

I. -v. Qıpçaq qrupu türk dillərində fel köklərindən fel düzəltmək üçün bu şəkilçidən istifadə edilir. M.Öner bu şəkilçinin qədim türkçədə feldən isim düzəldən **-g** şəkilçisindən əmələ gəldiyini, bu şəkilçinin daha sonra qıpçaq dövründə tamamən düşdüyünü və ya **-g>-v** şəklində dəyişdiyini göstərir.² Bu şəkilçi əsasən hərəkət adları yaradır. Qazax dilində **-v** şəklində olan bu şəkilçi qırğız dilində tamamilə saitə dönmüşdür və bu hadisənin izi olaraq uzun tələffüz olunur. Qırğız dilində samit səsin saitə dönməsini M.Öner bu şəkildə göstərir: baştav >baštov>baštoo. Bu şəkilçi qırğız dilində **-oo**, **-uu**, **-öö** şəklində işlənir. Əgər qazax dilində **-v** şəkilçisi samitlə bitən köklərə yardımçı **-u**, **-ü** saitləri ilə birlikdə əlavə olunurdusa (məs.: *kür-ü-v*, *cıyın-u-v*, *kat-u-v* şəklində), qırğız dilində artıq özü sait səslərdən ibarət olan şəkilçi birbaşa kökə əlavə olunur (məs.: *küy-üü*, *süy-üü*, *caz-uu* və s.). **Qazax:** *aluv* “almaq”, *baruv* “getmək”, *könüv* “alışmaq”, *kurmettev* “hörmət etmək”, *aytkızuv* “söylətmək” və s.; **qırğız:** *baruu* “getmək”, *kelüü* “getmək”, *kıynoo* “əziyyət etmək”, *cıynoo* “toplamaq” və s.

Bu şəkilçi yalnız hərəkət adlarının deyil, eyni zamanda digər mənalı sözlərin də düzəldilməsində iştirak edir. Məs: **qazax:** *tayav* “yaxın, yan-yana”, *bayav* “yavaş, sakit”, *avruv* “xəstəlik”, *tüzüv* “doğru, düz”, *jadav* “zəif, bihal”, *katuv* “qa-

¹ Serebrennikov. B. A., Hacıyeva. N. Z. Türk dillərinin müqayisəli tarixi qrammatikası. Bakı-2002. S. 134.

² Öner Mustafa. Bugünkü Kıpçak Türkçesi. Ankara, 1998. səh.71.

tı, sərt” və s., **qırğız:** *aštoo* “heyvan yemi”, *şayloo* “seçim”, *cazuu* “yazı”, *tolgoo* “doğum sancısı”, *caroo* “zəif, arıq”, *süyüü* “sevmə”, *küyüü* “yanma” və s. Müasir altay dilində hərəkət adları **-u//ü<-uu//üü** morfoloji göstəricisinin vasitəsi ilə yaranır. Məs.: *sadu* “satmaq”. Noqay dilində bu göstərici **-uv**, **-v** variantlarında işlənir. Məs.: *keluv* “gəliş”, *yazuv* “yazı” və s.

II. -m//im, //-im, //-um, //-üm. Qədim türk dili dönmədən nümunələri bol olan bu şəkilçi tarix boyu o qədər də çox dəyişməmişdir. Qədim türk dili: *kedim* “geyim”, *tugum* “doğum”, *istem* “istək” və s.; **qədim qıpçaqca:** *atlam* “addım”, *cığataycada:* *yazım* “tale”, *égrim* “büküm” və s.¹ Bu şəkilçi müasir qazax dilində **-im**, **-im** variantlarında görünür. Bununla belə qazax dilində bu diə xas olan başqa bir vəziyyət də müşahidə olunur. Qazax dilində **-mı/-mi** şəkilçisi **-lı/-li** şəkilçisi ilə birləşərək **-ımdı/-imdi(-mdı/-mdi)** şəkli alır. Məs.: *jağımdı* “gözəl”, *utımdı* “faydalı”, *unamdı* “gözəl, lətif”, *oramdı* “uyğun”, *şıdamdı* “səbirli”. Müasir qırğız dilində isə bu şəkilçinin **-im/-im/-um/-üm** variantları mövcuddur. Qazax: *alım* “qüvvət, güc”, *tınım* “sükunət”, *tüsim* “qazanc, gəlir”, *bölim* “bölüm”, *kiyim* “geyim”, *bilim* “bilgi”, *toyım* “bilgi”, *tözim* “səbr, təhamül”, *uyım* “təşəkkül” və s.; **qırğız:** *tüşüm* “hasılat, qazac”, *sıyım* “hörmət”, *uyum* “təşkilat”, *bilim* “bilgi”, *ıkım* “çeviklik” və s. Müasir noqay dilində bu şəkilçi **-im/-im** variantlarında reallaşır. Məs.: *kelim* “gəlir”, *kiyim* “geyim”, *tilim* “dilim”, *yarım* “yarım”, *bilim* “bilim” və s.;² Qaraqalpaq dilində isə **-im, -im, -m** variantlarında reallaşır. Məs.: *bilim* “bilim”, *byolim* “bölüm”, *ölim* “ölüm”, *djem (ye-m)* “yem”, *dizim* “siyahı”, *terim* “dərim”, *akım* “axın” və s. Altay dilin-

¹ Öner Mustafa. Bugünkü Kıpçak Türkçesi. Ankara, 1998. səh.74.

² Грамматика Ногайского языка. Черкесск-1973, s.116

də bu morfoloji göstərici -im//-im,-m variantlarında işlənir. Məs.: ölüm “ölüm”.¹

III. -s//-is//-is//-us//-üs. Hərəkəti adlandırmaq üçün işlədilən bu şəkilçi qədim türk dönəmindən bu günə qədər türk dillərində görülməkdədir. Qədim türkçə: *urus* “savaş”, *küsüş* “arzu, istək”, *busuş* “kədər”, *sığış* “sıxıntı”, *tegiş* “təmas” və s.; qədim qıpçaqca: *olturuş* “oturuş”, *urus* “vuruş”, *okşaş* “oxşarlıq” və s.; cığatayca: *ohşaş* “bənzerlik”, *çıрмаş* “qarmaşıq”, *bakış*, *okuş*, *soruş* və s. Müasir qazax dilində ənənəvi hal alan və bu dilə xas -ş>-s səs dəyişməsinə uyğun olaraq bu dildə şəkilçinin -s- variantı da işlənir. Qazax: *aykaş* “mücadilə”, *talas* “mübahisə”, *jüginis* “rica, arzu”, *tuvıs* “qardaş”, *batı* “qərb”, *tanıs* “tanış”, *kelis* “anlaşma”, *jüris* “gəzinti” və s.; qırğız: *soguş* “savaş”, *okuş* “təhsil”, *süylöş* “danışiq, söyləmə”, *atkarılış* “bacarma, icra etmə”, *olturuş* “oturuş” və s. Müasir noqay dilində bu şəkilçi -ıy/-ıy variantlarında işlənir. Məs.: *kuvaıy* “otradada”, *korkınıy* “qorxunc”, “yazığı gəlmək”, *tayanıy* “dayaq”, *uyanıy* okiniş “qaşov, skrebok” və s.² Qaraqalpaq: *yotiniş* “xahiş” və s.

IV. -k//-ık//-ik//-uk//-ük. Fellərin sonuna artırılaraq vəziyyəti təsvir edən isimlər düzəldən, çox növlü əşya adları yaradan bu şəkilçi tarix boyu türk dillərində aktiv bir mövqeyə malik olmuşdur. Qədim türkçə: *anuk* “hazır”, *közünük* “pəncərə”, *barık* “mal”, *yañluk* “yanlış”, *süzük* “təmiz”, *teğlük* “kor” və s.; qədim qıpçaqca: *bitik* “yazı”, *ırgak* “çengel”, *ınak* “dost”, *ayık*, *açık*, *yıkık*, *sınuk* və s.; cığatayca: *bölük*, *karak* “dost”, *açuk*, *artuk*, *üzük* “qopmuş, parçalanmış ip” və s.³

¹ <http://www.philology.ru/linguistics4/baskakov-97.htm>

² Грамматика Ногайского языка. Черкесск-1973, s.117.

³ Öner Mustafa. Bugünkü Kıpçak Türkçesi. Ankara, 1998. səh.79.

Tarixən çox fəal olan bu şəkilçi bugünkü müasir qıpçaq qrupu türk dillərində də fəaldır. Şəkilçi müasir qazax dilində -ık,-ik- şəklində, qırğız dilində isə -ık,-ik, -uk,-ük variantlarında reallaşır. Qazax: *tarak* “daraq”, *sızık* “cizgi”, *tilek* “dilək”, *bölik* “bölük”, *öksik* “hıçqırtı”, *aşık* “açıq”, *tunık* “şəffaf”, *surak* “sual”, *tösek* “döşək”, *karmak* “qarmaq” və s.; qırğız: *teşik* “deşik”, *kaçık* “uzaq”, *cırtık* “yırıq”, *tunuk* “dur, şəffaf”, *aykırık* “bağırma, hayqırtı” və s. Müasir noqay dilində bu şəkilçi -ık/-ik- variantlarında təzahür edir. Məsələn, *tesik* “deşik”, *kışkırık* “qışqırıq”, *tırtık* “səpki”, *katık* “qatıq”, *kılık* “qılıq”.¹ Qaraqalpaq: *tilek* “dilək”, *bakırık* “bağırıtı”, *kışkırık* “qışqırıq”, *oyık* “oyuq”, *emizik* “əmzik”, *aşık* “açıq”, *tınık* “sakit, dinc” və s. Altay: *tarak* “daraq”

V. -ak,-ek. Yuxarıda bəhs edilən -k- şəkilçisinə nisbətən bu şəkilçinin tarix boyu az nümunələri görünməkdədir. Fellərdən əşya adları düzəltməyə xidmət edir. Qədim türkçə: *biçək* “bıçaq”; cığatayca: *bölek* “parça”, *késelek* “qurumuş palçıq parçası”, *kötek* “sopa”; qədim qıpçaqca: *kışkırak* “bağırıtı”, *korkak*, *kuçak* və s. Bu şəkilçinin müasir qırğız dilində dodaq ahənginə uyğun olan -ak//-ek variantı ilə yanaşı, -ok//-ök variantı da görünür: qazax: *pışak* “bıçaq”, *korkak*, *töşek*, *kesek* və s.; qırğız: *konok* “qonaq”, *töşek* “döşək”, *turak* “dayanaq”, *biçak*, *ötök* “dağ ətəyində çuxur”, *catak* “gəcələnəcək yer”, *şuudurak* “xışıldayan və s. Müasir noqay dilində bu şəkilçi -ak/-ek/-k variantlarında işlənir və qeyri-məhsuldar sayılır. Məs.: *karmak* “qarmaq”, *kurek* “kürək”, *tırnak* “dırnaq”, *tayak* “dayaq”, *tilek* “dilək” və s.² Qaraqalpaq dilində -ak,-ek şəklində işlənir: *korkaka* “qorxaq”, *konak* “qonaq”, *turak*

¹ Грамматика Ногайского языка. Черкесск-1973, s.117

² Yəni orada. s. 118

“yaşayış məskəni”, orak “oraq” və s. Altay dilində *-ak// -ek* variantlarında işlənir: biçik “kitab”, tarak “daraqlı, dişli” və s.

VI. *-qu/-qi/-ku// -ki.* Qədim türkçədə *-gu/-gü* şəklində söz yaradıcılığında iştirak etmişdir: *bıçgu* “bıçaq”, *işləgü* “işləmə”, *kedgü* “libas”, *kurtulgu* “xilas etmək, qurtulmaq” və s.¹ Bu şəkilçi türk dilinin sonrakı dövrlərində samit ahənginə uyğun olaraq *-gu/-gü; -ku/-kü* şəkillərində öz missiyasını davam etdirmişdir. **Çığatayca:** *algu-bérqu* “alış-veriş”, *içkü*, *uyku*, *yarqu* “qərar”; **qıpçaqca:** *kılqu* “əhlaq”, *sevqü* “sevgi” və s. **Qazax:** *sıpirğı* “süpürgə”, *süzgi* “süzgəc”, *aşıtkı* “maya”, *jamilğı* “örtü”, *uyıtkı* “ayran mayası”, *buralqı* “başiböş köpək” və s.; **qırğız:** *açıtkı* “maya”, *uyutku* “qatıq mayası”, *taralqı* “üzəngi qayığı”, *mingi* “yük heyvanı”, *süzü* “sıx dişli daraq” və s.² Müasir noqay dilində bu şəkilçi *-qu/-qi/-ku// -ki* variantlarında işlənir. Məs.: *keşki* “gecəki”, *kıskı* “qışdakı”, *yazqı* “yaydakı”, *tunequnqi* “dünənki”, *bıltırqı* “bildirki”, *ertenqi* “ertəki” və s.³ **Qaraqalpaq dilində:** *tiykarqi* “əsaslı”, *tıskı* “xarici”, *astkı* “aşağıki”, *aldınqı* “qabaqki”, *sonqı* “sonuncu”, *kıskı* “qışdakı” və s.⁴ Altay dilində bu şəkilçi *-ki// -ki* variantlarında işlənir. Məs.: *suskı* “parç”.

VII. *-gic/-giç//kiç/-kiç.* Bu şəkilçiyə qədim türk dilində rast gəlinmir. “Çığatay və Qıpçaqca bəzi əşya adlarında gördüyümüz *-guç// -güç* şəklisinin ən qədim olduğu və *-guç < -gu-çı* şəklindən yarandığı ehtimal oluna bilər”⁵. **Çığatayca:** *çatlaguç* “saqqız”, *saraguç* “sarıq”, *süzgüç* “süzgəc” və s.; **qıpçaqca:** *olturguç* “kreslo”, *açkuç* “açar”, *bıçkuç* “dərzi qay-

¹ Öner Mustafa. Bugünkü Kıpçak Türkçesi. Ankara, 1998. səh.81.

² Yəne orada. s.82.

³ Грамматика Ногайского языка. Черкесск-1973, s.139.

⁴ Баскаков. Н.А. Каракалпакский язык. Часть 11, Москва-1952.с.196.

⁵ Öner Mustafa. Bugünkü Kıpçak Türkçesi. Ankara, 1998. səh.83.

çısı” və s. Şəkilçinin *-giç, -giç-, kiç, -kiç* variantları qazax və qırğız dillərində işlənir. Yalnız qazax dilində *-ç>-ş* əvəzlənməsi nəticəsində şəkilçi *-giş, -giş-, kış, -kiş-* şəklini almışdır. Qırğızçada isə dodaq ahənginə uyğun olaraq *-guç, -güç, -kuç, -küç-* variantları da işlənir. **Qazax:** *süzgiş* “süzgəc”, *sezgiş* “həssas”, *tapkış* “birinin ağılıdakını bilən”, *aşulangış* “hirsli, qızğın”, *bilgiş* “bilikli” və s.; **qırğız:** *açkuç* “açar”, *tutkuç* “qulp, sap”, *tuñguç* “ilk uşaq”, *atkıç* “yaxşı nişançı”, *bilgiç* “xəbərdar” və s.¹; Bu morfoloji göstərici müasir noqay dilində *-giş/-giş-, -kış/-kiş* variantlarında (məs.: *yırtkış* “yırtıcı”), müasir altay dilində isə *-qış/-qış-, -kış/-kiş* variantlarında (məs.: *askış* “asilqan”) reallaşır².

VIII. *-ç.* M.Öner fellərə əlavə olunaraq adlar yaradan bu şəkilçinin qədim formasının *-çu// -çü* olduğu ehtimalını irəli sürür.³ Qədim türk dili dönmində bu şəkilçi düzəltmə sözlərin tərkibində həm *-ç-*, həm də *-çu// -çü* kimi işlənmişdir: *ögrünç-ögrünçü* “sevinc”, *abınç* “təsəlli”, *bulunçsuz~bulunçusuz* “tapılmaz”, *ınanç~ınançu* “ınanç” və s. Eyni şəkilçi sonrakı ədəbi ləhcələrdə də görünür. **Çığatayca:** *ökünç* “peşimanlıq”, *korkunç* “qorxu, narahatlıq”, *sévünç* “sevinc”; qədim qıpçaqca: *saginç* “düşüncə”, *umunç* “ümit” və s. *-ç-* şəkilçisi müasir qazax və qırğız dillərində də işlənərkəndir. Lakin bu şəkilçi bu dillərdə o qədər də aktiv deyildir. Müasir qazax dilində bu dil üçün xarakterik olan *-ç>ş* dəyişməsinə uyğun olaraq *-ç-* şəkilçisi *-ş-* kimi işlənir. Qazax dilində bu şəkilçi yardımçı *-i, -i* saiti ilə, qırğız dilində isə *-i, -i, -u, -ü* saitləri ilə işlənir; **qazax:** *kuvanış* “sevinc”, *süyiniş* “sevinc”, *kızqanış*

¹ Öner Mustafa. Bugünkü Kıpçak Türkçesi. Ankara, 1998. s.84.

² Yəne orada. s.85.

³ Yəne orada. s.84.

“qısqanma”, öknış “peşmanlıq”, jubanış “təsəlli” və s.¹; qır-
ğız: saqınıç “həsərət”, ayanıç “mərhmət”, bulqanıç “həddin-
dən artıq çirkin” və s.

XIX. -çak//çək. Noqay dilində feldən ad düzəldən bu
şəkilçinin qədim türk dilində nümunələri, demək olar ki, çox
azdır. Qədim qıpçaqca: emçek~imçek “əmcək”, erinçek~irin-
çek “tənbəl”; cığatayca: avunçak “təsəlli, yardım, ovuntu”,
bürünçek “ortü, yaşmaq”, émçek “məmə, əmzik”, silkinçek
“tilsim, cadu”². Müasir qıpçaq qrupu türk dillərindən qazax,
qırğız dillərində bu şəkilçi o qədər də işlək deyildir. Lakin
qazax dilində -ç>ş yerdəyişməsi nəticəsində bu şəkilçinin
-şak//şek variantları meydana çıxmışdır.

Müasir qırğız dilində dodaq ahənginə uyğun olaraq bu
şəkilçi 4 variantda reallaşır: -çak/-çək/-çok/-çök. Müasir qırğız
dilində bəzi nümunələrdə şəkilçinin saiti vurğu qəbul etdiyi
üçün uzanma hadisəsi baş verir: qazax.erin-
şək~qırğız.erinçək. Məs.: qazax. emşək “məmə, əmcək”,
erinçek “tənbəl”, ayanşak “çəkingən”, kızqanşak “qısqanc”
və s.; qırğız. maktançaak “öyüngən”, unutçaak “unutqan”,
uruşçaak “davakar”, casançaak “bəzəkli, bəzək sevən”,
soqonçok “topuq, pəncə” və s.

Müasir noqay dilində bu şəkilçi -şık/-şik,-şak/-şek
variantlarında işlənir. Məs.: kabarşık “qabarcıq”, erinşək
“ərincək”, oynışık “oyuncaq”, kapşık “kisəcik”, kolqapşık
“qolçak” və s.³ Qaraqalpaq dilində şəkilçi -şal//şek variant-
larında işlənir. Məs.: ilmeşək “qarmaq”, cutkuşak “adəmin
alması”, kelinşək “gəlinin əzizləmə forması, gəlinciyəzım”.

¹ Öner Mustafa. Bugünkü Kıpçak Türkçesi. Ankara, 1998. s. 85.

² Yəne orada. s. 86.

³ Грамматика Ногайского языка. Черкесск-1973, s.119.

X. -maq//məq//mak//mæk. Qədim türk dili dönəmindən
görünən bu şəkilçi çox məhsuldar olub geniş işlənmə dairəsi-
nə malik olmuşdur. Qədim türkçə: ukmak “ağıl”, tüzülmək
“sükunət”, tutmak “sap”, ağırlamaq, amramak “sevmək”, toq-
mak “doğmaq”, ögmek “öymək” və s. Bu şəkilçi sonrakı türk
ədəbi ləhcələrində işlənmiş, hərəkətin adını, bəzi hallarda isə
əşya adları düzəltməyə xidmət etmişdir. Cığatayca: aymak
“söyləmək”, kazmak “qazmaq”, demek “demək”, körmekleri
“görmələri” və s.; Qədim qıpçaqca: yarmak “gümtüş pul”, ye-
mek, almaq, gəlmək və s.¹

Müasir qazax və qırğız dillərində bu şəkilçi özünün
hərəkət adları yaratmaq funksiyasını tamamilə -v şəkilçisinə
vermişdir. Müasir qazax və qırğız dillərində bu şəkilçi çox az
miqdarda məsdər tərkiblərində və düzəltmə isimlərin
içərisində qalmışdır. Müasir qırğız dilində onun -mak/-mæk/-
mok/-mök variantları mövcuddur. Qazax dilində bəzən bu şə-
kilçi samit ahənginə tabe olur. Saitlə və l, r, v, y samitləri ilə
bitən kök və ya əsaslara artılarkən -mak/-mek- cingiltili
samitlərdən sonra -bak/-bek-, kar samitlərdən sonra isə -pak/-
pek şəklində işlənir. Bu hal qırğız dili üçün xarakterik deyil.
Qazax: ilmek “ilmək”, oymak “oymaq”, şakpak “çaxmaq”,
pispek “kırmız qarışdırılan qab”, sırmak “yun jaket”, ospak
“kinayəli danışma” və s.; qırğız: iymək “küpə”, çakmak “çax-
maq”, ilmek “çəngəl”, oymok “üskük”, kezmek “sıra,
növbə”, cedirmək “aşık oyunu” və s.

Müasir noqay dilində bu şəkilçi -mak/-mek,-bak/-bek,-
pak/-pek variantlarında işlənir. Noqay dilində qeyri-məhsul-
dar morfoloji göstərici kimi təzahür edən bu şəkilçi fellərdən

¹ Öner Mustafa. Bugünkü Kıpçak Türkçesi. Ankara, 1998. səh.78.

isimlər yaratmağa xidmət edir. Məs.: *oymak* “oymaq”, *ilmek* “ilmək”, *artpak* “yol çantası” və s.¹ Bu şəkilçi qaraqalpaq dilində *-mak, -mek, -bak, -bek, -pak, -pek* variantlarında işlənir. Məsələn, *aytpak* “demək”, *jumbak* “yummaq”, *ilmek* “ilmək”, və s.²

XI. -qak//qek//kak//kek. Feldən adlar düzəldən bu şəkilçi qədim qıpçaqçada (*bezgek* “aşağı hərərət”, *ısrıgak* “küpə”, *kaçkak* “qaçaq” və s.), cığataycada (*aygak* “danışqan”, *batkak* “bataqlıq” və s.) müşahidə olunur. Müasir qıpçaq qrupu türk dillərində də işlənən bu şəkilçi müxtəlif variantlarda çıxış edir. Müasir qazax dilində *-gak, -gek, -kak, -kek-*, qırğız dilində isə dodaq ahənginə uyğun olaraq *-gok/-gök /-gak/-gek, -kok/-kök/-kak/-kek* variantlarında işlənir: *qazax*: *jabıskak* “yapışqan”, *toñgak* “soyuğa dayanaqsız”, *oñgak* “solğun”, *mayıskak* “yumşaq”, *urıskak* “döyüşkən” və s.; *qırğız*: *çaңgak* “sancı”, *ilgek* “çəngəl”, *baskak* “çuxur”, *orkok* “qarınqu-lu”, *tayqak* “sürüşkən” və s. Müasir noqay dilində bu şəkilçi *-qak/-qek, -kak/-kek* variantlarında işlənir. Qeyri-məhsuldar şəkilçi sayılır. Məs.: *ilgek* “ilgək”, *askak* “asılqan”, *piskek* “yağdüzəldən aparat və yaxud nehrə”, *katkak* “ilk soyuqların düşməsi” və s.³ Müasir altay dilində bu şəkilçi *-k, -kak, -kek* variantlarında rast gəlinir. Məs.: *toskek* “sınıq” və s. Qaraqalpaq dilində sözü gedən morfoloji göstərici *-kak/-kek, -ğak/-qek* variantlarında təzahür edir. Məs.: *esgek* “avar, kürek”.

XII. -ti, -tü, -tu, -tü// -di, -di, -du, -dü. Bu şəkilçi qədim türk ləhcələrində bir neçə nümunədə görünməkdədir. Qıpçaqca: *karaldu* “qaraltı”, *övdü* “öymək”, *yuyundu* “çirkli su”.

¹ Грамматика Ногайского языка. Черкесск-1973, s.119.

² Баскаков.Н.А. Каракалпакский язык. Часть 11, Москва-1952.с.391.

³ Грамматика Ногайского языка. Черкесск-1973, s.119.

M.Öner bu şəkilçinin qədim dövrlərə nisbətən bu gün qıpçaq qrupuna daxil olan dillərdə daha çox təsadüf olunduğunu yazır.¹ Bu şəkilçi müasir qazax dilində *-di// -di* şəklində, qırğız dilində isə *-dı/-di/-du/-dü-* variantlarında işlənir. Qazax: *juvındı* “it yalı”, *sıpırındı* “süpürüntü”, *sarkındı* “yemək qalığı”, *asırandı* “övladlıq”, *şayındı* “bulaşlıq suyu”, *kurandı* “toplam” və s.; qırğız: *cartı* “yarısı”(car-yarmaq), *urandı* “xaraba”, *çıqındı* “satılıq heyvan”, *kirindi* “yad bir ailəyə qatılan kişi”, *çabındı* “çayır”, *asırandı* “övladlıq” və s. Müasir altay dilində bu morfoloji göstərici *-tu// -ti* variantlarında işlənir. Məsələn, *suraltı* “üzürxahlıq” və s.

XIII. -qın, -qin// -kın, -kin. Qədim türk dili dönəmindən düzəltmə sözlərin tərkibində görünməkdədir. Qədim türk dili: *satqın*, *tirgin* “topluluq” və s.; qədim qıpçaqca: *sepkün* “yağmur”, *solukın* “nəfəs alan”, *taşkın* “daşqın”, *yarkın* “parlaqlıq” və s. cığatayca: *azqun* “yolunu itirmiş, azmış”, *yutqun* “burulğan, girdab” və s.² Şəkilçi müasir qazax dilində *-qın, -qin// -kın, -kin,* müasir qırğız dilində isə *-qın, -qin// -kın, -kin// -kun, -kün* kimi işlənir. Məs.: *qazax*: *kaşkın* “qaçqın”, *şapkın* “müdafiə döyüşü”, *joykın* “təhlükəli”, *köşkin* “xəyalət”, *kırqın* “qırğın” və s. *qırğız*: *türkün* “müxtəlif”, *kelqin* “mühacir”, *kıtkın* “qırxım” (qoyun qırxımı), *tüşkün* “qamçının ucu”, *çalqın* “qanad”, *sürkün* “sürgün”, *taşkın* “daşqın” və s.

Müasir noqay dilində qeyri-məhsuldar olan bu şəkilçiyə *-kın/-kin, -qın/-qin, -ın/-in-* variantlarında rastlanılır: *uşkın* “iskra”, *kaşkın* “qaçqın”, *kırqın* “qırğın”, *taskın* “daşqın” və s.³

¹ Öner Mustafa. Bugünkü Kıpçak Türkçesi. Ankara, 1998. səh.88.

² Yenə orada. s.189.

³ Грамматика Ногайского языка. Черкесск-1973, s.120.

XIV. -n// -in, -in, -un, -ün. Tarix boyunca, az da olsa, nümunələri görünən bir şəkildir. Qədim türkçə: *tütün* “tütün”, *esin* “yel, külək” və s. Çığatayca: *çakın* “ışığı, parıltı”, *kalın* “saysız, çox”, *yağın* “yağmur”, *tügün* “düyün” və s.; qədim qıpçaqca: *biçin* “əkin biçilməsi”, *kelin* “gəlin”, *tıkın* “loxma” və s. Müasir qırğız dilində digər qıpçaq dillərindən fərqli olaraq bu şəkilçinin *-an, -en-* variantları da görülməkdədir. Məs.: *kıraan* “çevik” (quş, pişik haqqında deyilir), *bulaan* “talan”, *çqaan* “tanınmış”, *cıqaan* “axar suyun qıvrıldığı, başqa səmtə axdığı yer”, *şileen* “tədbir” və s.¹ Qazax: *julin* “ömrürlük”, *korqan* “qala, kurqan”, *jasırın* “gizli”, *jugın* “boşqabda yemək qalıntısı”, *tıqın* “tıxac”, *savın* “süd verən heyvan”, *aqın* “axın” və s.; qırğız: *egin* “əkin”, *caan* “yağmur”, *tepsöörün* “ayaq altı, çoxgəzilən yer”, *ürkün* “təlaş, panika” və s. Bu morfoloji göstərici müasir noqay dilində *-in, -in-* variantlarındadır. Məs.: *uzın* “uzun”, *yasırın* “sırlı, gizli”, *yayın* “yayılmış” və s.² N.A.Baskakov bu şəkilçinin *-qın, -qin// -kın, -kin* morfoloji göstəricisinin fonetik inkişafı nəticəsində əmələ gəldiyini yazır.³ Məsələn, *eqin* “əkin”, *djyin* “yığın”, *kelin* “gəlin”, *suvsın* “içki”, *şıqın* “çıxar, xərc” və s.

XV. -mıš// -miš. Qədim türk dili dönmindən müxtəlif türk ləhcələrində işlənmişdir. Bəzi alimlər onun ilkin formasının *-biş/-biş* olduğunu ehtimal edirlər.⁴ Müasir qazax dilində *-mıš// -miš-* variantının yanında bu dil üçün spesifik olan *-ş>-s* dəyişməsinə uyğun olaraq *-mıš/-miš-* variantı da möv-

¹ Öner Mustafa. Bugünkü Kıpçak Türkçesi. Ankara, 1998. səh.92

² Грамматика Ногайского языка. Черкесск-1973, s.55.

³ Баскаков.Н.А. Каракалпакский язык. Часть 11, Москва-1952.с.398.

⁴ Serebrennikov. B. A. , Hacıyeva. N. Z. Türk dillərinin müqayisəli tarixi qrammatikası. Bakı-2002. S. 291.

cuddur. Müasir qırğız dilində isə dodaq ahənginə uyğun olaraq bu şəkilçi dörd cür yazılan *-mıš// -miš/-muš/-müš-* şəklinə reallaşır.¹ *qazax*: *bolmıš* “varlıq, mövcudiyət”, *turmıš* “həyat, yaşama”, *kılmıš* “günah, əhlaqsız davranış”, *jazmıš* “taleh, yazı”; *qırğız*: *kılmıš* “cinayət”, *kömüš* “yenilik, yeni şey”, *tuşamıš* “buxov”, *kıdırımıš* “səyyar işçi” və s. Bu formal əlamət qaraqalpaq dilində *-mıš, -miš-, müš, -miš-* variantlarında dialektlərdə işlənir: *yemiš*, *turmıš* “həyat”, *yazmıš* “tale” və s.

XVI. -anak// -ənak. Qədimdən bəri türk ləhcələrində çox az işlənən bu şəkilçinin müasir qıpçaq dillərində də işlənmə dairəsi dardır. Lakin tədqiq etdiyimiz dillərdə bu şəkilçi vasitəsi ilə düzəlmiş düzəltmə sözlər az da olsa vardır. *Qazax*: *suqanak* “arsız, gözü ac”, *şukanak* “çox da dərin olmayan çuxur”, *şıqanak* “su kanalı”; *qıpçaq*: *kabanak* “dişləyən it”, *kaçanak* at “qaçağan at”, *tebenek* “təpikləyən heyvan” və s.

XVII. -ga// -ge. Qədimdən bəri qeyri-məhsuldar bir şəkilçi sayılır. Qədim türkçə: *bilge* “hakim”, *kısqa* “qısa”; *çığatayca*: *kısqa* “qısa”, *yumurtka* “yumurta”; *qədim qıpçaqca*: *bilge* “alim”, *kavurqa* “taxıl qovurğası”, *süpürge-sipirge* “süpürge”. Müasir *qazaxca*: *jañka* “tilişkə, taxta parçası”, *tutka* “sap, qulp”; *qırğızca*: *ulaqa-irege* “çadırdə qapı ağzında yer”, *tötöqö* “keçədən bəzək əşyası” və s.²

XVIII. -ma, -mə// -ba, -be// -pa, -pe. Bu şəkilçisi fəl köklərindən isim düzəldən, mənşəyi qədim dövrlərə gedib çıxan şəkilçi morfemdir. Müasir Azərbaycan dilində *-ma, -mə* şəkilçisi vasitəsilə düzəlmiş bir sıra sözlər vardır ki, onların

¹ Öner Mustafa. Bugünkü Kıpçak Türkçesi. Ankara, 1998. səh.92.

² Yenə orada s.94.

waranması və inkişafı uzun bir dövr tələb etmişdir. Məs.: *süz-mə, bağlama, dolma, bozartma* və s.

A.N.Kononov, N.K.Dmitriyev, S.Cəfərov, H.Mirzəzadə, M.Ergin və başqaları isim düzəldən *-ma, mə-* şəkilçisinin *-maq, mək* məsdər şəkilçisi ilə eyni mənşədən olması fikrini irəli sürmüşlər. “Bizcə, bir tərəfdən həmin şəkilçinin ancaq fel köklərinə bitişməsi, digər tərəfdən yenə onun tam forması olan *-maq, mək* şəkilçisinin isim əmələ gətirməsi, ismə yaxınlaşması həm *-ma, mə,* həm də *-maq, mək* formal əlamətlərinin bir mənşədən olduğunu təsdiq etməyə əsas verir. Bu gün dilimizdə işlənən “*çaxmaq, yemək, basmaq və ya isitmə, büzmə* və s. sözlər hər iki vəziyyətdə düzəltmə isimlər kimi izah edilir.”¹ Daha sonra H.Mirzəzadə qeyd edir ki, “*-ma, mə-*” şəkilçisi XVIII əsrdən sonra daha məhsuldar olmuşdur. XX əsrin əvvəllərindən isə bu şəkilçinin sözyaratma qabiliyyəti artmışdır.

Qıpçaq qrupu türk dillərində bu şəkilçi isim və sifət kimi işlənən düzəltmə sözlərdə rast gəlinir. Bu morfoloji göstərici qədim türk dilində ən çox düzəltmə sifətlər yaratmışdır. M.Önər bu şəkilçi ilə düzəlmiş nümunələrin tarix boyu müxtəlif ləhcələrdə görüldüyünü söyləyir.²

Cığatayca: *asma, basma, çekme, çizme, égme* “əyri”, *qovurma, süzmə* və s.; qıpçaqca: *itme, kazma, kıyma, sürme, süzme, yarma* və s. Müasir qazax dilində bu şəkilçi *-ma//me* variantlarında işlənsə də, onun qazax dilinə xas xüsusi bir variantı da mövcuddur. “Şəkilçi saitlə və *-l, -r, -v, -y-* samitləri ilə bitən kök və başlanğıc formalarına *-ma//me;* cingiltili samitlə bitən bütün digər kök və başlanğıc formalarına *-ba//*

¹ Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1980. s.61.

² Önər Mustafa. Bugünkü Kıpçak Türkçesi. Ankara, 1998. səh.73.

be, nəhayət, kar samitlərlə bitən kök və başlanğıc formalarına isə *-pa//pe* şəklində əlavə olunur”¹, qırğız dilində isə bu şəkilçinin *-ma/-me/-mo/-mö* variantları işlənir. Müasir qıpçaq qrupu türk dillərində şəkilçi bu nümunələrdə görünür: *Qazax:* *ilme,* *suvırma* “siyirmə, çəkmə”, *minbe* “səhnə, kürsü”, *jarma* “yarma”, *katılma* “nazik yuxa”, *bölme* “otaq”, *baspa* “mətbəə”, *köşpe* “köç”, *böspe* “boş və yalan söz söyləyən”, *kirispe* “giriş” və s.; *qırğız:* *boyomo* “boyanmış, saxta”, *süzmö* “süzmə”, *münözdömö* “təsvir”, *sızma* “cizilmiş”, *tuuma* “doğma”, *asılma* “asma”, *katırma* “çörəyin bir növü”, *aylanma* “girdab” və s.

Müasir noqay dilində bu morfoloji göstəricinin *-ma/-me, -ba/-be, -pa/-pe-* variantları işlənir. Bu sözdüzəldici şəkilçi noqay dilində məhsuldar şəkilçi sayılır. Məs.: *bolme* “otaq”, *anlatpa* “anlatma”, *suzbe* “süzmə”, *berkitpe* “bərkitmə”, *kaytarma* “təkrar” və s.² Qaraqalpaq dilində *-ma, -me/-ba, -be/-pa, -pe* variantlarında işlənir. Məs.: *baspa* “çap”, *kısqa* “spazma”, *atısqa* “atışma”, *körkezbe* “sərgi” və s. Müasir altay dilində sözü gedən morfoloji göstərici *-ma/-me, -ba/-be, -pa/-pe* variantlarında reallaşır. Məs.: *jıldırma* “sürgü, siyirtmə, rəzə” və s.

B.Serebrennikovun fikrincə, əvvəlcə bu şəkilçinin *-pa//pə* forması olmuşdur. Sonralar “*p*” samiti “*b*” samitinə keçmiş və *-ba//be* forması törəmişdir. Bu formalar Sibir türklərinin dillərində daha çox saxlanmışdır: *pur*-bükmək felindən şor dilində “*purba*” üzük, *sözür* “sürümək” morfemindən altay dilində *sözürbe* “tor” sözü yaranmışdır. *Pa//pe* şəkilçisi-nə qazax və noqay dillərində də rastlanır. *Kos* “qarışdırmaq”

¹ Önər Mustafa. Bugünkü Kıpçak Türkçesi. Ankara, 1998. s.74.

² Грамматика Ногайского языка. Черкесск-1973.с.119.

morfemindən qazax dilində *kospa* “qarışq”, *tart* “dartmaq” morfemindən noqay dilində *tartpa* “qutu” yaranmışdır¹.

b) adlardan fel düzəldən şəkilçilər.

1. -la//lə, -da//de, -şa//şe, -da//de. Adlardan fel düzəldən ən məhsuldar şəkilçidir və bəzi digər şəkilçilərin əmələ gəlməsində mühüm rol oynayır. Onun mənşəyi haqqında dəqiq fikir yoxdur. O. Bötlink bu şəkilçinin *-lar, -lər* ilə qohum olduğunu iddia edir. Bunun əleyhinə olan S. Cəfərov isə həmin şəkilçilər arasında yalnız səs uyğunluğunun olduğunu söyləyir.² *-la/-lə* şəkilçisinin ad düzəldən *-lu/-du/-tu* şəkilçisindən törəndiyini söyləyən altay dili tədqiqatçılarının fikirlərinə etiraz edən S. Cəfərov bu hökmün *türk* dillərinin ruhuna tamamilə yad olduğunu söyləyir.

V. Banq *-la/-lə* şəkilçisini *ala-* feli ilə bağlayır. Lakin, bizzat, *ala-* feli bağlamasının kökü olan *al-* felinin mənası ilə bu şəkilçi vasitəsilə düzəlmiş fellərin mənası, həm də grammatik vəzifələri arasında heç bir yaxınlıq yoxdur. A. N. Kono-nov isə bu şəkilçinin ismin yerlik hal şəkilçisi ilə əlaqədar olduğunu göstərir. S. Cəfərov bu iddianın da məntiqdən kənar olduğunu söyləyir.

Türk dillərində adlardan fel düzəltmək üçün köməkçi fellərdən istifadə olunur. Bu o deməkdir ki, felsiz addan fel düzəltmək qeyri-mümkündür. Deməli, adlardan fel düzəldən şəkilçilərin mənşəyini adlara məxsus şəkilçilərdə deyil, köməkçi fellərdə axtarmaq lazımdır. Türk dillərində *eləmək*-köməkçi feli vardır. Bildiyimiz kimi dilimizdə başqa dillər

¹ Serebrennikov. B. A., Hacıyeva. N. Z. Türk dillərinin müqayisəli tarixi grammatikası. Bakı-2002. S. 136.

² Cəfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı- 1960. S. 104.

dən keçmiş sözlərdən fel düzəltmək üçün *eləmək(etmək)* köməkçi felləri işlənir. Məs: *təmir elə, razı elə* və s.

Azərbaycan dilində *-la/lə-* vasitəsi ilə düzəlmiş sözlərin digər türk dillərində *eləmək-* feli ilə əmələ gəldiyinin, ya da əksinin şahidi oluruq. Məs.: qaraqalpaq: *tezle* (tez ele), *birgelele* (birgə elə) və s. Adlardan fel düzəldən bu şəkilçi türk dillərinin bütün dövrlərində məhsuldar olmuşdur. Göytürk dilində də bu şəkilçi yüksək işlənmə tezliyinə malik olmuşdur. Orxon-Yenisey abidələrinin dilində o, isim və təqlidi sözlərə artırılaraq yeni fellər yaradır. Bu şəkilçi vasitəsilə Göytürk dilində 35 fel yaranır. Məs.: *sü* (qoşun) *-sülə* (qoşun çək), *kılıç* (qılınc) - *kılıçlamak* (qılıncılamaq), *yağı* - *yağıla* (düşməncilik etmək), *yay* - *yayla* (yayı keçirmək), *boşana* (azad olmaq) - *boşanala* (azad etmək), *öt* (öyüd) - *ötlə* (öyüd ver) və s. “Otuz yaşına Besbalıktapa süledim” (Otuz yaşında Beşbalıka qarşı qoşunla getdim), “Yabaş Tokuş beltirində yayladım” (Yavaş Tokuş çayının mənsəbində yayı keçirdim)¹. Bu şəkilçi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilində də fəal olmuşdur. Məs: *quş quşladılar, ov ovladılar, izin izlədilər, qonaqladı, ağırladı.*²

“Divanü-lüğət-it-türk” əsərində M. Kaşğari bu şəkilçi haqqında yazmışdır. R. Əsgər DLT-də bu kimi düzəltmə fellərin işləndiyini göstərərək yazır: “İsimlərə əlavə edilərək onlardan fel düzəldir. “*bəg kuşladı*” cümləsindəki kimi “*bəy quş ovladı*” deməkdir. Məs: *ol anı kasıkladı* “o onun ovurduna vurdu”, *ol anı oğuzladı* “o onu oğuz saydı”, *ol anı kılıçladı* “o onu qılıncladı”, *pamuk uruğladı* “pambığı çiyiddən ayırdı”, *tənqri məni ağırladı* “tanrı məni əzizlədi”, *ol odunq bağladı*

¹ Rəcəbli. Ə. Göytürk dilinin morfolojiyası. Bakı-2002. s. 237.

² Dəmirçizadə. Ə. Kitabi- Dədə Qorqud dastanlarının dili. Bakı-1959.

“o odun bağladı” və s.¹ N.Niqmatova əsaslanan R.Əsgər *-la, -lə* şəkilçisinin DLT-də işlək olduğunu yazır. Bu şəkilçi vasi-təsilə DLT-də 294 fel yaranmışdır.

Məlumdur ki, türkologiyada *-la, -lə* şəkilçisinin qədim fonetik variantı kimi *-da, -də*, eləcə də *-ta, -na* şəkilçiləri qeyd olunur. Mustafa Öner qədim türkcədə bu şəkilçinin geniş yayıldığını söyləyir. Məs: *igle, bağışla, ogurla*. Daha sonrakı dövrlərdə də bu şəkilçinin məhsuldarlığı müşahidə olunur. Məs.: cığatay: *avla, bagla, taşla, burunla*; qıpçaqca: *bayramla, ikilə, berklə, azla*.² Müasir qazax, qırğız dillərində də bu şəkilçi aktiv şəkildə işlənməkdədir. Lakin bu dillərdə *-la/-lə* şəkilçisi fərqli variantlarda reallaşır: qazax dilində *-la/-le, da/de, -ta/-te*, qırğız dilində *-la/le, -da/de, -ta/te, -lo/-lö, -do/-dö, -to/-tö* şəklində düzəlmə sözlərin tərkibində işlənir. Məs.: qazax. *addımda* “addımla”, *mayla* “yağla”, *jünde* “dəvənin yununu qırmaq”, *tuzada* “duzla”, *bızavla* “buzovu doğuzdurmaq”, *noktala* “ata başlıq taxmaq”; qırğız: *bayla* “bağla”, *işte* “işlə”, *taşta* “daşla”, *ayıpta* “günahlandırmaq”, *otto* “otlamaq”, *takala* “nalla”, *ukta* “yuxula və s. Bu şəkilçinin qədim türk dilindən bəri dəyişməyən *-la//le* forması hər iki dildə (qazax, qırğız) eynidir. Qazax və qırğız dillərində *saitle* və *-v, -y-* samitləri ilə bitən kök və əsaslardan sonra eyni *-la//le* şəkli əlaməti işlənməkdədir. Digər samitlərlə bitən kök və əsaslar samit ahənginə daxil olur. Cingilti samitlərdən sonra *-da//de*, *kar-*lardan sonra *-ta/-te* işlənir. Samit ahəngi ilə olan hər üç şəkil qırğız dilində *dodaq* ahənginə də girir.

Müasir noqay dilində də bu, ən məhsuldar fel düzəldən şəkilçilərdən sayılır. Məs.: *basla* “başla”, *kozle* “gözlə”, *tisle*

¹ Əsgər Ramiz Mahmud Kaşğari və onun “Divanü-Lügət-it-türk” əsəri. Bakı-2008. s.167.

² Öner Mustafa. Bugünkü Qıpçaq Türkçesi. Ankara, 1998. səh.53.

“dişlə”, *bavla* “bağla”, *tuymele* “düymələ”, *tuzla* “duzla”, *suvla* “sula”, *sabınla* “sabunla” və s.¹ Müasir altay dilində də bu şəkilçi işlənməkdədir. Məsələn, ayla “fırlanmaq, əhatə etmək”.² Müasir qaraqalpaq dilində bu şəkilçi *-la//le* şəklində işlənir. Məsələn, *tisle* “dişlə”, *duzla* “duzla” və s.

II. *-lan*.² Bu şəkilçi Göytürk abidələrində də işlənmişdir. “Tarixən bu qayda ilə düzəlmiş fellər istər şəkil, istərsə məzmun cəhətdən müasir dilimizdə yeni bir hadisə deyildir. Müxtəlif dövrlərdə yazılmış ədəbi-bədii əsərlərin dilində *-lan, -lən* vasitəsi ilə düzəlmiş fellər istənilən qədər işlənmişdir”.³ Ə.Rəcəbli qeyd edir ki, bu şəkilçi göytürk mətnlərində qeyri-məhsuldar şəkilçi kimi iştirak edir. Onun vasitəsilə Orxon-Yenisey abidəsində cəmi 6 fel düzəlir. “Göytürk *-lan, -lən-* şəkilçisi isim, sifət və fellərdən (sonuncusu türk dilləri üçün qəribə hadisədir) yeni mənalı fellər yaradır”.⁴ Məs.: *atlan*, *boğuzlan* “boğazlan”, *kanlan* “xan seç”, *katlan* “döz”, *katıqlan* “möhkəmlən”. Fellərdən fel düzəldən variantı isə nadir hadisədir: *seçlən* “fərqlən”. Bu şəkilçi Göytürk dilində prosesin adını yaxud əlamətini, hərəkətin formasını yaxud tərzini göstərən fellər düzəldir. M.Kaşğarinin “Divanü-lügət-it-türk” əsərində bu şəkilçinin isimlərə artırılaraq 225 düzəlmə fel yaratdığı məlum olur.⁵ Məs.: *ər tayaklandı* “adam əsa sahibi oldu”, *süt kayuklandı* “süd qaymaqlandı”, *ər atıq kızlandı* “adam atı bahalı hesab etdi”, *ol anı kızlandı* “o onu öz qızlarından biri hesab etdi”, *ər tayuklandı* “adam kübarlaşdı”,

¹ Грамматика Ногайского языка. Черкесск-1973.с.205.

² Севортян Э.В. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. Москва 1962. s.54.

³ Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1980. s.209.

⁴ Rəcəbli. Ə. Göytürk dilinin morfolojiyası. Bakı-2002. s. 238.

⁵ Əsgər Ramiz Mahmud Kaşğari və onun “Divanü Lügət-it-türk” əsəri. Bakı-2008. s. 151.

ər kaplandı “adam qab sahibi oldu”, *ər oğuzlandı* “adam oğuz oldu”, *kəpəz uruğlandı* “pambıq qoza tutdu” və s. Müasir qazax dilində də bu şəkilçi geniş şəkildə işlənir. Məs.: *bulttan* “buludlanmaq”, *paydalan* “faydalan”, *arlan* “utanmaq”, *maşığıktan* “adət etmək”, *batırlan* “cəsəət etmək”, *kırıstan* “hirs-lənmək”, *iyelen* “sahib olmaq”, *meyirlen* “mərhəmət etmək”, *borışlan* “borc almaq” və s.; qırğız: *kapalan* “kədərilmək”, *candan* “canlanmaq”, *niyetten* “niyətlənmək”, *azaptan* “əzab çəkmək”, *irden* “böyümək, iriləşmək”, *ardan* “utanmaq”, *caşıldan* “yaşılmaq”, *şattan* “sevinmək, nəşələnmək”, *tamaktan* “yemək, qarın doymaq”, *namıstan* “utanmaq, pisinə getmək” və s.¹ Müasir noqay dilində bu şəkilçi *-lan/-len* variantlarında təzahür edir. Məs.: *paydalan* “faydalan”, *aşuvlan* “acıqlan”, *atlan* “atlan”, *yarıklan* “ışıqlan”, *baslan* “başlanmaq”, *suvlan* “sulanmaq”, *oylan* “fikirlənmək, fikirli olmaq” və s.²

III. -laş/ləş. Ə.Rəcəbli bu şəkilçini *-la,-lə* şəkilçisinin derivatı, törəməsi hesab edir. Qədim Göytürk dilində bu şəkilçi qeyri-məhsuldardır və cəmi iki söz əmələ gətirir: *ög* (bilik) – *ögləş* (məsləhətləş), *söz* – *sözləş* (məsləhətləş). “Qeyd etmək lazımdır ki, bu şəkilçini bütün hallarda sözdüzəldici şəkilçi kimi qəbul etmək olmaz. *-laş,-ləş* o zaman bütöv sözdüzəldici şəkilçi qəbul edilə bilər ki, o, öz tərkib hissələrinə *-la,-lə* və *-ş* morfemlərinə parçalanmasın”.³ **Qazax:** *kömekteş* “yardım etmək”, *dostaş* “dostlaş”, *pikirles* “fikirləş”, *irgeles* “qonşu olmaq”, *kezektes* “yer dəyişdirmək”, *eseptes* “hesablaşmaq”, *sırlas* “birinə sirrini açmaq”, *eldes* “barışmaq, anlaş-

¹ Öner Mustafa. Bugünkü Kıpçak Türkçesi. Ankara, 1998. səh.56.

² Грамматика Ногайского языка. Черкесск-1973.с.208.

³ Rəcəbli. Ə.Göytürk dilinin morfolojiyası. Bakı-2002. s. 238.

maq”, *kezdes* “karşılaşmaq, rast gəlmək” və s.; qırğız: *salamdaş* “salamlaş”, *duşmandaş* “düşmən olmaq”, *azardaş* “dava etmək”, *dostoy* “dostlaş”, *dengeeldəş* “rəqabət etmək”, *mo-yundaş* “qucaqlaşmaq”, *cooptoy* “söhbətləşmək”, *borbordoy* “mərkəzləşmək”, və s.

IV. -a,-ə. Türk dillərinin bu qədim şəkilçisinin adlara artırılaraq fel əmələ gətirdiyi faktından bəhs edən M.M.Mirzəliyeva türk və türkmən dillərində bu gün də işlənən *uza*= felinin *uz* kökündən məhz bu yolla əmələ gəldiyini qeyd etmişdir: “...*uza*= feli *uz* sözünə *-a* şəkilçisinin artırılması ilə əmələ gəlmiş düzəltmə feldir”¹. Mirzə Kazım bəyin fikrinə söykənən alim müasir Azərbaycan dilində sadə fel kimi sabitləşmiş *yaşa*=, *boşa*= fellərinin də bu yolla əmələ gəldiyini göstərərək yazır: “Getdikcə həmin şəkilçi (*-a şəkilçisi* - Q.M.) artırıldığı sözün tərkibində daşlaşmış, vahid bir söz kimi formalaşmışdır. Lakin *yaşa*= və *boşa*= fellərindən fərqli olaraq, *uza*= feli müasir Azərbaycan dilində öz varlığını qoruyub saxlaya bilməmişdir.”²

Göytürk dilində *-a,-ə* şəkilçisi hərəkətin, vəziyyətin və prosesin adını bildirən təsirsiz fellər, hərəkətin, prosesin əlamətini ifadə edən təsirli fellər, hərəkətin, prosesin predmetini ifadə edən təsirli fellər, hərəkətin aləti, materialı mənasını ifadə edən təsirli fellər yaradır. Məs.: *ata* “adlandır”, *yarlıka* “əmr et”, *yaşa* “yaşa”, *sana* “say”, *sığıta* “sıtqa”, *tilə* “dilə”, *boşa* “boşa”.

M.Kaşğarının “*Divanü-lügət-it-türk*” əsərində bu şəkilçinin əsasən təkhecalı sözlərə artırılaraq həmin sözlərlə bağlı

¹ M.Mirzəliyeva. Məna növ şəkilçili fellərin etimoloji təhlili. Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri, I cild, Bakı, 2004, s. 173

² Yəni orada.

müxtəlif mənəli sözlər yaratdığını görürük. Divanda bu şəkilçinin *-i, i-, u-, ü,* variantı da var. Məs.:yaza “yayladı”, ər kış-lağda yazadı “adam yayı qışlaqda keçirdi”, aşa “yedi”, ar aş aşadı “adam yemək yedi”, küçə “taladı, güclə “aldı”, tünə “gecələdi”, bayu “varlandı”, kinçü “genişləndi”, yəni “doğdu”, urağut yənidi “qadın doğdu”, kanı “qanadı” və s. Bu şəkilçinin nümunələrinə qədim qıpçaqçada və çağataycada da rast gəlinir. Qıpçaq: boşa, kana, oyna, yaşa və s. Cığatay: örtə, orna, oyna, tona və s.¹

M.Öner bu şəkilçinin işlənmə dairəsinin türk dilində getdikcə zəiflədiyini söyləyir. Lakin bununla belə bu şəkilçi, demək olar ki, bütün türk dillərində işlənməkdədir. Qazax: ata “adlandırma”, deme “yardım etmək, dəstəkləmək”, jiyına “toplamaq”, oyna “oynamaq”, nıka “sıxışdırmaq”, aşa “yemək”, üste “ələvə etmək”, sıldıra “uğuldamaq” və s.; qırğız: tişe “süd dişlərini tökmək”, közö “dəlmək, dəlik açmaq”, keze “nişan almaq”, tünö “gecələmək”, küçö “qüvvətləndirmək”, sana “saymaq”, orno “yerləşmək” və s.

Bu şəkilçinin *-a/-e* variantları qırğız, qazax dillərində ortaqdır. Sadəcə olaraq dodaq ahənginin daha güclü olduğu qırğız dilində bu morfoloji göstəricinin *-o/-ö* şəkillərinə daha çox rast gəlinir. Müasir noqay dilində bu şəkilçinin *-la/-le* morfoloji göstəricisindən əmələ gəlmiş iddia edilir. Lakin *-la/-le* şəkilçisinə nisbətən *-a/-e* şəkilçisi çox az işlənir. Əsasən də noqay dilində bu şəkilçi samitlə bitən isim köklərinə artırılır. Məs.:ata “adlandırma”, aşa “yemək”, sana “sana”, tile “dil”, ota “atla”, kana “qana” və s.² Müasir qaraqalpaq di-

lində bu şəkilçi *-a/-e* variantlarında reallaşır. Məs.: til - tile “dil”, orın -orınla “qarışdırıb əritmək, qarışdırmaq” və s.¹

V. -al, -əl, -l. “Türk dillərinin ən qədim sözdüzəldici (feldüzəldici) şəkilçilərdən olsa da, *-l, -al, -əl* şəkilçisi göytürk dilində az məhsuldardır. Abidənin mətnində bu şəkilçi ilə düzəlmiş cəmi 4 söz mövcuddur. Abidələrin dilində bu şəkilçi vasitəsilə adlardan (sifət və saylardan) müəyyən bir keyfiyyət, əlamət, kəmiyyət əldə etmək, hala, vəziyyətə keçmək mənası ifadə edən təsirsiz fellər yaradır. Məs.: *tüzəl* “düzəl”, *tiril* “diril”, *arıl* “arıqla”, *ükül* “çoxal”.² Qazax, qırğız dillərində işlənən isimlərdən təsirsiz fellər yaradan və qeyri-məhsuldar olan bir şəkilçidir. Dil tarixində bu şəkilçinin nümunələrinə az rast gəlinir. Qədim türkçə: çavıl “məşhur olmaq”, *koyul* “dərirləşmək”, *tusul* “faydası toxunmaq”, *yokal* “yox olmaq”; qıpçaqçada: *yokal* “yox olmaq”, *yinçgel* “incəlmək” və s.; çığataycada: *azal*, *oñal* “xəstəlikdən qurtulmaq”, *karşul* “qarşılamağa getmək”, *sagal* “sağalmaq, sağlığına qovuşmaq”; qazax: *jogal* “yox olmaq, qeyb olmaq”, *suval* “suyu qurumaq”, *oñal* “düzəlmək, doğrulmaq” və s.; qırğız: *cogol* “yox olmaq, qeyb olmaq”, *oñol* “düzəlmək” və s.

Çox az işlənən bu şəkilçinin *-l* şəkli qazax və qırğız dillərində ortaqdır. Fəqət yalnız qırğız dilində yardımçı sait kimi *-u, -ü-* saithlərini də ala bilər. Yəni qırğız dilində *-l* şəkilçisinin *-lu, -lü* variantına da rast gəlinir. *-l* şəkilçisinin qədimdən bəri saithlə birləşmiş şəkli olan *-al, -el* variantları da qazax və qırğız dillərində işlənməkdədir. Bu iki dil arasında yenə də qırğız dili fərqlənir. Çünki qırğız dilində *-al, -el* şəkilçisinin *-ol, -öl* variantları da mövcuddur.

¹ Грамматика погайского языка. Черкесск-1973.с.308.

² Rəcəbli. Ə.Göytürk dilinin morfolojiyası. Bakı-2002. s. 245.

¹ Öner Mustafa. Bugünkü Kıpçak Türkçesi. Ankara, 1998. səh.58.

² Грамматика погайского языка. Черкесск-1973.с.207.

VI. -ar,-ər. “Hələ göytürk dili üçün qeyri-məhsuldar feldüzəldici şəkilçidir. -ar,-ər variantı ilə yanaşı -ır,-ir variantı da işlənir. -ar,-ər şəkilçisi adlardan (isim, sifət, saylardan) müəyyən bir vəziyyətdə olmaq müəyyən bir vəziyyətə düşmək, müəyyən bir əlamətin baş verməsi və inkişafı, əşyaya doğru yönəlmiş hərəkət və s. mənaları ifadə edən müxtəlif mənəli təsirli və təsirsiz fellər əmələ gətirir.”¹ Məs.: “ögə et”, ög “tərif” *ögir* “fəxr et”, *ebir* “dolan”, *ağıra* “ağrı”, *ulğar* “yüksəlt”, *kobar* “çoxalt”, *kop* “çox”. *M. Kaşğarının “Divanü-lüğət-it türk”* əsərində bu şəkilçinin işləndiyini qeyd edən R. Əsgər yazır: “Fələ artırıldığı sözün keyfiyyətini ifadə edir. Məsələn, *alar* “qızardı”, *pusar* “qaraldı, sis oldu”, kök *pusardı* “göy dumanlandı, buludlandı, sis бүürüdü”, *kölər* “gözləndi, gölməçə oldu.”² **Qədim türkçə:** *eskir*, *yañkur*, *alar*, *kızar*, *oñar*, *tüner*, *yaşar*, *belgür*, *kadgur*, *karagur*, *inçur*, *tınçur*, *yinçur* və s.; **çığatayca:** *bélgür*, *éskir*, *köker*, *karar*, *kaygur*, *sargar*, *yaşar* və s. **qıpçaqca:** *eskir*, *karar*, *keber*, *kaygır*, *kıskar*, *agar*, *bozar*, *kızar*, *satar*, və s. Müasir qazax, qırğız dillərində bu şəkilçinin nümunələri bunlardır: **qazax:** *jañar* “yenilənmək”, *uzar* “uzanmaq”, *tazar* “pəklanmaq”, *çalar* “saçları ağarmaq”, *jaltar* “rədd etmək”, *kızar* “qızarmaq”, *şakır* “çağırmaq, dəvət etmək” və s. **qırğız:** *kaygır* “kədərlənmək”, *bozor* “üzü solmaq”, *kıskar* “qısalmaq”, *caşkır* “gözəlləşmək, iyiləşmək”, *cañır* “yenilənmək” və s. Bu şəkilçinin -r variantı qazax, qırğız dillərində də işlənmişdir. Qırğız dilində -r şəkilçisi saitle birləşərək -ur/-ür şəklində ola bilir, -ar,-er şəkilçisi isə hər üç dildə aktiv halda işlənməkdədir. Yalnız qırğız di-

¹ Rəcəbli. Ə. Göytürk dilinin morfolojiyası. Bakı-2002. s. 246.

² Əsgər Ramiz. Mahmud Kaşğari və onun “Divanü-lüğət-it- türk” əsəri. Bakı-2008. s. 249.

lində -ar,-er şəkilçisinin -or,-ör variantı da mövcuddur. Müasir noqay dilində bu şəkilçi əsasən sifətlərə artırılır və -ar/-er,-r variantlarında təzahür edir. Məs.: *akar* > *aqar* “ağarmaq”, *ko-ker* > *koqer* “göyər”, *kıskar* “qısal”, *eskir* “köhnəlmək” və s.¹

Bu şəkilçilərlə yanaşı qazax və qırğız dillərində nadir hallarda işlənən isimdən fel düzəldən şəkilçilərə də rast gəlinir.

Qazax dilində -rka/-rke; qırğız dilində -rka/-rke; --rko/-rkö şəkilçiləri də işlənir. Məs.: **qazax:** *esirke* “mərhəmət etmək, əsirgəmək”, *tasırka* “daşa çarparaq yadırqamaq” (atın ayağı haqqında), *tosırka* “yadırğamaq”, *aşırka* “acmaq”, *şamırkan* “hirsələnmək”; qırğız: *taşırka* “ayaqları zədələnmək”, *sanaarka* “düşünmək” və s.

VII. -ı,-i,-u,-ü. Müasir Azərbaycan dilində bu şəkilçinin 4 cür variantı mövcuddur.

1) isimlərdən atributiv isim və ya sifət, sifətlərdən isə isim əmələ gətirir. Məs.: *vağzalı*, *qəhvəyi*, *turşu*, *şirni* və s.;

2) cəm şəkilçisi qəbul etmiş zaman adlarından zaman zərfi əmələ gətirir. Məs.: *sabahları*, *əvvəlləri*, *gecələri* və s.

3) Fellərdən isimlər əmələ gətirir. Məs.: *yazı*, *çəki*, *dolu*, *sürü* və s.;

4) adlardan təsirsiz fel əmələ gətirir. Məs.: *bərkimək*, *ağırmaq*, *təngimək*, *acımaq*, *turşumaq*, *bərkimək*, *təngimək* və s., **qazax dili:** *bayı* “zənginləşmək” *keni* “bollaşmaq”, *tarpi* “ciynəmək, əzmək”, *jelpi* “əsmək”, *jası* “qəripləşmək, üzül-mək” və s.; qırğız dili: *taşı* “daşmaq”, *ünü* “dəlmək”, *canı* “ilişmək, toxunmaq”, *sıltı* “xəfifcə axsamaq” və s. Şəkilçinin -ı/-i variantı hər üç dildə eynidir. Qırğız dilində isə təbii ola-

¹ Грамматика Ногайского языка. Черкесск-1973.с.207

raq dodaq ahənginə görə bu morfoloji göstəricinin *-u//ü* variantı da mövcuddur¹.

VIII. -sa,-sə. Qədim türkçədə də bu şəkilçi bugün daşdığı funksiyaları yerinə yetirmişdir. Qədim cığatayca: *susa* “susamaq”; qədim qıpçaqca: *körüvse* “görmək istəmək” və s. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq qırğız, qazax dillərində bu şəkilçinin digər variantları da işlənir. Qırğız dilində *-sa//se, -so//sö, -su//si//su//sü*, qazax dilində isə *-sa//se, -sı//si-* şəkillərində işlənir. **Qazax:** *pısıksı* “sağlam görünmək”, *okğansı* “oxumuş kimi görünmək”, *kamkorsı* “mərhəmətli davranmaq”, *şıyraksı* “sərt görünmək” və s.; qırğız dili: *sürsü* “ət, balıq qurutmaq”, *suusa* “susamaq”, *moyso* “döymək”, *iyse* “hiddətlə baş sallamaq”, *köksö* “çox arzu etmək”, *öksö* “acı-acı ağlamaq”, *toborsu* “qurumaq”, *alaksı* “rahatsızlanmaq”, *borsu* “pis iy gəlmək” və s.

IX. -t,-ət. Mənasına görə *-lə,-la* şəkilçisinin sinonimi olan bu şəkilçinin qədimliyini ehtimal etmək olar. *-t,-ət* şəkilçisinin qalığını müasir ədəbi və canlı dilimizdə işlənən iki sözün tərkibində – *gözətlə-, arıtla-* fellərində görürük. Əvvəlki dövrlərin də ədəbi dilində eyni sözlər olduğu kimi işlənmişdir. Bu onu göstərir ki, həmin sözlərin daxilində daşlaşıb qalmış *-t, -ət* şəkilçisi bu vasitə ilə zəmanəmizə qədər gəlib çıxmışdır.

X. -ra. Əsasən təbiət səslərinin təqlidini əks etdirən isimlərdən fel düzəldir. Tarix boyunca bu şəkilçinin çox az nümunələrinə rast gəlirik. **Qədim türkçə:** *kekre-ş* “təhqir etmək, qızdırmaq”; **çığatayca:** *gendre* “pis qoxumaq”, *muñra* “sıxılmaq, üzülmək”, *təlbere* “dəli etmək” və s. Bu şəkilçi

¹ Öner Mustafa. Bugünkü Kıpçak Türkçesi. Ankara, 1998. səh.60.

müasir qazax, qırğız dillərində də işlənərkəddir: **qazax:** *bar-kıra* “bar-bar bağıрмаq”, *jarkıra* “işildamaq”, *şırkra* “hıçqırmaq”, *kürkire* “göy guruldamaq”, *şırkıra* “kişnəmək” və s.; **qırğız:** *maara* “mələmək”, *kamaara* “narahat olmaq, möörö “böyümək” və s. Bu şəkilçinin *-ra//re* variantı hər üç dildə işlənir. Lakin qırğız dilində istisna olaraq dodaq ahənginə uyğun *-ro//rö* şəkilləri də işlənir.

XI. -sıra/-sire. Bu şəkilçi müasir qazax, qırğız dillərində bu gün də işlənərkəddir. M.Öner bu şəkilçinin inkarlıq ifadə edən *-sız* şəkilçisindən yarandığını bildirərək yazır: “...isimlərdən yokluk bildiren fiiller yapan bu ekin, genişlənməmiş bir şəkil olduğu kabul edilməkte və *-sır (-sız)-a-* veya *-sıra(<sız-ra)* şəklində kalıplaşdığı düşünüləməkdədir. (*ilsire* “ilsiz kalmak”, *tatıgsıra* “tatsızlanmaq”, *inçsiret* “rahatsız etmək”); *başsıra* “başsızlaşmaq” və s.”¹. **Qazax:** *jetimsire* “yetim qalmaq”, *kımsıra* “kımız işməyi gəlmək”, *jılamısıra* “ağlaşan olmaq”, *oysıra* “azalmaq, tükənmək”, *külimsire* “gülümsəmək”, *kansıra* “qan itirmək, kədərlənmək” və s.; **qırğız:** *kansıra* “qansızlaşmaq”, *uykusıra* “yuxuda sayıqlamaq” və s.²

Artıq qəlibləşmiş bu şəkilçinin hər iki dildə – qazax və qırğız dillərində *-sıra//sire* şəkli işlənərkəddir. Sadəcə olaraq, qırğız dilində dodaq saitinə uyğun olaraq *-sura//süre-* variantları da vardır.

XII. -ay//-ey. **Çığatayca:** *körkey* “gözəl olmaq”, *mun-gay* “sıxılmaq”, *ulgay* “böyümək”; **qıpçaqca:** *ulgay* “böyümək”. **Müasir qazax dilində:** *etey* “kəkəlmək”, *kutay* “yerləşmək”, *karay* “qaralmaq”, *molay* “çoxalmaq”, *ülkey* “böyü-

¹ Öner Mustafa. Bugünkü Kıpçak Türkçesi. Ankara, 1998. səh.64.

² Yenə orada.s, 65.

mək”, küşey “güclənmək”, körkey “gözəlləşmək”, muñay “kədərilmək” və s.; qırğız: köböy “çoxalmaq”, tikirey “dimdik durmaq”, tekçey “kiçik və zərif olmaq”, azay “azalmaq”, bacaray “gözləri açılmaq”, tasıray “şişmək, qabarmaq”, çonñoy “böyümək, yoğunlaşmaq” və s. Müasir noqay dilində: kuşey “güclənmə”, esey “böyümə, kişiləşmə”, munay “qüsslənmə”, keney “genişlənmə”, kobey “genişləndirmə”, taray “daralma” və s.¹ Qırğız dilində bu şəkilçinin -oy//-öy variantı da işlənir.

XIII. -ta// -tə. Göytürk dilində işlənir. Fel düzəldir -ad// -əd şəkilçisinə yaxındır. Məsələn: tok “tox” – tokta “toxta”².

Müasir Azərbaycan dilində işlənməyən bu şəkilçi bu gün bir çox müasir türk dillərində işlənməkdədir. Bu şəkilçinin *da// -de* variantı bu gün müasir qazax, qırğız dillərində işlənir. Mustafa Öner bildirir ki, qədim türkcədə bu şəkilçinin örnəkləri bunlardır: *ündü* “səslənmək”, *iste* “aramaq, istəmək”, *alda* “aldatmaq”, *yasta-n* “yaşlan, yaşlanmaq”; qıpçaq-cada: *alda*, *izde*, *kımılda*, *üde* və s.; cığataycada: *alda*, *inde*, *kolda*, *yanda-* “yaxınlaşmaq, eyni tərəfdə olmaq” və s.³ Bugünkü müasir örnəklərimiz isə təbiət səslərinin təqlidi olan fellərlə əhatəlidir. Məsələn: qazax: *çırıl da* “şırıl da”, *tarsıl da* “gurultu etmək”, *küñkıl de* “mırıldanmaq” və s. qırğız: *lıpıl da* “tez hərəkət etmək”, *lıkıl da* “qaynaşmaq”, *dınqıl da* “cinqil-datmaq” və s. Qazax və qırğız dili üçün bu şəkilçi *-la// -le* şəkilçisi ilə omonimlik təşkil edir. *-da// -de* şəkilçisi hər üç dil üçün ortaqdır. Sadəcə olaraq qırğız dilində bu şəkilçinin *-do// -dö* variantları da görülməkdədir.

¹ Грамматика Ногайского языка. Черкесск-1973. с.208.

² Rəcəbli. Ə. Göytürk dilinin morfolojiyası. Bakı-2002. s. 247

³ Öner Mustafa. Bugünkü Kıpçak Türkçesi. Ankara, 1998. səh.69.

XIV. -k// -k. Qədim türkcə dönəmindən bəri görülməkdədir. Məs: *içik* “içəri girmək”, *tagık* “dağa çıxmaq”, *yolk* “qarşılaşmaq” və s. Qədim qıpçaqca: *keçik* “gecikmək”, *tatık* “yad adam kimi danışmaq” və s.; cığataycada: *atık* “ad salmaq, məşhur olmaq”, *yagık* “düşmənlə olmaq”, *yoluk* “qarşılaşmaq” və s. Bu şəkilçi müasir, qazax, dillərində də bu gün işlənməkdədir: qazax: *aşık* “acmaq”, *jolık* “qarşılaşmaq”, *omık* “yerləşmək”, *birik* “birləşmək”, *kamık* “üzülmək”, *öşik* “vuruşmaq”, *molık* “bollaşmaq, çoxalmaq” və s.

XV. -gar// -ger. İsimlərdən fel düzəldən bu şəkilçi türk dilinin bütün dövrlərində çox işlək olmamışdır. Qədim türkcə: *içker* “boyun əymək”, *köñülker* “düşünmək”, *tözker* “esasına vakif olmaq”; cığatayca: *başkar* “öncüllük etmək”, *kutkar* “qurtarmaq” və s. M.Öner bu şəkilçinin müasir qırğız, qazax dillərində işləndiyini, lakin o qədər də məhsuldar olmadığını yazır: qazax: *sugar* “heyvan və ya torpaq sulamaq”, *esker* “diqqət çəkmək, xatırlamaq”, *oñgar* “düzəlmək, yaxşılaşmaq” və s.; qırğız: *başkar* “idarə etmək, başa keçmək”, *kutkar* “qurtarmaq”, *atkar* “ata mindirmək, yollamaq” və s. Bu şəkilçinin samit ahənginə uyğun olaraq var olan *-gar// -ger* (cingiltilərlə) və *-kar// -ker* (karlarla) variantları qazax və qırğız dillərində ortaqdır. Yalnız qırğız dilində əlavə olaraq dodaq ahənginə uyğun *-gor// -gör*; *-kor// -kör* variantları da var.¹ Müasir noqay dilində bu şəkilçi *-kar// -ker* variantlarında təzahür edir. Araşdırmaçılar bu şəkilçinin *-qar*, *-qer* variantının da noqay dilində olduğunu, lakin həddindən artıq çox az miqdarda düzəltmə sözün tərkibində işləndiyini söyləyirlər. Məs.: *kutkar* “xilas etmək”, *suvqar* “suvarmaq”, *es-*

¹ Öner Mustafa. Bugünkü Kıpçak Türkçesi. Ankara, 1998. s. 66.

ker “xatırlamaq”, *atkar* “yola salmaq”, *onqar* “səhvi düzəltmək” və s.¹

ƏDƏBİYYAT

a) *Azərbaycan dilində*

1. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. III cild, (XIX), Bakı, Şərq-Qərb, 2007.s.121.
2. Cəfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı. Bakı-1960.
3. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı-1982.
4. Dəmirçizadə Ə. Kitabı- Dədə Qorqud dastanlarının dili. Bakı-1959
5. Əsgər Ramiz.Mahmud Kaşğari və onun “Divanü-lüğat-it- türk” əsəri. Bakı-2008
6. Qiyasbəyli M.N.Azərbaycan dilində morfoloji söz yaradıcılığı. “Maarif” nəşriyyatı.Bakı-1987
7. Xəlilov B.Müasir Azərbaycan diliin morfolojiyası.I h.,Bakı, 2007
8. Məmmədov İ.T. “Düzəltmə adların semantik xüsusiyyətləri”.Azərbaycan dilində adların morfolojiyası. Bakı-1984
9. Mirzəzadə H.Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1980.
10. Rəcəbli. Ə.Göytürk dilinin morfolojiyası. Bakı-2002
11. Serebrennikov B.A., Hacıyeva N.Z.Türk dillərinin müqayisəli tarixi qrammatikası. Bakı-2002.
12. Zeynalov. F. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. Bakı, 2008.

¹ Grammatika Ногайского языка. Черкесск-1973.с.208.

b) *türk dilində*

13. Muharrem Ergin. Türk dili. İstanbul, 1997.səh.323.
14. Öner Mustafa. Bugünkü Kıpçak Türkçesi. Ankara, 1998.

c) *rus dilində*

15. Баскаков.Н.А.Каракалпакский язык.Ч.,II,Москва-1952.
16. Баскаков.Н.А. Ногайский язык. , Москва-1940.
17. Бейсембаева З. Нормализация словообразующих аффиксов имен существительных в современном казахском литературном языке. АКД, Алма-Ата. 1982.
18. Грамматика киргизского литературного языка. Ч.1, Изд-во «Илим» Фрунзе-1987
19. Грамматика Ногайского языка. Черкесск-1973
20. Кононов А.Н.Грамматика современного турецкого литературного языка. Москва, 1956.
21. Орузбаева.Б.О.Словообразование в киргизском языке. Фрунзе, 1964
22. Севортян Э.В. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. Москва 1962
23. <http://www.philology.ru/linguistics4/baskakov-97.htm>

Ruslan ABDULLAYEV
fəlsəfə doktoru

QIPÇAQ QRUPU TÜRK DİLLƏRİNDƏ LEKSİK-SEMANTİK KONVERSIYA

Konversiya» terminindən müxtəlif elm sahələrində istifadə olunur. Məsələn, informatikada konversiya: 1. İnformasiyanın emalının bir metoddan digərinə, bir sistemdən digərinə keçməsi prosesi; 2. Verilənlərin təqdim edilməsində bir formadan digərinə keçirilməsi prosesi kimi şərh olunur.¹ İqtisadiyyatda bu termin «dövlət istiqrazı şərtlərinin dəyişməsi» mənasında² işlənir.

«Konversiya» terminindən dilçilik elmində də istifadə olunur. Bu anlayış-termin nitq hissələri problemi ilə bağlı nəzərdən keçirilir. Konversiya hadisəsi (bir nitq hissəsindən digərinə, əsasən, keçid prosesləri) nəinki ayrı-ayrı türk dillərində, həmçinin müqayisəli türkologiyada da tam həllini tapmayan problemlərdən sayılır.

«Konversiya» termini latın mənşəlidir, «dəyişmə» mənasındadır.³ Linqvistik terminlər lüğətində «konversiya» termininin ingiliscə «conversion» sözündən əmələ gəldiyi və yeni söz yaradıcılığı üsulu, yolu olduğu, sözdəyişdirici paradıqmalar təşkil etdiyi qeyd olunmuşdur.⁴

¹Rüstəmov Ə.M., Hüseynov E.M. İnformatika. Azərbaycan, rus, ingilis dillərində izahlı terminlər lüğəti. Bakı: ADU nəşri, 1996.

²Rusca- Azərbaycanca lüğət. I cild. Bakı, 1990, s. 555

³Смирнитский А.И. Так называемая конверсия и чередование звуков в английском языке // Иностраный язык в школе, 1953, № 5, с. 14-19.

⁴Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М., 1966, с. 202

«Konversiya» termini əvəzinə bəzən dilçilik ədəbiyyatında «transpozisiya», «transformasiya» terminlərindən də istifadə olunur. Məsələn, «Татарская грамматика» əsərində əsas nitq hissələrinin modal sözlərə keçmə prosesindən bəhs olunur: «Modal sözlərin əmələ gəlməsi yollarından biri də digər nitq hissələrinin hesabıdır. Digər nitq hissələri (isim, sifət, say, əvəzlik, fel və s.) semantik və funksional cəhətdən dilin inkişaf təkamülü nəticəsində transformasiya olunur (ehtimal, axırı və s.)».¹

Konversiya-keçmə maraqlı linqvistik hadisə olub, dilin ifadə və məzmun planlarının qarşılıqlı nisbətdə öyrənilməsi zəminində meydana çıxır. Konversiya yarananda söz yeni sintaktik mühitə düşür, yeni sintaktik funksiya ilə çıxış edir, yeni məna formalaşır, sözün morfoloji dəyişməsi nəticəsində digər paradıqmalar əmələ gəlir.²

Dildə keçid nəzəriyyəsi deyilən bir nəzəriyyə mövcuddur. Keçid prosesi ümumi və aktual linqvistik problemdir. Bu nəzəriyyə keçidin vəziyyəti, inkişafı və tiplərini müəyyənləşdirir. Bu nəzəriyyə dildə keçidlə nitqdə keçidin dinamikasını öyrənir. Bu nəzəriyyə dinamik və statik keçidin qanunauyğunluqlarını tədqiq edir. Ümumən keçid nəzəriyyəsi dilçilikdə ilk növbədə dilin material formasının tarixi ilə bağlı meydana çıxır.

Keçid anlayışı transformasiya, transpozisiya kimi dilin vəziyyəti, onun inkişaf anı ilə bağlıdır. Q.H.Paulun fikrincə, «keçid hadisəsi bir nitq hissəsinin digərinə keçmə dərəcələri-

¹Сəfərov С. Nitq hissələrinə keçid prosesləri (substantivləşmə). I məqalə, API-nin «Elmi əsərlər», XI ser. Bakı, 1971, s.31- 32 .

²Арбекова Т.И. Лексикология английского языка (Практический курс). М.: Высшая школа, 1977, с. 41

ni öyrənir. Burada okkazonal-fərdi məna kontaminasiyası üstündür».¹

Keçid nitq hissələri və sintaktik vahidlər əhatəsində ola bilər. Bir nitq hissəsindən digərinə keçid prosesini A.A.Şaxmatov xüsusi terminlərdən istifadə etməklə aydınlaşdırmışdır. Bu terminlər aşağıdakılardır: substantivləşmə (isimləşmə), adverbiallaşma (zərfləşmə), verballaşma (felləşmə), pronominalizasiya (əvəzlikləşmə), konyuksionlaşma (bağlayıcılaşma).²

Beləliklə, deyilənləri belə ümumiləşdirmək olar ki, keçid, ümumiyyətlə, sözün nəticə etibarilə üslubi xarakterinin dəyişməsi deməkdir. Bu dəyişmə mənadan məqsədəuyğunluğa, daha doğrusu, semasiologiyadan morfoloji üslubiyyətə doğru inkişaf edir.

Konversiyayı – keçid prosesini yeni söz yaradıcılığı üsulu da sayırlar. Sözün qabığında və cildində heç bir dəyişiklik edilmədən bir nitq hissəsi digəri ilə əvəzlənir, başlanğıc söz-forma ilə sonrakı söz-forma üst-üstə düşür.

İngilis dilində bu hadisəni araşdıran A.İ.Smirnitski iki oxşar söz (ha`mmer və hamme`r) qarşılaşdırır. Bu oxşar formalar nəinki öz sintaktik funksiyasına görə, həmçinin paradigmatlarına görə fərqlənir. Belə ki, *hammer* sözünün fel kimi *hammer*, *hammered*, (çəkiçləmək) isim kimi isə (*many*) *hammers* (çəkiçlər) paradigmatları mövcuddur.³

Azərbaycan dilində belə formalar omonimliyi yaradır. Konversiya hadisəsi türk dillərindən fərqli olaraq söz yara-

¹Пальцов О.А.Понятие сочетаемости и валентности на семантическом уровне.//Вопросы романогерманской филологии», т.139. Воронеж, 1972, с..34

²Шахматов А. А. Синтаксис русского языка. Л., 1941, с.427

³Смирницкий А. И. Лексикология английского языка. М., 1956.

dıcılığı üsulu kimi flektiv dillərin, o cümlədən ingilis dilinin tarixində və bu diñin qrammatik quruluşunun xüsusiyyətlərini aydın əks etdirir. Bilavasitə konversiya bu dillərin qrammatik quruluşu ilə yaxından bağlıdır.

A.Smirnitskinin fikrincə, "Qədim ingilis dilində yeni söz yaratma yolları ən çox konversiya – derivasiya yolu ilə mümkün olmuşdur, belə sözlər həmin dilin lüğət fondunda xüsusilə seçilmişdir. Beləliklə, bu dildə çox sözlər sadə kökdən ibarət olmuş, amma müxtəlif nitq hissələrinə mənsubluğuna görə fərqlənmişlər. Orta ingilis dili deyilən dövrdə bir sıra şəkilçilər öz məhsuldarlığını itirmiş və bunun nəticəsi kimi eyniköklü sözlər çoxalmış və bu da omonimiyə gətirib çıxarmışdır. Bu zaman eyni qrammatik formalar omonimlik yaratmışdır. Aşağıdakı sözlər qədim və orta əsrlər ingilis dilində həm fel, həm də isim kimi işlənməyə meyl göstərmişlər. Bu hal müasir ingilis dilində də geniş vüsət almada: *comfort* (*təskinlik, təskinlik vermək*), *cover* (*qapaq, örtmək*), *escape* (*qaçış, qaçmaq*), *cry* (*qışqırıq, qışqırmaq*), *dance* (*rəqs, rəqs etmək*), *rest* (*istirahət; istirahət etmək*), *answer* (*cavab, cavab vermək*); *name* (*ad; adlandırmaq*); *blossom* (*çiçək; çiçək açmaq*); *care* (*qayğı; qayğısına qalmaq*); *ship* (*gəmi; gəmi ilə göndərmək*); *drink* (*içki; içmək*); *smoke* (*tüstü; siqaret çəkmək*), *end* (*son; sonlandırmaq*); *fight* (*mübarizə; mübarizə aparmaq*), *fear* (*qorxu; qorxmaq*); *fish* (*balıq; balıq tutmaq*) və s.¹

Analoji cütlüklər sifət və fel keçidində də çox müşahidə olunur. Qeyd edək ki, belə konversiya hadisəsi flektiv dillərə məxsusdur. Amma bu hadisə Azərbaycan dilində də bir

¹Смирницкий А.И.Лексикология английского языка. М., 1956.

sıra sözlərdə özünü göstərir. A.Axundov bu barədə yazır: «İltisqa dillərdən biri kimi Azərbaycan dilində, flektiv dillərdə olan fonematik əvəzlənmə yoxdur.

Ümumiyyətlə, qrammatik və leksik mənaların ifadə olunmasında başqa türk dillərində olduğu kimi bizim dilimizdə də monosemantik affikslər, həm sözdəyişdirici, həm də sözdüzəldici şəkilçilər əsas rol oynayır. Fonetik asılılığa məruz qalmayan söz kökləri isə müxtəlif qrammatik vəziyyətlərdə sabit və dəyişməz qalır. Bir sözlə, Azərbaycan dilində fonematik əvəzlənmə axtarmaq nəzəri cəhətdən doğru deyil. Lakin bir çox amillər bizim dilimizdə fonematik əvəzlənmələrin tədricən özünü göstərməsi üçün müəyyən əlverişli şərait yaratmaqdadır»¹

Konversiyanın tipləri müxtəlif və rəngarəngdir. Sözün bir nitq hissəsindən digərinə keçidinin 3 tipi vardır:

- 1) leksik-semantik;
- 2) morfoloji-semantik;
- 3) morfoloji-sintaktik.

Leksik-semantik konversiyada eyni sözlər yalnız köklərdən ibarət olur. Məsələn, "yaxşı" sözünü götürək. Bu leksik vahid yalnız kökdən ibarət sifətdir. Leksik-semantik konversiya statusu qazanmaq üçün bu sifət zərflə keçməlidir və onun sintaktik funksiyasını qazanmalıdır. Müqayisə et: *yaxşı adam-yaxşı oxuyur*. Göründüyü kimi, "yaxşı" sözü sintaktik variasiyaya məruz qalmışdır.

Biz bu hadisəyə sintaktik hadisə kimi deyil, leksik-semantik hadisə kimi baxmalıyıq. "İkinci dərəcəli sintaktik funksiyalarda bu nitq hissələrində sözlərin istifadə edilməsi,

¹ Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı: Maarif, 1984, səh.88

digər nitq hissələrində əsas sintaktik funksiyalardır, sözün sintaktik dəyişməsi adlana bilər. Digər nitq hissəsinə aid olan və sintaktik dəyişmənin təzahürünü söz yaratmağa aid etməyə əsas yoxdur. Sintaktik dəyişmənin hədləri substantiv, adyektiv, verbial və bu kimi xüsusiyyətlərdə aşkara çıxır. Düzdür, bir nitq hissəsindən başqa nitq hissəsinə keçid, şübhəsiz, sözün sintaktik dəyişmələr imkanı ilə əlaqədardır. Sonuncu başlanğıc nöqtə rolunu oynayır və birincinin əsasıdır. Bununla bərabər prinsip etibarilə bunlar ayrı-ayrı təzahürlərdir və onları məhdudlaşdırmaq lazımdır: birinci halda, həqiqətən yeni lüğət vahidi yaranır, ikinci halda isə bu baş vermir"¹

Bu hadisə haqqında baxışlar müxtəlifdir. Türkologiyada konversiya hadisəsi haqqında üç nöqtəyi-nəzər diqqəti cəlb edir.

Birinci qrup dilçilər hesab edirlər ki, isim tamamlığın sifət təyinin funksiyasında çıxış edir. Bu, konversiya hadisəsidir (N.K.Dmitriyev, A.N.Kononov, A.İ.İsakov, F.R.Zeynalov və b.).

İkinci fikrin tərəfdarları belə bir mülahizə irəli sürürlər ki, türk dillərində isim sifətin, sifət zərfin funksiyasını müəyyən kontekstdə yerinə yetirirsə, bu, konversiyadır (P.M.Mellioranski, N.F.Katanov, N.İ.Aşmarin).

Üçüncü fikrə görə, bu hadisə (konversiya) nitq hissələrinin zəif diferensiallaşmasıdır (İ.A.Batmanov, S.K.Kenesbaev, L.N.Xaritonov, N.A.Baskakov, E.V.Sevortyan).

Tədqiqatların gedişində türkologiyada bu problemlə əlaqədar dördüncü bir konsepsiya da meydana gəldi. Həmin konsepsiyanın tərəfdarları – A.A.Yuldaşev, F.A. Qəniyev,

¹ Современный русский язык. Морфология. М., 1952.

A.A.Axundov, İ.P.Pavlov, S.Abdullayeva) bu hadisəni dilin tipoloji quruluşu ilə bağlayır, bunun müqayisəli-tutuşdurma qrammatikasında, leksikoqrafik praktikada dəyərini göstərirlər.

Beləliklə, qıpçaq qrupu türk dillərində leksik-semantik konversiyanın aşağıdakı növləri müəyyən edilmişdir:

- substantivləşmə (isimləşmə)
- adyektivləşmə (sifətləşmə)
- adverbiallaşma (zərfləşmə)
- verballaşma (felləşmə)

Konversiyanın bu növləri birinci və ikinci tiplər adı altında birləşir. Substantivləşmə və verballaşma birinci tip; sifətləşmə və zərfləşmə konversiyanın ikinci tipi kimi xarakterizə olunur.

§1. Substantivləşmə leksik-semantik konversiyanın bir növü kimi

Qıpçaq qrupu türk dillərinin morfoloji sistemində elə sözlər vardır ki, cümlədə yerinə görə müxtəlif funksiyalarda: həm fel, həm ədat, həm əvəzlik, həm bağlayıcı və s. kimi işlənir. Bu ondan irəli gəlir ki, konversiya deyilən linqvistik hadisə bir nitq hissəsinin digər nitq hissəsinə keçməsi prinsiplərinin funksional xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir. Bu funksiyalar aşağıdakı kimidir:

- 1) isim sifət funksiyasında.
- 2) sifət zərf funksiyasında.
- 3) say zərf funksiyasında.
- 4) qoşma zərf funksiyasında.

«Substantivləşmə» termini ingilis dilində “substanje”, “substantive” sözündən olub, mənası əşya, isim deməkdir. Bu anlayış sifət, say, əvəzlik, zərf və felin müəyyən kon-

tekstdə əşyalıq məzmunu kəsb etməsi və ismə məxsus bütün morfoloji əlamətlərin öz üzərinə keçirilməsi prosesinə əsaslanır.

«Substansiya» bir termin kimi fəlsəfə elmində bütün əşya və hadisələrin ilk əsası, mahiyyəti və məğzi mənasında işlədilir. «Substantivləşmə» isə dilçilikdə digər nitq hissələrinin isim kateqoriyasına keçməsi, isim xüsusiyyətini qazanması, yəni isimləşmə anlamındadır.¹ Substantivləşmə leksik-semantik konversiyanın növlərindən biridir. Leksik-semantik konversiyanın bu növündə müxtəlif nitq hissələrindən isim yaradılır. Bu prosesə konversiya yolu ilə isim yaradıcılığı da demək olar. «Substantivləşmə sözlərin digər qrammatik siniflərdən hər hansı sözdüzəldici vasitələri (affiks, kökün dəyişməsi) tətbiq etmədən isim siniflərinə keçidi qədim zamanlardan məlumdur»².

Türk dillərində konversiya yolu ilə substantivləşmənin aşağıdakı tip və istiqamətləri özünü göstərir.

Sifət-isim istiqamətində substantivləşmə. Bu istiqamətdə keçid sifətlərin substantivləşməsi də adlanır. Sifətlərdən isimlərin törəməsi və ya isimlərdən sifətlərin törəməsi hadisələri bu nitq hissələrindən birincinin – sifətin substantivləşməsi, ikincinin - ismin atributivləşməsi ilə əlaqədardır. Lakin türk dillərində birinci hadisə ikinciyə nisbətən daha qüvvətli-dir. Nümunələrə baxaq:

Jas kartaymak, joktuyumak, tuvgan ölmək.

Tagdır jok, ötken ömir kayta kelmək.

¹ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə. Bakı: Elm, 1987, s.109

² Татарская грамматика. 2. Морфология, Казань, Татарское книжное издательство, 1993, с.100; Георгиева В.Л. О субстантивация как языковом явлении. - «Ученые записки ЛГПИ имени А.И.Герцена», т. 242, Л., 1963, с.63

Baskan iz, körgen kızık artta kalmak,
Bir kудaydan baskanın beri özgermek.
(Gene ixtiyarlayacaq, mövcud olmayan doğacaq,
doğan öləcək
Təqdır yoxdur, keçən ömür təkrar gəlməyəcək
Basılan iz, alınan keyf geridə qalacaq
Tək Allahdan başqasının hamısı dəyişəcək.

(Bay Kunanbayev)

Bu nümunədə “jas” yəni gənc sifəti cümlədə ismin sualına cavab verərək substantivləşmişdir. Eyni zamanda felii sifət olan “tuvğan”, yəni *doğan* sözü cümlə daxilində ismin sualına cavab verərək substantivləşmişdir.

İki söz - həm sifət və həm də isim kimi işlənərsə, bunu omonim hesab edənlər də vardır. İ.İ.Meşşaninov bu cür keçidi “sifətin leksik substantivləşməsi” adlandırır. Rus dilində bu keçidi semantik keçid də adlandırırlar.

F.Zeynalov yazır: “Sifət substantivləşəndə cümlədə mübtədə və tamamlıq funksiyasında çıxış edir. İsmi bütün əlamətlərini qəbul edir, öz əvvəlki keyfiyyət, xasiyyət məzmununu itirir, yeni “don” geyir.

Beləliklə, konversiya həmişə təmiz isim yaratmır (bir nitq hissəsi digərinə keçir)¹. Q. Kazimov yazır: “qoca, cavvan, gənc, keçəl, lüt, yetim, körpə və s. kimi sözlər substantiv formada daha çox işlənir. Ona görə də bu cür sifətlərə mübtədə vəzifəsində daha çox rast gəlmək olur. Məs.: *Mərdan kimi lütlər çəkilib öz yerində oturur* (Mir Cəlal).²

¹ Зейналов Ф. Р. Принципы классификации именных частей речи (на материале азербайджанского языка). АКД, Б., 1957, 21 с. Сəh.13

² Kazimov Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Ünsiyyət, 2000, 481 s.104-105

Digər nümunələrə nəzər salaq: (Qazaxca) *Bizdey okıp jürgeñ jigitterge kırda jaksı terbiye alğan minezi jaksı, adamşılığı bar el kızın aluv kerek. - Bizim kimi oxuyan igidlərə kənddə yaxşı tərbiyə almış təbiəti gözəl insanlığı olan bir el qızı almalıdır.* (Muhtar Evezov “Şigarmalar”, birinci tom, Almatı, 1967, s.106). Bu cümlədə də “jigitterge” yəni *igidlərə* sifəti cümlədə hal şəkilçisi qəbul edərək tamamlıq vəzifəsində çıxış etməklə substantivləşmişdir.

Substantivləşmiş sifət ismin adlıq və təsirlik hallarında olur: *Oşentip az-azdan cigit köñügö baştadı, oşondan bolsa da çal anı ötö ayadı.* (qırğızca) – *Beləliklə yavaş-yavaş igid alışmağa başladı, amma yənə də qoca ona çox acıdı.* Bu nümunələrdə adlıq halda işlənmiş igid və qoca sifətləri cümlədə substantivləşmişdir.

Substantivləşmiş sifət ismin yiyəlik halında olur. *Anav ölgeñ jigittin dünyesine iye bolıp otırğan, yalgız gana kempir, onı da ala kelseşi!* (qırğızca) – *Bax ölən gencin dünyasına sahib oldu, yalnız bir qoca onu da alsaydı keşke.* (Muhtar Evezov, Şigarmalar, birinci tom, Almatı, 1967) Bu cümlədə işlənmiş *jigittin* sifəti yiyəlik hal şəkilçisi qəbul edərək cümlədə substantivləşmişdir.

Sifətlərin substantivləşməsində *-lar,-lər* şəkilçisi fəal rol oynayır. Məs.: *Caş baldar da çondar menen koşo işteşet* - Balaca uşaqlar da böyüklərlə bərabər işləyirdilər. (qırğızca) Bu cümlədə *böyük* sifəti *-lər* cəm şəkilçisi və *-lə* qoşması qəbul edərək isimləşmişdir. *Biz dele usul ayıldın kedyeleri bolobuz.* (qırğızca) - *Biz də bu kəndin kasıblarıyıq.* Bu cümlədə *kedyeleri* - kasıb sözü cəm, mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edərək substantivləşmişdir. *Dalay cigitter kattalgalı turdu* (qırğızca) — *Xeyli gənclər qeydiyyat üçün ayağa durdu.*

Feli sifət isim istiqamətində substantivləşmə. Müasir türk dillərinin morfoloji quruluşunda feli sifətlər də əsas yerlərdən birini tutur. F.Zeynalovun fikrincə “feli sifət şəkilçiləri felin şəkil və zaman kateqoriyası şəkilçiləri ilə ortaqlıq təşkil edir. Lakin bunları eyniləşdirmək olmaz. Onlar cümlə daxilində asanlıqla fərqlənir. Feli sifətlər həmin şəkilçilərlə işləndikdə əşyanın təyini kimi çıxış edir, ancaq substantivləşdikdə müstəqil işlənərək əşyalaşır”¹. Məs.: (Q.) - Oturannar (kim?) xıç annamadılar nasıl keçtilar asfalt yolunu.(N.Baboqlu); Qeçennerda domuz kestilar, almış bir buka yaxxını da çekilmiş qelmiş(N.Baboqlu), (Tm) - Okumayan (kim?), işləyəndən (kimdən?) pis yaşar.

Felin adyektiv forması olan feli sifətlərin isimləşərək mübtədə vəzifəsində işlənməsi onların fel və sifət xüsusiyyətlərini saxlayaraq əşya mənası kəsb etməsi ilə bağlıdır. Məs.: Oxuyan kim, çalan kim... (İ.Məlikzadə). Rəqs edənlər geri çəkildilər (İ.Məlikzadə). “Sintaktik normalara əsasən feli sifət-mübtədə vəzifəsində daha çox cümlənin əvvəlində işləyir. Lakin aktuallaşma, yerini bildirmə prosesində cümlənin sonunda da işləyə bilər. Məs.: Hər müqəddəs ananın laylasında həyat var, Ölsün inanmayanlar! (S.Vurğun). İki qızdı bütün rayonda oxuyan, onları barmaqla göstəririlər(S.Əhmədov).

Zərf-isim istiqamətində substantivləşmə. Türk dillərində zərflərin də bir qismi atributivləşmə – substantivləşmə əsasında cümlədə mübtədə vəzifəsində işləyir. Məsələn, (A) - Oralar çəmənlik, buralar daşlıqdır. Yuxarı qaranlıq idi.

¹ Zeynalov F.R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. II, Bakı: ADU nəşri, 1975, 130 s. s. 115

Aşağı rütübətli idi. Bu nümunədəki “oralar”, “buralar”, “yuxarı” zərfləri cümlədə “hara?” sualına cavab verərək mübtədə vəzifəsində çıxış etmişlər.

Q.Kazımov zərflərin substantivləşməsi prosesini belə şərh edir: «Zərf hərəkətin əlamətini bildirən nitq hissəsi kimi izah olunur. Əlamət bildirən sözün mübtədə vəzifəsində işlənməsi üçün isimləşməsi, hallana bilməsi, adlıq hal formasında olması vacibdir. Ona görə də zərfin mübtədə vəzifəsində çıxış etməsi üçün iki proses keçirməsi - əvvəlcə hərəkətin əlamətini bildirmə prosesindən ötürək əşyanın əlamətini bildirmə imkanı qazanmalı, sonra da substantivləşməlidir.

Məntiqi şəkildə belə bir sual çıxı bilər: “ora” sözüne bu və ya digər halın şəkilçisini birbaşa (məsələn: yer sözü təsəvvür olunmadan) artırmaq olmazmı? Qeyd etməliyik ki, bu sualın cavabı dilçiliyimizdə hələ verilməyib. Yuxarı, aşağı, geri, ora, bura sözləri birbaşa (qeyd etdiyimiz ikiqat proses olmadan) hal şəkilçiləri qəbul edə bilirsə, onlar zərf deyil, məkan mənalı isimdir. Bu son fikir ona görə daha çox həqiqətə uyğundur ki, ora, bura, irəli, geri, aşağı, yuxarı sözlərinin semantikasında substantivlik və ümumi yer sözü, yer anlayışı var. Bu cəhət də bunu təsdiq edir ki, ora, bura sözlərini adverbial formadan atributiv formaya keçirmək olmur ora yer, bura yer deyilmir”¹.

Zaman zərfi isim istiqamətində substantivləşmə. (T) Akşamdan (nədən?) sonra sabahlar (nə?) hayrolsun (Türk ata sözü); (Q.) - Matuşka taa sabaası annatmış enilikleri kız-kardaşına, ama avşamdan artık bütün kuy bilardi... (N.Baboqlu). Substantivləşmiş zaman zərfləri ismin digər hallarında

¹Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Ünsiyyət, 2000, s.105

da ola bilir: Akşamın işini sabaha bırakma. Akşamın sabahı var; Atılan ok geri dönmez (Türk ata sözü).

Dil faktları göstərir ki, oğuz qrupu türk dillərində konversiya yolu ilə xeyli sifət ismə keçir. Bu zaman əsas, özül sözlər müxtəlif tematik (semantik) qruplardan ibarət olur.

Nəticə olaraq qeyd etmək olar ki, konversiyanın ümumi əlamətlərini müəyyənləşdirən substantivləşmə prosesi – sifət nitq hissəsindən isim nitq hissəsinə müvəqqəti keçid prosesi semantik inkişafı ilə bağlıdır. Substantivləşmə konversiyasının bir növüdür.

Konversiya prosesində eyni köklü sözlərin inkişafı (leksik-semantik, morfoloji-semantik və sintaktik-semantik) üsullarla izlənilmiş, onun leksik məzmunu, kommunikativ-sintaktik funksiyası situativ-kontekstəl mənə vəhdəti nəzərə alınmışdır.

Beləliklə, qıpçaq qrupu türk dillərində leksik-semantik konversiyanın substantivləşmə növü haqqında aşağıdakı nəticələri çıxarmaq olar:

1. Konversiya yolu ilə isim yaradıcılığı qıpçaq qrupu türk dillərinin derivasiya sistemində mühüm yer tutur, bunsuz isim düzəltmə mənzərəsini tam şəkildə düşünmək mümkün deyil.

2. Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, qıpçaq qrupu türk dillərində sifət və felin ismə keçidi ən məhsuldardır, digər tip leksik-semantik konversiyalar müntəzəm xarakter daşıyır.

3. İsmə keçid yalnız sözün əsası sayəsində deyil, həmçinin leksik şəkilçili digər sözlərin də hesabınadır. Bu zaman konversiya hadisəsi ilə şəkilçiləşməni təyin etmək çətinliyi meydana gəlir.

4. Şəkilçiləşən sözün mənası ilə digər nitq hissələrindən konversiyalaşan sözlərin spektri (həcmi) və dominantların semantikasi fərqlənir.

5. Digər nitq hissələrinin ismə keçidi zamanı ismin tam şəkildə özünəməxsus paradigmaları qəbul olunur.

6. Semantik cəhətdən substantivləşən söz həmişə əşyanın qrammatik mənasını ifadə edir.

Digər sözlərin ismə keçidi elmi-nəzəri və praktik baxımdan əhəmiyyətlidir. Belə ki, leksikoqrafik təcrübədə həmin sözyaradıcılıq üsulundan da (semantik üsul) istifadə olunur.

§2. Adverbiallaşma (zərfləşmə) leksik-semantik konversiyasının bir növü kimi

Dilin semantik proseslərindən biri də adverbiallaşma adlanır. «Adverbiallaşma» – zərfləşmə mənasında işlənən dilçilik terminidir. Bu termin latınca “*adverbialis*” sözündən götürülmüş, hərfən “zərfi xüsusiyyət kəsb etmə”, yəni “zərfləşmə” deməkdir.

Zərfləşmə və konversiya, şübhəsiz, ümumtürkoloji bir proses olub, söz və sözün eyniyyəti probleminə əsaslanır. Zərfləşmə də qanunauyğun bir dil hadisəsidir. “Zərfləşmə-adverbiallaşma dedikdə, ümumiyyətlə, digər nitq hissələrinə məxsus müəyyən qrup sözlərin və bir sıra birləşmələrin (öz mənaları əsasında) zərfləşmə vəzifəsində işlənərək mənsub olduqları nitq hissəsinə aid bəzi əlamətlərini məhdudlaşdırıb, bunun müqabilində həm də zərfləşmə xüsusiyyət kəsb etmələri - bir növ zərflərin analoquna çevrilmələri nəzərdə tutulur. Bu hadisə də bir növ substantivləşməyə, adyektivləşməyə bənzəyir. Belə ki, başqa nitq hissələri mübtədə və tamamlıq vəzifəsində işlədikdə ismi xüsusiyyət, təyin vəzifəsində işlən-

dikdə sifət xüsusiyyəti kəsb etdikləri kimi, zərflik vəzifəsində işləndikdə də zərf xüsusiyyəti kəsb edir, adverbiallaşır”¹.

Müasir türk dillərində adverbiallaşan nitq hissələri bunlardır: *isim, sifət*.

İsim və sifətin adverbiallaşma dərəcələri müxtəlifdir. Burada hal sistemi əsas götürülür. Mətnə zərflilik ismi və ya sifətdən ayırmaq əlbəttə, incəlik tələb edir. «Əgər sözə sifət əlavə etdikdə sözün mənası dəyişirsə, deməli, bu müəyyən formalı isimdir, əgər məna dəyişirsə, bu söz zərfdir»^{2 1}.

Zərfləşmə hadisəsi bir sıra amillərlə şərtlənir: *tarixi inkişafın nəticəsi olan semantik dəyişmələr; fel semantikasının zərfləşmə prosesinə təsir göstərməsi; zərfləşməni doğuran dövr, onun dərəcələri*.

Zərfləşmə prosesi pilləlidir, demək olar ki, sürət tədricidir; burada prosesin başa çatması lazım gəlir. Proses sözün leksik-sintaktik əlamətinin dəyişməsi ilə müşayiət olunur və onun nəticəsində zərf mənalı yeni sözlər yaranır. Bu proses xarakter etibarilə daimidir və fərdi əlamət də kəsb edə bilər. Bu prosesdə müxtəlif sözlər bir qayda olaraq, zaman, məkan və istiqamət mənasını ifadə edən yerlik və çıxışlıq halları formasında zərfləşmədə iştirak edir.

Sifət-zərf istiqamətində konversiya: Bu hadisə nəticəsində türk dillərində sifətlərin zərfləşmə prosesi baş verir. Məsələn, *iti bıçaq, düz söz, yaxşı xörək* ifadələrində *iti, düz, yaxşı* sözləri sifət olduğu halda; “*Su iti axır. O, düz danışır. Əli yaxşı oxuyur.*” cümlələrində isə *iti, düz və yaxşı* sözləri adverbiallaşaraq hərəkətin tərzini ifadə etmək funksiyasını yerinə yetirir.

¹Cəfərov C., Abdullayev N. Müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyası. Bakı: ADPI-nin nəşri, 2004. s.48

²Hüseynzadə M Müasir Azərbaycan dili .Morfoloqiya. Bakı: Maarif, 1973, s.258

yasını (zərflilik) qazanmışdır. Sifətin zərfləşmə dərəcəsi daha yüksəkdir. Çünki mücərrədləşmə dərəcəsinə görə sifətin zərflilik xüsusiyyətlərini qəbul edən ən aktiv nitq hissəsidir. *Al görür ala, mor görür mora merak sarar* (Türk ata sözü). Bu keçiddə digər bir istiqamət ismi doğrudur (*mora-nəyə? maraq salar*); antonim cütlüklərin konversiyası: *Aşağı tükürsən sakal, yukarı tükürsən bıyık* (Türk ata sözü).

Digər nümunələrə diqqət yetirək: *ağır adam - ağır danışmaq; sakit qız - sakit durmaq; sərt fikir - Qışın axır ayı sərt keçmişdi* (M.İbrahimov); *aydın baxış - aydın söyləmək; ac toyuq - ac qalmaq; diri adam* - Elə adamları dəyirmanın gözündən ölü sal, aşağısından *diri çıxacaq* (S.Rəhimov); *münasib adam - münasib danışmaq; çətin uşaq - çətin başa düşmək* və s. misallar vermək olar. Bu misallarda birincilər ismin əlamətini bildirdiyi üçün sifət, ikincilər isə hərəkətin əlamətini bildirdiyi üçün adverbiallaşaraq zərf olmuşdur. «Sadə tərz-hərəkət zərfləri öz forma və məzmunlarına görə sadə sifətlərdən fərqlənir. Odur ki, belə sözləri sifət-zərf adlandırmaq da olar. Bu sözlər əşyaya aid olduqları zaman sifət, iş-hərəkətə aid olduqda zərf hesab olunur»¹.

(Qırğızca) - Aşusu bıyık körünbös

Belim alıs kaldı ele

Atağı çıkkan Fargana

Cerim alıs kaldı ele

(Azərbaycanca) - Keçidi yüksək görünməz

Ümüdüm uzaq qaldı

Şöhrəti çıxan Fərqanə

¹Hüseynzadə M Müasir Azərbaycan dili .Morfoloqiya. Bakı: Maarif, 1973, s.258

Yerim uzaq qaldı
(Toktogul, tandalmalar – Irlar, Frunze, 1984)

Yüksək sifəti cümlə daxilində zərfləşmişdir.

(Qırğızca) - Aydalıp bardım alışka

Caşımda ketken ekemin

Bolup kaldım abışka

(Azərbaycanca) - Sürülüb getdim uzağa

Gencliyimde getmişdim

Olub qaldım qoca ixtiyar

(Toktogul, tandalmalar – Irlar, Frunze, 1984)

Genclik sözü cümlə daxilində zaman anlayışı bildirərək zərfləşmişdir.

(Tatarca) - *Açık* eytkeç anlaşıldı.—*Açığ* söyləyincə anlaşıldı. *Açığ* sözü felə aid olaraq zərfləşmişdir.

(Tatarca) - Bugen maynın ortaları bulganga, koy aş yırak, lekin turı hem matır karıy.— Bu gün Mayın ortaları olduğu üçün, günəş uzağdan doğru və gözəl baxır. Doğru və gözəl sifətləri zərfləşmişdir.

(Qırğızca) *Men kalp aytkandıktan, atam cardı bolup cürgön körünöt, a men tuulup kalıp ayta elekten murunku, malınar kayda, eger cırgay turgan bolsonor?*—*Mən yalan söylədiyim üçün atam yoxsul olub qalmış görünür, fəqət mən doğulub yalan söyləməzdən əvvəlki malınız haradadı, eger rifah içində yaşamısınızsa?* Burada kalp-yalan ismi zərfləşmişdir.

Sifətin zərfləşməsi. Türk dillərində zərf bir nitq hissəsi kimi mübahisə doğurmuşdur. Bəzi dilçilər zərfi müstəqil nitq hissəsi hesab etdiyi halda, bəziləri onları köməkçi nitq hissəsi kimi xarakterizə etmişlər.

A.Kazımbəydən üzü bəri türkoloqlar zərfi qoşmanın, sual əvəzlilərinin içərisində vermişlər. A.Kazımbəy yazır: «Zərf kimi işlədilən sifətlərin sayı olduqca çoxdur... Bu sifətlər onların arxasınca hər hansı bir fel istifadə olunarsa və ya düşünülərsə o zaman zərfə çevrilirlər».¹

“XVI əsrdən başlayaraq qərbi Avropa ölkələrində tərtib olunan qrammatikalarda klassik yunan-İsgəndəriyyə dilçilik məktəbinin prinsiplərinə müvafiq olaraq türk dillərində zərf ilk dəfə müstəqil nitq hissəsi kimi öyrənilib. Lakin Avropa qrammatikləri də zərfi tədqiq edərkən türk dillərinin daxili inkişaf qanunlarına əsaslanmırlar. Onlar əslində latın dilinə məxsus bütün sadə və düzəltmə zərflərin qarşılığını türk dillərində araşdırırlar. Ona görə də, bir qayda olaraq, türk dillərində zərfin hələ formalaşmadığını iddia edir və bütün sadə sifətləri eyni zamanda zərf kimi öyrənirlər”.²

Türk dillərində zərfləşmə prosesinə Ə.Şükürlünün tarixi aspektdə yanaşması maraqlıdır. Müəllif «Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası» adlı dərs vəsaitində yazılı abidələrimizdə rast gəlinən zərflərin bir qisminin zərfləşmiş sözlər (adverbial sözlər) təşkil etdiyini göstərir. O yazır: “Zərfləşmiş sözlər içərisində hal görümlərində təcrid olunmuş sözlər xüsusi yer tutur. Hal və ya mənsubiyyət şəkilçisi ilə birgə zərfləşən sözlər öz lüğəti mənasını itirərək iş, hərəkətə aid müxtəlif əlamət və ya keyfiyyəti bildirmişdir. Deməli, zərfin Azərbaycan dilində başqa nitq hissələri arasında təcrid olunub formalaşması tarixi çox qədim dövrlərdən başlamışdır.

¹Казембек А. Общая грамматика турецко-татарского языка. Казань, 1846, с.318

²Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Имя). М., 1977. с.32-65

Zərf dilimizin inkişafı prosesində, əsasən, aşağıdakı yollarla əmələ gəlmişdir: a) *zərflik vəzifəsini yerinə yetirən başqa nitq hissələrinə məxsus sözlərin öz lüğəvi mənasını itirərək təcrid olunması yolu ilə*. b) *xüsusi şəkilçilərin köməyi ilə*. Bu qrupa daxil olan zərflər zərfləşən sözlərdən onunla fərqlənir ki, kök və şəkilçiyə ayrılı bilir. Etimoloji araşdırmalar göstərir ki, zərf düzəldən şəkilçilər də öz növbəsində başqa nitq hissələrindən təcrid olunmuşdur”.¹

Ə.Şükürovun bu haqda belə bir fikri maraqlı doğurur ki, «zərf özünəməxsus fonetik uyşumlarla deyil, başqa nitq hissələrinə aid hazır leksik-qrammatik vasitələr üzərində meydana gəlmişdir. Hər hansı bir dil özünəməxsus istiqamətdə inkişaf edir. Türk dillərində də zərfin, əsasən, başqa nitq hissələrinə məxsus morfoloji əlamətlərlə əmələ gəlməsi onun özünəməxsus formal xüsusiyyətidir. Sadə zərflərin bir hissəsi başqa nitq hissələrinin adverbiallaşması nəticəsində yaranmışdır. Bu proses sözlərin leksik-qrammatik cəhətdən yenedən dərk olunması və onların zərflik funksiyasında işlənməsi ilə əlaqədardır”.²

Adların zərfə konversiyası. Zərfləşən (adverbiallaşan) sözlər orta yüzilliklər dövründə yerlik, çıxışlıq, alətlilik-birgəlik hallarında müşahidə olunmuşdur: *anda* «orada», *saatda* «həmin anda», *ildən* «irəlidən», *öndən* «öndən», *küzün* «payızda», *oğrun* «xəlvətcə», *sonun* «sonra» və s.

Ə.Şükürov alətlilik-birgəlik halında zərfləşmiş sözlərə münasibətini belə bildirir: “Alətlilik-birgəlik halı, məlumdur ki, X əsrə qədər qədim türk dilində hələ öz varlığını qoruyub saxlamışdır. Ehtimal ki, X əsrdən sonra həmin şəkilçi tədri-

¹ Şükürov Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: APl, 1981 səh.19-20

² Yenə orada. s.9

cən arxaikləşmişdir. Həm də alətlilik-birgəlik halının arxaikləşməsində “ilə” qoşması mühüm rol oynamışdır. Ona görə də yazılı abidələrimizdə alətlilik-birgəlik hal görünməyə rast gələn bir çox sözləri yalnız zərfləşmiş söz kimi qəbul etmək lazımdır”¹

Feli bağlama zərf istiqamətində konversiya. Türk dillərində feli bağlamanın təcrid olunub zərfə çevrilməsi hadisəsi, ehtimal ki, daha qədimdir. Təkcə bunu demək kifayətdir ki, dilimizdə işlədilən bəzi əsli zərf məhz feli bağlamanın təcrid olunması nəticəsində əmələ gəlmişdir. Bu cəhətdən *-a, -ə* şəkilçili feli bağlamaların zərfləşməsi hadisəsi diqqəti daha çox cəlb edir: *kıya «çəp»*(KDQ,16), *kuruyı «hərəkətsiz»* (SS 247) və s.²

Qıpçaq qrupu türk dillərində müxtəlif şəkilçili feli bağlamalar zərfə konversiya oluna bilir. Məs.::

-ganda/-gende şəkilçili feli bağlamaların konversiya olunması:(tatar) *Anı kürgende selam birdem—Onu görəndə salam verdim;* (tatar) *Sez kilgende aşiy idek.—Siz gelende yemək yeyirdik;* (qırğız) *Sizderdikine barganda içeyli de ceyli, bizdikine kelgende ırdaylı da oynoylu.—Sizinkinə gəlincə içək və yeyək, bizimkinə gəlincə oxuyaq və oynayaq.*

-gaç/-geç şəkilçili feli bağlamaların konversiya olunması: (tatar) *Arıgaç yal ittem -Yorulunca istirahət etdim., açıq eytkeç anlaşıldı — açıq söyləyincə anlaşıldı. Üzen kürmegeç berni de eyte almıym – özünü görməyincə heç bir şey də deyə bilmirem.*

-galı/-geli şəkilçili sözlərin konversiya olunması: (qazaxca) *Sizben tanıska köp bolgan sıyaktı — sizi çoxdandırki*

¹ Şükürov Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: APl-nin nəşri, 1981.

² Yenə orada. səh.19

görmürəm; (qırğızca) *Bazarga koy satgali keldim — Bazara qoyun satmağa gəldim.*

-*mayınça/-meyinçe* şəkilçili feli bağlamaların konversiya olunması: (qazaxca) *Oylamayınşa söz söyleme — Düşünmədən söz söyləmə. Oylap almayınşa lem deme — fikirləşmədən ləb demə;* (qırğızca) *Men coldoştorumdun artman cetmeyinçe tınbayım — mən yoldaşlarımdan ardından çatmadan dayanmaram. Aytmayınça kim билет, açmayınça kim kö-röt — söyləmədən kim bilir, açmadan kim görür.*

A.Borovkov «Uyğur dili dərsliyi» əsərində təsdiq edərək yazır: «sifətlər feldən əvvəl dayanarsa öz mənasına və tətbiqinə görə zərfə çevrilirlər».¹

Bu konversivliyi İ.Əhmədov aşağıdakı kimi əsaslandırır: «feli bağlamaların zərfə doğru inkişafı ən çox təsirsiz fellərdən ibarət olan feli bağlamalarda özünü göstərir, onların idarəetmə əlaqəsi itir, əsas fellə yanaşma əlaqəsinə çevrilir, yeni vurğu fərqi meydana çıxır (vurğu sözün sonuna keçir - *qaçaráq, çaparáq* və s.), formal əlamətlər itir və s. Beləliklə, adverbiallaşmanın qüvvətlənməsi ilə bağlı baş verən məna dəyişmələri yeni leksik vahidin əmələ gəlməsi ilə başa çatır».²

Feli bağlamaların zərf istiqamətində konversiyası prosesi bir sıra əlamətlərlə şərtlənir: feli bağlamada adverbiallığın get-gedə qüvvətlənməsi, bu güclənmə nəticəsində tam və qismən zərfləşmək.

Bununla bağlı olaraq feli bağlamanın təsirsiz növü daha asan şəkildə adverbiallaşır. Bu xüsusiyyəti qazanmış feli

¹ Borovkov A. Учебник уйгурского языка. М., 1935. səh.77

² Əhmədov İ. Azərbaycan dilində feli bağlamaların zərfə doğru inkişafı. ADU-nun «Elmi əsərləri», 1976, № 3, s. 20-21

bağlamalar idarəetmə gücünü itirmiş olur. Yeni mənalı sözə vurğu fərqlənir və nəhayət əvvəlki feli bağlamadan «daşlaşaraq» əsər-əlamət qalmır.

§3. *Adyektivləşmə (sifətləşmə) leksik-semantik konversiyanın bir növü kimi*

Sifətlərin konversiya yolu ilə əmələ gəlməsi adyektivləşmə hadisəsi adlanır. Buna sifətləşmə də deyilir. Bu sifət yaradıcılığında məhsuldar üsullardan sayılır. «Adyektivləşməni, xüsusən də, türk dillərində söz birləşməsinin daxilində müəyyənləşdirmək olur. Məsələn, «qıqant fermer təsərrüfatı», «növbətçi şagird», «demokrat yazıçı», «tropik meşə» söz birləşmələrinin birinci komponenti «qıqant», «növbətçi» «demokrat», «tropik» sözləri isimdir. Birləşmə daxilində adyektivləşərək sifətə çevrilmişdir. Bu birləşmələrdəki birinci komponentlər rus dilinə məxsus sözlərdir»¹

Birinci komponenti türk mənşəli sözlərdən ibarət olan birləşmələrdə də həmin vəziyyətlə qarşılaşmaq olur. Məs.: «qız bala», «ana qaz», «bala qoyun» birləşmələrinin də ilkin hissələri (qız, ana, bala) kontekstdən kənar isimdirlər və birləşmə tərkibində sifətləşmişlər. Sifətləşən bu isimlər əvvəlki məzmununu itirmiş, yeni məzmun qazanmışlar.

Qıpçaq qrupu türk dillərində nitq hissələrinin bir çoxu adyektivləşir.

İsimplərin adyektivləşməsi. İsimlərin sifət vəzifəsində işlənməsinin bir cəhəti də vardır ki, burada isimlərin daxili qüvvəsindən, məna həcmindən maksimum istifadə edilmir. Sözün daxili ehtiyatı bəzən istifadəsiz qalır. Bu xüsusiyyəti oğuz dillərindən qaqauz dilinə aid etmək olur.

¹ Ганиев Ф.А. Суффиксальное словообразование в современном татарском литературном языке. Казань: Татар. Кн. Изд., 1974, s. 187-188

Adyektivləşmənin nəinki qrammatik, həmçinin də leksik-semantik amilləri vardır. İsimlər təyin kimi işləndikdə hallanmır, mənsubiyyət üzrə dəyişmir, bir növ sifətlərin analoquna çevrilərək sifətləşir, amma tamamilə sifətə çevrilmir. Dilçilikdə bu qrammatik hadisəyə *adyektivləşmə* də deyilir.

Adyektivləşmə - latınca "adjective" sözündən götürülmüş, başqa nitq hissəsinin sifət xüsusiyyəti kəsb etməsi, müvəqqəti olaraq sifətlərə oxşaması hadisəsi mənasında işlənir. "Adyektivləşən sözlərdə qismən sözdüzəldicilik xüsusiyyəti yaranır, amma bu həmin sözlərin mənsub olduqları nitq hissəsi hüdudundan kənara çıxmasına, yəni sifətlərə çevrilməsinə gətirib çıxarmır, mənsub olduqları nitq hissəsində qismən sifətlik əlamətinin yaranmasına da səbəb olur. Bu sifətlik xüsusiyyəti müvəqqəti, mətni xarakter daşıyır".¹

Azərbaycan dilçiliyində bu sahənin görkəmli tədqiqatçısı C.Cəfərovun müşahidələri göstərir ki, adyektivləşmə bütün isimlərin semantik qruplarını əhatə edə bilmir, yalnız predmet, sosial təbəqə, insanın milli, professional-texniki vəziyyəti, heyvan adlarını və s. əhatə edir. Məs.:dəmir, neylon, doktor, çoban, kürd, özbək, kirpi və s.²

Türk dillərində adyektivləşmə prosesinin məna tiplərinə görə bir sıra səviyyələri mövcuddur. Bunlar aşağıdakılardır:

Birbaşa məna bazasında - səviyyəsində adyektivləşmə. Məs.: (A) *Qonşu qonşuya baxar, özün oda atar.* - *Qonşu sıradan işıq içəri süzülürdü* (İ.Məlikzadə); (T) *Komşu akrabadan yakındır.* - *Komşu odadan ses geliyor.* Bu ikincisində

¹ Cəfərov C., Abdullayev N. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası. Bakı: ADPI-nun nəşri, 2004. səh.47

² Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1992 səh.34

işlənən "qonşu" və "komşu" sözləri adyektivləşmişdir.

2) Keçid məna səviyyəsində adyektivləşmə. Məs.: (A) Balıq (nə?) suda üzür.(isim) – Balıq (hansı?) Hafiz televizorda çıxış etdi.(sifət) Poçt (nə?) xır yolunun üstündə idi.(isim) – Poçt (hansı?) Əhməd lampanı söndürdü.(sifət) (İ.Şıxlı); (T) İt (nə?)itin etini yemez.(isim) – İt (hansı?) Muradın izi at izinə qarıştı.(sifət)

Adyektivləşmə prosesində *sadə, düzəltmə və mürəkkəb* isimlər iştirak edir.

A) Sadə isimlər sifətləşir:

(Qırğızca) Kolundan kelse berməksin
Altın kazna açığıçın
Argımak attın cakçısını
Baktuluunun baktısını...

(Temirkul Ümitaliyev, *Irlar : Ala Too, 1991-9/10 sayı*
Bişkek, 1991, 150-152.s.)

(Azərbaycanca) Əlindən gəlsə verəcəksən

Altın xəzinə açarını
Köhlən atın gözəlini
Bəxtiyarın baxtını...

B) düzəltmə isimlər sifətləşir:

(Tatarca) - Yar buylatıp ütep bara idem
Oçradılar tanış timerler
Min alarnı sagınıp irkelsəm.
Keşeler sanar mine tilege

(Hesen Tufan, *güzel Gam, (şiirler) Kazan, 1990*)
(Azərbaycanca) - Yar boyunca keçib gedirdim
Qarşıma çıxdı tanış dəmirilər
Mən bunları həsrətlə qucaqlasam

- İnsanlar sayar məni dəli deyə...
(Tatarca) - Romaşkalar üsken dalada
İske töşte berge çaklarım
Köte miken, saguna miken dip
Kanatların yolkam alarının
(Hesen Tufan, *güzel Gam, (şiirler) Kazan, 1990*)
(Azərbaycanca) - Çobanyastığılar bitən düzlərdə
Yada düşdü bərabərlik xatirələrim
Gözləyirmi, Özləyirmi ki deyə
Qanadlarını yoluram onların.

Türk dillərində isimlə yanaşı, sifətlər, saylar, əvəzliliklər və zərflər böyük bir qrupda - adlar qrupunda birləşir. Adlar ümumi bir birlikdir. Bu nitq hissələri öz xarakterik xüsusiyyətlərinə görə fərqlənirlər. Bununla yanaşı, bir sıra türkoloqlar ismin funksiyaca təyinin, sifətin yerində işləndiyini, çıxış etdiyini göstərilir. S.Kenesbayevin fikrincə, “isim və sifət bir-birilə üzbaşüz dayananda birinci yeri sifət tutur”.¹

C.Cəfərov və N.Abdullayev ismin sintaktik xüsusiyyətlərindən danışarkən onların təyin və zərflilik vəzifələri üzərində dayanırlar. Bu da substantivləşmiş isimlərə aiddir. Çünki təyin və zərflilik vəzifəsində substantivləşmiş isimlər (məsələn, *direktor Məmmədov* və s.) əsas yer tutur: Mənalarda həm də əlamətlik xüsusiyyəti olan, başqa sözlə: a) maddə adları bildirən - *gümüş, dəmir, taxta* ... və s., b) ictimai vəziyyət bildirən - *tələbə, sədr, professor, dekan* və s.; c) peşə və sənət adı bildirən - *usta, dəllək, aşbaz* və s. kimi isimlər cümlədə təyin olurlar.

“Mübtədə və tamamlıq vəzifəsində işlənən isimlərdən

¹ Кенесбаев С. Грамматика казакского языка. Алма-Ата: 1947, с.41

fərqli olaraq təyin vəzifəsində olan belə isimlər öz isimlik xüsusiyyətini tam bürüzə verə bilmir. Belə ki, bunlar, əvvəla, tam əşyalıq anlayışı deyil, daha çox əlamətlik mənası, əlamət çaları ifadə edir. İkincisi, belə isimlər morfoloji kateqoriyalar üzrə dəyişmişdir. Üçüncüsü, onların leksik sualları ilə sintaktik sualları da ikiləşir; leksik cəhətdən “kim?”, “nə?”, “hara?”, sintaktik cəhətdən isə “necə?”, “nə cür?”, “hansı?” suallarına cavab verir. Bu vəzifədə həmin isimlər bir növ təyinin əsas ifadə vasitəsi olan sifəti xatırladır. Bir növ sifətlərin analoquna çevrilir, adyektivləşir, yəni sifətləşir. Hətta bəzi dilçilər bu vəzifədə isimlərin bütövlükdə sifətə keçdiyini də qeyd edirlər”.¹ Əlbəttə, bu fikirlə razılaşmaq çətindir. Belə ki, “əgər bu vəzifədə isimlər sifət kimi qəbul edilərsə, o zaman isimlərin təyin vəzifəsində işlənməsi inkar edilmiş olar”. (Qazaxca) *Jılığa kaskır şaptı ma, jok Ezimbaylar kaşagan kuvğızıp jür me?—At sürüsünə qurdmu gəldi, yoxsa Ezimbaylar qaçaq heyvanmı qovalayırlar? Qaçaq* sözü bu cümlədə sifətləşmişdir.

Məsələn, göy, ağ və s. bu kimi bir sıra sifətlər isimlərin atributivləşməsi yolu ilə əmələ gəlmişdir. Amma bu hadisənin türk dillərində özünü zəif göstərməsinə səbəb S.Cəfərovun fikrincə, şüurun inkişafı ilə əlaqədar olaraq, əlaməti ifadə edən başqa söz yaratma vasitələrinin daha çox inkişaf etməsidir.

Müasir türk dillərində “dəmir qapı”, “qızıl saat”, “gümüş qaşığı” ifadələrində “dəmir”, “qızıl”, “gümüş” isimləri atributivləşirsə də, tamam sifətləşə bilmir. Bunlar ancaq idiomatik ifadə daxilində məcazi mənə kəsb edərək (məsələn,

¹ Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1992 səh.144

dəmir iradə, qızıl xasiyyət, gümüş saç və s.) öz atributivləşmə prosesini daha da qüvvətləndirir ki, çox zaman bunlar leksik ibarə təşkil edir və təhlil olunmur.

“İsimplərin atributivləşməsi yolu ilə əmələ gəlmiş sifətlərin türk dillərində yenə də substantivləşərək yeni isimlər əmələ gətirdiyi də müşahidə edilir. Məs.: “ağ” - vaxtilə “yas” mənasında isim, “ağ” – əşyanın rəngi mənasında sifət, “ağ” - bez (isim), “ağ elmək” (frazoloji birləşmə tərkibində); “göy” - səma (isim), “göy” - əşyanın rəngi (sifət), “göy” - göyərti (isim)” .

Beləliklə, tədqiqat nəticəsində sifətləşmənin (adyektivləşmənin) oğuz qrupu türk dillərində aşağıdakı istiqamət tipləri müəyyənləşdirilmişdir:

1) isim	→	sifət
2) fel	→	sifət
3) zərf	→	sifət
4) say	→	sifət
5) predikativ söz	→	sifət

Sifətləşmə müqayisə edilən dillərdə hər zaman məhsuldardır.

ƏDƏBİYYAT

a) Azərbaycan dilində

1. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı: Maarif, 1984, 391 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə. Bakı: Elm, 1987
3. Cəfərov C. Nitq hissələrinə keçid prosesləri (substantivləşmə). I məqalə, APİ-nin «Elmi əsərlər», XI ser. Bakı, 1971
4. Cəfərov C., Abdullayev N. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. Bakı: ADPI-nun nəşri, 2004.

5. Əhmədov İ. Azərbaycan dilində feli bağlamaların zərfə doğru inkişafı. ADU-nun «Elmi əsərləri», 1976, № 3
 6. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Ünsiyyət, 2000
 7. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili Morfologiya. Bakı: Maarif, 1973, s.258
 8. Rüstəmov Ə.M., Hüseynov E.M. İnformatika. Azərbaycan, rus, ingilis dillərində izahlı terminlər lüğəti. Bakı: ADU nəşri, 1996.
 9. Rusca- azərbaycanca lüğət. I cild. Bakı, 1990
 10. Zeynalov F.R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. II, Bakı: ADU nəşri, 1975, 130 s.
 11. Şükürov Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: APİ, 1981
- b) rus dilində**
12. Арбекова Т.И. Лексикология английского языка (Практический курс). М.: Высшая школа, 1977
 13. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М., 1966
 14. Боровков А. Учебник уйгурского языка. М., 1935
 15. Ганиев Ф.А. Суффиксальное словообразование в современном татарском литературном языке. Казань: Татар.Кн.Изд, 1974
 16. Георгиева В.Л. О субстантивация как языковом явления. - «Ученые записки ЛГПИ имени А.И. Герцена», т. 242, Л., 1963
 17. Зейналов Ф. Р. Принципы классификации именных частей речи (на материале азербайджанского языка). АКД, Б., 1957

18. Казембек А. Общая грамматика турецко-татарского языка. Казань, 1846
19. Пальцов О.А. Понятие сочетаемости и валентности на семантическом уровне. // Вопросы романогерманской филологии», т. 139. Воронеж, 1972
20. Смирнитский А.И. Так называемая конверсия и чередование звуков в английском языке // Иностраннный язык в школе, 1953, № 5
21. Смирницкий А. И. Лексикология английского языка. М., 1956
22. Современный русский язык. Морфология. Изд. Московского университета, 1952
23. Татарская грамматика. 2. Морфология, Казань, Татарское книжное издательство, 1993
24. Шахматов А. А. Синтаксис русского языка. Л., 1941
25. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Имя). М., 1977.

Güllü QƏRƏNFİL
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

**ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА
АНТРОПОНИМИИ КЫПЧАКСКОЙ ГРУППЫ
ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ**

Ономастика, изучающая собственные имена, употребляемые каким-либо народом, отличается значительной традиционностью, что, в частности, объясняется общностью и однотипностью факторов (экономических, географических, биологических и проч.) постоянно влияющих на него¹. Одним из разделов ономастики является антропонимика. Антропонимика происходит от латинских слов *antropos* «человек» и *onoma* «имя». Таким образом, антропонимика изучает имена, фамилии, отчества, прозвища и титулы.

История имен является очень древней. С происхождением рода, естественно, начинается и развитие антропонимии. Л.Г.Морган отмечает, что «при родовом строе одним из существенных признаков рода считалось право нарекать членов его. У каждого племени были свои имена, и племя имело право нарекать своих членов этими именами»². Именами первой категории называли детей, второй – молодых. С наступлением определенного возраста детское имя закреплялось вторым именем. В

¹ Суперанская. Имя и эпоха. Историческая ономастика. Москва, 977.

² Морган Л.Г. Древнее общество, или исследование линий человеческого прогресса от дикости через варварства к цивилизации. Изд.2. Л., 1935, с. 21.

очередном собрании (рода) новые имена признавали официально.

Огромное значение в развитии антропонимии имеют антропологические словари.¹ В книге «Справочник татарских личных имен» рассматриваются 300 русских фамилий тюркского происхождения, сопровождаемые сведениями из родословных, дается более или менее подробный (анализ) историко-этимологический анализ каждой конкретной фамилии. Книга содержит обширное историко-филологическое введение.

1981 году Саттаровым Г.Ф. был опубликован словарь татарских личных имён². Книга А.Гафурова посвящена истории имен народов Ближнего Востока и Средней Азии, связи личных имен антропонимов с историей этих народов.³

Так, в тюркском эпосе «Китаби-Деде Коркут» описываются явления, связанные, прежде всего с именами того или иного героя. Юноше после первого подвига старейшина рода, в данном случае, Деде Коркут, присваивает новое и уже постоянное героическое имя: Виғар, Ватси Веугэк и т.д.

В «Диване лугат-ит турк» Махмуда Кашгари наблюдаются нарекания вождей званием племени Салор, Байандыр, Кыпчак и т.п.

Антропонимы стали формироваться благодаря развитию мировоззрения того или иного народа. Первые

¹ Справочник татарских личных имен (на татарском и русском языках). Казань, 1973; Баскаков Н.А. Русские фамилии тюркского происхождения. Баку, 1979.

² Саттаров Г.Ф. Словарь татарских личных имен. Казань, 1981.

³ Гафуров А. Имя и история. Об именах арабов, персов, таджиков и тюрков. Словарь. Москва, 1987.

знакомства начинаются с имен. Имя – это код, благодаря которому мы получаем первую информацию о человеке, о его национальности, вероисповедании, отсюда у нас формируются представления об его нравах, культуре, обычаях и пр.

Антропонимия тюркских современных народов в сравнительно-сопоставительном аспекте не изучена. В тюркологии наличествуют отдельные работы, статьи, которые всё же являются недостаточными. Антропонимический материал, исследуемый в историческом плане, дает возможность выделить основные этапы развития тюркской антропонимии, выявить антропонимические пласты различного происхождения, приходившие на смену друг другу в различные эпохи. Антропонимы тюркских народов рассматривались в трудах Н.А.Баскакова, Г.Ф.Благовой, Г.Ф.Саттарова, А.В.Суперанской, В.А.Никонова, Т.Ж.Жанузакова, Ш.Жапарова, А.Г.Шайхулова, Т.Х.Кусимовой, Э.А.Бегматова, О.Т.Молчановой, Н.И.Шатиновой, В.Я. Бутанаева, З.Б.Чадамба, И.А.Андреева, Э.Ф.Чистякова, С.И. Вайнштена, Г.В.Косточкова и др.

В работе Г.Ф.Благовой дается взгляд на тюркскую антропонимию, как важное составляющее тюркской ономастики, как экстросистему, занимающую своё, особое место в реконструкции пратюркского лексикона¹.

Антропонимы, имеющиеся в «Диване лугат-ит турк» Махмуда Кашкарского изучены В.У.Махпировым². В

¹ Г.Ф.Благова. К характеристике типов раннетюркских антропонимов//ВЯ–1998, № 4.

² В.У.Махпиров. Древнетюркская ономастика: (Имена собственные в "Дивану лугат-ит турк" Махмуда Кашгарского), Гылым, 1990, с.9

данном исследовании, автор описывает только наиболее употребительные имена у тюрков-мусульман.

Состав антропонимов неоднороден. Здесь отмечаются три наиболее значительных пласта личных имен: арабский, иранский и собственно тюркский. Даются категории по признаку разноязычных личных имен: это, во-первых, собственно-тюркские имена, представленные в качестве словарных слов, многие из которых подвергаются историко-этимологическому анализу автором «Дивана», во-вторых, это имена, встречающиеся в толкованиях слов, в цитатах, в рассказах о том или ином историческом событии, племени, городе и т.д. Имена второй группы не всегда относятся к наиболее употребительным, это имена исторических деятелей, легендарных героев, основателей городов, это также имена из фольклора. В данной статье автор дает список антропонимов, имеющих в «Диване»: 20 имен арабского происхождения.

В связи с принятием ислама тюрками в IX-XI вв., а вместе с ним, естественно и личных имен этого учения, изменились обычаи и традиции наречения детей, отчасти вытеснились язычные имена, однако широко распространились арабские, религиозного происхождения.

Некоторые имена включали в себя почти все компоненты, присущие арабским: *исм* – алям – имя, даваемое при рождении, *кунью* – прозвище, *нисбу* имя по происхождению и т.д.

У тюрков часто встречаются имена смешанного типа, когда наряду с арабским в состав имени включаются и компоненты тюркского происхождения.

В.А.Гордлевский объясняет это влияние в антропонимии одного из тюркских племён стойкостью доисламских традиций тюрков, которые, став мусульманами, всё же цепко держались за старый родовой уклад: «Официально Огузу – мусульмане, – пишет он, но это внешняя оболочка, и долго у них существовали два имени: новое мусульманское, и старое родовое имя или прозвище... Двойной или служебной верхушки, куда, конечно, ислам должен был глубоко проникнуть»¹.

Вот некоторые из них: Muhammed Çakir Tonga xan – тюркский бек (МК, I, 111) Nizameddin İsrail Togan Tegin – имя тюркского бека (МК, II, 111), где имя Nizameddin арабский эпитет Мухаммеда (устроитель веры) а İsrail – имя одного из библейских пророков. Так, Александр Македонский представлен под именем Zülkarnayn (МК, I, 90) и др.

В данной работе затрагиваются имена Иранского происхождения отмеченные в «Диване» М. Кашгарского. Древнейшие тюрко-иранские связи подтверждаются и ономастическим материалом.

Так, личное имя легендарного основателя тюркского эле Asina связывается исследователями с древними иранскими языками, древние титулы тюрков, такие как Sad Jabju и др. так же связаны с древнеиранскими языками. Число антропонимов, заимствованных из арабского языка, превышает количество фарсизмов, так как последние считаются старшими по возрасту, про-

¹ Гордлевский В.А. К личной ономастике у османцев// Избранное соч. М., 1968, т. 4, с.84.

никшими в тюркские языки в очень далекие времена¹. В данном исследовании даны антропонимы, в основе которых лежат названия животных и птиц.

В.У.Махпиров объясняет это явление как перечисток первобытного культа последних. Многочисленные антропонимы, в основе которых лежат названия птиц, подтверждают мысль о том, что в древнейший период религиозное мировоззрение тюрков самым тесным образом было связано с птицами. Чаще использовались названия хищных птиц, отличающихся стремительностью полёта, силой, так в составе имён *Şajri Vek* (МК, I, 421), *Şajri Tekin* (МК, I, 413. *Muhammed Şakir Tonva Han* лежит *şajri*) *şajir* сокол. Значительное место в «Диване» занимают имена восходящие к названию родов, племен: *kutuk/kotuk* – личное имя. Автор статьи исследует так же имена рабов и рабынь, отмеченных в «Диване» Махмуда Кашгарского.

В 1988 году под редакцией доктора филологических наук А.В.Суперанской было опубликовано книга «Ономастика. Типология. Стратиграфия». В данной книге дана статья Н.А.Баскакова «Собственные имена древних тюрков Восточной Европы стратификация болгарских, огузских и кыпчакских элементов». В данной статье автор даёт обзор древних тюрков Восточной Европы и их последовательное расселение в три исторических периода в VIII-XII вв. показывают, что охват данного исследования ограничен хронологической эпохой до монгольского нашествия.

¹ Джанузаков Т.Д. Основные проблемы ономастики казахского языка. АДД. Алма-Ата, 1976, с. 36.

В хунно-булгарском периоде древними тюркскими пришельцами в Восточную Европу были гунны, а затем гуннские же племена булгаров, хазаров, аваров и сабиров с более дробными их родоплеменными подразделениями на огуров, он-огуров, комригурев, сарыгуров и прочими родами, создавшими в Европе два мощных каганата – Булгарский и Хазарский. О характере языков этих племен мы судим по следующим основам собственных имён (этнонимам и антропонимам).

Тилмац ~ *Тилмас* – *Толмач* – название хазарского рода.

Денгизих – *Денгизек* – имя младшего сына Аттилы < чуваш. *tānāç* «спокойный, мирный»+аффикс *āk* уменьшительной формы > *tānāç-āk*.

Тиратис – мужское собственное имя у сабиров и гуннов < чув.аф. –*es* имени действующего лица > *tārenes* «опирающийся» > имя собственное.

Приведенные в работе антропонимы, относящиеся к гуннам, булгарам, хазарам, сабирам и прочим, соответственно отражаются и характерные особенности их языка, по которым можно судить и определить основные отличительные признаки этих древних тюркских языков Восточной Европы, которые являются общими для так называемой болгарской группы, западно-хунской группы. Автор представляет основные признаки этой группы:

1. ротацизм, т.е. наличие *g* в соответствии *g-z* по другим языкам. ср. *ojuv* – *ojuz*, *avar* > *avaz*, *hotur* > *otuz* и пр.
2. ламбдаизм, т.е. наличие *l* в соответствии *l-ş* по другим языкам, ср. *byl* ~ *bil* ~ *billek* ~ *pillək* вм. *beş* «пять»; *byljyr* ~ *buljar* вмесь *başqır* и прочие.

3. Наличие вместе с *ç* в других языках, указывающее на существование в диалектах, например, в хазарском языке, следы которого сохранились в диалектах караймского, карачаево-балкарского и др. ср.: этнонимы *tylmac*
4. Наличие наличного *h* вм. *ø* ср. этноним *hotur ojur* вместо *otuz ojuz* «тридцать огуров». Кроме того, к признакам, характеризующим эту древнюю группу тюркских языков – болгарскую, наследником которой является чувашский язык, относятся следующие:
 5. Наличие начального *š* вм. *s* в др. языках;
 6. Наличие конечного *m* вместо *n*, *ŋ* – в других языках.
 7. Соответствие гласных *i*, *u*, *ü* гласным *e*, *o*, *ö* – последний признак кроме современного чувашского языка характерен так же для современного татарского и башкирского языков, относящихся к кыпчакско-болгарской подгруппе кыпчакских языков, т.е. кыпчакским языкам историческим субстратам которых является язык болгар.

§1. Огузско-печенежский хронологический пласт

Более поздними кочевниками в Восточную Европу были огузы – часть крупного родоплеменного объединения, центром расселения которого была Средняя Азия – бассейн реки Сыр-Дарья.

Первые волны огузов – узов, или черных клобуков проникли далеко на запад, распавшись на мелкие родовые племена.

О характере языка Огузских племен автор судит по основам личных имен и этнонимам.

Кучюк ~ Кчий ~ Кочий – имя печенежского князя < *küçüg* «щенок», малый, младший.

В данном случае имеется противоположный признак *z/š*.

Отсутствует соответствие диалектных *c~ç*, характерных для языков болгарской группы. Наличие начальных звонких *d* и *g*: *daj* вместо *taw* «гора» и т.д.

§2. Кыпчакский хронологический период

Поздними пришельцами в Восточную Европу до монгольского нашествия были кыпчаки (куны, куманы, половцы). О характере их языков дают сведения этнонимы и антропонимы.

1) *Анджоглы* < *an* “*tnom*” + *dža* «сторона» + *-li* аффикс обладания и отношение.

2) *Бурджоглы* < *бура* «этот» + *dža* «сторона» - *li* аффикс обладания

3) *Гзак ~ Къза ~ Коза ~ Гза* Билокович собственное имя половецкого князя *Гзака* < 1) *qozu* «ягнёнок»; 2) < *göz-i* «его глаза» + *aq* «белый»

Здесь отсутствует явление ротацизма и лямбдаизма, характерных для языков болгарской группы. Отсутствуют протетические согласные *h*, *j*, *v*. Существует общий огузский вокализм в отношении гласных *e*, *o*, *ö* вместо болгарских *i*, *ü*, *u*. Переход конечных огузских *j/g > w, y* доминирует *dž ~ ž* в соответствии *j, dž – ž*. Характерные словосочетания типа *beli düz* «имеющий стройный стал» и *bojnu aq* «имеющий белую шею» и распространенность

собственных имён со значением «собака» (Бонек, Барак, Кобяк).

Н.А.Баскаков своим исследованием доказал, что исследование этнонимов и антропонимов тех лет дает возможность представить себе характер этих языков, источники которых сохранились в некоторых рудиментах.

В статье Ш.М.Саадиева «Структурные типы азербайджанских фамилий» разделяются азербайджанские фамилии на две группы: одну группу составляют нестандартные (непроизводные) фамилии, а другую – стандартные (производные). Нестандартные фамилии не получили широкого распространения у азербайджанцев. Все они характеризуются отсутствием аффиксальных средств, с помощью которых образуются фамилии, или антропоформанты и совпадают иногда с личным именем отца фамилии, деда того, кто впервые принял эти фамилии. Эти фамилии могут совпадать так же с этнонимами – *Бекташи, Бегдели, родовыми именами – Дильбази, Кашгай*¹, псевдонимами – *Тэхмасиб* и другими готовыми средствами. Стандартные фамилии, получившие широкое распространение, состоят из основ, восходящих к различным источникам, и антропоформантам.

Для образования фамилии используются антропоформанты *-лы/-ли/-лу/-лй, -ов/-ев/-jev/, -ски/-нски/-jски, -задә, -и, оглу*. Ш.М.Саадиев подчеркивает редкие случаи употребления имен отцов и даже матерей в функции фамилий. – *Əjdər Həsən oğlu, Gülnaz Ayna qızı – Həsən* – является именем отца, а *Ayna* – именем матери.

¹Ш.М.Саадиев. Структурные типы азербайджанских фамилий // Ономастика, типология, стратиграфия. Наука, Москва, 1988, с.87

Взгляд на тюркскую антропонимию, важное составляющее тюркской ономастики как на экстросистему, занимающую свое, особое место в реконструкции протюркского лексикона, отражен в работе Г.Ф.Благовой¹.

Татарская ономастика богата исследованиями Г.Ф. Саттарова, издавшего многочисленные труды и монографии по топонимике Поволжья². Особое место в его научных поисках занимает антропонимикон от мусульманского языческого периода до современности. Тщательно собранные, проанализированные татарские личные имена составили большой словарь, включенный в монографии 1989, 1998 гг. В книге «Татар исемнере ни сөйли?» (О чем говорят татарские имена) опубликовано 15.000 имен, общее число которых с учетом вариантов достигает до 20.000.

Антропонимы сибирских татар остаются малоизученными. Х.Ч.Алишина изучила ономастику сибирских татар. Она пишет, что среди антропонимов сибирских татар Тюменской области нет лингвистического единообразия: не все они могут быть раскрыты из современного тоболо-иртышского диалекта. Часть из них этимологизируется из барабинского, томского диалектов сибирских татар и т.д. Большая группа личных имен идеенфицируется с арабо-персидской лексикой^{*}.

В Интернете мы обнаружили статью о карачаевских – и балкарских личных именах. Здесь автор выделяет

¹ Г.Ф.Благова. К характеристике типов раннетюркских антропонимов//ВЯ–1998, № 4.

² Саттаров Г. Ф. Сословные титулы и древнетюркские личные имена. — Ономастика Поволжья. Ульяновск, 1969.

* Х.Ч.Алишина. Введение к изучению ономастикова сибирских татар. www.tatar.ru Мужские и женские имена балкарцев www.tatar.com.ru www.balkaria.narod.ru

исконные карачаево-балкарские имена, арабские и персидские имена, пришедшие вместе с исламом. Имеется также множество имен русского происхождения, в основном, женские Ира, Лена, Татьяна и т.д. в неполной форме Люба, Рая. Автор даёт хронологию заимствования данных имен. Большинство имен может быть сложным: *Бекболат*, *Абдулкадир* и т.д. Следует отметить, что несмотря на географическую изоляцию балкарцев и карачаевцев и вхождение этих группы в разные государственно-административные области, основная масса имен карач. и балкарцев совпадает.

Казахские имена отличается большим разнообразием, включают как исконно казахские, так и заимствованные (в основном из арабского). Казахские антропонимы изучены в 60-е годы Т.Жанузаковым и в 1965 году был издан словарь казахских имен¹.

В интернете имеется словарь казахских имен. Здесь дается имя и его дословный перевод:

Ак бота = Ак белая + бота «верблюжонок»

Биржан – единственный (муж)

Гульжолан – цветок мира (жен.) фарс

Здесь так же указывается пол именуемого и происхождения имени.

Среди тюркизмов, проникших в русский язык в течение длительного времени соприкосновение русских с тюркскими племенами и народностями, значительное место занимают фамилии и прозвища. Н.А.Баскаков в своей книге «Русские фамилии тюркского происхожде-

¹ Т.Жанузаков. Казак тилиндечи жалгы есимдер, 1965. www.kazakh.ru/abut/name.

ния» исследует тюркские фамилии, бытующие у русских. Автор, анализируя списки русских фамилий, исследует фамилии тюркского происхождения и дает обширную этимологию данных фамилий и хронологию заимствования, отмечает фонетические изменения которые произошли в результате освоения той или иной фамилии. Здесь рассматриваются такие фамилии, как Булгаков, Гайдаров, Чеглоков, Мамонов → *mömin*, *bulraq* 1) мужать, 2) мешать, тюркск. кирг. махать, соқ кисть на шапки, «понарный смирны». Бутурлин – бутур – каз. ше-роховагый, неровный и т.д.

В Интернете так же имеется статья Самсонова «До-христианские личные имена Саха»¹. Здесь исследователь дает современную антропонимическую модель Саха, т.е. якутов и хронологию его заимствования.

До прихода русских у Саха были только имена. Тогда не было необходимости в употреблении отчеств и фамилий, во-вторых, они жили небольшими семьями в аулах, следовательно знали друг друга в лицо. Они не работали тогда в официальном делопроизводстве. Фамилии и отчества, как раз появляются в связи с потребностями государственного Аппарата (перепись населения) обложения налогом и т.п. Происхождение древних имен саха были исконно тюркскими и представляли собой своеобразные характеристики людей. Имена давались человеку как примета, по которой можно было выделить его из семьи или селения*. В некоторых случаях имя давалось

¹ Л.Самсонов. До христианские личные имена саха. www.tatar.com.ru
* Ф.Г.Сафронов. Дохристианские личные имена народов северо-востока Сибири, 1985.

по какому-либо внешнему признаку – моральным качествам, но положено в племени или в семье, по отношению к нему родителей, сородичей, а и иногда по ряду его занятий. Автор приводит некоторые имена человека по внешним признакам из Саха, бытовавшие у них до принятия, связанных дохристианства.

Очигии (Оччугуй «маленький, Узун, длинный, Кутгар, пузатый»)

Ала (алаа «близорукий»)

связанные профессией, занятиями: Булгут (охотник)

Эчит (эччит – мясоруб)

связанные с характером Человека:

Кинтат «надменный»

Связанные с названием животных:

Боря «волк»,

Сасил «лиса, Ит «собака»

Кутуех «мышь»

Кустех (күүстээх «силоч», Клютюр «скупой»).

Мэнин «шалун»

Имеются имена, связанные с названием рыб, пищи, растений, одежды, жилищ, настроения. Некоторые имена давались сразу после космических Тел, рождения, а некоторые позже.

Наиболее популярными именами в XVII в. были Оргузей, Откан, Батуй, Тюбек, Тогурай.

В статье Д.Н.Хановой «Антропонимы как эстетическое явление»¹ исследуются антропонимы монгольцев, имеющие общие корни со многими тюркскими антропо-

¹ Д.Н. Ханова. Антропонимы как эстетическое явление // Бытия и язык. Новосибирск. 2004.

нимами. Здесь рассматриваются такие имена, как *Тимур, Арслан, Есунтумер, Тугес, Тумер, Кантемир, Булат* и др.

На интернетовских страницах имеются статьи балкарского историка, филолога Надыра Будаева. Он исследует происхождение Мамлюков Египта. Н.Будаев исследуя историю антропонимов мамлюков, приходит к выводу, что мамлюки – тюркский народ, который в V-VII веке поселился в Египте, и в последствии ассимилировался. В данной работе автор анализирует посредством историко-сравнительного метода имена мамлюков, сравнивая их с балкарскими, кумыкскими, карачаевскими личными именами, находит множество параллелей: Арюкан – Арюка; Аслан, Каплан, Ваця, Айю, Инал и тд.

В 1986 году была опубликована книга «Система личных имен у народов мира»¹. В данной книге уделяется внимание не только собственным именам, но и формам обращения, то есть способам употребления личных имён в процессе общения людей. Только на основе изучения максимально большого числа различных систем имен могут быть сделаны теоретические обобщения о структуре и функциях личного имени как социального явления. В данной книге дается возможность познакомиться со спецификой систем личных имен, как больших, так и малых народов мира. Поэтому в книге можно найти информацию об именах китайцев, численность которых превысила миллиард и зроманга, насчитывающих всего несколько сот человек. Эта книга, естественна, не завершена.

¹ Система личных имен у народов мира, Наука, 1986.

Антропонимика – молодая отрасль знания во многих направлениях делающая первые шаги, чем объясняется дефицит специалистов в данной области по ряду стран и регионов.

Статьи, посвященные отдельным народам, писались по единому плану. Имеются различия как в композиции статей, так и в их содержании. У разных народов формы именования различны. Немало различий в системах личных имен. У многих народов отсутствует отчество, у других оно еще только входит в употребление. Колеблются и формы отчеств. Ахмед оглу, в других – Ахмедович. Такой разнотой приносит много осложнений.

Всю совокупность личных имен во всех их видах и формах (имена индивидуальные в узком смысле, производные от них ласкательные и др. отчества, фамилии, прозвища, псевдонимы и т.д.).

К книге приложен словарь арабских, персидских, таджикских и тюркских имен с объяснением их значений. Книга содержит следующие тематические разделы: выбор имени, значение и перевод от титула к имени, патронимы и причуды транскрипции и др.

Э.А.Бегматов в 1991 году опубликовал книгу «Узбекские имена», где он представляет список узбекских имен по алфавитному порядку.

В *Интернете* мы обнаружили множество статей посвященных антропонимии. Так, М.Э.Рут исследовал семантику антропонимов.¹ Он приходит к выводу, что антропоним существует сам по себе и как личное имя

¹ М.Э.Рут. Антропонимика: размышления о семантике. philologi.ru.

конкретного человека. Антропоним сам по себе не имеет реального значения – личное имя обладает отсоциумным денотатом и отсоциумным конкотатом. Антропоним сам по себе вбирает в себя культурные коннотации, а за счёт чего формируются фантомные лексические значения, превращающие его в промежуточную форму между онома и апеллятивом коннотоним по определению Е.Отина.

Личное имя варьирует в социуме, через многочисленные варианты и дублиеты стараясь наиболее полно реализовать наполнение семантики имени. Семантика антропонима определяется общенародными культурными коннотациями. Семантика личного имени определяется закрепленностью его за конкретным членом социума.

В интернете мы обнаружили большое количество материалов об антропонимии *крымских караимов*. В именнике крымских караимов отражены национальная и религиозные традиции: древним тюркским именам сопутствуют принятые с вероучением имена персонажей Ветхого завета. Имеются так же и другие заимствования.

В данной статье даются фамилии караимов, большая часть которых тюркского происхождения.

Некоторые мужские имена: *Айни* – «трезвый», *Альенок* – «краснощекий», *Арслан* – «лев», *Атчанар* «наездник», *Баба-отец*, *Ходжа-богач*, *Шомолак* – «говорун».

Женские: *Айбике* – луношкае, *Айбике* – белая госпожа, *Алтыман* – золотая женщина, *Байан* – радость. *Кайгана* – глазастая (букв. ячница), *Менушек* – выдумщица, *Сымыт* – мука – крупчатка, *Томай* – милая, *Шулук* – веселая, *Ханыш-Ханша*, *Хатун* – женщина, *Элмаз*.

Общие: *Сары* – желтый, *Кумуш*, *Гумуш* – серебро. *Тансык* – случайный(ая), *Эммин* – верный(я).

С первых веков нашей эры в памятниках родового караимского кладбища фиксируются тюркские имена. Характерно употребление общетюркских имен: *Тохмамыш*, *Сары*, *Бубин*, *Султан* и др.

Имя Алтын известно, например, у алтайцев, киргизов, кумыков, казахов, ногайцев, карачаевцев, гагаузов. Имена Арслан, Буки, Оту, Кумыш, Эммин из числа наиболее древних.

Автор пишет, что ребенка долго же оставляли без имени, чтобы уберечь от злого духа и еще до официального наречения родители давали младенцу имя или ласковое прозвище: *Ати* – паенька, *Бахши* – подарок, *Имшакчы* – мягонький, *Эвгель* – приди домой, *Эмчи-сосунок*. Злого духа пытались отпугнуть неблагозвучными именами типа *Сонук* – уведшая. *Бузур* – порченный, *Йаманды* – «имя его плохо». Домашнее имя применяли в быту, а нареченное газзаном – как официальное.

В документах часто существовали оба имени: *Яков-Бабакой*, *Сара-Хатун* и др.

Двойственность, выражавшаяся в наличии национального и религиозного имен, присуща так же у алтайцев, гагаузов и др. народов. В XX в. возрасла роль христианских имен. В России официально разрешалось давать их караимцам.

Лучше сохранились и дошли до нашего времени национальные женские имена: *Аджикей* – желаящая, *Алтын* – золото, *Айтола* – луноподобная, *Бийкенаш* – со-

ветница князя, *Симит* – удача, *Мальке* владыница; и мужские – *Бабакай*, *Бабаджан* и др.

Издавна фиксировалась родоплеменная принадлежность, например, *Кырксой* от рода *кыркков*. Нередко передавались из поколения в поколение семейные прозвища и места обитания предков; в дальнейшем они стали играть роль фамилий. Фамилии появились позже имен. Национальные фамилии лучше всего сохранились в Крыму. Их примеры указывают на профессию *Арабаджи*, *Аба*, *Научу*.

Производные от имен: *Айтолу*, *Бабажан*, *Бабай*, *Ефет*; От прозвищ: *Бабакай* – пустомеля, *Бebes* «гудляка», *Джигит* «удалец», *Камбул* «горбатый», *Карт* «старый».

По месту: *Кефели*, *Крым*, *Стамбул* и т.д. от должности, имя, *Ая*, *Мурзда*, *Бама*, *Чауш*, *Челеби*.

Религия: *Габай* «староста», *Иламаш* «служитель храма».

От тотемов: *Берю* «волк», *Микей* «кобгин», *Бота* «верблуженок», *Домбай* «молодой буйвол», *Кыргый* – ястреб

От родоплеменных названий. *Алан*, *Аваз*, *Бакал*, *Будун*, *Карга*, *Кара*, *Кыра Эль*, *Чуюн* и др.

Большую статью Х.Ч.Алишиной¹ об антропонимике сибирских татар мы также обнаружили в интернете. В данной статье исследуются антропонимы конца X-VIII века некоторых татарских корт. Автор даёт анализ 313

¹Алишина Х.Ч. «Антропонимы сибирских татар в сравнительно-историческом освещении». www.tatar.com

женским, 1213 мужским антропонимическим единицам. Раннетюркские антропонимы исследовались разными учёными¹. А.Н.Самойлович исследовал имена, функционировавшие у турецких племен.

Богатый материал в изучении антропонимов имеется в книге «Системы личных имен у народов мира», изданном в 1986 году в издательстве «Наука». В данной книге антропонимы почти ста народов мира. Помимо научной ценности (содержит богатый материал для дальнейших изысканий в области антропонимики) имеет важное практическое значение: дает возможность ориентироваться в многообразии имен и адекватно воспроизводить их в ситуациях общения (письменного и устного).

Биологическая природа человека, его антропологические особенности находят отражение в ономастике, в первую очередь в антропонимии. В именах личных фиксируются как национальные идеалы красоты, так и отклонения от них и даже физические и иные недостатки. Те или иные исторические условия и особенности влияют на формирование ономастикона. Имя – это языковой текст, очень важный для древнего человека, имя – это образ и тень его души².

Женские имена, как и само отношение к женщине, в разные эпохи у разных народов оказываются в особенной зависимости от исторических условий.

¹Благов Г.Ф.К характеристике типов ранне тюркских антропонимов // ВЯ – 1998, № 4.; Магнитский В.К.Чувашские языческие имена. Казань,1999; Булатов А.Б. Личные имена у древних булгар. В сб. «Ономастика Поволжье»; Гузеев Р.Г. «Опыт стратификации родоплеменной этнонимии башкир». В сб. «Ономастика Поволжья»

² Суперанская А.В. Имя и эпоха. Историческая ономастика, с. 8.

Слово *фамилия* (familia) первоначально означало совсем другое, так например, у римлян оно первоначально даже не относится к супругам и их детям, а только к рабам. Famules означает домашний раб, а фамилия – это совокупность принадлежащих к этому человеку рабов...

Форма имени, особенности его произношения и написания, внутреннего строения и понятность его структуры так же во многом зависит от этого времени его создания и употребления. Например, далекий предок Пушкина Ратша – это скорее всего Ратислав, служащий у А.Невского, убитый в 1268 г. В различных списках он зовется Ратша, Ратишка, Ратьша, Рачжша. Однако, летописи его Ротиславом не именуют. В государственном родословце говорится «Из немец пришел Ратша, у Рати сын Якун, у Якуна сын Алекса...»¹ Структура имени Ратша, состоящая из первой основы сложного славянского Ротислав и уменьшительного суффикса *-ша* была понятной. У Пушкина встречается форма этого имени Рага и Радела. Византийские имена, входившие в русскую антропонимику, вскоре славянизировались.

Использование отчеств при именовании людей различных национальностей бывшего СССР хронологически равномерно и неравномерно по числу случаев употребления. Оно выше в городах, где в связи с различного рода официальными ситуациями возможно приобретение влияния русских антропонимических людей. В сельских

¹Веселовский С.Б. Род и предки А.С.Пушкина в истории, Москва, 1990, с. 173.

местностях и в неофициальных ситуациях чаще доминируют национальные антропонимические модели без отчеств или включающие имя отца в национальной форме.

Основы личных имен у разных народов обнаруживают типологические сходства, которые могут быть результатом заимствования, взаимного влияния имен разных систем или следствием аналогичного самостоятельного развития¹.

В формировании имен участвуют имена прилагательные, наречия, глаголы, которые могут соотноситься с теми же самыми лексическими полями.

Современная антропонимическая модель (АМ) азербайджанцев включает три компонента: имя, отчество и фамилию, например, мужчина – Ağası Əli oğlu Babayev, женщина – Fatimə Hüseyn qızı Hüseynova.

Фамилии у азербайджанцев возникли сравнительно недавно. Еще в прошлом веке АМ азербайджанцев состояла из основного имени и имени отца, к которому добавлялись слова (из основного имени) оглу (вин.пад. от огул «сын»), -заде «сын» отпрыск которые в азербайджанском языке употребляются только как антропонимический формант и являются заимствованием из персидского при образовании мужских имен, например, *Vəli Qasımoğlu, Orucbəy Həsənzadə*, или кызы (вин. пад. от кыз «дочь») при образовании женских имен, например, Рейхан Курбан кызы (в Иранском Азербайджане и ныне употребляется такое АМ). Подобные формы имен имели известные личности или представители привилегиро-

¹ Суперенская А.П. К проблеме типологии. Антропонимических основ. Ономастика. Типология... М., 1985.

ванных классов; у них же в XIX в. под влиянием русской АМ возникают первые фамилии.

Простые люди обычно имели основное имя и присоединявшееся к нему прозвище-различитель, например, *Kəçal Əhməd* «лысый Мамед», *Çolaq Abdulla* «хромой Абдулла», *Uzun Həsən* «длинный Гасан» и др.

Появление фамилий у азербайджанцев относится к XX веку главным образом, к периоду после установления советской власти в Азербайджане. Образование фамилий не было унифицировано: за основу бралось имя отца или деда. На стадии образования фамилий азербайджанская антропонимическая модель состояла из имени и фамилий, возникшей из отчества, которое переходило в фамилию или без изменений, например, *Əliağa Səlimzadə*, или в русифицированной форме – *Bəhrəm Məmmədov, Kəmalə Qədirova*.

Так появилась трехчленная АМ: «ИИ + отчество + НИ (фамилия)» В настоящее время у азербайджанцев встречаются фамилии, имеющие формы старых отчеств: *Əlioğlu, Nərimanoğlu, Almazadə*, а также оканчиваются аффиксами -лы, -ли: *Cuvarlı, Cabbarlı, Qasımbəuli, Seyidbəyli*. В большинстве своем, фамилии азербайджанцев оканчиваются на -ов(а), -ева: *Əliyev, Səmədov, Tağıyev*, реже на -ский: *Şuşunski, Ləmbəranski, Şəkinski* и т.д. Отчества также употреблялись в двух формах: с одной стороны, *Məmməd oğlu, Əli qızı*, с другой *Məmmədov, Əliyeva*, причем в официально-деловом общении почти всегда используются русифицированные варианты: *Oqtay Zauroviç, Zivər Quseynova* и т.п.

При обращении к мужчине (чаще всего старшему по возрасту или вышестоящему по положению) распространено слово *müəllim* «учитель», которое в данном случае утрачивает своё прямое значение и становится показателем вежливого почтительного отношения, например: *Nəsir müəllim, Əhməd müəllim*.

Сейчас постепенно выходит из употребления слово *Мирза*, которое добавлялось к имени при обращении к образованным, ученым людям. Ушли так же в прошлое титулы как *гаджи, газы, сейид, паша, хан, бек, везир, солтан* и др. Эти титулы перешли в личные имена *Наси, Раşa, Солтан* и др.

В официально-деловой сфере обращения употребляется слово *yoldaş*, которое ставилось перед фамилией, например, *yoldaş Musayev, yoldaş Kərimova* и т.д. Обращение к лицам, занимающим определенный пост, часто используется сочетание *yoldaş* + название занимаемого поста например, *yoldaş nazir* «товарищ министр» (иногда просто, *professor, müəllim*).

Сверстники друг другу обращаются по имени. Фамильярное отношение, передается присоединением к основному имени слова *киши* «мужчина» при обращении к мужчине и слово *арвад* «женщина» при обращении к женщине, например, *Həsən kişi, Züleyxa arvad*.

При вежливом обращении к женщине используется слово *xanım* «уважаемая», «почтенная» в наши дни утратившее свое основное значение: *Leyla xanım, Məhəbbət xanım, Nigar xanım*. При вежливом обращении к девушке употребляется сочетание *xanım qız* – «уважаемая девушка» а также *bacı* «сестра», *gəlin* «невеста».

Принятой вежливой формой обращения младших старших, а также к незнакомых людям родства, даже если старший не является родственником говорящего: *хала* тетя «сестра матери» *халакызы* «двоюродная сестра» *баджыкызы* «племянница», *баджыоглу* «племянник, сын матери», *пəнə, əmi, dayı*.

Старшие при обращении к младшим употребляют слово *бала* «дитя»: Фуад бала, Айнур бала и т.д.

Термины родства иногда выступают, как компонент имени, например, *Böyükbaşı, Səlinqız, Atabala, Bibixanım, Nənəqız* и т.д.

Современные азербайджанские имена имеют различное происхождение: наряду с исконно тюркскими (*Севи́ль, Аруз, Горхмаз*), часто встречаются арабские и персидские (*Əfruz, Ziyvər, Faik, Ziya*).

Женские имена этимологически обычно связаны с понятием красоты, доброты, утонченности, нежности. Многие из них образованы от названия цветов: *Nərgiz, Yasəmən, Lalə, Reyhan, Bənövşə* и т.д. Слово *gül* «роза» цветок входит в состав многих женских имен, например, *Gülşən, Gülpəri, Nəringül, Gülarə, Sarıgül, Gülnisə* и т.д.

Мужские имена подчеркивают храбрость, отвагу, решительность, волю: *Bahadır, Polad, Rəşid, Heydər*.

Как от женских, так и от мужских имен образуются уменьшительно-ласкательные формы при помощи аффиксов -ыш, -иш, -уш, -юш, -ы, (-и), -у, *Кюбра-Кюбуш, Mələhət-Məliş, Validə-Valiş, Alı-Aliş, Xudayar-Xudu, İsfəndiyar-İsi*.

В разговорной речи, в бытовой обстановке употребляются диминутивы, создаваемые по аналогии с русски-

ми именами: *Фара*(Фарида), *Аля*(Алия), *Нара* (Наргиз), *Сура* (Сурия), *Рафа* (Рафиге) и др.

Некоторые женские имена образуют параллели с мужскими, например: *Фарида-Фарид*, *Тофига-Тофиг*, *Камилля-Камиль*, *Селима-Селим* и др.

Часть имен относится как к мужчине, так и женщине: *Şövkət*, *Şirin*, *İzzət*, *Xavər* и т.д.

Для азербайджанской антропонимии характерны двойные имена т.е. представляющие собой сочетания двух имен, например, *Ağamusa*, *Əlisultan*, *Əliheydər*, *Qurbanəli*, *Əliqulu*, *Abbasqulu* и др.

Выходят из употребления такие женские имена, как *Bəsti*, *Qızbəsti*, *Qızqayut*, *Qıztamam*, *Kifayət*, *Yetər*.

Существует традиция наречия детей именами знаменитых людей – писателей, поэтов, героев, знаменитых эпических и других художественных произведений, например, *Babək*, *Fizuli*, *Natəvan*, *Ömər*, *Leyli*, *Fərhad*.

Встречаются и иностранные имена: *Гамлет*, *Есмиральда*, *Офелия*, *Аида*, *Даниэль*, *Светлана*, *Руслан*, *Владимир* и т.д.

Алтайцы – один из тюркоязычных народов Южной Сибири (60 тыс. человек, по переписи 1979 г.). В дореволюционный период алтайцы не представляли единой этнической общности. Это были отдельные племена: *алтай-кижи*, *куман-динцы*, *теленгиты*, *телесы*, *телеуты*, *тубалары*, *челканцы*, *шорцы*. Процесс национальной консолидации алтайцев начался в советский период. Традиционная антропонимическая модель у алтайцев включала индивидуальное имя, имя отца и название рода. Имя человека давалось человеку один раз – при рождении.

Алтайские имена в этимологическом плане представляют собой названия растений, зверей, птиц, насекомых, рыб, домашних животных, конкретных предметов (чаще всего предметов обихода) металлов, название родов, соседних народов, например: *Боронгот* «смородина», *Койон* «заяц», *Оймок* «наперсток», *Баумтак* «мешочек»; в качестве имени могут также выступать слова, обозначающие понятия, действие, признаки предмета: *Амыр* «покой».

Однако, не все традиционные имена легко этимологизируются.

Если в семье умирали дети, родители давали детям, родившимся позднее, в качестве имени слова с отрицательным или неприличным значением, чтобы «отпугнуть» или «обмануть» злых духов, например: *Тезек* «кал» *Сирке* «гнида» *Ит кулак* «собачье ухо».

Чуткой грани между мужскими и женскими именами не было: одно и то же имя могло принадлежать и мужчине, и женщине. Однако, только женскими именами могли быть названия принадлежностей женского туалета и обихода: *Динди* «бусы», *Темине* «иголка»; соответственно только мужскими именами могли быть названия предметов, которыми основном пользовались мужчины: *Темир* «железо» *Малта* «топор». Строгого списка алтайских имен в дореволюционный период не было.

В середине XIX в. на Алтай стали переселяться русские. В результате постоянных тесных языковых контактов многие русские имена были восприняты алтайцами, при этом некоторые из них претерпели фонетические изменения. Так появился целый ряд новых имен:

Апанас (Афанасий), *Матрок* (Матрена), *Пантюш* (Ванюша, Иван), *Муклай* (Михаил). Некоторые русские нарицательные имена перешли в алтайский язык в качестве имен собственных, например: *Петех* «петух», *Сонак* «сапок», *Собака* «собака».

Ко второй половине XIX в. следует отнести появление «вторых» имен. Нередко при крещении алтайцы принимали русское имя и отчество, образованное по типу русского, которые оставались записанными в церковные книги, а в реальном обиходно-бытовом общении использовалось национальное имя.

В тех районах, где миссионерская деятельность была особенно активной, библейские имена вытеснили алтайские и сохранились до наших дней: *Исаак*, *Лазарь*, *Моисей*, *Магдалина*, *Самсон*, *Сара*.

С первых лет Советской Власти почти до конца 30-х годов у алтайцев в качестве имен выступали неологизмы, вошедшие в языковую практику после революции, например, *Доклад*, *Делают*, *Комсомол*, *Выбер*, *Революция*, *Милиция*.

Большинство современных имен алтайцев-русские, а также встречаются двойные имена – *Николай-мылчай*, *Владимир-Бухадай*, причем в школе, училище, институте и т.п. обычно употреб. русское имя, в селе, в семье, в быту национальное.

В 80-е годы в алтайской антропонимии произошли определенные изменения.

Современные имена этимологически представляют собой слова с положительной семантикой и эмоциональной окраской, т.е. в настоящее время не встречаются

имена с отрицательными значениями. В оканчании четко прослеживается разница на формальном уровне женских и мужских имен: окончания женских имен тяготеют к гласным *Ална*, но и *Эркелей*: мужские имена остаются в своем большинстве на согласные: *Сюмер*, *Аржан*.

Первые алтайские фамилии появились в связи с христианизацией части населения. Как уже говорилось, нередко при крещении давалось русское имя и отчество, образованное по модели русского языка. Фамилии образовывали от имени отца, деда, прадеда, например: *Челдек* – *Чендеков*.

Сабашка-Сабашкин, *Кыдат-Кыдатов*, или от названия родов, *Кергил-Кергилов*. *Мундус Мундусов*, *Тодал-Тодошов*, путем прибавления окончаний русских фамилий *-ов*, *-ев*, *-ин*. Это практика сложилось в первые годы советской власти. Первая алтайская интеллигенция прибавляла название ряда к фамилии: *Чорус-Гуркин*, *Мундус-Эдоков*.

Современная антропонимическая модель (АМ) алтайцев состоит из фамилии, которая передается наследственно. Употребление АМ алтайцев сходно с употреблением русской АМ. В официально-деловой сфере обращаются по фамилии (*тов. Адыкаев*, *тов. Кырчяков*), на работе – по имени и отчеству (*Иван Тониканович*, *Эркемен Матынович*, *Маилай Амырович*).

Обычай табуирования имен практически вымирает, хотя к старейшим людям не применяют обращение по имени. В обычных ситуациях дома, в кругу друзей, обычно в среде молодежи, алтайцы обращаются друг другу по имени.

Башкиры

Современный именьник башкир состоит из общетюркских, собственно, башкирских, персидских, арабских частично, монгольских, западноевропейских и русских имен.

Наиболее частые имена, образующие компоненты – слова, функционирующие во многих тюркских языках: *ай* «луна», *кон* «день» *тан* «заря», *гол* «цветок», *бай* хозяин, батыр, *тимер* «железо», *булат* «сталь» *ши* «пара», *нэн* «душа», *таш* «камень» и др.

В основах личных имен – название родов и родовых подразделений тюркских народов, топонимы, названия небесных тел, слова, обозначающие диких животных, птиц, металлы и драгоценные камни, названия месяцев и дней недели, явлений природы. Сохранились охранительные имена, составляющие один из древних пластов собственных имен, типа *атлык*, *атыл ан* проданный, *тыбал* «купленный», эттеймос «собака не тронет».

Имя, обычно при рождении давала повивальная книга. Если оно нравилось родителям, то становилось настоящим именем новорожденного. Раньше имена были многокомпонентными, состояли из двух, иногда даже из трех. В настоящее время тенденция нареkania краткими именами полностью преобладает; все больше становится односложных и двусложных имен.

При наречении большое значение детей имеет выбор ребенку имени, созвучного с именем отца, матери, старших братьев и сестер. *Айдар* – *Хайдар*, *Зило* – *Лило*, *Рафик* – *Тайфик*, *Илдус* – *Илдар* – *Голдэр*, *Рим* – *Дим* и т.п.

Парные слова даются в семье мальчику и девочке: *Шакир* – *Шакира*, *Йомыл* – *Йомыла*, *Роул* – *Роул* и др. Близнецы так же получают в большинство случаев созвучные имена, имена национальных героев (*Салайат* – *Юлай*), ранее даются имена мусульманских пророков как *Хосэн* – *Хосаен*, *Исмогил* – *Ибрагим* и т.п. Одного из близнецов иногда нарекали именем *Щегбай* или *Игезек* «двойня» тем самым подчеркивая, что это один из двойни.

Иногда по имени можно угадать *последнего* ребенка в семье; ему давалось имя с компонентом *кинйэ* «последыш», чтобы выделить его как наследника. Если и после него появлялся ребенок, то им могли получить имя либо с отрицательной, либо с положительной оценкой – *Артыг*, *Алтын* и др.

Антропонимия у башкир состоит из трех членов: фамилии, имени и отчества. Фамилии стали появляться в XIX в. Вплоть до революции сохранилась традиция превращения имени отца в фамилию детей, родовых фамилий было очень мало; их носили преимущественно представители имущих классов. Сейчас фамилии стали постоянными: оформлены они русскими аффиксами *-ов*, *-ев*, *-ин*. До фамилии было двухчленным, т.е. состояло из собственного имени носителя и имени его отца: *Салауат Юлай*, его отец *Юлай Азналы* и т.д. Часто при имени употреблялись слова *улы*, *йолы*, *ибн*, *бин* «сын его», *кызы* «дочь его». Отчества по русскому образцу с суффиксами *-ович*, *-евич*, *-овна*, *-евна* и др. стали оформляться преимущественно в советское время.

Обращение по имени и отчеству или фамилии наб-

людается и сейчас исключительно в речи интеллигенции, а также в иноязычной среде (в смешанных деревнях или городах) при общении с русскими и представителями других нетюркских народов.

Среди башкир принято обращаться к старшим словами *агай* «дядя» *апай* «тетя», *бабай* «дед», *алатай* «дедушка», *исэй* «бабушка», *иней* «бабушка» и др. Старшие к младшим могли обращаться по имени, или без имени.

За последние 30-40 лет набор имени башкир сжимается, все большее число новорождённых получает одинаковые имена, но всё же перечень употребляемых имен еще остается огромным.

Казахи

Современная казахская антропонимическая модель двухчленна: она состоит из имени и фамилии, например, *Алма Сатаева*, *Асан Жанболатов*, *Тасболат Санаков*.

И по структуре бывают простыми, сложными и сложносоставными. Они пишутся согласно нормам орфографии казахского языка. ИИ образованы преимущественно сложением имен существительных или основ существительных с глаголами, например: *Байтас* = бай «богач» + *тас* – «камень»; *Жылкелди* = *жыл* «год», *келди* «прибыл» и др. Многие имена образованы от апеллятивов. Среди таких имен встречаются наименования животных, птиц, предметов обихода продуктов питания, и другие слова.

Подавляющее большинство казахских имен – от апеллятивного происхождения, поэтому имеют прозрачную этимологию и иное значение, например, *Алма* «яб-

локо», *Шекер* «сахар», *Бэрбай* «волк», *Темир* «железо», *Балта* «топор», *Жылкыбай* лошадь + богач и др.

Многие ИИ казахов являются по происхождению древнетюркскими. Они возникли в различных эпохах истории народа, отражают характер его хозяйственной деятельности, религиозные верование и т.д.

Немногие ИИ зарождались на основе язычества, *Айслу*, *Айжан* «лукоподобные», «Келу-красивая как солнце».

Выбор имен казахов практически не ограничен; их именник включает свыше десяти тысяч ИИ. Мотивировка может быть различной. Иногда давалось имя с различными обстоятельствами рождения, например: *Аманжал* «доброе пути» (т.е. рожден в пути). *Жанбырдай* «богач рожден» (рожден в дождливой погоде) и т.д.

Нередко ИИ являлись названиями зверей и птиц, которые в представлении казахов ассоциировались с такими качествами, как мужество, смелость, способности ум. *Аристан* «лев», *Тулкыбай* «лиса» и «богач», *Буркит* «беркут» смелый, храбрый, отважный, сильный.

Женские ИИ были связаны с красотой, нежностью, *Айсулу*, *Айдай*, *Сулухан*, *Алтын* «золото». *Жибек* «шелк», *Мерует* «перламутр», *Маржан* «коралл».

В тех семьях, где часто умирали дети, новорожденным давались такие имена как *Тохмар*, *Турар*, *Турсын*, *Тохтасын* «пусть останется», будет жить *Ожеген*, *Оте-мис*, *Толпан*, *Толемис*, *Толенди* «возмещенный», возвращенный, восстановленный, имена эпических героев передавались из поколения в поколение.

В казахской антропонимии встречаются заимство-

вания из русского, арабского, персидского языков. Заимствованные имена в казахском языке подверглись незначительным фонетическим изменениям: араб. *Мохаммад* в казах. *Махамбет, Мукамбет, Махмет, Мэмбет, Ибрагим – Ибраим, Ыбраим, Ыбырай, Райша – Айша, Кайша* и т.д.

ИИ, заимствованные из русского и европейских языков, включаются в казахский именник без изменений: *Андрей, Сергей, Борис, Максим Мария, Валентина, Светлана, Роза, Клара, Эрнест, Эдуард, Артур, Марат* и т.д.

В советское время ИИ казахов пополнилось большой группой неологизмов, например, возникли мужские имена *Ким, Октябрь, Маршал, Дамир, Совет, Солдатбек, Армия, Майден, Сайлай* (выбор), *Эдебиет* (литература), *Мэдениет Галым* (ученый), *Совхозбек* и др. женские: *Мая, Кима, Октябрина, Мира, Гулмира, Дохтыркан* (доктор+хан), *Сэулет* (красота), *Закон* и др.

Прозвища в системе АМ служат как бы вторым, дополнительным именем индивида. В дореволюционном казахском ауле каждый человек имел кроме имени прозвище, указывающее на отрицательные или положительные черты характера его носителя, на его наклонности, физические недостатки и т.д. В связи с развитием фамилий, прозвища стали употребляться не так широко как раньше.

Казахские фамилии начали появляться во второй половине XVIII в. Однако окончательное их становление относится лишь к послеоктябрьскому периоду.

Аффиксами фамилий являются заимствования из

русского языка *-ев, -ов, -ин, -ева, -ова, -ина*. Наследование фамилий происходит от отцовской линии. Поэтому фамилия образовывалась от имени отца т.е. чаще всего имеет патронимическое происхождение: *Мамажан, Мамажанов, Сэрсэнбай, Бектай – Бектаев, Жанболат – Жанболатов*.

Некоторые фамилии образованы от имени деда. Например, если ИИ казаха *Сейдин*, фамилия *Сатаев*, значит, имя его деда *Сатай*, а наследственное фамилия детей *Сейдина – Сатаевы*.

В старое время казахи употребляли имена родов, племен: *Кара Кыпчак Кобланды* (ИИ Кобланды) *Шашкак Жэнибек, Канжигалы Кананбай, Албан Асан* и др.

Отчество в казахском языке находится в стадии развития, поэтому еще нельзя говорить о его распространении в разговорной речи. Однако наблюдается прогрессивная тенденция к употреблению отчеств в кругу казахской интеллигенции, как в разговорной, так и в официальной речи. Отчество оформляется с помощью суффиксов *-ur, -ir, -евна, -овна*, заимствованных из русского языка, или казахского *-улы* «сын», *кызы* «дочь», например, *Сара Мукановна Ботбаева, Айжан Бершиевна Жимабаева, Эсем Дэйимкызы Елжанова Бекежан Досымұлы Асылканов, Талап Шыныбекович Мусабаев, Самат Бекенович Муратов* и др.

Ласкательная форма имени, например: *Магаш* от имени *Магрифа, Сатыш* от *Сатылган, Кулеш* от *Кулбахарам, Сэкен* от *Садуакас, Сейфолла, Шэкен* от *Шаймердан* и др.

Каракалпаки

Современная антропонимическая модель (АМ) каракалпаков состоит из имени; отчества и фамилии, причем отчества и фамилии образуются в результате влияния русской АМ по русскому типу, с русскими антропонимо-образующими аффиксами, напр., *Калбай Максетович Жолдастаев, Азира Наурызовна Омарова*. Однако, подобная АМ более или менее устойчива (для вновь рождающихся), и сложилась лишь к 50-м годам нашего столетия.

В дореволюционный период АМ каракалпаков состояла из имени и отчества, последнее было двучленным и включало имя отца и указание, сыном или дочерью последнего является именуемый, *Калбай Максет улы* т.е. Калбай сын Максета, *Азира Наурыз кызы* т.е. Азира дочь Наурыза.

После октябрьской революции у каракалпаков стали складываться фамилии по образцу русских; в тот период образовывались они от имени отца: *Калбай Максетович Максетов, Азира Наурызова Надрызова*.

Интересно отметить, что в это время женщины выходя замуж, брали за основу фамилии, имя мужа, напр.: *Азира Наурызовна Калымбетова*, – имя женщины, которое замужем за *Калымбетовым Юсуповичем Юсуповым*.

Фамилия как таковая, т.е. наследственное имя, в основном сложилась у каракалпаков лишь в 50-е годы нашего столетия.

В именной каракалпаков по происхождению явно выделяется несколько пластов.

Первый пласт – наиболее древние имена и, однако,

до сих пор наиболее распространенное среди каракалпаков. Эти имена *отаниллитивного* происхождения, т.е. образованы от собственно каракалпакских слов, обладают прозрачными этимологиями и общественными значениями.

По семантике можно выделить внутри этого пласта ряд групп: 1) многочисленные имена, образованные от названий животных: *жылкыбай* (связано с названием лошади).

Кошкарбай (связано с названием барана), *Тэкэш* «козел», *Арыслан* «лев», *Борибай, Борибек* (связано с названием волка) *Кундыз* «выдра», *Буркитбай* (связано с названием орла), *Каршыга* «ястреб» т.д.

2) имена, образованные от названий растений, *Жынгылбай* (связано с названием гребениц), *Камысбай* (связано с названием камыша): многочисленные женские имена, связанные с названием цветов, – *Алмагул* «цветок яблони», *Анаргул* «цветок граната».

3) имена, связанные с названиями металлов драгоценных камней, минералов, – *Полат* «сталь», *тамир* «век Алтын, Алтыnguл (золото), Румисай, Кумис (серебро) *Хинжигул* (жемчуг) *Гэухэр* «бриллиант».

4) имена, связанные с обозначением качеств и свойств человека, – *Жаксыбай, Жаксылык* – «Хороший», *Сулу* «красивая», *Батырдай* «богатырь», *Кууат* (опора) *Мийиргул* «заботливая».

5) имена, связанные с названием звезд, солнца, планет, луны, – *Жулдыз, Кужулуу* «красное солнце» *Молнан* «венера», *Аймурат, Айжак, Айсары*.

6) имена, характеризующие природные условия, *Боранбай, Дадылбай, Дарьябай*.

7) *Тенизбай, Жылкыайдар* «табунщик», *Козыбагар* посущий ягнят, *Койбагар*.

8) *Казакбай, Туркпенбай, Кыятбай*.

9) имена, связанные с топонимами: *Кынчакбай, Мойнакбай, Нокисбай, Конгратбай, Зеравшан, Чардисуй*.

10) имена, связанные с именами героев эпоса, – *Рустам, Алпамыс, Едиге, Каблан*, имена видных деят. *каран. истории и культуры, Айдос, Ерназар, Бердах*.

11) имена, связанные с терминами родства, – *Атабай, Атажин*.

12) имена, связанные с названием орудий труда и оружия, (от названия молотка), *Балтабай* (топор), *Орак* «серн», *Найзабай* (копье), *Кылышбай* (Сабля).

13) имена – обереги, данные с целью обмануть злых духов, вера в которых долго сохранялась в народе, – *Ийтжемес* (тот, которого несет собака), *Ийтемер* тот, который сосет собаку! *Шагалбай* (от названия шакала) *Гаргабай* (ворона).

14) имена – заклинание, типа *Турсын, турды*, «пусть живет», *Улболсын* пусть будет сын *Угыл, Угылжан, Улбийке, Улбоган, Тохма, Койсын* остановись (в смысле пожелания прекращения рождении дочерей).

15) имена, связанные с названием праздников типа *Наурыз, Аймерека* (лунный ир-к), *Байрам*.

Мужские и женские имена первой группы естественно различаются по семантике. Мужские имена, означающие мужскую доблесть, храбрость: *Батырбай, Палуан*, борец *Кудат* «сила, опора», женские имена, образованные от основ добродетели слабого пола т.е. многие из женских имен имеют в своем составе лексему *гул*

«цветок» *Гулайым, Гулбазар, Гулбийби, Гулжан* или *ай* «луна», *Айгул, Айжимая, Айжан, Айсулуу*. Есть такие женские имена как *Алтын* «золото», *Кумис* «серебро» *якыт* «яхонт» *Гəухəр* «бриллиант», *Сулу* «красивая», *Сырга* «серьга», *Маржан* «Озсы» и т.д.

Вторая группа имен связана с исламом и исламизацией каракалпаков. Это имена арабского происхождения *Мухаммад Алий, Сулейман, Омар, Осман, Ийса, Ийсак, Ислам, Алим, Фатима, Амитма Самейма Камийла, Карийма*. Этим имен меньше, чем в I группе.

Татары

Антропонимическая система современного татарского языка складывается как из официально принятых категорий наименования (имен, отчеств и фамилий), так и из неофициального (прозвища и другие виды собственных имен). Официально принята трехчленная АН «имя+отчество+фамилия»: *Азат Сабирович Халиков, Алсу Айратовна Арсланова*.

Более распространенная модель в сфере официально-делового общения «фамилия + имя + отч.»: *Халиков Азат Сабирович, Арсланова Алсу Айратовна* выработалась под влиянием русского официального АС. У татар личное имя и прозвище являются самыми древними антропонимическими категориями. Фамилии (с окончаниями на *-ов/-ова, -ев/-ева, -ин//-ина, -ский/-ская*) и отчество на *-ович/-овна, -евич/-евна* возникли сравнительно поздно.

Фамилия в татарской антропонимии окончательно сформировалась и вошла в активное употребление во II половине XIX - в начале XX в. В настоящее время в

официальных документах употребляется отчество как и у русских, и является обязательным, поэтому они образуются от всех татарских личных имен.

В татарском языке национальные формы вежливого, почтительного обращения оформились еще в древности. Ранее а) категория в современном татарском выражается различными лексико-грамматическими способами. б) Отчество в сочетании с именем реализует вежливое, почтительное обращение. Кроме вышеуказанного отчества русского типа (*-ович, -евич; -овна, -евна*) почтительное обращение осуществляется и национальными формами общества, в которых имя отца всегда предшествует имени лица, к которому обращаются *Идрис улы харрис, Сабир кызы лала*.

Национальные отчества образуются по формулам: а) имя отца+термин, родства в притяжательной форме *улы* букв. «его сын», малое разгов. его малыш «его сын», *баласы* разг. его дитя, его ребенок или *кызы* «его дочь + имя лица» например *Хэбир улы Ризван* «Ризван сын Хабира», «Сабир баласы Илдус Сабира дитя Илдус», *Габдулла кызы Сабира* «Абдуллова дочь Сабира» и т.д.

б) «имя отца (или деда) + имя лица с аффиксами притяжательности 3-го л. ед. ч., *-сы, -се, -ы, -е*» вес так называемыми нами, притяжательном отчеством: *Хэбиб Хэтимэса Хатима Хабибова* (букв. Хабибова Хатима), *Шэрэфи Гарэфе* «Шарафиев Гараф», *Мерат Динэсе* «Муратова Дина» и т.д.

2. Второй способ выражения категории вежливости, почтительности в татарской антропонимии – это прибавление к имени лица с учетом его возраста и пола, соот-

ветствующего термина родства и свойства. Характерно наличие большого разнообразия звательных форм при обращении. Татары соблюдают древний обычай вежливого обращения (не только к людям, состоящим в родстве с говорящим) по формуле *имя лица+соответствующий термин родства или свойства с учетом его возраста пола*. Татарский именинник разнообразен по происхождению, семантике, а так же и структуре.

1) древнетюркские антропонимы: *Илбуга* = *ил* «страна»+*буга* «бык» *Ил + баср тиф, Тимеркотлык*= *тимер+котлык* счастье; *Байтимер*=*бай+аслан* «лев», *Бугарслан* = *буга+аслан*; *Уразбикэ*=*ураз* счастье, *Алтын бикэ* – делота + кнечиш.

2) Старотатарские личные, генетически относящиеся к древнетюркским: *Темирхан, Хантемир, Тимербике, Алнар, Сатмыш, Айсылу, Таштимер, Ташбулат, Айтуган*; монгольского происхождения: *Баян, Сайхан, Сайман, Сарман, Чамыш Когана, Бату*

3) Имена, заимствованные из арабского языка: *Габдулла Гали, Шамсетдин*

4) имена, заимствованные из персидского языка: *Рустам, Бану, Гулнара, Сафа, Нияз*

5) имена, заимствованные из русского языка: *Валентина, Светлана, Ренат, Венера, Роза, Лилия, Флера, Рафаэль, Лала, Марсель*.

6) новотатарские, появившиеся после октябрьской революции: *Илдус, Илшат, Илгиз, Гулчачак, Гульшат, Алсу, Ялыкын*¹

¹ Саггаров Е. Ф. Отгалагьлыне антропонимы в татарском языке.--- Ономастика Новолесья. Уфа. 1973.

.Литература

1. Алекторов А.Е. Имена Киргизов. – Оренбургский листок, 1868, № 4.
2. Баскаков Н.А. Собственные имена древних тюрков Восточной Европы (стратификация болгарских, огузских и кыпчакских элементов), Ономастика типология. стратиграфия. Наука, Москва, 1988.
3. Благова Г.Ф. К характеристике типов раннетюркской антропонимии // ВЯ, 1998, № 4.
4. Булатова А.Б. Личные имена у древних болгар // Ономастика Поволжья, 1971, с. 79.
5. Гаджиев И.З. Прозвища (алма) в азербайджанском языке, Ономастика Кавказа, 2 Орджоникидзе, 1980.
6. Гумилов Л.Н. Древние тюрки. М., 1976.
7. Гордлевский В.А. К личной ономастике у османцев // Избранное соч. М., 1968, т. 4, с. 131-136.
8. Джанузаков Т.Д. Основные проблемы ономастики казахского языка. АДД. Алма-Ата, 1976, 129 с.
9. Жанузаков Т. Қазақ есікі дерінін тарихи (Казахская антропонимия) Алматы, 1971.
10. Жанузаков Т. Қазақ тимиіде жаклы есимдер. Алматы, 1965.
11. Жанузаков Т. Лично-собственные имена в казахском языке Алма-Ата. 1960.
12. Жанузаков Т. Обычай и традиции в казахской антропонимии. – Этнография имен. М., 1971
13. Жанузаков Т. Очерк казахской ономастики. А.А. 1982.
14. Закирьянов К.З. Личные имена у башкир, возникшее в советское время – Личные имена в прошлом, настоящем и будущем. М., 1970.

15. Касумова Т.Х. Из истории личных имен баллом, настоящим и будущем. М., 1970
16. Кузеев Р.Г. Опыт стратификации родоплеменной этнонимии башкир // Ономастика Поволжья – Уфа, 1973.
17. В.У.Махпиров. Древнетюркская ономастика: (Имена собственные в "Дивану лугат-ит турк" Махмуда Кашгарского), Гылым, 1990, 157 стр
18. Садыхов З.А. Имятворчество в азербайджанской антропонимии. Ономастика Кавказа 2, Махачкала 2, 1980.
19. Садыхов З.А. Система азербайджанских личных имен. Тюркская ономастика. А-А, 1984.
20. Самойлович А.Н. К вопросу о наречении имени у турецких племен.
21. Система личных имен у народов мира, Наука, 1986
22. Справочник личных имен народов РСФСР Магницкий В.К. Чувашские языческие имена, Казань, 1905.
23. Суперанская А.В. Имя и эпоха (к постановке проблемы). Историческая ономастика, стр. 7.
24. Ойротско-русский словарь. М., 1947, Баскаков Н.А., Тоцаков Т.М.
25. Ураксин З.Г. Основные критерии выбора имен у башкир – Личные имена в прошлом, настоящем и будущем.
26. Д.Н. Ханова. Антропонимы как эстетическое явление // Бытия и язык. Новосибирск. 2004, стр. 216-119.
27. Шубаева Б.К. Казахские прозвища. Ономастика Поволжья 2 Горкий, 1971.
28. www.crimea.edu

www.tatar.com.ru
www.buday.narod.ru
www.balkaria.narod.ru
www.imena.ord
www.kazakh.ru
www.philologi.ru

MÜNDƏRİCAT

Məhəbbət MİRZƏLİYEVƏ

GİRİŞ. Türkün müqəddəs Tarixinə işıq salmaq

Elmin sabahının əsl təminatçıları – XXI əsr

gəncliyinin mənəvi borcudur.....3-11

Məhəbbət MİRZƏLİYEVƏ.

Sözyaradıcılığı prosesinə dair nəzəri qeydlər.....12-28

Mayil B. ƏSGƏROV.

Söz və formaların yaranma və mənimsənilmə

mexanizminin lingvopsixoloji modeli.....29-102

Şəkər ORUCOVA.

Qıpçaq qrupu türk dillərində etnonimlər.....103-172

Baba MƏHƏRRƏMLİ.

Qıpçaq qrupu türk dillərinin kök morfemlərində

fonomorfoloji və fonosemantik dəyişmələr.....173-227

Elçin Məhəmməd oğlu MƏMMƏDOV.

Qıpçaq qrupu türk dillərində toponimlərin

lingvistik təhlili.....228-271

Elnarə Nadir qızı ƏLİYEVƏ.

Qıpçaq qrupu türk dillərinin dialekt leksikası.....272-325

Təranə ŞÜKÜROVA.

Qıpçaq qrupu türk dillərində

alınma terminlər.....326-340

Qətibə MAHMUDOVA.

*Qıpçaq qrupu türk dillərində morfoloji yolla
söz yaradıcılığı.....341- 393*

Ruslan ABDULLAYEV.

*Qıpçaq qrupu türk dillərində
leksik-semantik konversiya.....394-421*

Güllü QƏRƏNFİL

*Общая характеристика антропонимии
кыпчакской группы тюркских языков422- 466*

MÜNDƏRİCAT.....467-468

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
Türk dilləri şöbəsi*

*TÜRK DİLLƏRİNİN TARİXİ-MÜQAYİSƏLİ
LEKSİKOLOGİYASI MƏSƏLƏLƏRİ
III CİLD*

QIPÇAQ QRUPU TÜRK DİLLƏRİNİN LEKSİKASI

Yığılmağa verilmiş **02.04.2013**
Çapa imzalanmış **12.06.2013**
Şerti çap vərəqi **29,5** Sifariş № **477**
Kağız formatı **60x84 1/16**. Tiraj **500**.

Kitab «Nurlan» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində
hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.
Direktor: prof. N. B. Məmmədli
Ünvan: Bakı-64, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev 8/4
Tel.: 497-16-32; 0503114189(mob.)